

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

56

**Київ
2011**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 56. – 480 с.

Редакційна колегія:

- Адрушенко В. П. – доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. – доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. – доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. – доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. – доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. – доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. – доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. – доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. – доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. – доктор філос. наук, професор
Ткач О. І. – доктор політ. наук, професор
Токовенко С. О. – доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. – доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. – доктор політ. наук, професор
Чемшит О. О. – доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. – доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор – Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора – Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

ББК 66. 0 я 43

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Зміст

I. Історико-філософські студії

- [7-15] **Комаха Л. Г.** Поняття «дискурс» в структурі трьох концепцій
- [16-25] **Коротенко Є. Д.** Структуральний метод К. Леві-Стросса та його значення для науки і філософії
- [26-33] **Ставицький А. В.** Міф і дослідник: проблема суб'єктивної рефлексії
- [34-42] **Чемшит Н. И.** Кибернетика и ортодоксальный марксизм
- [53-50] **Войнаровська Л. І.** Легітимація «духу капіталізму» в контексті релігійно-моральних дискурсів
- [51-59] **Вдовиченко Г. В.** Філософські та суспільно-політичні погляди Т.Шевченка і П.Куліша в дослідженнях В.Юринця

II. Соціальна філософія

- [60-69] **Білогур В. Є.** Світоглядна культура студентської молоді як чинник управління процесом становлення системи цінностей
- [70-75] **Богданова Н. Г.** Формування культури життєтворчості особистості у вищому навчальному закладі
- [76-84] **Дудко М. О.** Вплив суфійської філософії на відродження західної духовної культури
- [85-94] **Тенькова Л.** Конформізм та антиконформізм: боротьба за світогляд особистості

- [95-103] **Легка Н. М.** Літературні премії ХХ століття як культурний феномен
- [104-112] **Швед З. В.** Філософсько-релігійнознавчий аналіз свободи як виклику в умовах глобалізації
- [113-122] **Яригіна О. В.** Особливості залучення неофітів до новітніх релігійних рухів
- [123-133] **Бойченко М. І.** Зовнішні та внутрішні рамкові умови суспільного життя (системний підхід до визначення)

III. Філософія освіти

- [134-140] **Халапсіс О. В.** Образование и «менеджеры будущего»
- [141-149] **Линовицька Олеся** Формування відповідальної державної політики в галузі освіти
- [150-159] **Макаренко С. О.** Впровадження високих педагогічних технологій під час навчання обдарованих дітей
- [160-169] **Загарницька І. І.** Персоналістична й екзистенціалістська парадигми розуміння дитинства
- [170-178] **Коломієць Олена** Упередження агресивності дітей засобами виховання в сім'ї

IV. Теорія політики

- [179-193] **Кирилюк Ф. М., Семенченко Ф. Г.** Об'єктивно-суб'єктивно-діяльнісний вимір політики
- [194-203] **Вільчинська І. Ю.** Аксіологічний підхід до дослідження політичної мотивації
- [204-216] **Найчук А. В.** «Політичне» – сутнісна основа держави
- [217-226] **Кирик В. Л.** Ідея сталого людського розвитку в контексті екологічних проблем
- [227-233] **Воронянський О. В.** Національна еліта як категорія наукового аналізу: політологічний вимір

V. Політична система

- [234-243] **Булгаков В. А.** Мережний підхід як методологія дослідження політичних систем
- [244-253] **Максимова О. М.** Стратегія та тактика порівняльного дослідження чинників нестабільності в перехідних політичних системах
- [254-262] **Ярова Л. В.** Генеза і становлення скандинавської та південно-європейської моделей суспільного перевлаштування
- [263-269] **Гурицька М. С.** Паблік рілейшнз у кризових ситуаціях

VI. Публічна політика

- [270-278] **Хмельников А. О.** Місцеве самоврядування як ланка політичного управління регіоном: компоненти структури і рівень компетенції
- [279-286] **Третяк О. А.** Громадянська активність у структурі публічної сфери політики демократичного суспільства
- [287-296] **Мостіпан О. М.** Ефективність мажоритарної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України
- [297-305] **Івченко О. Г.** Партийна позиції людини у громадянському суспільстві
- [306-312] **Руденко О.** Особливості функціонування зв'язків з громадськістю в органах державної влади
- [313-320] **Кулачинський М. М.** Британська консервативна партія кінця XX – початку XXI ст.: віхи конструктивних змін

VII. Політична культура

- [321-330] **Дзьобань О. П.** Правовий нігілізм як деструктивний чинник української правосвідомості й правової культури

- [331-339] **Шелестов О. М.** Теоретичні підходи до осмислення феномена політичної культури українського суспільства
- [340-351] **Шандор Ф. Ф.** Ідеологія як основа розвитку національної свідомості
- [352-359] **Денисюк С. Г.** Ментальна природа сучасної політичної комунікації
- [360-365] **Тарасенко В. А.** Внутрішньополітичні орієнтації сучасних студентів

VIII. Націологія

- [366-392] **Крисаченко В. С.** Історичні витоки українського етносу
- [393-399] **Кіссе А. І.** Основні суб'єкти регулювання і управління етнічним конфліктом: теоретико-методологічні підходи

IX. Світова політика

- [400-411] **Грубов В. М.** Від Евіану до Мюнхену: Європа потребує нової філософії безпеки
- [412-421] **Клименко О. А.** Можливості та перспективи державних та недержавних акторів в умовах посткризової глобалізації
- [422-432] **Ткаченко І. В.** Проблемні питання європейської інтеграції України
- [433-439] **Гарбар Г. А.** Роль міжнародних угод у підвищенні ефективності підготовки кадрів для сфери туризму
- [440-450] **Барановська В. М.** Аналіз тенденцій розвитку світової торгівлі
- [451-461] **Баглікова М. С.** Транскордонне співробітництво: дефініції, сутність та форми
- [462-473] **Ігнат'єв П. М.** Особливе партнерство Пакистану і Саудівської Аравії

УДК 141.7:131.035

ПОНЯТТЯ «ДИСКУРС» В СТРУКТУРІ ТРЬОХ КОНЦЕПЦІЙ

Комаха Л. Г.©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізуються особливості визначення терміну «дискурс» та виділяються основні структурні складові.

Ключові слова: дискурс, комунікативна дія, інформація, мова, стиль, смисл.

Теорія дискурсу пов'язана з прагненням учених лінгвістів, філософів, логіків вивести синтаксис за межі речення, тобто зі спробою синтаксичного аналізу тексту як певної цілісності.

Деякі сучасні науковці розмежовують поняття «дискурс» та «текст». Спираючись на визначення, що текст – це абстрактна конструкція, дискурс можна витлумачити як актуалізацію різних проявів таких конструкцій у відповідності до процесів (важливих подій, що хвилюють суспільство), які відбуваються у суспільстві. Наявність соціокультурного фактору є визначальним для диференціації двох понять: «текст» – «дискурс» (не кожен текст – дискурс, але кожен дискурс – текст).

На сьогоднішній день не існує єдиного визначення дискурсу, яке б відображало всі варіанти вживання цього поняття. Функціонують декілька визначень, що зумовлені специфікою предмету дослідження в тій чи іншій науковій галузі. Можливо, така багатозначність зумовлена саме тим інтересом, який останнім часом приділяється до нього з боку різних наук.

Дослідники французької школи аналізу дискурсу, наводячи різні варіанти його визначення, навмисне не ставлять крапку в цьому переліку. Деякі дослідники наслідком багатозначності поняття «дискурс» вважають, що цей термін промовляють із різним наголосом (на першому або на другому складі).

Дискурс у перекладі з грецького *διεξοδοζ* – шлях, виклад, оповідання, з латині *discoursus* – бесіда, аргумент, розмова, з французької *discourse* – мова [4]. В різних мовах поняття дискурс, яким користуємося сьогодні, має різні смислові навантаження. Спільним для них є те, що це певна інформація, яка виражається мовою і передається відповідними її засобами. У словниках, як правило, наводиться декілька значень цього поняття, а саме:

1) характеристика послідовного переходу від одного судження до іншого на основі схем дедуктивних міркувань, на противагу інтуїтивному сприйняттю цілого щодо його частин;

2) характеристика особливої ментальності та ідеології як зв'язаності й цілісності, які виражені в тексті, при цьому є зануреними в життя, соціокультурний контекст.

Це найбільш загальні визначення, з яких виводяться всі інші залежно від особливостей предмету дослідження. Серед визначень цього терміну зустрічаються наступні:

«Дискурс – це текст, який містить міркування, тобто тексти, у якому фіксовано деякий «хід думок».

«Дискурс – це текст, створений учасниками, які мають певні інтереси, пов'язані з інтеграцією їхньої діяльності, це процес створення, конституювання, виправдання, утвердження певних принципів спільної діяльності соціального прядку».

«Дискурс – це процес обговорення думок, які претендують на значимість (істинність)».

«Дискурс слугує обґрунтуванням проблематичних претензій на значення думок і норм».

«Дискурс можна представити як таке складне комунікативне ціле, в якому мова – несуперечливе осмислене міркування, представлене у вигляді тексту і направлене на іншого, виступає у єдності суб'єктивних і об'єктивних сторін, а знання об'єктивуєчи інтерсуб'єктивний досвід, замкнене на суб'єкті комунікації і включає інтенціональні структури останнього».

Звичайно ж, наведеними дефініціями не обмежується перелік існуючих тлумачень поняття «дискурс», але інші будуть перетинатися із запропонованими.

Визначення терміну «дискурс» можна об'єднати у три основні групи, які відповідають різним національним традиціям та доробкам окремих авторів. По-перше, це лінгвістичне застосування терміну для позначення дослідження в напрямку розрізнення та уточнення змісту мови, тексту та діалогу. Історично першим, хто застосував цей термін у такому значенні був американський лінгвіст З.Харріс у статті «Дискурс – аналіз», яка вийшла друком у 1952 році. Але поширення цей термін набув лише через деякий час.

Серед дослідників, які займалися лінгвістичною проблематикою дискурсу були швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр, бельгійський вчений Е.Бьюссас, французький лінгвіст Е.Бенвеніст та інші. Зокрема Ф. де Соссюр ввів додатковий елемент для пояснення дихотомії «мова – мовлення», яким став дискурс.

За такого підходу дискурс розуміють як мову, вжиту у конкретній комунікативній ситуації, у результаті чого вона набуває більш чіткого виразу соціального змісту у порівнянні з мовленням. Н.Д.Арутюнова пояснює таке застосування тим, що «дискурс – це мова втілена у життя» [2]. З іншого боку, дискурс представляє закономірності руху інформації в рамках комунікативної ситуації, тобто взаємодії через діалог.

Виходячи з цього, можна говорити про дискурс не просто як текст, що є статичною структурою, а слід підкреслити динамічний характер цього поняття, тому що обов'язково здійснюється (виражається) у мовленні. Т.А. ван Дейк визначає дискурс як «певну комунікативну подію, яка виходить за рамки текстової структури та охоплює соціальний контекст» [4].

Предметом дослідження лінгвістичної традиції є протиставлення «мова – мовлення», в основі якого перебуває дискурс. Основними характеристиками дискурсу за такого підходу є його:

- динамічність, тобто зміна в часі;
- соціальний контекст, тобто тема обговорення виділена з життєвого простору;
- структура представлена діалоговою взаємодією, яка здійснюється через обмін виразами (репліками).

Отже, лінгвістика досліджує дискурс, який тлумачаться як механізм створення текстів, що розглядаються як сукупність стійких надфразових цілісностей. Тобто дискурс розглядається не тільки як комунікативний акт, який містить у собі текст, а як такий, що включає також позалінгвістичні фактори (наміри, думки адресатів, самооцінка і оцінка іншого тощо).

Другу групу тлумачень терміну «дискурс» пропонує французький структуралізм та постструктуралізм (А.Греймас, Ж.Дерріда, Ю.Кристева, М.Пеше та ін.). Метою аналізу дискурсу є прагнення до уточнення тлумачення таких понять як «стиль», у глобальному, а не вузько спеціалізованому його значенні, та індивідуальна мова. Іншими словами, пояснюється відмінність між такими схожими виразами як: «стиль – це людина» та «індивідуальна мова».

Сутністю першого виразу є те, що кожна людина має власний стиль, який відрізняє її від інших та робить її неповторною особистістю, але дискурс не можна звести до стилю однієї людини. Стиль створюється не однією особою, а людством (суспільством) у певну епоху. У результаті стиль набуває ідейного забарвлення відповідної епохи, яка виражається через сукупність певних прийомів. Таким чином, під стилем може розумітися також стиль певної країни. Носієм і творцем стилю у такому розумінні є людина у широкому значенні як уособлення цілої епохи.

Індивідуальна мова тлумачиться як те, що притаманне окремій особі і робить її індивідуальністю. Це специфіка викладу матеріалу, думок, за

якою ми можемо відрізнати, ідентифікувати авторів. Індивідуальна мова є одним із проявів людини, який виражає особливості внутрішнього світу, тобто відображенням сутності людини.

Таким чином, дискурс розуміється як спосіб мовлення, промовляння, який обов'язково повинен містити у собі відповіді на питання: «Який?» (за стилем) та «Чий?» (хто створює). Основна увага дослідників французької школи спрямована на такі характеристики дискурсу, як: мовні, стилістичні, тематичні тощо, та їх залежність від учасників дискурсу і ситуації.

Дискурс сам створює собі предметну сферу, в якій розвивається. Прикладом може слугувати вираз «дискурс насилля», який відображає скоріше не те, що саме і як говорять з цього приводу, а те, як абстрактний об'єкт «насилля» проявляє себе у комунікативних формах. Під суб'єктом дискурсу можна розуміти як конкретну особу (окремого індивіда, окрему групу, навіть соціальну), так і абстрактного, тобто представленого певним соціальним явищем.

Французька традиція говорить про соціологічне витлумачення дискурсу та його структури. Відповідно до цієї традиції, дискурс можна визначити, як стилістичну специфіку з урахуванням ідеології, яка передається, відображається тим чи іншим змістом.

Спосіб мовлення визначає предметну царину дискурсу і відповідні їй соціальні інститути. Якщо порівняти ці дві традиції, то можна сказати, що вони обидві зосереджені навколо взаємозв'язку предмету обговорення і тих засобів, за допомогою яких воно відбувається.

Останню, третю групу тлумачення терміну «дискурс» пов'язують із ім'ям німецького філософа, соціолога Ю.Хабермаса, який пояснює дискурс як «особливий ідеальний вид комунікації» [11]. Така комунікація здійснюється в умовах максимальної відмежованості від соціальної реальності з її традиціями, авторитетами, і має на меті критичну оцінку дій та поглядів учасників комунікативної ситуації.

Ю.Хабермас взагалі розрізняє комунікативну дію, в ході якої відбувається тільки обмін інформацією, і дискурс, в якому темою обговорення стають «проблематичні претензії» [11]. Відповідно дискурс є ідеальним видом комунікації, тому що в ході нього вирішується певна проблема шляхом вираження різних точок зору, результатом чого є консенсус як непримусове спільне визнання єдиного положення.

Неоднозначність розуміння дискурсу у філософії ХХ ст. мала своїм наслідком виникнення трьох підходів до розуміння дискурсу:

- 1) дискурс як монологічний розвиток мови – мовлення;
- 2) дискурс як послідовність виконуваних у мові комунікативних актів (розмова, діалог, письмові тексти, які містять взаємні посилання і присвячені спільній тематиці);

3) дискурс як мовлення, яке має власне специфічне середовище застосування і відповідну лексику (йдеться про жанр) [11].

Дискурс втілюється у тексті, який містить відповідну специфічну лексику, знаходиться в актуальному смислового полі, спрямований на певний комунікативний акт, який має власне значення.

Стосовно взаємодії понять «текст – дискурс» можна зазначити, що головна їх відмінність полягає в тому, що перший має статичний характер, передається мовою і є результатом мовної діяльності, а другий – має динамічний характер і розгортається у часових рамках у вигляді комунікативної діяльності. Отже, аналіз дискурсу пов'язаний із дослідженням конкретної ситуації (в якій він реалізується), того позамовного контексту, тобто не висловлених цілей та намірів, які цей акт мовлення супроводжують.

Таким чином, головну увагу привертає дихотомія «мова – мовлення», тому що мовлення – є засобом вираження мови. Мова є структурою, яка створює можливість побудови текстів та їх розуміння; мовлення є реалізована мова, реалізована (матеріалізована) здатність говорити і розуміти (писати і читати). Мова сукупністю текстів, що матеріалізуються в мові. Текст у даному випадку розуміють не лише як літературний витвір, а у своєму широкому значенні (художні картини, музичні твори, архітектурні споруди тощо).

Мова як простір для вираження інформації невідривно пов'язана з дією, тому що саме в ній вона набуває статусу мовленнєвого акту і знаходить своє місце в соціальній системі. Саме в такому підході актуалізуються уявлення про те, що центром мови є мовлення. Дослідження мови в діях, як мовленнєвих актах дозволяє сформулювати універсальні умови можливого взаєморозуміння.

Поняття «інформація» також надається декілька тлумачень, два з яких є найбільш цікавими для нас:

- 1) повідомлення про що-небудь;
- 2) відомості, які є предметом збереження, переробки і передачі.

Згідно із М.Поповичем інформацію можна розглянути з боку кількісної та якісної характеристик: якість інформації залежить від того, про що саме говорять, тобто наскільки її зміст є цікавим, корисним і відповідає дійсності. Щодо кількісної характеристики, то вона відіграє важливу роль при поясненні інформації, іншими словами, для того, щоб осмислено говорити про інформацію в строгому сенсі слова, треба уміти виражати її чисельно. Під кількістю, очевидно, розуміється об'єм наданої інформації. На думку М.Поповича: «інформація впливає на вибір». Можна сказати, що отримавши певну інформацію ми робимо вибір у напрямку певної мети, навіть тоді, коли під метою розуміємо не щось глобальне, а те, що «хочемо

зараз» (зрозуміти, розгадати, пізнати). Іншими словами, різною є «величина впливу» [9].

Якщо нас цікавить, як краще виконати дію, ми збираємо інформацію, на підставі якої формулюємо для себе альтернативи подальшого виконання. Саме тому інформацію можна представити як підставу для вибору.

Інформація є тим, що сприймається, а це означає, що результати такого сприйняття, на підставі яких будуються альтернативи, можуть бути різними у кожного окремого індивіда. Висновки, до яких приходить агент дії після обробки отриманої інформації, залежать від знань, бажань, вмінь, очікувань, вірувань, переконань тощо цього індивіда.

Окрім того, що одна й та сама інформація може по-різному сприйматися, вона також може бути по-різному передана. У деяких випадках передача однієї за змістом інформації може мати абсолютно різні наслідки. Цей момент потребує значної уваги. Зважаючи на те, що людство не в силах змінити чи безпомилково стандартизувати певні типи людей за внутрішнім (ментальним) станом, необхідно принаймні виключати розбіжності розуміння одного змісту через невірне подання.

Смисл не повинен залежати від контексту та кількості інформації. Якщо не буде збережено смисл повідомлення, то комунікація буде неможливою, тобто повинна зберігатися дія закону збереження інформації. Отже, смисл певного повідомлення не повинен залежати від засобів його передавання і тих умов, в яких це відбувається.

Крім того, що інформація виражається словами, вона може бути також виражена за допомогою мовчання, тобто пауз. Розрізняють два значення застосування мовчання.

По-перше, паузи виконують власну функцію у різних літературних творах, для встановлення смислу якої необхідно детально вивчити ситуацію, тобто, визначити її функцію, її комунікативне навантаження можна тільки за допомогою ретельного аналізу всієї ситуації, який враховує знання пресупозиції, психологічного стану персонажів, їх соціальних відносин».

Другий варіант застосування пауз визначається як просте небажання говорити (розкрити таємницю, продовжувати тему або розмову далі тощо).

У першому випадку для розуміння актів мовчання необхідно володіти знання як про ситуацію в цілому, так і про окремих її учасників, що зовсім не вимагається для розуміння у другому варіанті.

Зрозуміло, що мовчання є інформативним. Зміст інформації, яке він несе в собі можна встановити лише в конкретному мовленнєвому акті. Крім цього мовчання виражає іллокутивну силу того мовного виразу, який

замінює (непогодження, образа, докір, психологічний тиск, обурення, розгубленість тощо).

Мовчання співвідносять з низкою постулатів, серед яких окрім інформативності постулат якості, тому що мовчання може бути істинним або хибним залежно від того чи дійсно мовчання адресата або адресанта виражає їхній внутрішній стан чи це проста гра.

Мовчання як небажання говорити виконує стратегічну функцію: навмисне мовчання, за допомогою якого комунікант реалізує свою мету зберегти таємницю. Пояснити такий стан можна через емоційний стан або соціальний статус того, хто мовчить. Таке мовчання є відповіддю на імператив, який тягне за собою наслідки.

Паузи у літературних творах є ненавмисними, тому що виникають тоді, коли нічого сказати. Функція такого мовчання визначається як дисконтактна, тобто виражає стан відчуженості комунікантів.

Отже, термін «мовчання» може вживатися у двох значеннях, а саме: у вузькому – як елемент частини діалогу (його дисконтактна функція); у широкому – як певна позиція, намір якої визначається стратегією (соціальною, політичною, тобто не допустити розголошення фактів).

Л.Лузіна зазначає, що передумовою спілкування є не бажання людини передати інформацію, а прагнення зробити свої інтенції зрозумілими для інших [8]. Це означає, що інформацією є не тільки те, що виражається вербально, але й те що виражається невербально (емоції через міміку, жести). На підставі цього автор пропонує розрізняти інформацію, яка передається навмисно, і ту, яка передається ненавмисно [8].

Навмисна інформація відповідає інтенціям того, хто говорить і виражається ретельно сформульованими фразами, щоб уникнути подвоєння смислу. Ненавмисна інформація створюється тим, хто слухає на основі синтезу інтерпретації почутого і побаченого. Перший тип інформації є тим, що говориться, а другий тим, що мається на увазі [8].

Якщо таку класифікацію співвіднести з мовчанням, то воно може бути віднесене як до першої так і до другої групи. Наприклад, коли людина навмисно мовчить у відповідь на поставлене їй запитання провокаційного характеру. Інша ситуація, коли людина робить «значущі паузи у розмові». Мовчання може бути дещо по-іншому проінтерпретоване слухачем залежно від конкретного змісту ситуації.

Інформація в дискурсі є мовним виразом інтенцій адресата. Інтенції формуються в довільному імпульсу і становлять причину появи дії, в даному випадку причину створення дискурсу. Дискурс виникає тоді, коли наявна ситуація невизначеності, тобто коли необхідно зробити вибір. Вибір робиться саме на підставі отриманої інформації, яка повинна зменшувати цю невизначеність.

Тематизацією дискурсу є тема для сприйняття й обговорення, які не вимагають обов'язково відповідей на поставлені запитання. Ситуація сприйняття і обговорення виникає в умовах невизначеності, що породжує очікування. Термін «дискурс» є цікавим тим, що вбирає в себе основні загальні ознаки всіх видів використання мови людиною.

Другою принциповою різницею є безпосередній контакт між адресантом і адресатом у просторі часі в усному дискурсі. Такий контакт дозволяє втягувати співрозмовника в ситуацію за допомогою використання не лише вербальних, але і невербальних засобів комунікації. У письмовому дискурсі, навпаки, відбувається відсторонення з емоційної точки зору учасників, тобто неможливість вплинути невербальними засобами на адресата.

Окремим випадком поряд із зазначеними є мисленнєвий дискурс, при якому не відбувається ні акустичних, ні графічних виразів мовленнєвої діяльності, але при цьому адресант є сам для себе адресатом. Людина сама на себе впливає емоціями, переживаннями, викликає, знищує їх у собі.

Отже, дискурс розглядається в межах трьох концепцій: лінгвістична, французька і комунікативна Ю.Хабермаса. Дискурс є динамічним процесом, результатом якого є текст як сукупність тематично пов'язаних між собою висловлювань. Починається дискурс з формування теми-проблеми, яка формується одним із її учасників і виражає певні його наміри, які стосуються всіх учасників. Дискурс не можна звести до обміну інформацією, хоча їй приділяється значні увага. Інформація виражена вербальними і невербальними засобами комунікації є підставою для створення когнітивної моделі дискурсу.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантическая проблематика. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Дейк Т.А. ван, Кинч В. Макростратегии // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Пер. с англ. под ред. В.И.Герасимова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 41-66.
4. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Пер. с англ. под ред. В.И.Герасимова. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с.
5. Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегии понимания связного текста. Пер с англ. В.Б.Смиренского // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 153-211.
6. Крестинский С.В. Интерпретация актов молчания в дискурсе // Язык, дискурс и личность: Межвуз. сб. науч. тр. Редкол.: И.П.Суслов и др. – Тверь: Тверской государственный университет, 1990. – С. 38-45.

7. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивном анализе в современной лингвистике (обзор) // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: Сб. образов / РАН ИНИОН. Центр гуманитар. науч.-информ. исслед. Отд. Языкознания: Редкол.: Романенко С.А., отв. ред. и др. – М., 2000. – С.7-25.
8. Лузина Л.Г. Виды информации в дискурсе // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: Сб. образов / РАН ИНИОН. Центр гуманитар. науч.-информ. исслед. Отд. Языкознания: Редкол.: Романенко С.А., отв. ред. и др. – М., 2000. – С. 137-151.
9. Попович М.В. Поняття «дискурс» у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні // Філософська думка. –2003. – №1. – С. 27-36.
10. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.
11. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. –К.: Либідь, 1996. – С. 84-90.

Комаха Л.Г. Понятие «дискурс» в структуре трех концепций

Анализируются особенности определения понятия «дискурс» и выделяются основные структурные элементы.

Ключевые слова: дискурс, коммуникативное действие, информация, язык, стиль, смысл.

Komakha L.G. The concept of «discourse» in the structure of three concepts

Are analyzed features definitions of concept «discourse» and the basic structural elements are allocated.

Keywords: a discourse, communicative action, the information, language, style, sense.

УДК 141.7:13:37.035

СТРУКТУРАЛЬНИЙ МЕТОД К. ЛЕВІ-СТРОССА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ НАУКИ І ФІЛОСОФІЇ

Коротенко Є. Д. ©

Завідувач кафедри Донбаської державної машинобудівної академії

Розглянуто джерело виникнення структурального методу дослідження, охарактеризовано його сутність та особливості застосування в гуманітарних науках. Показано, що новизна здійсненої К. Леві-Строссом «методологічної революції» полягає у відході від традиційної процедури дослідження, а саме – в спробі робити висновки, не підтверджуючи їх фактами досліду.

Ключові слова: Структуральний метод, структура, міф, міфема, синхронія, діяхронія.

Загальні тенденції розвитку науки ХХ століття, спрямовані до аналізу різноманітних явищ у термінах знакових систем, починають виводити на перший план інформатику, семіотику, дослідження і вдосконалення тих засобів комунікацій і обміну, що ґрунтуються на структурах природної мови. Виникнення особливого інтересу до природної мови пояснюється тим, що на прикладі мови вдалось з'ясувати, як реалізуються певні фізіологічні і фізичні елементи, перетворюючись на системи знаків.

Звідси й походить особливе ставлення до структуралізму другої половини ХХ століття як до новітнього на той час інтелектуального явища, здатного не тільки поєднати гуманітарні і природничі науки в контексті застосування універсального комплексу структуральних методів дослідження, але й по-новому обґрунтувати сутність людського існування та змоделювати прогрес соціального розквіту в майбутньому. Якщо лінгвісти намагалися описати певні протиставлення, структури і правила мови і мовлення, то основні представники французького структуралізму (до яких, звичайно, належать етнолог і антрополог К.Леві-Стросс, філософ і ідеолог марксизму Л.Альтюссер, дослідник дитячої психології Ж.Піаже, психоаналітик Ж.Лакан, літературознавець Р. Барт, історик науки М.Фуко, лінгвіст Е.Бенвеніст та спеціаліст по індоевропейським міфам Ж.Дюмезіль) розглядали міфи, жести, етикет, інтереси, літературу, одяг тощо як численні «мови», що прямо або опосередковано застосовуються представниками тієї чи іншої культури. Всі вони вважали своєю головним завданням викреслити ту приховану систему протиставлень, яка в кожному конкретному

випадку визначає структуру певних дій чи об'єктів, яка утворює певну систему.

Серед видатних мислителів, перелічених нами, найвагоміший внесок у визначення методологічних засад структуралізму зробив К. Леві-Стросс (1908– 2009), на якому «закінчується «класичний» структуралізм, що заклав основи структурального методу, і починається нова його доба, надана третім поколінням структуралістів, які вже критично переглядають спадщину своїх попередників» [1, с.109-110].

Щоб оцінити доробок цього визнаного науковця в розбудову новітнього методу дослідження, який нібито дасть змогу в майбутньому подолати бар'єри між природничими і гуманітарними науками, треба спочатку з'ясувати, чи можна взагалі залічувати К. Леві-Стросса до плеяди філософів.

Висунуте питання загострюється також завдяки обережному ставленню самого Леві-Стросса до власних досліджень. Як він вважає, надмірне узагальнення його здобутків у галузі етнографії і етнології спонукає до відходу від науковості. В своїй оригінальній передмові до першого видання збірки своїх праць «Структурна антропологія» (1958 р.) критикуючи російського філолога В. Проппа, автор писав: «Розглядаючи мене як філософа, він (В. Пропп. – Є.К.) закреслює всю мою етнологічну роботу» [4, с.474].

Російські дослідники Ю. Каграманов і Л. Філіппов також підтримують цей погляд, констатуючи, що К. Леві-Стросс – справді визнаний вчений, але він лише ретельно дослідив певні наукові проблеми, а тому не слід вбачати в його дослідженнях філософської системи. Мовляв, він підходить до етнологічного знання, використовуючи всі наявні на той час досягнення гуманітарних наук, а саме – враховує «місце споглядача», «принцип доповнення», «відношення невизначеностей», «принцип опозицій», за аналогією застосовує до етнологічних форм узагальнені форми структурної лінгвістики, що були раніше описані Ф. де Соссюром і Р. Якобсоном і, нарешті, послуговується певними математичними моделями. Причому в своїх роздумах йде так далеко, що «одноосібно» закладає основи гуманітарної науки ХХ століття [2-3].

Водночас наукова полеміка, яка точиться навколо питання щодо надання методологічній концепції К. Леві-Стросса філософського статусу, має право на життя саме тому, що ця концепція спрямована на реалізацію в будь-якій галузі гуманітарних наук, оскільки «цей метод ... дає змогу сподіватись, що коли-небудь ми досягнемо такого рівня аналізу, де соціальна структура буде розглядатись так само, як і інші типи структур, наприклад духовна і особливо мовна» [4, с.270].

Прагнення певних науковців піднести структуральний метод на філософський рівень є адекватним і завдяки тій обставині, що К. Леві-Стросс підводить побудовану ним наукову базу під певну філософську систему.

При цьому він застосовує вже відомі в його час широкому колу читачів погляди Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля, З. Фрейда, К. Юнга, Е. Кассіра, Ф. де Соссюра, Р. Якобсона та ін.

Але не з усіма висновками цих дослідників Леві-Стросс погоджується; певні з них він піддає жорсткій критиці. Наприклад, він глибоко шанує патріарха французьких соціологів Е. Дюркгейма за тезу про «колективні уявлення», що породжуються суспільством і є підґрунтям всіх форм ідеології, а також логіки. Але Дюркгейм вирізняє в психіці людини індивідуальну і колективну свідомість, тоді як Леві-Стросс на засадах численних етнологічних дослідів схиляється до думки про те, що колективна свідомість – не що інше, як вираз несвідомого. «Ми робимо вчинки і міркуємо за звичкою, – пише він, – і неймовірний опір, що надається навіть найменшому відступу від неї, є скоріше наслідком інертності, ніж свідомого бажання зберегти звичаї, причина котрих була б зрозумілою розуму... з різкою швидкістю, яка засвідчує, що дана особливість притаманна певному способу мислення і дії, колективне мислення асимілює тлумачення, які здаються йому найбільш сміливими... для автоматичного розв'язання проблем, характер котрих постійно вислизає як від волі, так і від розуму» [4, с.6].

З повагою Леві-Стросс ставиться і до «теорії несвідомого» З. Фрейда, хоча певною мірою критикує індивідуальний психологічний досвід, підкреслюючи, услід за антропологами А. Кребером, Ф. Боасом і Б. Малиновським, несвідомий характер мовних явищ.

Франц Боас у праці «Керівництво з мов американських індіанців» (1911–1922) висуває тезу про те, що «основна відмінність між мовними явищами та іншими проявами культури полягає в тому, що перші ніколи не виникають свідомо, тоді як інші, хоча вони також мають свої засади в несвідомому, часто підносяться до рівня свідомого мислення, породжуючи таким чином вторинні умовиводи і повторні спроби їх осмислення» [5, с.1]. Поділяючи цю думку, Леві-Стросс заявляє, що несвідоме охоплює ширшу сферу явищ, а З. Фрейд, на жаль, не надав значення дослідженню тих форм, які сховані під несвідомими символами і утворюють несвідому структуру міфу. Отже, структуралісти в психоаналізі Фрейда повинні визнавати лише підсвідоме, тобто те, що колись містилося в свідомості, але поступово було витіснене в глибші шари, продовжуючи здійснювати при цьому сильний вплив на людську поведінку та формування її культури. «Підсвідоме, – пише Леві-Стросс, – це індивідуальний словник, в якому кожний із нас записує лексику історії власної індивідуальності, і що несвідоме, організовуючи цей словник за своїми законами, надає йому значення і робить його мовою, зрозумілою нам самим і іншим людям (причому лише тією мірою, якою він організований за законами несвідомого)» [4, с.181].

Не поділяв К. Леві-Стросс і вчення К. Юнга про міфоподібні «архетипи», що існують у надрах людської психіки і є проявом колективного несвідомого. При цьому критика стосувалася передусім навколо юнгівського припущення спадкового механізму передачі архетипів. У власних роздумах Леві-Стросс пішов значно далі: він не просто визнавав розмаїття несвідомих мотивів поведінки залежно від ситуації, а ще й робив спробу в контексті етнокультурних досліджень відшукати не стільки символізацію речей та їх станів, скільки символізацію відношень між речами, явищами та особами, яку намагався обґрунтувати за допомогою розробленої ним структурної теорії міфів. Для нього термін «несвідоме» «позначає символічну функцію, відмітну для людини, але таку, що проявляється відповідно до одних і тих самих законів ... воно підпорядковує структурним законам, котрими і вичерпується його реальність, нерозчленовані елементи, що надходять ззовні: наміри, емоції, уявлення, спогади» [4, с.180-181].

Особливу увагу Леві-Стросс приділяє міфологічній логіці родоначальника теорії «дологічного» мислення Л. Леві-Брюля і неокантіанця Е. Кассієра, котрі розглядають природу міфу у вигляді символічної об'єктивності чуттєвих даних. Але, на відміну від цих дослідників, у міфах він убачає не лише замкнену символічну систему, яка в згорнутому вигляді містить особливий засіб відображення навколишнього світу, а й специфічну структурну систему, що базується на структурній лінгвістиці і дає змогу застосувати операційні методи теорії інформації. «Словник (як інтерпретація підсвідомого. – Є.К.) має менше значення, ніж структура, – заявляє Леві-Стросс. – Чи створений міф суб'єктом, чи запозичений з колективної традиції (причому між індивідуальними і колективними міфами відбувається постійне взаємопроникнення і обмін), він відзначається лише матеріалом образів, котрими оперує; а структура лишається незмінною і саме завдяки їй міф виконує власну символічну функцію» [4, с.181]. Отже, головне у міфі – не «злиття» речі та її образу, реального та ідеального, а причинно-наслідкові зв'язки, які на структурному рівні дозволяють поєднати синхронічний і діахронічний напрями дослідження і відтак змодельювати механізм колективної міфотворчості.

За аналогією з лінгвістичним вченням де Соссюра, який виділив у мові два рівня інформації – свідомий (тобто мова як *parole*, що містить зміст сказаного людиною) і несвідомий (мова як *langue*, структура), Леві-Стросс розрізняє в будь-якому культурному явищі також два шари: поверхневу інформацію, що усвідомлюється людиною, і інформацію глибинну, яка лишається неусвідомленою, але також впливає на людину. Саме цей порівняльний аналіз дає йому змогу розглядати реалізацію певних явищ культури за образом і подобою мови, причому на більш високому і складному рівні.

Доцільно також назвати плеяду тих російських вчених 20–30 років ХХ століття, праці яких так чи інакше ініціювали відчуття структурального методу. О. Фрейденберг, М. Бахтін, Г. Шпет, Я. Голосовкер і, особливо, В. Пропп у своїх мовних дослідженнях впритул підійшли до структурно-типологічного дослідження наративу, тобто повідомлення про якусь подію в її часовій послідовності.

В 1928 р. побачила світ праця історика і філолога В. Проппа «Морфологія казки». Її автор, застосовуючи численні приклади, переконує, що в казках, як у мовному утворенні, немає точного нагадування про будь-яку стадію культури. Вони є лише твердими формами оповідання, особливими зразками поведінки, що існують поза історією, тобто могли виникнути в різні історичні моменти у багатьох культурах, в тому числі в тих, які не мають будь-якої спорідненості. З огляду на це В. Пропп доходить висновку, що всю класифікацію чарівних казок треба здійснювати за формальними, структурними ознаками [6, с.13].

Втім, на відміну від попередніх емпіричних досліджень, в яких учені традиційно, з часів англійського емпіризму, займались вивченням фактів, що безпосередньо надаються в досліді, В. Пропп започаткував нову методологічну тенденцію. Він розглядав не безпосередньо самі дослідні факти, а їх специфічні інтерпретації – моделі і структури. Такі методологічні інновації мали вигляд опосередкованого дослідження і акцентували увагу, скоріше, на можливих відношеннях між раніше здобутими фактами досліді, ніж на відношеннях між самими цими фактами у їх, так би мовити, чистому вигляді.

Висновки В. Проппа про структуру чарівної казки зацікавили К. Леві-Стросса саме тому, що застосований російським дослідником структурно-типологічний аналіз може бути перенесений на міфи. Більше того, чарівна казка – це окремий випадок міфу; її значення для людини обмежується певною структурою оповідання, тоді як у міфи (також структуровані об'єкти) люди вірять. Причому Леві-Стросс слушно зауважує, що всі складності та помилки, які виникають під час дослідження міфології, спричинені невмінням дослідників застосовувати багатомірні системи відліку і бажанням обмежуватись двох- і трьохмірними системами. «Мабуть, порівняльна міфологія не зможе обійтись без математичної символіки, що надихається математикою як зразком, – пише він, – оскільки наші традиційні емпіричні методи не можуть бути застосовані до таких багатомірних систем» [4, с.196].

Зазначимо, що К. Леві-Стросс зосереджується на дослідженні структури міфу не тільки у зв'язку з її аналогією зі структурою чарівної казки. Якщо Ф. де Соссюр розглядав мову в двох ракурсах, що визначають різні виміри мовного дослідження (йдеться про синхронічну і діяхронічну мовні

складові), а В. Пропп інтерпретував чарівні казки як цілком структуроване мовне утворення, то, на думку Леві-Стросса, міф виступає одночасно як внутрішньомовне і позамовне явище. У статті «Структура міфів» (1955) він пише: «Ця двоїста структура, що є водночас історичною і позаісторичною, пояснює, як міф може водночас співвідноситись і з мовою (*parole*) (і як *parole* підлягати аналізу), і з мовою (*langue*) (на якій він висловлюється). Але, окрім того, він має й третій рівень, на котрому його можна розглядати як щось абсолютне. Цей третій рівень також має лінгвістичне походження, але відмінне від перших двох... Сутність міфу становлять не стиль, не форма оповідання, а розказана в ньому історія» [4, с.186]. Саме ця історія якраз і виступає як позачасова система: вона завжди стосується подій минулого, але прагне пояснити не тільки минуле, але й сьогодення та майбутнє. Тож «міф є мовою, але ця мова працює на найвищому рівні, на якому змістові вдається, якщо так можна висловитись, відокремитися від мовної основи, на якій він склався» [4, с.187]. Іншими словами, міф постає тією особливою ланкою, що по'єднує мову (як структурну систему) і культуру в цілому, а саме – дає змогу обґрунтувати можливість і доцільність структурального розкладу культурних явищ за аналогією зі структуральним розкладом мови, але на більш вищому рівні.

Зміст міфу формується не розташуванням певних елементів, які входять до його складу, а безпосередньо засобом, за допомогою якого ці елементи комбінуються. Засіб комбінації враховує мовні структури – фонемі, морфемі і семантемі, але ними не вичерпується, оскільки тоді будь-який міф лишався б лише в стадії мовного утворення. Саме тому Леві-Стросс вбачає наявність у структурі міфу особливих міфологічних структур, або «міфем», які називає «великими структурними одиницями».

При цьому треба зауважити: мовні структури (фонемі, морфемі і семантемі) існують завдяки певним відношенням між знаками мовної системи і поза цими відношеннями втрачають будь-яке значення для мови і нагадують, за словом Ф. де Соссюра, «повітряну кульку», з якої випущено повітря. А дослідити знакові відношення можна за допомогою двох підходів – синхронного і діахронного, що перебувають в опозиції. А якщо ідеться про міфемі, то вони характеризуються «пучками» відношень і «тільки внаслідок комбінації цих пучків складові одиниці набувають функціональної значущості. Відношення, що входять в один пучок, можуть з'являться, якщо їх розглядати з діахронічної точки зору, на відомій відстані одне від одного, але якщо нам вдасться поєднати їх в їх «природному» поєднанні, то тим самим нам вдасться подати міф як функцію нової системи часового відліку, яка задовольняє початковим допущенням. Ця система має два виміри: синхронний і діахронний – і, отже, поєднує в собі характерні риси «*parole*» і «*langue*»» [4, с.188]. Звідси випливає, що міф – це логічний

інструмент подолання суперечностей, явищ з врахуванням особливостей первісного мислення, а його структурні компоненти – міфами – уконституйовані в підсвідомості особи.

Саме цей висновок К. Леві-Стросс вважає основоположним у методології структуралізму. Структураліст повинен відшукувати структури всередині людини, у несвідомій особливості розуму. Причому всі спроби знайти структури поза людиною (наприклад, всередині мовної системи чи будь-якого іншого явища культури) не є структуралістськими і виступають як «натуралістські похибки». Отже, ані Ф. де Соссюр, ані В. Пропп, ані Р. Якобсон, що робили спробу «структурувати» мову, розглядаючи її «в ній самій і для неї самої», не були структуралістами.

К. Леві-Строссом зазначає, що особливість міфу є триединою. По-перше, його треба розглядати як продукт культури, оскільки він відображає загальну культуру народу. По-друге, він – частина культури, один із її елементів. По-третє, міф – умова культури, яку можна тлумачити як діахронічно, так і синхронічно. Він діахронічний, оскільки за його допомогою індивід знаходить культуру своєї групи (на основі бінарних опозицій типу «хвалять-лають») і синхронічний, тому що має будову, подібну до культури. Нарешті, він реалізується за допомогою мови, синхронічна складова якої також потрапляє до галузі несвідомого. Отже, «істина міфу не в привілейованому змісті. Вона складається з логічних відношень, позбавлених змісту, або, точніше, таких, що їх інваріантні властивості вичерпують операційну цінність, оскільки відношення, що порівнюються, можуть встановлюватися між елементами більшої кількості різноманітних змістів» [4, с.247].

Саме тому, що структуралістське пізнання навколишнього світу здійснюється шляхом дослідження людини, її розуму, збірку своїх основних творів К. Леві-Стросс називає «Структурною антропологією». Але дослідження власне структурального методу, що застосовується дослідником до соціальних явищ, ускладнюється у зв'язку з відсутністю в його творах виразної методики цього застосування. Спосіб викладу його методологічної концепції – перелік численних етнографічних фактів (форм браку, систем спорідненості, міфів тощо), а замість висновків із них – метаморфози, аналогії, порівняння. Такий підхід формує певне відчуття «контурів» особливої філософської системи, а власне Леві-Стросс постає перед читачем його творів як філософ в етнології і етнолог в філософії. Тому, якщо дослідники творчої спадщини видатного мислителя заявляють про здійснену ним «революцію в науці», то мають на увазі відхід дослідника від традиційної процедури дослідження, головна новизна якого – в спробі робити висновки, не підтверджуючи їх фактами.

Універсальний метод К. Леві-Стросса закладено на межі чотирьох дисциплін: етнографії, етнології, історії і соціології. Етнографія і історія

базуються на збиранні і систематизації матеріалу, розробленні механічних (або синхронічних) моделей явищ. «Тільки вивчення історії, – пише Леві-Стросс, – показуючи перетворення соціальних явищ, – дозволяє виявити структуру, яку закладено в підґрунтя численних своїх виразів і яка зберігається в мінливій послідовності подій» [4, с.28]. Іншими словами, історичне спостереження виконує функцію універсального фільтру, через який пропускається те, «що можна було б назвати лексикографічним змістом соціальних установлень і звичаїв, внаслідок чого лишалися б тільки елементи структури» [4, с.29].

Своєю чергою, етнологія і соціологія займаються дослідженням моделей, побудованих на цьому матеріалі, тобто виробляють статистичні (або діахронічні) підходи. Причому «встановлення відмінностей між механічною і статистичною моделями ... допомагає висвітлити роль порівняльного методу в структурних дослідженнях» [4, с.255].

Леві-Стросс слушно зауважує, що всі спроби виявити методологічну схожість між історією і етнологією (які виробляють принципово різні підходи до явищ, що досліджуються), лишаються марними, оскільки ці дисципліни «обирають точки зору, додаткові за відношенням однієї до іншої: історія узагальнює дані, які стосуються свідомих проявів суспільного життя, а етнологія – її підсвідомих засад» [4, с.24-25]. Тобто тут ми знову стикаємось з певною аналогією запропонованої Ф. де Соссюром опозиції «синхронія –діахронія мови», яку визнають непереборною. Але синхронний вимір дослідження неможливий без діахронії, оскільки саме завдяки їй вимальовуються контури соціальних структур.

За «точку відліку» в дослідженні соціальних явищ Леві-Стросс бере особливе тлумачення соціальної структури, яке стосується не емпіричної діяльності, а моделей, побудованих за її подобою. У статті «Поняття структури в етнології» (1953) він вирізняє чотири умови, виконання яких дозволяє вважати побудовану модель соціальною структурою: «Передусім, структура є певна система, яка складається з таких елементів, що зміна одного з них тягне за собою зміну всіх інших. По-друге, кожна модель належить до групи перетворень, кожне з яких відповідає моделі одного і того самого типу, тож чисельність цих перетворень утворює групу моделей. По-третє, вищеназвані властивості дають змогу передбачити, як реагуватиме модель на зміну одного з елементів, що її складають. Нарешті, модель має бути побудованою так, щоб її застосування охоплювало всі явища, що спостерігаються» [4, с.247].

Нарешті, побудова соціальної структури здійснюється на кшталт структур мови, а досліджується за допомогою міфів, які з'являються перед нами як універсальні утворення, що допомагають за допомогою міфем подолати опозицію історичного часу і позаісторичної структури. Причому тут ідеться

не про переклад цілісного суспільства на мову структур (оскільки ціле не зводиться до його частин), а про розпізнавання рівнів, шарів, котрі стають значущими завдяки можливостям їх порівняння. Леві-Стросс вважає, що соціальна структура – це система «відношень властивостей», яка будується з усіх можливих типів обміну її елементів. Аналіз цих типів обміну спонукає дійти висновків про правила, яким підпорядковується система, і, нарешті, спричиняє прогнозування нових правил. У цьому контексті стають зрозумілими функції соціальної структури, засоби їх здійснення і співвідношення між різними формами.

Н. Автономова, аналізуючи цю думку, констатує, що «лише після того, як гуманітарні науки (і передусім етнологія) зуміють виявити за нескінченною різноманітністю соціально-культурних фактів загальні структури, інваріантні для всього людства, а природні науки, що прийшли на зміну гуманітарним, зведуть ці структури до психофізичних «першоелементів», можна буде казати про здійснення утопічної строссівської програми, яка передбачає в кінцевому підсумку зведення соціальної матерії до природних форм, на яких вона спочатку виникла» [1, с.130]. Леві-Стросс, підбиваючи підсумок своїх методологічних досліджень, заявляє, що їх головна мета обмежується побудовою моделей, формальні властивості яких можна шляхом порівнянь і пояснень звести до властивостей інших моделей, що належать до різноманітних стратегічних рівнів. Саме завдяки цьому «ми можемо сподіватись на знищення перепон між суміжними науковими дисциплінами і на встановлення між ними істинного співтовариства» [4, с.253].

Як бачимо, структуральний метод К. Леві-Стросса понині є підґрунтям широкого дискурсу навколо можливостей наукової думки, яка, з погляду багатьох науковців, завжди спрямоване на розбудову теоретичних моделей, здатних (хоча й з певною мірою абстракції) вирішити безмежну низку людських проблем. Але цей дискурс на межі ХХ–ХХІ століть зазнав певного занепаду і, через з переоцінювання суб'єктивних здібностей людини, і через переосмислення ставлення людства до науки, об'єктивного пізнання та його наслідків. Деякі дослідники взагалі почали вважати, що сам К. Леві-Стросс наприкінці життя зрозумів утопічність концепції структурального методу. Причому для сучасної філософії структуралізм перетворився на певне «солом'яне чудовисько», яке має право на життя, але вже нікого не цікавить і не влаштовує. Водночас у філософських роздумах навколо долі людини і людства в цілому знову лунають заклики повернутися до несвідомих структур, але тепер ці структури набирають ознак екзистенційності, пригніченості, тотальності. Отже, відголосся леві-строссівського структурального методу знову виборюють право на життя, хоча й у іншому контексті.

Література:

1. Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. – М.: Наука, 1977. – 272 с.
2. Каграманов Ю.М. Клод Леви-Стросс и проблема человека // Вопросы философии. – № 10. – 1976. – С. 137-146.
3. Филлипов Л.И. Структурализм и фрейдизм // Вопросы философии. – №3. – 1976. – С. 163-175.
4. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 536 с.
5. Boas F. Handbook of the American Indian languages // Bulletin of the Bureau of American Ethnology. – № 40. – 1922. – P. 1–12.
6. Пропп В. Морфология сказки. – Ленинград: ACADEMIA, 1928. – 152 с.

Коротенко Е.Д. Структуральный метод К. Леви-Стросса и его значение для науки и философии

Рассмотрены источники возникновения структурального метода исследования, охарактеризованы его сущность и особенности применения в гуманитарных науках. Показано, что новизна осуществленной К. Леви-Строссом «методологической революции» заключается в отходе от традиционной процедуры исследования, а именно – в попытке делать выводы, не подтверждая их фактами опыта.

Ключевые слова: Структуральный метод, структура, миф, мифема, синхрония, диахрония.

Korotenko Y.D. The structural method of K. Levi-Strauss and its importance for science and philosophy

The sources of the structural method of research are examined, its essence and features of the application in the humanities is described. It is shown that the novelty of «methodological revolution» carried by K. Levi-Strauss is to move away from the traditional procedure of study, in an attempt to implement the findings without confirming the facts of their experience.

Keywords: Structural method, structure, myth, synchrony, diachrony.

УДК 101.1:316

МІФ І ДОСЛІДНИК: ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТИВНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Ставицький А. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри історії та міжнародних відносин Філії МДУ в Севастополі

Розглядається питання суб'єктивної ролі дослідника міфу при його вивченні і висвітленні.

Ключові слова: сучасний міф, функції міфу, міфологізація.

При аналізі міфу варто виділити важливе спостереження, яке відзначається рядом дослідників: міф, будуючи через людей і їх свідомість свою модель світу, одночасно будує і модель самого себе. Різну модель, стосовно до різних поглядів і відносин, акцентуючи в ній одне й приховуючи інше, роблячи значущими або несуттєвими ті чи інші свої елементи й одночасно через свою мінливість уникаючи дослідника.

Багато тому сутність міфу, схоплена у понятті, настільки розпливчаста. Так, для одних дослідників міф – примітивна спроба пояснити природний світ (Дж. Фрезер), для інших – продукт поетичної фантазії доісторичних народів (М. Мюллер); треті розуміють міф як поетичну метафору первісного способу мислення (Я. Грім); четверті сприймають його як сховище алегоричних вказівок, що дозволяють особистості існувати в співтоваристві (М. Дюркгейм); п'яті бачать в ньому колективне сновидіння, симптоматичний прояв архетипових структур, який переховується в глибинах людської душі (К. Юнг); шості розглядають його як традиційний носій метафізичних прозрінь людини (Камарасвамі); сьомі характеризують його як розгорнуте магічне ім'я (А. Ф. Лосев), і цей перелік далеко не вичерпаний. При цьому всі визначення міфу настільки різні, що створюється враження, ніби то в кожному новому випадку мова йде про щось зовсім інше.

Треба сказати, що така понятійна невизначеність міфу викликає в науковому середовищі серйозне невдоволення і заперечення, оскільки одне з ключових понять теорії культури не може бути невизначеним, отже, його треба подолати. Але тут нічого не зробиш, тому що міф відносно науки виступає «річчю в собі» і тому досить важкий для дослідження своєю змістовною і структурною невизначеністю. При цьому його внутрішня пластичність дозволяє вибирати зі складного набору структурних можливостей ті, що в даний момент і в даному середовищі найбільш для нього підходять, зводячи нанівець інші.

Ось чому стосовно міфу ми продовжуємо стикатися з проблемою системного нерозуміння, де незрозуміле, на думку «знавців», не гідно розуміння в тому сенсі, що і розуміти його не потрібно. І тому чесному вченому треба боротися з ним і його всіляко звинувачувати, розвінчувати й знищувати. Але з часом ця ситуація поступово змінюється й тепер у світлі наявних даних вже видно, що явище, яке раніше вважалося в науці простим, зрозумілим і до того ж шкідливим, раптом виявилось значно складніше, а вплив його на суспільство й науку – неоднозначним і практично невивченим. І це означає, що негативне ставлення до міфу його «дослідників» або «знавців» більше свідчить не про міф, а про «дослідника», тому що за ним ховається вихідне нерозуміння, яке закріплене на рівні наукового марновірства і є даниною усталеної наукової традиції, яка вихована звичкою, що затвердилася.

Там же, де змінилися наші уявлення про міф, це сталося не тому, що міф змінився, а тому, що ми змінилися в розумінні його. Отже, подібне традиційне і більшістю дослідників не усвідомлюване нерозуміння є наслідком або обмеженості знань дослідника, або інертності наукових уявлень і традицій. І тому, перш, ніж приступати до дослідження, вченому насамперед потрібно подолати свої комплекси і забобони. У протилежному випадку він не зможе нічого відтворити, крім них самих. І буде в своїх дослідженнях рухатися по колу, лише імітуючи розуміння й рух вперед.

Приклади подібного нерозуміння в науці та суспільстві можна зустріти на кожному кроці. Так, з приводу тих чи інших подій в історії чи політиці нерідко можна почути: це – міф. І не важливо, про що будуть слухати або говорити люди, але якщо є сумнів, що чиїсь руки «ніколи не крали», а «помаранчева революція» – перемога свободи над тиранією, якщо твердження, що США несуть світові свободу і демократію або Росія в глобальній грі приречена, викликають у людей заперечення, то це буде названо міфом. І не можна сказати, що на це у них немає підстав. Проблема лише в тому, що міфом їх називати треба не в силу брехливості або спірності твердження, але тому, що вони народжують символічно насичені образи, якими ми будемо у своєму житті керуватися або люто заперечувати.

Завдяки різним міфам, одні люди впевнені, що Америка – найдемократичніша країна і там дотримуються всі права й свободи, інші культивують відчуття, що влада всіх обманює, треті пам'ятають, як сам собою, одним небажанням людей в ньому жити, розвалився СРСР, і всі, незважаючи ні на що, вірять у світле майбутнє.

Іншим свідченням використання популярної термінології в середовищі дослідників при повному її незнанні служать так звані «міфи про нерозумність і бездушність» дитини, про його «недоробленість і недосконалість», про батьківську некомпетентність та інше [1]. Адже незнайомий з сучас-

ною міфологією вчений, розвінчуючи загальні помилки, обов'язково назве їх міфами, демонструючи черговий приклад існуючого століття наукового парадоксу, коли предмет дослідження наукою точно не визначений, але, тим не менш, всупереч науковим принципам і підходам, цілеспрямовано й системно заявляється, транслюється й вивчається.

Відомо, що в науці, якщо річ, явище не визначені і не сформульовані у строго окресленому змістовними рамками понятті, то й предмета дослідження не буде. Але в даному випадку – ситуація інша. І чому так з міфом відбувається, однозначно відповісти не виходить. Однак, крім явної і постійної затребуваності міфологічних досліджень, є ще одне пояснення даному феномену. І воно полягає в тому, що навіть наявні дослідження при невизначеності поняття по суті являють собою своєрідний спосіб уникнути відповіді на запитання. І хоча у нас немає ніякого бажання стверджувати, що міфологією наука займається лише для того, щоб відвернути увагу суспільства від сучасних проблем міфотворчості, нерідко створюється враження, що більша частина досліджень з міфології є своєрідним відходом від вивчення сьогоденних проблем. Що їх прихована мета – створити видимість вивчення, яка лише приховує реальне незнання, нездатність і небажання по-справжньому вивчати проблему.

Не випадково, говорячи про поняття «міф» на одній зі своїх лекцій А. П'ятигорський зізнається, що «з поясненнями «що таке міф?» впоратися дуже важко. Бо коли міф і міфологія стають об'єктами філософської рефлексії, а не антропології, етнографії чи будь-якої конкретної описативної дисципліни, міф майже не проникний. Тому що не забувайте, що міфолог, описуючи будь-які міфи, неминуче опише їх у розумовому контексті міфу про себе» [2].

Зазначимо, що в даному, досить цікавому для нас розумінні видатний філософ і знавець міфології відзначає дві важливі деталі: практичну непроникність міфу для філософської рефлексії і неминуче утягнення мислителя в міф про себе. При цьому сам П'ятигорський неодноразово наполягав на тому, що єдиний спосіб позбутися міфу – це відрефлексувати його. Однак, як це зробити, якщо він непроникний? Тільки міфологізувати. Але тоді неминуче замикається міфічне коло, бо міфологізація дозволяє вискочити з чужого міфу, але не з свого. На жаль, А.П'ятигорський не дав методологічну підказку, як подолати цю перешкоду, скоріше посіявши ілюзію, ніж вирішивши проблему.

До того ж у його міркуванні знову спливає розкритикований ним контекст. На цей раз, правда, контекст «міфу про себе», який зайвий раз нам нагадує, що бути поза контекстом, означає, бути поза себе, поза світом, поза всім, що ми можемо собі уявити. Коли філософ мислить, а не медитує, він використовує поняття, якийсь категоріальний апарат і оперує певними

уявленнями. А це значить, що він вже у контексті того, чим оперує, у контексті фізіології, середовища, певної мови, навіть якщо впевнений, що уникнув контекстів, в які його занурює соціум. Отже, світ завжди ловить нас, навіть якщо ми, як Григорій Сковорода, впевнені в зворотному.

Однак, стосовно рефлексії, слід відзначити також, що в одному з останніх своїх інтерв'ю Ю.Лотман висловлював думку, аналогічну міркуванням А.Пятигорського, який підкреслював, що вивчати міф треба з себе й зі своїх уявлень. Правда, в ньому мова йшла ніби й не про міф, але про ті погляди, які є міфічними, переконуючи їх носіїв у своїй правоті. Сам Ю.Лотман про це говорив наступне: «за багато багатьох можна звинувачувати, але починати треба саме з себе. Якщо ж люди, що звинувачують когось, припускають, що самі вони тільки жертви й самі вони абсолютно праві, про що з ними можна говорити? Вони залишаться такими завжди, у них ніколи не болітиме совість, тому що вони – жертви... Їм щось недодали... Вони не будуть мучитися власною дурістю, тому що вважають себе розумними, вони не будуть мучитися чужими стражданнями, бо вважають, що страждають більше за інших» [3]. І таким чином він розкривав їх міфологію. Міфологію виправдання своєї аморальності й дріб'язковості, прихованої за заявленими великими і святими цілями та ідеями.

Ось чому постановка проблеми дослідження змушує нас визнати, що, хоча можливості науки постійно зростають, стосовно до міфу, особливо враховуючи переважання застарілих підходів, їх навряд чи слід вважати задовільними. У зв'язку з цим, на перший план висувається проблема сутності самого розуміння й необхідність його подальшого ретельного вивчення (Поль Рікер), природно, стосовно до міфу, що в свою чергу ставить питання про додаткову інвентаризації того інструментарію, який для вивчення міфу пропонує наука, й самої науки, як основного інструменту пізнання, а також її можливостей для вивчення міфу.

У цьому сенсі досить цікава думка відомого французького філософа Г.Башляра, який вважав, що «самим актом нашого вибору не стільки ми визначаємо об'єкт, скільки він визначає нас, і нерідко те, що ми приймаємо за свої фундаментальні судження про світ, свідчить лише про незрілість нашого розуму» [4].

Інакше кажучи, на відміну від підходів минулих часів, зрозуміти міф і міфотворчість без всебічного аналізу взаємодії науки та міфу сьогодні вже неможливо. А це означає, що наукові дослідження в області міфології мають як явні досягнення, так і ряд невіршених проблем, які у світлі сучасних відкриттів неминуче змушують перейти від проблеми об'єкта дослідження до суб'єкта дослідження, тобто до тієї системи, яка забезпечує якість вивчення теми.

Отже, проблема ставлення науки до міфу може виявитися не проблемою виключно міфу, як об'єкта дослідження, а й дослідника, як людини системи, носія певних пов'язаних з тією чи іншою науковою традицією уявлень і догм. У свою чергу це питання змушує розглянути проблему своєрідної «презумпції невинності» науки щодо вивчення сучасної міфології, так як ми, можливо, маємо справу з тим випадком, коли наука, як суб'єкт дослідження, повинна бути включена в об'єкт. І тому необхідно розібратися у всьому комплексі проблем. Чи слід в об'єкт дослідження поміщати самого дослідника? Чи варто враховувати й якою мірою інтелектуальні, освітні, психологічні та соціальні фактори, що впливають на підходи дослідника до теми, що вивчається, або їх можна не брати до уваги? В якій мірі наука здатна вивчати міф у всій його повноті і цілісності? Наскільки наука при вивченні міфу об'єктивна? Чи у змозі вона бути носієм чистих, вільних від міфотворчості поглядів? А якщо ні, то чому? Чи має вона для цього необхідний інструментарій? Чи виробила для грамотного дослідження відповідні методології?

Природно, що постановка подібних питань змушує запитувати: якою мірою взагалі наука об'єктивна? Чи позбавлена вона неупередженості щодо об'єкта дослідження? Чи зацікавлена в об'єктивному аналізі міфології? Особливо своїх? І в чому ця зацікавленість проявляється? В якій мірі вона здатна це зробити і що її обмежує? Що впливає на ставлення науки до міфу й як це, в свою чергу, впливає на якість наукових досліджень? Чи носить відоме упередження науки щодо об'єкта дослідження соціальний характер або методологічний?

Розуміння приходить, коли тої, що пізнає, до пізнання готовий. Яким повинен бути дослідник, щоб зрозуміти міф у всій його повноті й складності або хоча б прийняти його? Яким чином ця готовність повинна бути вироблена й навіть вихована? Які установки повинні лягти в її основу? Що при вивченні міфу принципово неприпустимо? Без усвідомлення цих методологічно вивіренних питань подальше вивчення міфу не буде плідним, змушуючи дослідника «з'їжджати» на частковості, які без грамотного проектування їх на загальне будуть плодити лише видимості. А в поєднанні впевненості ученого у своїх, заснованих на знанні частковостей переконаннях, будуть науці тільки шкодити.

Не випадково, за словами М.Рикліна, К.Леві-Строс «ставить міру проникнення в глибинну структуру міфів у залежність від ступеня «неолітичності» свого розуму, тому що його тлумачення міфів бачиться йому частиною самого міфічного мислення; він перетворює на раціональне те, що традиційно вважалося чуттєвим, скасовуючи тим самим саму цю опозицію» [5, с.759].

Слід сказати, що цей умовивід розкриває вкрай важливу методологічну деталь, без розуміння якої цього глибинного усвідомлення внутрішньої природи міфу досліднику не досягти. І полягає вона в тому, що досліднику з міфом потрібно злитися й це злиття усвідомлювати. Тоді знання міфу знайде ту необхідну тонкість, якої в пізнанні міфу науці нерідко бракує, і стане «знанням на кінчиках пальців», знанням з області світовідчуття, знанням, яке уособлює тріумф сінкретіки, де «танцюрист» стає «танцем». Саме про це, на наш погляд, говорив видатний дослідник національних образів світу Г.Гачев.

У їхньому розумінні міф притаманний людині та її свідомості на всіх етапах розвитку суспільства, складаючи основу й сутність будь-якої культури, представляючи не до-логічне, незріле розуміння світу, а інший аспект відображення реальності; один із способів (поряд з наукою та релігією) її пізнання й переживання [6]. У їхньому уявленні міф – реальність, яка чуттєво сприймається й відображена та творена в образно-символічних формах; спосіб духовної самоорганізації суспільства; особлива мова опису, у термінах якого людина з найдавніших часів моделював, класифікував і інтерпретував себе, суспільство, світ. Для них міф – осмислене знання культури, яке вплетене в структуру його життєвих цінностей і переживань, не тільки дає певне пояснення дійсності, але додає життю людини якийсь вищий сенс. Той сенс, який людина шукає з моменту зародження й без якого не уявляє свого існування.

Більше того, саме завдяки міфу, людина зуміла через «пойменування» упорядкувати світ речей і явищ і зробити його обжитим для себе [7, с.29-196]. Саме завдяки міфу він створив іншу, образно-символічну, мета-реальність, яка постає перед ним як «всеможивосний світ» (А.Лобок); світ, який людина в будь-яку хвилину може не тільки відобразити в образах, а й предметно перетворити [8].

Слід зазначити, що особливе значення для сучасного розуміння міфу мають роботи А. Ф.Лосева, що втілюють синтез філософії та семіології в дії, де блискуче знання традиційного міфу поєднується з розумінням і розглядом його в самому широкому сенсі, у світлі якого він може виблискувати всіма фарбами свого буття.

Згідно з його визначенням міф – необхідна «категорія свідомості й буття» в цілому, «речова реальність, яка життєво відчувається і творена», «реально, матеріально і чуттєво творена дійсність», відчужена «від звичайного ходу явищ» [7, с.269], але разом з тим, від них невідділима. Він – не схема, не алегорія, але символ; живе, символічно виразне буття, символічно відчужена реальність; «буття особистісне, образ буття особистісного, лик особистості» [7, с. 270]; «тілесно здійснений символ» [7, с.272], «в словах дана чудова особистісна історія» [7, с.384], «слово про особу, слово, що належить

особистості, яке виражає й виявляє особистість» [7, с.385], «енергійне самоствердження особистості», «дійсність, яка творена реально, матеріально і чуттєво» [7, с.235], «розгорнуте магічне ім'я» [7, с.386], де ім'я є життя. Останнє визначення А. Ф. Лосєва особливо значимо, адже назвати речі, дати їм ім'я, означає не тільки визначити зрозумілу нам їх внутрішню сутність, але й визначити їх роль і місце у світі. Отже – подолати хаотичний перебіг життя, зробивши світ впорядкованим і осмисленим. Ось чому «ім'ям і словами створений і тримається світ. Іменем і словами живуть народи, зсуваються з місця мільйони людей, посуваються до жертви й до перемоги глухі народні маси. Ім'я перемогло світ» [9, с.746]. У цій останній формулі, яка має універсальне значення, А.Лосєв бачив діалектичний синтез особистості та її вираженості, її свідомості, її словесності, що включає в себе все, що притаманне, виявлено, виражено і відображено в особистості. У ній закладена «остаточна і центральна змістовна точка міфу» [7, с.386], якої в дослідженні міфу, на наш погляд, і слід дотримуватися.

Інакше як можна зрозуміти те, що поза раціонального розуміння? Таким питанням задавалися багато дослідників міфу, зводячи причини нерозуміння міфу до двох вихідних речей:

- його специфіці, яка витікає із здатності бути всім, трансформуючись так, як того хоче людина, що сприймає міф;
- психічним особливостям сприйняття людини, нездатної сприймати те, що знаходиться за межами вихованого в ньому розуміння, і яка прагне будь-якою ціною все невпорядковане впорядкувати, щоб зробити зручним і звичним.

За цих двох причин добре видно, що готовність до розуміння тих істин, які несуть міфи, формується не за допомогою знань, тому що ніякі знання такого стану не створюють, а через психологічно підготовлену відкритість. Іншими словами, перш ніж прийняти подібні знання, людина повинна до них звикнути. Адже міф належить до таких важко пізнаваних філософських категорій, коли, навіть не віддаючи собі звіту в тому, дослідник викладає не те, що хотів сказати, а те, що може в межах своїх мовних та дисциплінарних можливостей, дозволяючи міфу бути невловимим для будь-якого аналізу. Інакше кажучи, мовні можливості та обмеженість наукових знань про нього не дозволяють висловити міф у всій його повноті й цілісності без істотної втрати в розумінні його сутності й сенсу.

Література:

1. Трунов М. Современная мифология или сказки для родителей [Электронный ресурс] / М. Трунов. – Режим доступа: http://slavs.org.ua/trunov_mifi

2. Пятигорский А. М. Мифология и сознание современного человека [Электронный ресурс] / А. М. Пятигорский. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2006/03/02/pjatigorsky/>
3. Глушковская Л. На пороге непредсказуемого. Последнее интервью Ю.М. Лотмана [Электронный ресурс] / Л. Глушковская. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/man/?id=1193>
4. Башляр Г. Психоанализ огня [Электронный ресурс] / Г. Башляр. – Режим доступа: http://www.world7.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=170:2009-11-25-17-33-32&catid=38:2009-10-28-05-41-15&Itemid=120
5. Леви-Строс К. Мифологии / К. Леви-Строс. В 4-х т. – Т.4. Человек голый. – М.; СПб.: Университетская книга, 2007. – 784 с.
6. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 447 с.
7. Лосев А. Ф. Самое само: Сочинения. / А. Ф. Лосев. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 1024 с.
8. Лобок А.М. Антропология мифа / А.М. Лобок. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.
9. Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль. 1994. – 919 с.

Ставицкий А.В. Миф и исследователь: проблема субъективной рефлексии

Рассматривается вопрос субъективной роли исследователя мифа при его изучении и освещении.

Ключевые слова: современный миф, функции мифа, мифологизация.

Stavitskiy A.V. Myth and research: the problem of subjective reflection

This article discusses the role of the researcher's subjective myth in his study and lighting.

Keywords: modern myth, functions of myth, mythologization

УДК 303.725.36

КИБЕРНЕТИКА И ОРТОДОКСАЛЬНЫЙ МАРКСИЗМ

Чемшист Н. И. ©

*Старший преподаватель Института экономики и права
Московской академии труда и социальных отношений*

Рассматривается проблема внедрения новых технологий управления социалистической экономикой в контексте ортодоксально-марксистского подхода.

Ключевые слова: кибернетика, информация, «искусственный интеллект», моделирование, социальная информация.

В конце 70 – начале 80-х годов советские естествоиспытатели и философы становятся намного более осторожными, чем многие из них были несколько лет назад, в высказываниях о возможностях компьютеров. Один из тех, кто раньше был энтузиастом, Б.В. Бирюков, писал в 1979 г.: «Еще лет десять тому назад я обычно делал ударение на принципиальной возможности кибернетического моделирования любого добротнo описанного процесса переработки информации. Сейчас у меня взгляды на этот счет изменились... Дело в том, что за последнее десятилетие очень четко выступили ограничения, которые связаны со сложностью» [1, с.89].

Редакция журнала «Вопросы философии» отметила, что «ушло в прошлое то время, когда некоторые философы и кибернетики говорили о возможности и даже необходимости полной формализации и автоматизации человеческой деятельности...» [2, с.1]. Оправившись от большей части своего прошлого опьянения кибернетикой, редакция объявляла теперь: «Кибернетический подход – это в известном смысле «односторонний» подход, рассматривающий и моделирующий объект изучения только с информационной точки зрения» [2, с.51-52].

Более осторожные взгляды на кибернетику сопровождались отдалением ее от марксизма. Советские авторы больше не говорили, как в 60-е годы, об интерпретации законов марксистской диалектики в терминах кибернетики [3]. Даже математик А.Д. Урсул, который в свое время был одним из горячих сторонников универсальности кибернетики, написал в 1981 г., что кибернетика «не может быть универсальной базой для достижения единства научного знания и тем более не может заменить собой философию.

Марксистско-ленинская философия изучает всеобщие законы движения и развития бытия и мышления и их отношения, тогда как кибернетика

исследует лишь коммуникативные и управленческие процессы в биологической и социальной сферах» [4, с.211].

Редакция журнала «Вопросы философии» объяснила предшествующее упоение кибернетикой, которое имело место в Советском Союзе. Оно исходило, по словам редакции, из того факта, что в прошлом (во времена Сталина и сразу после его смерти) имел место критицизм по отношению к кибернетике с идеологических позиций. Как реакцию на догматизм сталинских лет многие советские ученые горячо поддержали подавляемые ранее дисциплины, такие, как кибернетика и генетика, и в ряде случаев придавали им необоснованное значение. Когда такие выдающиеся ученые, как академики Колмогоров и Соболев, заявляли, что могут создать мыслящие существа на базе своих компьютеров, то философы неохотно критиковали подобные заявления, опасаясь, что их будут рассматривать как марксистских догматиков, мешающих науке, испытывающей затруднения. Но теперь марксисты вновь обрели свой критический голос [2, с.52].

В будущем, писал Бирюков, философы и естествоиспытатели, обсуждая возможности воспроизведения человеческой деятельности кибернетикой, должны «избегать той абсолютизации биологического начала в человеке, которая отвергается диалектико-материалистической философией... Мы должны учитывать, что потребности человека – это продукт не только биологического развития; их специфика по сравнению с животным миром – в истории общества... облик человеческих потребностей, мотивов и целей формируется в человеческих коллективах» [5, с.91].

Даже те, кто остались энтузиастами кибернетики, вынуждены были формулировать свои высказывания скромнее. Академик Глушков, директор Института кибернетики АН УССР, писал, что признает ошибочность своего раннего мнения, будто «думающие» машины могут полностью дублировать человеческую деятельность; однако он все еще видел почти безграничные возможности для компьютеров, если использовать их в сочетании с людьми, дополняя широкие возможности компьютеров человеческой интуицией и разумностью [6, с.115-116]. И Г.Н. Поваров призывал к продолжению усилий по созданию с помощью компьютеров форм искусственного интеллекта; независимо от результата этих усилий, утверждал он, будут совершены важные научные достижения. Если искусственный интеллект будет создан, это, естественно, будет великим научным событием; но, отмечал Поваров, часто не понимают того, что, если будет доказана принципиальная невозможность создания искусственного интеллекта, это будет тоже иметь значительную важность, сходную с важностью открытия невозможности вечного двигателя [7, с.85].

Вопрос о природе «информации» остался одним из наиболее спорных философских вопросов кибернетики в Советском Союзе в 80-е годы. Свыше

двух десятилетий этот вопрос обсуждался советскими естествоиспытателями и философами, но дебатам не было видно конца. Этот же вопрос привлекал внимание западных ученых и философов, но для советских теоретиков природа информации имеет особое значение, ибо они связывают ее с тем, что они называют «основным вопросом философии», а именно: с взаимосвязью материи и познания. Исходя из этого существенного вопроса, они уверены, что позиции материализма нуждаются в постоянной защите от нападков идеалистических западных философов. Академик В.М. Глушков в своей публикации 1981 г. обвинил западных философов, которые развивают «новые виды антиматериалистических интерпретаций достижений мировой науки – «кибернетический идеализм», «системный идеализм», «информационный идеализм» и т. д.» [8, с.176, 216]. Ошибка этих философов состоит, по Глушкову, в том, что они рассматривают информацию как абстракцию, вне всякой связи с опытом, реальностью или материей. Как раньше долго существовала идеалистическая математическая школа, продолжал он, так теперь существует идеалистическая школа кибернетики.

Главная задача советских ученых, таким образом, состояла в том, чтобы дать удовлетворительную материалистическую интерпретацию информации. Почти все они были уверены, что путь к такой интерпретации начинается с ленинской теории «отражения».

Существовала, однако, главная проблема относительно вопроса: рассматривать ли информацию как объективный атрибут самой материи? Можно ли расположить все формы материи по шкале возрастающей информационной сложности, ведущей соответственно к человеку и его мозгу? Ленинские цитаты имели широкий смысл. С одной стороны, он говорил, что логично предположить, что вся материя обладает отражением, с другой стороны, он не говорил об информации. Как тесно следует связывать понятие информации с ленинским свойством отражения? Если сделать идентичными информацию и отражение, тогда следует заключить, что вся материя, включая неорганическую, содержит информацию как атрибут. Но некоторые советские ученые видели, что этот путь опасно близко подводит к антропоморфическим, телеологическим и даже гилозоистским концепциям.

Разногласия между советскими философами дополнялись тем, что между ними не было единства во взглядах на отражение, не говоря уже об информации. Некоторые полагали, что отражение объективно существует даже в неорганической материи, так как изменение в одном теле «отражается» в другом многими различными способами, хотя бы только в самом рудиментарном гравитационном или электромагнитном виде; другие верили, что отражение в неорганических телах должно рассматри-

ваться лишь как «потенциальное», а не реальное, объективное явление. Для последних «влияние» было не тем же, что отражение, так как отражение намного ближе к ощущению.

Разные позиции по отношению к природе информации были связаны с различиями по отношению к отражению. Естественно, тот, кто отождествлял информацию с отражением и был уверен, что отражение характерно для всей материи, логически приходил к выводу, что и информация – свойство всей материи, включая неживую. Некоторые ведущие советские философы попытались, однако, избежать этого заключения, разделяя информацию и отражение. Б.С. Украинцев, который в конце 70 – начале 80-х годов был директором Института философии, прямо утверждал, что информация возникает лишь в высокоорганизованной материи и связана с процессом управления. Он писал, что «без процессов управления... не может быть информации» [9, с.36]. Поэтому неорганическая материя не обладает информацией.

Эта позиция (информация не является универсальным свойством материи) получила большую поддержку среди ведущих советских философов, особенно имеющих идеологическую ответственность, чем среди специалистов по теории информации. П.В. Копнин, занимавший пост директора Института философии до Украинцева, также отрицал, что информация присуща всей материи, и так же поступали некоторые другие философы [10, с.116].

Иные взгляды выдвигались довольно заметной группой ученых, большинство которых составляли специалисты по теории информации и философии. Эта группа непосредственно опиралась на математический подход к информации. В отличие от ведущих профессиональных философов, они не были озабочены тем, какой эффект на марксистскую философию может оказать создание универсальной теории информации, потенциально применимой ко всем аспектам Вселенной и ко всем уровням материи; включая «социально организованную материю», то есть само общество. В число ведущих выразителей этих взглядов входили академики А.И. Берг и В.М. Глушков, наверное наиболее известные советские специалисты по кибернетике.

К началу 80-х годов стало ясно, что верх одерживают взгляды ведущих профессиональных философов: информация должна приписываться лишь процессам управления, а не всей материи. Большинство статей, выражающих противоположные, более честолюбивые взгляды, были написаны в ранний период опьянения кибернетикой. В то время ведущие специалисты по теории информации делали невообразимо широкие заявления о значении их новой дисциплины. По прошествии лет, однако, более трезвые взгляды начали преобладать по двум причинам: специалисты по киберне-

тике во всем мире уменьшили свои амбиции, поняв, что ранние заявления о возможности отождествления информации и негоэнтропии принесли мало результатов вне области процессов управления, а в Советском Союзе философы и идеологи желали устранить вызов кибернетики марксизму как универсальной системе объяснения.

«Социальная информация» – это новейший и, возможно, самый спорный вопрос дискуссии по кибернетике в Советском Союзе. Хотя никто еще не дал четкого определения самой социальной информации, обычно под этим подразумевают информацию, используемую обществом для его управления и просвещения. Некоторые советские авторы сейчас считают эту тему наиболее актуальной темой исследований философов и политических идеологов, интересующихся кибернетикой [11, с.266-270]. Так же как и в Соединенных Штатах, где многие социологи и политологи начинают говорить об «информационном обществе», в Советском Союзе философы и политические исследователи анализируют воздействие быстро распространяющихся новых средств связи на общество. Каким образом распространение компьютерных систем, банков данных, телекоммуникационных сетей и персональных компьютеров затронет Советский Союз? Вопрос далеко не случайный, так как контроль информации – один из фундаментальных принципов советского общества.

Мы уже видели, что одной из причин изначального интереса советских лидеров к кибернетике были ее возможности по управлению усложняющейся советской экономикой. Компьютерные системы также имели определенные военные и разведывательные возможности, что могло увеличить власть руководства.

Со временем, однако, стало ясно, что компьютеризация общества усиливает как центральные и официальные, так и местные и неофициальные тенденции. Некоторые советские философы отмечали, что в биологическом мире сложные организмы не являются высокоцентрализованными, и соответственно задумывались о возможной применимости этого урока для общества; в работе «Синтез знания и проблема управления» группа философов из Института философии отмечала, «что для более дальней оптимизации управления; как показали достижения эволюции, целесообразно сохранять и даже всемерно развивать относительную самостоятельность информационных процессов, происходящих в объектах управления. Это означает, в частности, увеличение количества и разнообразия «степеней свободы» управляемого объекта, числа доступных ему путей или вариантов реакций» [12, с.178]. Выводы для советского общества казались ясными.

Децентрализация, вызванная кибернетикой, ускорялась в 80-х годах, по мере того как внимание все больше и больше перемещалось с больших

ЭВМ к микро- и персональным компьютерам. В Западной Европе и Соединенных Штатах микрокомпьютеры быстро стали предметами личной собственности, используемыми деловыми людьми и учеными дома и на работе. В этом развитии появилась зловещая, с точки зрения советского руководства, возможность. Каждый персональный компьютер с принтером – это потенциальный печатный станок, способный воспроизводить самиздатовские документы в неограниченном количестве. Но в Советском Союзе личная собственность на множительную аппаратуру запрещена законом. Как Советский Союз будет контролировать быстрое распространение компьютеров? Будут ли разрешены компьютерные сети и «доска объявлений» в том виде, в котором они распространяются на Западе?

Марксистские философы стали готовить пути установления приоритетов и принципов, управляющих распространением компьютерной информации в Советском Союзе, которые были отличными от западных. Некоторые из них писали, что «советские исследователи разоблачают фальшь модной в буржуазной социологии концепции «объективных средств информации», так называемой «чисто информационной прессы», которой противопоставляется марксистская концепция средств массовой информации, функция которых состоит в формировании общественного мнения» [12, с.268-269].

Такие советские идеологи, как В.Г. Афанасьев, стали разделять «информацию» на социально «изменчивую» и социально «инвариантную». Инвариантная информация считается безвредной для советской системы, будучи одной и той же во всех обществах. Вариантная информация, которую они окрестили «идеальная социальная информация», несет глубокие следы классовых, национальных и других отношений, отражает нужды, интересы и психологические черты социальных коллективов. На основе этого они призывали к классовому, партийному подходу к социальной информации (ее сбору, анализу, обработке и использованию) в классовом обществе [13].

Со спадом разрядки в конце 70-х годов советские специалисты по управлению и теории информации начали все больше утверждать, что информация, используемая в компьютерах, не является политически нейтральной. Кооперация с западными управленцами и специалистами по компьютерам стала чреватой идеологическими трудностями. Д.М. Гвишиани, зять бывшего Председателя Совета Министров Алексея Косыгина и один из наиболее активных сторонников сотрудничества с западными учеными в рамках Международного института прикладных системных исследований (ИСА), расположенного недалеко от Вены, заметил, что идеология затрудняет работу. Один из проектов, выдвинутых в ИСА, назывался «глобальное моделирование» и был попыткой предска-

зять будущие экологические и энергетические проблемы мира с помощью компьютерных прогнозов. Гвишиани писал, касаясь таких попыток: «Однако становится все более очевидным, что результаты глобального моделирования определяются не формальными методами как таковыми, а содержательными теоретическими и в первую очередь философско-социологическими предпосылками» [14, с.22].

Между 60-ми и 80-ми годами мы могли видеть существенное различие во взглядах советских философов и идеологов на информацию. В ранний период, во время бурного расцвета кибернетики, информация рассматривалась как нейтральная сущность, возможно, применимая ко всей природе, даже к неживой материи. К 80-м годам информация была связана с процессами управления в живой природе, сложными компьютерными системами и человеческим обществом. Более того, информация теперь подразделялась на различные типы, некоторые из которых были политически нейтральными, а другие – политически очень опасными. Следствия этого для советского общества казались ясными. Персональные компьютеры и банки данных будут тщательно контролироваться в Советском Союзе, так же как уже контролируются все остальные средства информации.

Несмотря на всю убедительность кибернетики при первом рассмотрении, это очень незавершенная наука [15, с.195-198]. Кибернетика, похоже, распадается на менее драматичные подобласти теории информации и компьютерной технологии. По словам французского специалиста по кибернетике, «как прилагательное «кибернетический» угрожает, так же как и «атомный» и «электронный», трансформироваться лишь в еще один ярлык для эффектности» [16]. Многие ученые находили неудобным такое использование этого термина. Более того, сейчас ясно, что настоящие недостатки имели место в работах некоторых основателей кибернетики, которые в порыве энтузиазма часто путали некоторые технические термины, такие, как «количество информации» и «ценность информации» [17]. И наконец, кибернетика развивается на основе рассуждения по аналогии, которое само по себе ведет не к логическим или научным доказательствам, но, вместо этого, к заключениям, которые могли быть, а могли и не быть значительными и плодотворными.

Преимущество такого рассуждения зависит от сходств, которые можно обнаружить, сравнивая две реальности. Вскоре после развития методологии кибернетики сравнение человеческого тела как системы управления с экономической системой, городским управлением или автопилотом, казалось, выливается в идентификацию действительно шокирующих подобий. Чем дольше размышляешь над такими аналогиями, тем яснее выделяются действительно настоящие различия, существующие между сравниваемыми реальностями.

Были такие кибернетики, например, как Стаффорд Бир, который утверждал, что кибернетика уходит далеко за пределы аналогии. Они спорят о том, что если кто-либо выявляет при помощи абстракции структуру управления двух несходных организмов, то взаимоотношение между этими структурами может быть скорее связью тождественности, чем аналогии [18, с. 288]. Управленческая структура сложной промышленности может быть идентична соответствующей структуре в живом организме, подобно тому как геометрическая форма яблока и апельсина могут быть идентичны кругам. Этот подход может быть верным на абстрактном уровне, но он не претворился в такое большое количество открытий плодотворных сходств и направлений исследований, не считая изначально определенных, на которое надеялись ранние сторонники кибернетики. Изначальное рвение могло быть возобновлено будущими разработками в теории, но никто, естественно, не мог предсказать таких событий.

Парадоксально то, что спад интереса во всем мире к кибернетике как концептуальной схеме пришелся как раз на то время, когда компьютеры стали крайне необходимыми для деловой, промышленной и военной деятельности. Советский Союз отстал в поисках новых применений для компьютеров, но в 80-х годах были предприняты энергичные усилия, чтобы наверстать упущенное. В 1985 г. ЦК КПСС принял решение, требующее самым энергичным образом внедрять компьютеры в промышленность и образование. Тем временем партийные идеологи призывали к компьютерному «ликбезу», сравнимому по эффективности с кампанией по ликвидации неграмотности в 20-30-х годах [19, с.3]. Этот новый акцент на компьютерах неизбежно приведет к дальнейшим дискуссиям о философских и политических следствиях «социальной информации».

Как видим, для советских сторонников кибернетики она была в основном новым разделом истории материалистических подходов к природе, обещающим как лучшие возможности концептуализации мира, так и достижение социальных целей. Полагаем, что изучив историю развития в одной из самых мощных мировых экономик – экономики Советского Союза, современный российский руководитель сможет задуматься о том, каким образом эффективно планировать финансовые и социальные последствия внедрения информационно-аналитических систем и технологий, возникших на базе кибернетики.

Литература:

1. Бирюков Б.В. О возможностях «искусственного интеллекта» // Вопросы философии. – 1979. – № 3.
2. Социально-философские проблемы «человеко-машинных» систем // Вопросы философии. 1979. – №2.

3. Урсул А.Д. Природа информации: философский очерк. – М., 1968.
4. Урсул А.Д. Философия и интегративно-общенаучные процессы. – М., 1981.
5. Бирюков Б.В. О возможностях «искусственного интеллекта» // Вопросы философии. – 1979. – № 3.
6. Глушков В.М. Математизация научного знания и теория решений // Философия, естествознание, современность. – М., 1981.
7. Поваров Г.Н. Границы искусственного интеллекта установит опыт // Вопросы философии. – 1979. – №3.
8. Глушков В.М., Урсул А.Д. Математизация научного знания и теория решений // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М., 1981. –
9. Украинцев Б.С. Информация и отражение // Вопросы философии. – 1963. – №2.
10. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. – К., 1996.
11. Семенюк Е.П., Тюхтин В.С, Урсул А.Д. Социальная информация // Философские вопросы естествознания. – М., 1976. – Ч. 2. –
12. Синтез знания и проблема управления. – М., 1978.
13. Афанасьев В.Г.: Об интенсификации развития социалистического общества. – М., 1969.
14. Гвишиани Д.М. Методологические проблемы моделирования глобального развития // Вопросы философии. – 1978. – № 2.
15. Tomovic R. Limitations of Cybernetics? – 1959. – №2 (3).
16. Guilbaud G.T. What is Cybernetics? N.Y., 1960.
17. Bakker D.T. The Philosophical Debate in the USSA on the Nature of «Information». Columbia University, 1966.
18. Beer S. The Irrelevance of Automation // Cybernetica. – 1958.- №1 (4).
19. Фролов И.Т. К компьютеру, педагоги // Правда. – 1985. – 27 августа.

Чемшит Н.І. Кібернетика і ортодоксальний марксизм

Розглядається питання запровадження нових технологій управління соціалістичною економікою в контексті ортодоксально-марксистського підходу.

Ключові слова: кібернетика, інформація, штучний інтелект, моделювання, соціальна інформація.

Chemshit N.I. Cybernetics and orthodox Marxism

The problem of introduction of new technologies of management by socialist economy in a context of the is orthodox-Marxist approach is considered.

Keywords: cybernetics, the information, «artificial intelligence», modeling, the social information.

УДК 141.5:564

ЛЕГІТИМАЦІЯ «ДУХУ КАПІТАЛІЗМУ» В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНИХ ДИСКУРСІВ

Войнаровська Л. І.[©]

Асистент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Досліджується проблема духовно-ціннісного обґрунтування сучасного капіталістичного господарства. Акцентується увага на релігійних чинниках ринкової економіки та підприємницької діяльності.

Ключові слова: символічний капітал, система цінностей, раціональна етика, легітимація, підприємництво, «дух капіталізму».

Економічне знання в процесі свого розвитку завжди було наповнене філософськими пошуками вищих смислів буття людини. Кожна економічна теорія, поряд з міркуваннями про власність, вартість, товар, гроші, капітал обґрунтовувала модель облаштування життєвого світу людини. В свою чергу жоден видатний філософ не залишав поза увагою економічну проблематику. Достатньо згадати «ідеальну державу» Платона, де визначений порядок розумного господарського життя, в якому головне місце належить мудрому керуванню, а, отже, духовній основі. По мірі ствердження економіко-теоретичного знання філософія не заперечувала, а була його концептуальним доповненням. І чим більш тісніше економічна теорія виступала у взаємозв'язку з філософією, тим значніші проблеми вона вирішувала. Такою проблемою є пошук духовних основ економічного суспільства і способу обґрунтування сенсу і призначення людини в ньому. Які основні характеристики цих пошуків?

Проблема пошуку духовних, моральних основ того чи іншого суспільного, економічного, політичного явища – це завжди спроба його легітимації. Йдеться про те, що в суспільному житті, в історії, нічого не існує «природним чином», без особливої духовної роботи, що пов'язана із символічним оформленням і санкціонуванням тих чи інших практик в рамках впливової системи цінностей. Ті чи інші суб'єкти повинні бути наділені особливим «символічним капіталом» – тобто володіти можливістю широкого суспільного визнання і «завоювання суспільної думки» – в іншому випадку вони приречені на статус таких, що не помічаються та ігноруються, навіть незважаючи на свою безперечну об'єктивну присутність і значення в соціальному житті. Як зазначає А.С.Панарін, це схоже на те, що і в «пострелігійному» суспільстві діє певна «незрима церква, наді-

лена здатністю освячувати або, навпаки, відлучати, дискредитувати окремі види діяльності, аналогічно як і їх носіїв» [6, с.16].

Прообразом легітимації або дискурсу про роль символічних форм, що «демонструють» присутність тих чи інших суб'єктів в історії, є гегелівське розрізнення «в-собі» та «існування для-себе». Пізніше К. Маркс конкретизував цю відмінність в термінах «класу-в-собі» (позбавленого адекватної самосвідомості, однаково як і визнання в суспільстві), з одного боку, і «класу-для-себе», який став свідомим суб'єктом діяльності з іншого боку. Як показали розробники концепції «символічного капіталу», перехід від емпіричного існування «де-факто» до символічно визнаного існування здійснюється шляхом і завдяки діяльності співчуваючих, або безпосередньо ангажованих професіоналів інтелектуальної сфери, які наділяють тих чи інших «емпіричних суб'єктів» самосвідомістю, ідентичністю і визнанням оточуючого середовища. Тому те, що марксизм виник поза робітничим рухом, в університетсько-академічній спільноті «соціально-сприйнятливих інтелектуалів» які одержали добротну філософську підготовку – не випадковість, а закономірність, яка відноситься до форм накопичення символічного капіталу, який ні в сфері буденного побутового, ні навіть в сфері матеріально-виробничого досвіду безпосередньо не зароджується і не накопичується. Робітничому класові «поталанило» (або «не поталанило», якщо заперечувати досвід «пролетарських революцій») в тому, що в надрах віддаленого від нього величезним суспільним бар'єром інтелектуального виробництва виникла впливова течія, яка дозволила йому, до цього «безмовному», здобути «ім'я» і «позицію». Разом з марксизмом робітничий клас поряд зі своєю емпіричною історією, що розгорталася в повсякденності, одержав особливу духовну історію, яка розгортається у великому «історіософському просторі», де зіштовхуються великі колективні проекти і системи цінностей» [6, с.17]. Власне, це стосується кожного історичного, соціального, культурного, політичного явища в суспільному поступі.

В кінці XIX ст. необхідність у символічному оформленні і санкціонуванні (легітимації) виникла у нового соціально-економічного утворення – капіталізму. Класична політична економія, як відомо, в основному визначала його економічну сутність, розглядаючи капіталістичну економіку як модель соціально-економічного розвитку суспільства. Розроблялися різні концептуально-методологічні підходи, на основі яких визначалися перспективи капіталізму. Адже після ствердження «капіталістичного способу виробництва, – зазначає Ю. Габермас, – держава і політично організована система суспільної праці більше не постають інституціональним ядром системи в цілому... легітимна влада слугує насамперед тому, щоб ... уможливити ринково-регульований процес використання капіталу; тут обмін стає домінуючим засобом управління» [7, с.40]. В силу чого виникало багато

проблем, які не вкладалися в традиційні уявлення про шляхи розвитку людства. Тому оцінки і висновки були, як правило, і pro, і contra. Дискусії стосовно долі капіталізму актуалізувалися в зв'язку з появою в методології науки цього періоду концепту «цінностей». Щодо економічної науки, то в ній будь-який концепт специфікується у відповідності з її трьома рівнями: «актуальним», «ментальним» і «мовним» [3, с.21].

Зазначимо, що пов'язати тему «цінностей» з науковим методом одними з перших спробували представники баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд і Г. Ріккерт. Вони вважали, що для гуманітарних наук (наук «про дух») на відміну від наук «про природу» характерний не «генералізуючий» (від лат. generalis – загальний), а «ідеографічний» (від лат. idios – особливий і grapho – пишу), або «індивідуалізуючий», метод. Наукам про природу вони приписували закономірності, а наукам про «дух» – відношення до цінностей. Цінності протиставлялися всім поняттям. Правильна ж логіка полягає «в протиставленні цінностей не будь-яким поняттям, а лише конструктам логіко-математичних наук і дескрипціям природознавства», [3, с. 21] – вважає В.А. Канке.

Значно глибше усвідомили характер цінностей М. Шелер і Е. Гартман. Залишаючись в межах суто філософських міркувань, М. Шелер, зокрема, вважав, що у ціннісному відношенні релігія більш переконливіша, ніж наука. Більшість дослідників не заперечують, що цінності мають духовний, людиновимірний характер, оскільки виробляються самою людиною, причому в специфічних для її природи сферах діяльності – творчості, культурі, мові. Складніше виглядає справа з усвідомленням природи цінностей економіки – товарів, послуг, грошей, фінансової діяльності. З одного боку, немає підстав ставити під сумнів їх реальність, але, з іншого боку, вони не проявляють себе в предметності економічних явищ.

Однак дана ситуація не підлягає прямій, безпосередній редукції. По-перше, випрацювані людьми цінності набувають символічного (знакового) значення. Ціннісне буття економічних предметів є «символічним», що не означає «ілюзорне». А. Маршалл зазначав, що економіка і релігія були двома великими силами, які формували світову історію. Ніколи вплив релігійного та економічного факторів не відтіснялися на другий план навіть на короткий термін, і завжди ці «дві сили мали більше значення, ніж всі інші, разом взяті» [4, с.59]. Причому потрібно враховувати, що «релігійні мотиви сильніші за економічні, але їх безпосередній вплив рідко розповсюджується на таку об'ємну сферу» [4, с.59-60].

На нашу думку, поява такого роду міркувань, які набували все більш принципового характеру, зумовили ідею пов'язати економічні явища з цінностями релігії, яка впродовж віків залишалася, безперечно, найбільш дієвим духовним чинником для впливу на маси. Вона була (і залиша-

ється) своєрідною філософією життя. Власне, це постало як проблема взаємозв'язку філософії та економіки, але конкретизованої у співвідношенні «економіка і релігія». Інтерес до цієї проблеми обумовив практично одночасний вихід в світ роботи М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» (1906), С. Булгакова «Філософія господарства» (1912) і В.Зомбарта «Буржуа» (1913). В них були поставлені і питання про взаємодіювання і взаємовплив релігії та економічного життя суспільства.

Питання ставилося в зовсім новій площині, яка змінювала укорінене в той час в парадигмі класичного мислення, зокрема в ортодоксальному марксизмі, уявлення про роль «економічного базису», який визначав ціннісну (ідеологічну) частину надбудови, куди одним із структурних елементів входить релігія. Саме обернення співвідношення «економіка і релігія» пройшло в контексті «ревізії марксизму», зокрема в працях Е. Бернштейна, який і вважав відмову від «матеріалістичного розуміння історії» в самому широкому розумінні проблеми ревізією марксизму, [9, с.132] – зазначає М.Р.Елоян.

Однак справа не стільки в «ревізії марксизму», скільки в пошуці духовних закономірностей, які могли пояснити витоки капіталізму і його розвиток. Підходи з позицій «економічного детермінізму» і принципу «класовості» не давали такого пояснення. Також формаційний підхід, розроблений у вченні марксизму, почав поступатися цивілізаційному. В парадигмі його міркувань поняття «способу виробництва» і «класової боротьби» втрачають своє значення. Більше того, ставиться під сумнів існування з економічної точки зору «робітничого класу». «Це винахід теоретиків, – писав О. Шпенглер, – які розглядали тільки стан фабричних робітників в Англії, промисловій країні, яка майже не має селянства, і ще в один з перехідних періодів, і розповсюдили цю схему на всі культури і на всі епохи. Політики підхопили цю ідею і використали її для створення партій. В дійсності ж існує нескінченна множина видів діяльності, які мають суто службовий характер» [8, с.1302] Відмінності, які існують в суспільстві, диктуються не лише одними економічними умовами, а «традицією і законом, талантом і майновим станом, кількістю населення, рівнем розвитку культури» [8, с.1302] Звичайно, й економічним становищем, але всі вони існують і задані разом з самим життям та є незмінними. Тобто «архетипічними».

Відмова від матеріально-економічних детермінацій, таким чином, призводила до визнання визначальної ролі «ідеальних моментів» в соціально-економічній історії, що не визнавалося представниками класичної економічної теорії (зокрема марксизму). Надалі «ідеальні (духовні) моменти» розглядаються в якості діючих причин соціально-економічного розвитку. В результаті представниками «нової» історичної школи в

економіці проблема була поставлена генетично – що є первинним історично – «ідеї» (цінності) чи «економіка»?

Необхідно підкреслити, що і М. Вебер, і В. Зомбарт, і С. Булгаков пройшли школу «ревізії марксизму», яка на відомому етапі свого розвитку поєдналася з некантіанською традицією. В результаті цього симбіозу і в його межах була проголошена нова ідея наступаючої епохи, яка «перевернула філософську свідомість і вказала їй шлях в нову дослідницьку царину: яка релігія, таке і господарське життя народів» [9, с.133]. В епоху наступу після позитивізму – це була несподівана і разом з тим продуктивна ідея.

Справа в тому, що дана ідея була подана на фоні глобального процесу, який означився на межі XIX-XX століть і пройшов під егідою модернізму соціокультурного, духовного, інтелектуального життя. «Декаданс змінюється авангардом – настроєм рішучого розриву з минулим і стрімкого прориву в майбутнє» [10, с.205]. Причому «авангард не лише художній і філософський (символізм, футуризм, прагматизм, інтуїтивізм), але і політичний (соціалізм, більшовизм, анархізм, суфражизм, сіонізм); науковий (відкриття рентгенівських променів, радіоактивності, кванта, електрона, спеціальна теорія відносності, «криза матерії» в фізиці, зародження психоаналізу, наукової соціології і психології); технологічний (автомобілі, авіація, кінематограф) і релігійний (п'ятидесятництво, антропософія, богобудівництво, богошукання, народження ряду апокаліптичних сект) [10, с.206]. Щоправда, в парадигмі даного процесу відразу ж окреслились суттєві особливості, які вказали на значимість духовно-релігійного фактору в поясненні соціально-економічних явищ, особливо на принципову відмінність протестантського і католицького модернізму від спроб оновлення православ'я, яке проходило під гаслом його «відродження».

Якщо католицький і протестантський модернізм характеризувався пошуком нових ідей і нових шляхів, то православ'я шукало повернення до старого життя – в лоно церкви. «Модернізована архаїчність – ось те, що характеризує відродження православ'я», [5, с.262] – підкреслював М.О.Бердяєв. Православ'я «не виконувало своєї місії перетворення життя, підтримуючи лад, заснований на неправді і пригнобленні», [5, с.263] – стверджував далі мислитель.

Очевидно, що саме ці особливості визначили два різних підходи щодо вирішення проблеми взаємовідношення релігії і економіки. Для протестантського і католицького модернізму (М. Вебер і В. Зомбарт) характерним є підкреслення практичної та історичної ролі релігії з точки зору її впливу на найбільш суттєву цінність сучасної епохи – західноєвропейський капіталізм. С.М. Булгакову властивий інший погляд на економіку, яку він розглядає як «господарство». Він ставить питання по-іншому: чи відпо-

відає сучасний йому економічний лад (капіталізм) глибинним основам релігійного світогляду?

Генеральна ідея М. Вебера саме і полягала в тому, що капіталізм є досягненням тільки західноєвропейської цивілізації. «Очевидно, – зазначає мислитель, – що капіталістичні підприємства і капіталістичні підприємці, зайняті не лише тимчасово, але й постійно на даному підприємстві, існують віддавна і мали всюди досить широке розповсюдження. Однак капіталізм, що виник на Заході, набув нового значення, і, що особливо важливо, виникли такі його типи, форми і напрямки, яких раніше ніде не було» [1, с.50]. В чому ж його особливість і новизна?

Мислитель детально аналізує раціональну капіталістичну організацію «вільної (формально) праці. В інших країнах існували лише окремі передумови подібної організації» [1, с.51]. Така сучасна раціональна організація капіталістичного підприємництва можлива при наявності двох компонентів: «відокремлення підприємства від домашнього господарства і тісно пов'язаної з цим раціональної бухгалтерської звітності» [1, с. 51]. Не менше значення для західного капіталізму має «капіталістична організація праці, яка здійснила вплив на «соціальну структуру суспільства і всі пов'язані з нею специфічні проблеми сучасного Заходу» [1, с. 52]. Про них говорить Ю. Габермас: «Саморегульовані ринкові відносини вимагають доповнень не тільки шляхом раціонального державного управління і абстрактного права, але і шляхом стратегічно-утилітаристської моралі в сфері суспільної праці, котра в приватній сфері сумісна як з «протестантською», так і з «формалістичною» етикою» [7, с. 42]. Адже «конкуруючі підприємці» приймають свої рішення відповідно до принципів одержання прибутку, в силу чого «ціннісно орієнтовані дії заміщаються діями, які визначаються інтересом» [7, с. 42].

Головний висновок, зроблений М. Вебером, який власне і визначив подальший розвиток філософсько-економічної, економічної, культурологічної, соціологічної думки, полягав в тому, що економічний раціоналізм залежить як від раціональної техніки і раціонального права, так і від здатності та готовності людей до певних видів практично-раціональної життєвої поведінки. Там, де певні психологічні фактори слугують їй перепорою, розвиток господарсько-раціональної життєвої поведінки наштовхується на серйозну внутрішню протидію» [1, с.55-56]. І причина цієї протидії полягає в тому, що необхідно враховувати обумовленість «господарського мислення», «етосу», певної форми господарства тією чи іншою релігійною спрямованістю. «Ілюстрацією цієї обумовленості повинен слугувати зв'язок сучасного господарського «етосу» з раціональною етикою аскетичного протестантизму», [1, с. 56], – стверджував мислитель.

Наголос на значенні католицизму для становлення капіталізму пронизує всю працю В. Зомбарта «Буржуа». З точки зору мислителя потрібно «уявити собі, що уже ця основна ідея раціоналізації повинна була здійснити суттєву допомогу капіталістичному мисленню, котре саме по собі, як нам відомо, є раціональним, спрямованим до мети» [2, с.237]. Іншими словами, «режим власності відкинув політичну форму і перейшов у виробничі відносини, котрі, як видається, можуть легітимізувати самі себе: інститут ринку може спиратися на справедливість, властиву еквівалентному обміну» [7, с.42], – зазначає Ю.Габермас.

Однією з центральних постатей соціальних досліджень В. Зомбарта є Тома Аквінський, якому протиставляється Августин Блаженний з його концепцією двох світів – «града Божого» та «града Земного». Згідно Августина, від поведінки і волі людини зовсім не залежить, чи буде вона спасенною, чи буде засудженою на вічні муки – божественна благодать не передбачувана і довільна. Тобто все дарується звище. Стосовно соціального життя, то Августин проголошував «принцип соціальної пасивності і бездіяльності» [9, с.134]. Даний принцип багато в чому перейде в основи православної культури мислення і діяльності.

Як вже зазначалося, Тома Аквінський долає августинівський дуалізм і знаходить шлях єдності двох світів, який співзвучний з логікою «добрих справ». Специфічний характер цього шляху виявляється насамперед в раціональному облаштуванні існування індивіда з метою досягнення ним «стану благодаті». Вона ж залежить від людських зусиль. Які справи, така й винагорода – це той «революційний принцип, який перевернув мислення середньовічної людини і вказав їй шлях в Нову історію», – робить висновок М.Р. Елоян [9, с.135].

Таким чином, на переконання В. Зомбарта, саме в рамках католицизму був народжений принцип соціальної активності індивіда. Він багато в чому сприяв зародженню підприємницького руху. В релігійно-філософських системах пізньої схоластики, які розвивали ідеї Томи Аквінського, в творах кардинала Кайстана, Б. Сієнського, А. Флорентійського були закладені основи капіталістичного підприємництва (виробництва). «В результаті ринкова система, яка спиралася на три базових елемента – землю, працю і капітал, – народилася в муках», – зазначав Р.Л. Хайлбронер.

Теоретичний аналіз феномену капіталізму (в період його ствердження) акцентував на собі увагу економістів, філософів, культурологів, інших представників інтелектуальної сфери. Ринкова економіка не існує ізольовано від духовно-культурної, ціннісної сфери життя суспільства. Саме цим пояснюється включення в теоретичний аналіз ринкової економіки релігії, в першу чергу протестантизму. Тим самим капіталізм формує своєрідне виправдання, він стає легітимним. Спроби оголосити йому «війну» виявляються утопічними.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. – М.: Астрис-Пресс, 2004. – 624 с.
3. Канке В.А. Философия экономической науки. – Учебное пособие. – ИНФА, 2009. – 384 с.
4. Маршалл А. Основы экономической науки. – М.: Эксмо, 2008. – 832 с.
5. О России и русской философской культуре. – М.: Науки, 1990. – 448 с.
6. Панарин А. С. Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств // Вопросы философии. – 2003. – С. 16-36.
7. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма.- М.: ИНФА, 2009. – 269 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с.
9. Элоян М.Р. Хозяйство и религия (М.Вебер, С.Булгаков, В. Зомбарт) // Философия хозяйства. – 2003. – С. 132-143.
10. Эпштейн М. Deibut de siencl, или от пост – к прото. – Манифест нового века // Знания, 2001. – №5. – С. 197-224.

Войнаровская Л.И. Легитимация «духа капитализма» в контексте религиозно-моральных дискурсов

Исследуется проблема духовно-ценностного обоснования современного капиталистического хозяйства. Акцентируется внимание на религиозных предпосылках рыночной экономики и предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: символический капитал, система ценностей, рациональная этика, предпринимательство, «дух капитализма».

Voinarovska L.I. The legitimization of «the spirit of capitalism» in religious moral discourses

The article examines the problem of spiritual and axiological justification of the contemporary capitalist economy. Religious presuppositions of the market economy and the entrepreneurship focus.

Keywords: symbolic capital, values, rational morality, entrepreneurship, «spirit of capitalism».

УДК 14 (477): 329.73 «18/19»

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Т.ШЕВЧЕНКА І П.КУЛІША В ДОСЛІДЖЕННЯХ В.ЮРИНЦЯ

Вдовиченко Г. В. ©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ця стаття подає перший комплексний аналіз дослідження провідним представником філософської думки УСРР 1920-х рр. академіком В.Юринцем філософських та суспільно-політичних поглядів Т.Шевченка і П.Куліша. В контексті цього аналізу висвітлені тенденції еволюції наукового світогляду та суспільно-політичних поглядів В.Юринця протягом 1900-х – початку 1930-х рр.

Ключові слова: суспільно-політична думка, філософська думка, суспільно-політичні погляди, філософські погляди, «кирило-мефодіївці», модернізм, марксизм

Цією публікацією ми розпочинаємо черговий цикл статей, присвячених такій несправедливо призабутій сторінці історії українських філософської та соціологічної думок 1920-х – 1930-х рр., як наукова діяльність визначного вітчизняного вченого, професора Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ) та Інституту філософії і природознавства Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), академіка Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Володимира Юринця (1891-1937). Вихованець Львівського університету та найпрестижніших вищих навчальних закладів Західної Європи – Віденського, Паризького і Берлінського університетів, В.Юринець брав із 1914 р. до 1920 р. участь у Першій Світовій та Громадянській війнах, після чого продовжив отримувати вищу освіту, а потім і викладати у вишах столиці РСФРР. Майже п'ятирічний «московський» період науково-педагогічної діяльності В.Юринця, що тривав протягом першої половини 1920-х рр., завершився переїздом ученого до Харкова, де він став одним із найвідоміших представників української радянської філософської думки. Долаючи впродовж «харківського» періоду (1925-1935 рр.) науково-педагогічної діяльності шлях від голови кафедри соціології філософсько-соціологічного відділення УІМЛ до завідувача кафедри діалектичного матеріалізму Інституту Червоної професури філософії ВУАМЛІН та дійсного члена

ВУАН, В.Юринець брав активну участь у популяризації наукових знань як очільник Українського науково-філософського товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» та член редколегій журналів «Більшовик України», «Прапор марксизму» і «Критика». Він став відомий широкій читацькій аудиторії як учасник української літературної дискусії 1925-1928 рр. – один із опонентів М.Хвильового, і автор понад шістдесят досліджень, головним чином з історії і теорії гуманітарних та природничих наук. Повз увагу вітчизняних читачів напевно не пройшла непоміченою більшість публікацій В.Юринця, починаючи від рецензій, статей, виступів і доповідей на шпальтах відомих періодичних видань РСФРР і УСРР та закінчуючи передмовами до наукових праць і розділами у навчальних посібниках, де висвітлювалось широке коло найрізноманітніших питань історії та теорії зарубіжних філософії, естетики і соціології від античності до першої третини ХХ ст. Водночас, не менш пильну увагу читацької аудиторії, на наш погляд, привернули до себе українознавчі розвідки ученого, в яких В.Юринець дослідив, у тому числі, й наукові погляди і вчення видатних представників українського наукового, культурного й громадського життя ХІХ – початку ХХ ст.: Т.Шевченка, П.Куліша, М.Драгоманова, С.Єфремова, М.Грушевського, В.Винниченка, М.Хвильового та Д.Донцова. Висвітлення здобутків В.Юринця в цій важливій царині його українознавчого наукового пошуку на сторінках цієї і трьох наступних статей є невід'ємним елементом нашої спроби першого комплексного реконструювання та аналізу оригінальної культурфілософії ученого.

В надто нечисленному переліку юринцезнавчих досліджень, за виключенням двох центральних – статті «Володимир Юринець – дослідник мистецтва» (1970) І.Іваньо та монографії «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)» (1996) М.Роженка, проблема дослідження В.Юринцем української суспільно-політичної думки ХІХ – початку ХХ ст., по суті, не вивчалась. Разом із тим, у розвідках І.Іваньо і М.Роженка цій проблемі присвячено незначну увагу, зокрема перший із дослідників обмежився побіжним висвітленням критичного оцінювання В.Юринцем засад культурфілософії М.Хвильового та ідейно-художніх настанов творчості В.Винниченка, а другий тільки згадав про «критику «українського фашизму» Донцова» в статті В.Юринця «Новий ідеологічний маніфест українського фашизму» (1926). Проведений нами на сторінках п'яти юринцезнавчих публікацій перший комплексний історико-філософський аналіз майже всієї відомої друкованої спадщини ученого – опублікованих в УСРР протягом 1922-1933 р. понад шістдесят рецензій і статей, що були частково перевидані в збірнику статей В.Юринця «Філософсько-соціологічні нариси» (1930), та його монографії «Павло Тичина. Спроба критичної аналізи» (1928),

дозволяє стверджувати, що вчений приділив у своєму науковому пошуці значну увагу згадуванню, коментуванню і критичному аналізу широкого спектра не лише філософських, але і суспільно-політичних учень ХУІІ – першої третини ХХ ст. Безумовна важливість місця та ролі В.Юринця в розвитку вітчизняної гуманітаристики епохи Розстріляного Відродження зумовлена не лише його призабутим вагомим внеском до скарбниці українських історико-філософської і літературознавчої думок, але й тим, що він є, власне, єдиним відомим представником української радянської філософії згаданої епохи, який у контексті аналізу проблем філософії і ряду інших дисциплін на основі сполучення підходів марксизму-ленінізму та низки провідних напрямів і шкіл західноєвропейських філософії та суспільно-політичної думки ХІХ – першої третини ХХ ст. розробляв свою філософію культури. З-поміж усього спектра згаданих і використаних В.Юринцем у його науковому пошуці класичних політичних доктрин, соціологічних, правничих і політекономічних концепцій понад п'ятдесяті видатних мислителів Західної і Центральної Європи, США, Росії і, в тому числі, України, на окрему увагу заслуговує згадана вище група з сімох визначних діячів вітчизняного наукового, культурно-мистецького і громадського життя середини ХІХ – першої третини ХХ ст. Саме їх філософські та суспільно-політичні погляди – найвідоміших кирило-мефодіївців і діячів громадівського руху, очільників та провідних ідеологів українських Національно-Визвольних змагань початку ХХ ст., стали об'єктом уваги В.Юринця в контексті визначення та аналізу ним ідейно-світоглядних пріоритетів власного культурфілософського вчення. Присвячуючи цю статтю першому аналізу дослідження В.Юринцем поглядів та вчень Т.Шевченка і П.Куліша, ми пов'язуємо наш науковий пошук із висвітленням специфіки еволюції світогляду вченого і його суспільно-політичних поглядів протягом 1900-х – початку 1930-х рр.

Одним із наріжних для наукової кар'єри і, в цілому, життєвого шляху В.Юринця, моментів було, про що можна впевнено вести мову, майже не досліджене в юринцезнавстві, за винятком М.Роженка, питання про характер відносин ученого з органами вищої партійної та державної влади РСФФР і УСРР. Уродженець Східної Галичини, В.Юринець отримав блискучу вищу освіту в провідних університетах Західної Європи і невдовзі, як підданий Австро-Угорської монархії, брав участь у Першій Світовій війні. Засвідчена вченим його участь у Громадянській війні в військових діях на боці Радянської Росії проти Польщі – згаданим у автобіографії служба в Червоній Армії як політичного працівника від комуністичної партії, редагування низки радянських періодичних видань і участь у роботі Галицького освітнього комітету в 1920 р., кидає світло на початок активної співпраці вченого з радянською владою. Продовженням цієї співпраці

після Громадянської війни, увиразнюючим її особливий характер, став переїзд В.Юринця до столиці РСФРР Москви і кількарічне навчання, а потім і науково-педагогічна діяльність, у провідних московських вишах у представницькому колі радянської партійної та наукової еліти. Наступним кроком цієї співпраці став його переїзд до столиці УСРР Харкова на запрошення члена Політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипника і доволі активна участь у науковому житті Радянської України протягом другої половини 1920-х рр. – науково-педагогічна робота на відповідальних посадах у заснованому М.Скрипником УІМЛ. Не може не звернути на себе увагу і входження В.Юринця до редакційної колегії органу ЦК КП(б)У – журналу «Більшовик України», поруч із М.Скрипником, та, завдяки протегуванню з боку останнього, обрання вченого академіком ВУАН. Все це, як, до речі, і участь В.Юринця в таємно ініційованій Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й.Сталіним та розгорнутій Політбюро ЦК КП(б)У публічній кампанії критики і засудження М.Хвильового, вказує, на наш погляд, на явну наближеність ученого протягом усіх 1920-х рр. до партійної та державної еліти РСФРР і УСРР. Вбачаємо у цих обставинах головне пояснення ідеологічних настанов перших виступів В.Юринця в періодиці УСРР протягом 1926 – 1927 рр.: різке засудження ідеї європейського вектору українських націо-, державо- та культуротворення в контексті гострої критики світогляду вітчизняної інтелігенції епохи модерну, «хвильовизму» і націоналізму Д.Донцова, а також постулювання москвоцентричного напрямку соціалістичного будівництва в УСРР зокрема і в СРСР у цілому.

Проведені нами реконструювання низки маловідомих сторінок інтелектуальної біографії В.Юринця 1900-х – першої третини 1910-х рр. і аналіз його українознавчого доробку останньої третини 1920-х рр. засвідчили, що посідання вченим такої позиції було лише одним із епізодів його входження до наукових кіл УСРР на початку «харківського» періоду. Актуалізація В.Юринцем на сторінках українознавчих публікацій 1926-1927 рр. вказаної проблематики у виразно пропагандистському ключі зумовлена, на наш погляд, цілком зрозумілими мотивами – публічним позиціонуванням себе як цілковито лояльного до державної та партійної влади УСРР і підтримуючого її політику представника української радянської науки. Високоосвічений український інтелігент зі Східної Галичини, який сформувався як особистість за епохи модерну під потужним впливом комплексів світоглядно-ціннісних настанов спочатку української та польської, а згодом німецької й низки інших західноєвропейських наукових, культурно-мистецьких і суспільно-політичних традицій, отримав вищу освіту в провідних вишах Західної Європи та пройшов фронтами Першої світової і Громадянської війн, В.Юринець являв собою надто відмінний від пересічного загалу радянських партробітників тип рафінованого євро-

пейського інтелектуала *fin de siècle*. Об'єктивно підтримуючи утвердження радянської влади в Україні та, цілком можливо, дійсно поділяючи активно пропаговані ним ідеї марксизму-ленінізму, вчений, разом із тим, не міг не розуміти реальних намірів та мети очільників ВКП(б) – розбудови неоколоніальної імперії на теренах колишньої Росії. На наш погляд, виходячи із усвідомлення незворотності такого розвитку подій, В.Юринець позірно солідаризувався із ним, водночас активно підтримуючи розгортання політики «українізації» і, по суті, обстоюючи націонал-комуністичну ідею розвитку УСРР як «української соціалістичної держави» на основі декларуючої суверенітет республік СРСР ленінської національної політики. Не варто забувати і про частково засвідчені самим ученим його виразні українські націонал-патріотичні інтенції 1910-х рр., як-от виключення зі Львівського університету за участь у «відомих розрухах українського студентства за український університет» та перші україномовні літературно-критичні й поетичні спроби у контексті широкого знайомства з важливими здобутками вітчизняної культури епох Романтизму та, особливо, модерну. Прикметно, що протягом 1920-х – 1930-х рр. В.Юринець актуалізував у своїй науковій діяльності кілька умовно виокремлених та досліджених нами груп знань про вітчизняне і зарубіжне наукове, культурно-мистецьке та суспільно-політичне життя від античності до ХХ ст. Крім системоутворюючих «української» та «польської» груп, представлених, у першу чергу комплексами знань про українські та польські історію і культуру, головним чином, епох Романтизму та модерну, основу інтелектуальної біографії В.Юринця-вченого становила «романо-германська» група знань. У її складі найсуттєвішим для оцінювання світоглядної еволюції ученого протягом 1900-х – 1910-х рр. є, на наш погляд, масив знань з історії німецьких, австрійських і французьких письменства та гуманітарних дисциплін – передусім філософії, соціології, психології і літературознавства епох Просвітництва, Романтизму і, особливо, модерну. Поруч із зацікавленням німецькою класичною філософією та марксизмом В.Юринець неодноразово звертається до праць засновників волонтаризму, «філософії життя», інтуїтивізму й поглядів багатьох інших, визнаних у СРСР «ідеалістами», науковців зі світовим ім'ям. Крім того, в науковому світогляді В.Юринця відбувалась оригінальна взаємодія низки соціалістичних, націонал-патріотичних, націонал-комуністичних та інших ідей, пов'язана із усіма перипетіями його біографії і яскраво відображена в оцінюванні вченим поглядів у тому числі й Т.Шевченка і П.Куліша.

На сторінках усіх відомих нам публікацій В.Юринця майже відсутні роздуми про місце та роль творчої постаті Т.Шевченка в історії українських культурно-мистецького і суспільно-політичного життя ХІХ – першої третини ХХ ст., за виключенням лише низки лаконічних, але вельми пока-

зових у багатьох відношеннях оцінок світогляду Кобзаря. Визнаючи в публікації «Українська Жовтнева література в марксистському освітленню. Жовтнева література в освітленню Коряка. (З приводу книжки «Організація Жовтневої літератури)» (1926) Т.Шевченка за «мужицького поета», якому, як і «всім українофілам», «легше було писати свого щоденника по-російському, а не те, що він боявся писати по-українському», В.Юринець, уже на сторінках тичинознавчої монографії, вказав на «виразну прямолінійність Шевченкової ідеології національно-селянської революції» та «плебейський» характер Шевченкової ідеології («плебейський» в такому значінні, як його розуміє Маркс і Ленін)), зокрема відзначив «криваву мову мас у його поезії». Вчений вдався в цій праці до протиставлення постаті Т.Шевченка постатям П.Куліша і П.Тичини як «невтомних піонерів української культури» і видатних «українських культурних фігур», вбачаючи «домішку проповідництва» в творчості Кобзаря та розглядаючи його «ідейність» як «наслідок української заскорузлості». Цікаво, що в статті «З нагоди нашої літературної дискусії» (1926) В.Юринець лаконічно висвітлив ідейно-світоглядну еволюцію П.Куліша в засвідчуючій, на наш погляд, завуальоване визнання ним знаковості постаті цього діяча вітчизняної культури тезі, що «глибоке розуміння стилів культур у Куліша перемінилось у чисто паразитну мандрівку по кладбищах усіх культур». З іншого боку, у наступній публікації – рецензії «Українська Жовтнева література в марксистському освітленню. Жовтнева література в освітленню Коряка. (З приводу книжки «Організація Жовтневої літератури)», він уже критично визнав П.Куліша за «головного речника» ідеологів буржуазії «на українському ґрунті», вказав як на його «янусоподібне обличчя», так і на спроби «вихіснування Кулішем і українською буржуазною літературою Шевченка», щоб «зробити його нешкідливим через канонізацію». Невдовзі, вже в тичинознавчій монографії, «ідеолога буржуазії» та «найбільшого теоретика міщанства українського Панька Куліша» було проголошено «колосом української історії» та «будителем української національної свідомості», чим, по суті, засвідчено черговий перегляд В.Юринцем значення місця та ролі П.Куліша в історії українського письменства зокрема і вітчизняної культури у цілому.

На наш погляд, В.Юринець у своїх публікаціях кінця 1920-х рр. і, передусім, на сторінках праці «Павло Тичина. Спроба критичної аналізи», дозволив собі відійти від оригінально осмисленого ним ще у публікаціях початку «харківського» періоду тогочасного офіційного радянського погляду на творчі постаті Т.Шевченка та П.Куліша, досить промовисто засвідчуючи у тичинознавчій монографії свою виразно промодерністську ідейно-світоглядну позицію. І це не виглядатиме несподіваним, якщо пригадати, що чільні позиції у комплексі спогадів В.Юринця про україн-

ське наукове, культурне та громадське життя 1900-х – 1910-х рр. посідає згадування вченим низки прикметних подій та явищ літературно-мистецького життя Східної Галичини і, насамперед, Львова кінця XIX – початку XX ст., пов'язаних, здебільшого, із діяльністю творчого об'єднання західноукраїнських письменників-модерністів «Молода Муза» та ідеологів «хатянства» – публіцистів часопису «Українська хата» М.Євшана (Федюшки) і А.Товкачевського. Згадуючи більшість із них уже в своїй першій українознавчій публікації – статті «З нагоди нашої літературної дискусії», і протягом останньої чверті 1920-х – початку 1930-х рр. часто повертаючись до оцінювання творчості та світогляду «хатян» і «молодомузівців» П.Карманського, С.Твердохліба, В.Пачовського і М.Яцківа, В.Юринець писав про спільність для українських модерністів «культу Куліша»: «Український модернізм знайшов і свого Ніцше – Куліша, «європейця», природного ворога всякої «юрби». Культ Куліша став символом «аристократизму духа», свідомого зривання з неясними традиціями українського «демократизму», «всенародности». Український модернізм створив версію про конструктивну, історіотворчу західноєвропейську людину в протизагадою до кволого, заспаного, пасивного, «буддійсько-нірванного» «росіянина», нездібного до будь-якого історичного почину – версію, яка досягла свого певного розвитку в філософії фашизму Донцова» [1, с.186]. Зауважимо, що в світлі цих рядків стає більш зрозумілою досить неоднозначна позиція самого В.Юринця щодо місця й ролі П.Куліша в історії українських культури і громадського життя, в якій ми вбачаємо притаманну вченому, як досліднику історії вітчизняних філософської та суспільно-політичної думок, спробу сполучення чи, радше, примирення двох ідейно-світоглядних позицій – модерністської і марксистської.

Прикметною рисою досліджуваного нами українознавчого наукового пошуку В.Юринця, як і, по суті, типовою ознакою розгляду вченим історії вітчизняної суспільно-політичної думки, є, на наш погляд, його принципове намагання сполучити у контексті аналізу ідейно-світоглядної позиції певної персоналії різні, часом протилежні, науково-методологічні підходи на засадах принципу «іманентної критики». Визнання В.Юринцем П.Куліша за «невтомного піонера української культури» не завадило вченому неодноразово піддавати гострій критиці його погляди з позицій не лише марксизму-ленінізму, але і, наприклад, націоналізму Д.Донцова, як солідаризуючись із останнім, так і різко засуджуючи його. Не раз послуговуючись у 1920-х рр. стилем радянських пропаганди і офіційної науки, В.Юринець, водночас, врівноважував його пріоритетним уже для своїх українознавчих публікацій останньої чверті 1920-х рр. «діалогічним» стилем наукового пошуку. На наш погляд, ця спочатку завуальовувана вченим принципова відкритість до якнайширшого кола знань різних епох

показово відображає засадничу відмінність наукових стилів і методології ученого, як визнаючого право на існування всіх надбань людської думки у вимірі теоретичного вивчення інтелектуала європейського рівня, від принципово заперечуючого діалог радянського заполітизованого доктринерства. Солідаризуючись у статті «Новий ідеологічний маніфест українського фашизму» із засудженням Д.Донцовим у його праці «Націоналізм» «дотеперішнього українського суспільно-політичного руху» як «українського провансальства», і, що цікаво, обґрунтовуючи цю тезу саме з марксистських позицій, учений, проте, актуалізував у низці своїх українознавчих розвідок увагу до постатей чільних ідеологів «європейського» вектора вітчизняних націо- та державотворення. Піддаючи гострій критиці філософські та суспільно-політичні погляди П.Кулиша як, за його словами, ідеолога вітчизняної буржуазії, В.Юринець, разом із тим, увиразнив його внесок у розробку ідейно-світоглядних засад українського культуротворення епохи модерну і високо, хоч досить завуальовано, оцінив місце і роль цього мислителя у історії вітчизняного національно-культурного будівництва. Значно критичніше В.Юринець оцінив у своїх розвідках філософські та суспільно-політичні погляди таких провідних ідеологів українського національно-культурного відродження першої третини ХХ ст., як С.Єфремов і М.Грушевський – активних учасників розбудови УНР. Присвячуючи наступну статтю дослідженню висвітлення В.Юринцем відповідних поглядів С.Єфремова та М.Грушевського, ми зосередимо особливу увагу на оцінюванні вченим феномену епохи українського національно-культурного відродження початку ХХ ст.

Література:

1. Юринець В. Український філософський фронт // Прапор марксизму-ленінізму. – 1932. – №5-6.
2. Вдовиченко Г.В. Философские и общественно-политические взгляды Т.Шевченка и П.Кулиша в исследованиях В.Юринца

Вдовиченко Г.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Т. Шевченка и П. Кулиша в исследованиях В. Юринца

Эта статья представляет первый комплексный анализ исследования ведущим представителем философской мысли УССР 1920-х гг. академиком В.Юринцом философских и общественно-политических взглядов Т.Шевченка и П.Кулиша. В контексте этого анализа освещены тенденции эволюции мировоззрения и общественно-политических взглядов В.Юринца на протяжении 1900-х – 1930-х гг.

Ключевые слова: общественно-политическая мысль, общественно-политические взгляды, философские взгляды, «кирилло-мефодиевцы», модернизм, марксизм.

Vdovychenko G. Philosophical and social and political looks of T.Shevchenko and P.Kulish in studies of V.Urynets

This article presents first complex analysis of studying by leading representative of the philosophic thought in the Ukrainian SSR of the 1920s ac. V.Urynets of philosophical and social and political looks of T.Shevchenko and P.Kulish. In context of this analysis the tendencies of V.Urynets' outlook evolution and social and political looks is enlightened.

Keywords: social and political thought, social and political looks, philosophical looks, «kyrylo-metodiivtsi», modernism, marxism.

УДК 378:37.091.59:37.03

СВІТОГЛЯДНА КУЛЬТУРА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ

Білогур В. Є.[©]

*Кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент
(м. Дніпропетровськ)*

Світоглядна культура сучасної студентської молоді розглядаються як засада управління формуванням у студентів системи цінностей.

Ключові слова: світогляд, світоглядна культура, цінності, студентська молодь.

Формування світоглядної культури є однією з фундаментальних духовних потреб особистості, яка виникає в процесі духовно-практичної і перетворюючої діяльності людини та пов'язана із внутрішньоособистісним механізмом регуляції і саморегуляції. Вона є внутрішнім, суб'єктивним джерелом активності, що визначає процес засвоєння діючого в суспільстві світогляду, перетворення категорій суспільної свідомості в поняття і образи свідомості індивідуальної, вироблення власних переконань. Важливим моментом є та обставина, що ця потреба детермінує не лише саме засвоєння особистістю знань і духовних цінностей суспільства, а й здатність до створення нових знань і цінностей, до самовдосконалення, тобто підтримує і спонукає творче ставлення до розвитку власної індивідуальності.

У філософському розумінні світогляд – це форма духовно-практичного освоєння світу особистістю, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає (сприймає) своє місце й призначення в ньому. У світогляд входять узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість ходу подій у світі, про смисл людського життя, історичну долю людства тощо, а також система переконань, принципів та ідеалів [1, с.47-56].

Зрозуміло, що потреби матеріальної перетворювальної діяльності відображаються у світогляді не безпосередньо, а через систему історично даних суспільних відносин, що надають цим потребам конкретно-історичного змісту.

Не менш складним для розуміння є й поняття «культура». Сучасна філософія оперує численними (понад 1500) визначеннями цього поняття. Не зупиняючись на їхній інтерпретації, відзначимо, що з цим поняттям ми пов'язуємо ті надбання (як результат людської діяльності), які сприяють

розвиткові сутнісних сил людини, освоєні нею відповідно до їх загальнокультурного змісту, включені людиною в предметне поле її практики, увійшли в життя, звички, в її повсякденну поведінку.

Поняття «світоглядна культура» охоплює повний змістовий спектр понять «світогляд» і «культура», однак не зводиться до їх простої суми, а є новим якісним утворенням, яке не лише відображає світ в його людському вимірі, а й зумовлює його діяльне освоєння, реалізацію цього виміру на всіх рівнях організації і соціального самовияву. Світоглядна культура зумовлює споглядально-оцінне і водночас діяльне, перетворювальне, творче ставлення людини до світу.

При цьому споглядальність (як розуміння) є вихідним пунктом освоєння світу. В свою чергу, його перетворення (творення) ми розглядаємо як технологію цього освоєння, як засіб і механізм передачі набутих знань, досвіду, культури прийдешнім поколінням. Характерний змістовий контекст цього світогляду і творення: гуманістичний, високоморальний, людиноцентричний.

Центром світоглядної культури є людина, причому не як абстрактна істота, а як особистість, індивідуальність, тобто у всій повноті її ставлення до світу, до іншої людини і до самої себе. Завдяки культурі раціональний, чуттєвий і вольовий компоненти перебувають у стані взаємодоповнення, збагачення, розвитку. Оволодівши світоглядною культурою, вчитель несе з собою (в собі) потужний світоглядний і культурний потенціал, а й світо- і людинотворчий, який передається дітям.

Сучасний педагогічний університет – а саме в ньому формуються педагогічні кадри держави – практикує різноманітні форми становлення, виховання і самовиховання світоглядної культури майбутнього вчителя. Найбільше навантаження при цьому припадає на зміст навчального процесу. Його трансформація відповідно до вимог епохи, новітніх здобутків сучасної науки, культури і соціальної практики є першим і основним завданням підвищення ефективності процесу формування світоглядної культури майбутнього вчителя.

Означені вимоги зумовлені:

- зовнішніми факторами – тенденціями світової глобалізації та антиглобалізму;
- переходом від індустріального до постіндустріального розвитку;
- становленням інформаційного суспільства; новими соціально-політичними, гуманітарними і моральними реаліями світової соціокультурної динаміки;
- утвердженням високих технологій і стратегічного значення інтелектуального ресурсу цивілізаційного поступу;
- принциповою зміною наукової картини світу;

- активізацією соціальної ролі позанаукового та окультного знання, ірраціональної складової людської духовності;
- внутрішніми трансформаціями (економічними, політичними, соціокультурними) українського соціуму, серед яких на перший план виходять процеси утвердження державності, активізації ринкових і демократичних перетворень;
- становлення відкритого громадянського суспільства;
- відродження національної культурно-історичної традиції;
- входження України у європейський і світовий культурний контекст.

Власне означені процеси, обставини, фактори можна повною мірою розглядати як опорні категорії нової (новітньої) світоглядної культури майбутнього вчителя.

Звісно, в навчальному процесі сучасного педагогічного університету вони ще не реалізуються повною мірою. Для цього необхідно створення певних умов у навчальному процесі, потрібен час, який усе розставить на свої місця. Саме тому серед вимог до методу проектів на першому етапі важливо здійснити теоретичну і педагогічну (дидактичну) інтерпретацію означених категорій, перевести їх зміст конкретної площини (програму, підручник) навчального процесу, провести перепідготовку науково-педагогічних кадрів. Адже нині актуальним і є проектування педагогічних систем різних типів навчальних закладів.

Головною метою цього проекту є вивчення процесу формування і розвиток свідомої особистості з громадянською позицією, готовою до конкретного вибору свого місця в житті, здатною змінити на краще своє життя і життя своєї країни. В нових історичних умовах відбувається, як зазначає В.І.Малімон, формування соціокультурних орієнтацій студентської молоді, що являють собою сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних і духовно-моральних життєвих орієнтацій, які корелюються між собою, втілюються в суспільну й індивідуальну практику, створюючи своєрідну субкультуру студентів, що має свої особливості [2, с.32-37].

Студентське середовище володіє властивою тільки йому культурою зі своїми соціальним і культурним простором-часом. Вона підтримує цілісність та своєрідність студентського середовища, забезпечує його інваріантне відтворення, захищаючи його від непевностей, випадковостей та нігілізму. Провідною життєвою орієнтацією сучасного студентства стає орієнтація на отримання якісної і престижної освіти як фактора підвищення власної конкурентоспроможності в системі ринкових відносин, утвердження свого статусу в колективі та соціального престижу. Водночас простежується зростання потреби у постійному оновленні та примноженні знань, потреба, яка конкретизується відповідно до необхідного інформаційного забезпечення.

Потреба у світоглядній культурі з'єднує зовнішні умови діяльності і внутрішній світ особистості, інтегрує суб'єктивні й об'єктивні моменти в ході формування індивідуального світогляду і тому слугує невід'ємною складовою процесу перетворення знань в особисті переконання. Змістом цієї потреби у вузькому розумінні є інтелектуальний і емоційно-психологічний стан суб'єкта, що відображає необхідність таких орієнтирів і регуляторів, які здатні виконати роль методологічних засад при визначенні ставлення до оточуючого світу і виробленні принципів взаємодії з ним [3].

Задоволення цієї потреби забезпечує нормальне функціонування і розвиток особистості в суспільстві за умови, що сформований власний світогляд відповідає об'єктивному змісту умов життєдіяльності в певному суспільстві, тобто світогляд, як система внутрішніх регуляторів, є надбанням духовного світу особистості лише за формою, індивідуально-особистісним механізмом, тоді як джерелом його смислоутворення є зовнішнє, суспільне.

Отож вінцем, що завершує формування цілісного світогляду особистості, способом внутрішнього впорядкування взаємозв'язків індивідуального та соціального суб'єктів є світоглядна культура. Якщо світогляд – це духовно-практичний спосіб освоєння дійсності і самовизначення людини в світі, який завжди реалізується в конкретному світовідношенні, то світоглядна культура – це поняття, що відображає певну градацію рівнів розвитку світоглядної свідомості, співіснування її зразків, що відповідають вимогам суспільства і менш прийнятних її варіантів.

При розгляді світоглядної культури особистості як світогляду вищої якості, як внутрішнього регулятора усієї життєдіяльності людини, визначено її функції:

1) освітньо-пізнавальна – забезпечує формування у свідомості особистості молодшої людини в сучасній науковій картині світу, культури мислення;

2) визначально-детермінуюча – зумовлює спрямованість світогляду суб'єкта, відповідність його інтересам особистості, її життєвому самовизначенню;

3) Регулятивно-корегуюча – полягає у регулюванні ставлення людини до світу, сприяє формуванню цілісної та стійкої життєвої позиції особистості;

4) діагностично-прогностична забезпечує глибоке розуміння, усвідомлення суті і взаємозв'язку явищ дійсності та можливість передбачення тенденцій їхнього розвитку;

5) виховна – сприяє розвитку гуманістичних поглядів особистості, прилученню її до надбань світової культури, до збагачення духовних

цінностей, формуванню життєвої і соціальної позицій, соціальної компетентності;

б) розвиваюча – свідчить, що світоглядна культура особистості є фактором її подальшого розвитку, стрижнем життєтворчості;

7) соціально адаптивна – орієнтує на гармонійне узгодження соціальних, групових і особистісних поглядів, інтересів, запитів, на гуманізацію стосунків між людьми.

У дисертаційному дослідженні О.А.Шаповал стверджується, наприклад, що світоглядна культура як системна організація внутрішнього світу людини, орієнтацій її в природному та соціальному середовищі, змін на основі розкриття об'єктивних законів буття формується протягом усього життя людини, але особливо активно – на етапі її особистісного становлення [4]. З цим можна погодитися.

Як справедливо визначає О.А.Шаповал, підлітковий період є вирішальним у формуванні світогляду особистості, юність же є сенситивною у становленні світоглядної культури особистості, оскільки сформований світогляд починає втілюватися у практичну діяльність, у систему відносин молодого людини зі світом. Юність характеризується різноманітністю фізичних, психічних і соціальних новоутворень; відзначається динамічними змінами у світовідчутті, світосприйманні, загалом у світоставленні особистості.

Оскільки світоглядна культура є особистісною і її формування вимагає активних суб'єктивних зусиль, то важливого значення набуває організація діяльності студентів (навчальної, соціальної, самотворчої, спілкування тощо), яка сприяє світоглядному пошуку.

Дослідником було виявлено чинники, які зумовлюють труднощі у формуванні світоглядної культури, серед них такі: випереджаюче формування системи цінностей особистості; нерівномірність розвитку інтелектуальної, спонукально-мотиваційної та дієво-практичної сфер особистості; відмінності наукових знань як складова наукового світогляду і світоглядної культури особистості та фактори суб'єктивного світу людини; суперечності світоглядного становлення особистості, які охоплюють, такі системи як «особистість–світ»; «особистість–внутрішнє «Я»»; «особистість–особистість».

Неврахування названих особливостей, причин і факторів породжує низку негативних наслідків. Зокрема – утворення в студентській свідомості світоглядних стереотипів, які заважають критичному сприйняттю інформації й тим самим збагаченню його самосвідомості; формування і співіснування у світогляді суперечливих, а інколи й взаємовиключаючих поглядів та ідей; неможливість розвитку цілісної особистості. Таким чином, процес формування світоглядної культури повинен бути систе-

матичним і цілеспрямованим, причому першочергове значення тут має відіграти навчальний заклад, який спроможний забезпечити повноцінну реалізацію науково-методичних основ світовизначення.

Серед важливих умов, які сприяють ефективному формуванню світоглядної культури студентів, пріоритетною є наявність системності у змісті світоглядної освіти.

Оскільки, на нашу думку, поняття світоглядної культури є багатомірним і складним, підтримаємо думку О.А. Шаповал та розглянемо такі аспекти світоглядної культури як: пізнавальний, оцінно-ціннісний, діяльнісний, які можуть слугувати визначенням рівня сформованості світоглядної культури студента.

I. Пізнавальний аспект – наявність і свідоме засвоєння світоглядних знань, зокрема знань про природу, суспільство, людину, світ; розуміння різних світоглядних понять, систем відношень «людина ó природа», «людина ó людина», «людина ó суспільство», «людина ó світ», «людина ó Всесвіт»; наявність умінь і навичок філософського витлумачення сутності різних природних і суспільних явищ та процесів, зробити узагальнення і власні висновки; застосування різних наукових методів пізнання навколишньої реальності; розвиток логічного, абстрактного мислення та інше.

II. Оцінно-ціннісний аспект – усвідомлення особистістю студента його ставлення до світоглядного змісту навчального матеріалу; до подій і явищ, які відбуваються у суспільстві й у світі в цілому; ціннісні орієнтації, цінності, ідеали; переконання. Оцінно-ціннісний критерій включає нижчеперераховані показники:

а) узагальнені світоглядні оцінки фактів, явищ, подій, процесів (власні чи запозичені);

б) погляди особистості на об'єктивний світ, природу, суспільство (сформовані чи аморфні);

в) розуміння спрямованості власних світоглядних знань (свідоме, недостатньо свідоме, відсутнє);

г) готовність до засвоєння світоглядних ідей (достатня, низька, відсутня);

д) переконаність у необхідності вдосконалення і поповнення знань про природу, суспільство, людину (стійка, нестійка, відсутня);

е) переконаність у необхідності саморозвитку та самовдосконалення (стійка, нестійка, відсутня);

є) вибір конкретних аксіологічних орієнтирів як оптимальних у пізнанні навколишнього світу (свідомий чи випадковий);

ж) мотивація використання знань (зовнішня чи внутрішня).

III. Діяльнісний аспект – готовність особистості до реалізації власних світоглядних переконань у практичній діяльності; визначає життєву актив-

ність і соціальну позицію студента, його світогляд у дії; вмотивованість діяльності, його соціальну компетентність. Показниками критерію є:

а) сформованість умінь пояснювати закономірності і взаємозв'язки в розвитку природи, суспільства, свідомості людини; умінь відстоювати й обґрунтовувати власну світоглядну позицію; «уміння мислити протиріччями»;

б) оволодіння засобами самоаналізу, самооцінки, самовизначення, самореалізації;

в) повторюваність поглядів особистості в адекватних обставинах (постійна, ситуативна, відсутня);

г) соціальна компетентність (сформована, несформована, у процесі розвитку, відсутня);

д) готовність до перенесення світоглядних знань у ситуації діяльності та втілення їх у особистісне ставлення до світу (стійка, низька, відсутня);

е) сформованість умінь будувати життєві плани, робити власний життєвий вибір, оволодівати мистецтвом життєтворчості.

Отже, на підставі викладеного, можна зробити висновки:

1. Наразі особливого значення набула проблема формування світогляду, світоглядної культури особистості, яка відповідає сучасній трансформаційній добі культурно-історичного розвитку. Вирішення цієї проблеми сприятиме процесу особистісного становлення молоді людини, яка сьогодні, живучи в умовах різних світоглядних систем, змішаного простору цінностей, плюралістичних ціннісних орієнтирів, відчуваючи багатфакторний світоглядний вплив, має право на вільний вибір світоглядних поглядів, на вироблення власного світорозуміння, світосприймання.

Ми розглядаємо світоглядну культуру як системну організацію внутрішнього світу особистості, її орієнтації в природному та соціальному середовищі; як спосіб внутрішнього впорядкування взаємозв'язків індивідуального та соціального суб'єктів. Формування світоглядної культури дає змогу особистості виробити об'єктивне ставлення до оточуючого світу, до самої себе, здійснити світоглядний вибір, орієнтований на загальнолюдські й національні цінності.

2. Формування світоглядної культури особистості відбувається упродовж життя людини. Однак юнацький вік, який характеризується більш інтенсивним становленням самосвідомості особистості, її світогляду і стійкого образу «Я», є стрижневим і найбільш сприятливим у її формуванні. Вироблення критичного погляду на дійсність зумовлює динамічні зміни у світovidчутті, світосприйманні, світорозумінні, загалом у світоставленні молоді людини, визначає її місце в оточуючому природному і соціальному середовищі, ціль і мету її власного життя.

3. Згідно із системно-змістовим та структурним розглядом предмета дослідження нами визначено сутність та структурні особливості світоглядної культури колишніх старшокласників, а нині студентів, основні суперечності та можливі шляхи її формування.

Поняття «світоглядна культура» є складним утворенням, що об'єднує змістовий, психологічний і соціальний аспекти, реалізація яких дає змогу робити висновок про ефективність її формування.

Світоглядна культура містить такі складові як – комплекс знань про природу, людину, суспільство, метод мислення, що ґрунтується на використанні цих знань, світоглядні цінності і світоглядну активність особистості. Ми бачимо світоглядну культуру таким складним утворенням, основними компонентами якого є: пізнавальний, оцінно-ціннісний, діяльнісний.

4. З'ясовано, що предметно-розрізнене вивчення шкільних дисциплін, яке склалося в сучасній школі, не забезпечує сьогодні повною мірою формування світоглядної культури особистості. Такий стан зумовлений відсутністю світоглядної цілеспрямованості у вивченні шкільних предметів; їхньою ізольованістю в реалізації світоглядних можливостей, втілених у змісті окремих навчальних дисциплін; неефективним застосуванням форм і методів навчання. Тому світоглядна перспектива особистості є «тонким» моментом у становленні особистості майбутнього фахівця під час навчання у системі вищої професійної освіти.

5. Визначено, що пріоритетною умовою формування світоглядної культури майбутнього фахівця є наявність системи у змісті світоглядної освіти. Лише узгодження світоглядного змісту навчальних програм, підручників створює основу для ефективного формування світоглядної культури майбутніх фахівців.

6. Досліджено, що задовольнити умови ефективного формування світоглядної культури особистості майбутнього фахівця доцільно шляхом реалізації її пізнавального, оцінно-ціннісного та діяльнісного компонентів.

Пізнавальний компонент передбачає наявність і свідоме засвоєння особистістю світоглядних знань, зокрема, знань про природу, людину, суспільство, світ; розуміння різних світоглядних понять, систем відношень «людина – природа», «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – світ», «людина – Всесвіт»; наявність умінь і навичок дає змогу витлумачити з філософських позицій сутність різних природних і суспільних явищ і процесів, зробити узагальнення і власні висновки.

Оцінно-ціннісний компонент забезпечує усвідомлення особистістю майбутнього фахівця його ставлення до світоглядного змісту навчального матеріалу; до подій і явищ, які відбуваються у суспільстві й у світі загалом; ціннісні орієнтації, цінності, ідеали. Величезна роль тут нале-

жить гуманітарному блоку навчальних дисциплін, серед яких найбільш продуктивними є філософія, політологія, культурологія, етика та естетика. Намагання скоротити викладання їх у ВНЗ «спричинить удар» по формуванню саме світоглядних засад особистості.

Діяльнісний компонент полягає у готовності особистості до реалізації власних світоглядних переконань у практичній діяльності; визначає життєву активність і соціальну позицію майбутнього фахівця, його світогляд у дії. Значний резонанс тут викликає суспільно-громадська практика студентів, оскільки знання, що отримані в аудиторії проходять перевірку і закріплення на практиці у формі набутого соціально-політичного досвіду.

7. З'ясовано, що активізації інтеграційного процесу світоглядних знань про природу, людину, суспільство у цілісну систему сприяє реалізація його змістового, організаційно-методичного і психологічного аспектів.

Змістовий аспект передбачає інтеграцію знань навколо провідних науково-світоглядних ідей з метою забезпечення їх цілісності та світоглядної визначеності і включає базові та методологічні знання.

Організаційно-методичний аспект інтеграції забезпечує формування системного мислення майбутніх фахівців на основі світоглядних понять, вироблення умінь комплексного використання знань, удосконалення навичок оперування способами пізнання дійсності.

Психологічний аспект інтеграції полягає у досягненні особистістю заданого рівня розуміння світоглядних завдань і проблем, у формуванні пізнавальної відкритості, у стимулюванні особистості до самопізнання, самовдосконалення.

8. Встановлено, що реалізувати інтегративний підхід до формування світоглядної культури майбутніх фахівців доцільно шляхом впровадження в навчальний процес інтегрованих курсів, які забезпечують засвоєння провідних світоглядних ідей з опорою на конкретні наукові знання і факти і перетворення їх у власні переконання.

Література:

1. Жадько В. О. Проектна педагогіка як засіб формування світоглядної культури та історичної пам'яті майбутнього вчителя // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – Вип. 59. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 232 с. – С.47-56.
2. Малімон В.І. Національне виховання як соціально-педагогічна проблема і важливий чинник формування соціокультурних орієнтацій студентської молоді // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. – Вип. 52. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 240 с. – С.32-37.

3. Формування світоглядної культури старшокласників у процесі засвоєння знань про людину і суспільство: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.09 [Електронний ресурс] / О.А. Шаповал; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2000. – 19 с.
4. Шаповал О.А. Формування світоглядної культури старшокласників у процесі засвоєння знань про людину і суспільство: Дис... канд. пед. наук: 13.00.09 / Державний ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 209 с.

Билогура В.Е. Мировоззренческая культура студенческой молодежи как фактор управления процессом становления системы ценностей

Мировоззренческая культура современной студенческой молодежи рассматриваются как основа управления формированием у студентов системы ценностей.

Ключевые слова: мировоззрение, мировоззренческая культура, ценности, студенческая молодежь

Bilogura V.E. World outlook culture of students as a factor of management of process of establishment of system of values

World outlook culture of modern students is considered as a foundation of management of formation of student's system of values.

Keywords: world outlook, world outlook culture, values, students.

УДК 378:37.091.59:37.03

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Богданова Н. Г.[©]

Кандидат філософських наук, доцент (м. Слов'янськ)

Розглядається засадничі аспекти формування культури життєтворчості особистості у вищому навчальному закладі.

Ключові поняття: особистість, культура, життєтворчість особистості, навчання.

Навчання у вищому навчальному закладі – важливий освітній етап формування життєтворчості особистості після закінчення нею загальноосвітньої школи. Адже вища школа є осередком свідомої особистісної самореалізації і професійного самовизначення і самоствердження. В різноманітні студентської діяльності (навчальної, наукової, виховної, творчої, спортивної тощо) формується багатогранна доросла, самодостатня особистість, активний суб'єкт соціокультурної життєтворчості, людина зі стійким набором когнітивних, етичних і естетичних переконань. «Випускник вузу в XXI столітті повинен бути перш за все суб'єктом сучасної культури, носієм високої моральності і соціальної активності. Конформізм, пасивність фахівців з вищою освітою повинні залишитися в минулому. Тільки на фоні залучення до сучасної культури повинні формуватися необхідні для успішної діяльності випускника професійні якості, оскільки фахівець без високих етичних якостей, без усвідомлення загальнолюдських і культурних цінностей може бути соціально небезпечним» [6, с.610]. Розуміючи вищу освіту як соціальне явище, вчені насамперед звертають увагу на розвиток суб'єкта в процесі суб'єктної діяльності та розглядають його як процес «уміщення суб'єкта в культуру», «вростання в культуру» [8, с.93]. Таким чином, вища освіта є не просто сферою набуття людиною професійних знань, умінь та навичок, але насамперед середовищем формування інтелегентних здатностей особистості, які в будь-якій сфері наукової чи прикладної діяльності проявляються насамперед в готовності до творчості, перетворення з метою вдосконалення, гуманізації тієї чи іншої сфери людської діяльності. Тобто, результатом вищої освіти є не просто отримання професійних здібностей, а становлення професійно-діяльнісних основ культури життєтворчості особистості, які проявляються в готовності і здатності до інноваційної діяльності, до удосконалення технологій вироб-

ництва, до світоглядно-ціннісної гуманізації будь-якої сфери соціального функціонування.

Вища освіта, спрямована на формування особистості професіонала, зазвичай займає в житті людини період особливо активного особистісного становлення і ідентифікації, що веде до надзвичайної актуалізації розвитку в її структурі виховних, світоглядно-формуючих, творчо-розвивальних форм діяльності. Студент, перебуваючи на піці емоційно-вольового розвитку, здатен до найактивнішої соціокультурної самореалізації і проявлення особистісних прагнень, здатностей і талантів. «Особистісно орієнтоване навчання спрямоване на розвиток такої діяльності студента, за допомогою якої він не лише зможе взаємодіяти зі світом культурних цінностей, але й сприятиме розвитку своєї суб'єктивності» [1, с.69]. Такий розвиток можливий, з одного боку, за умов сформованості в загальноосвітній школі міцного світоглядно-ціннісного каркасу особистісної життєтворчості, а з іншого – завдяки мотиваційній готовності молодого людини до самостановлення і саморозвитку, якій всіляко повинні сприяти організація і зміст навчально-виховного і культурно-творчого процесу в рамках сучасного вищого навчального закладу.

Звідси, важливим завданням, яке стоїть перед сучасним ВНЗ, сприяти прагненню до творчості та самоствердження, надавати всі можливі засоби для самореалізації студента, при цьому піднімати на необхідний рівень його професійну підготовку, підвищувати його конкурентоспроможність на ринку праці, адже забезпеченість працею за бажаною професією є одним з головних особистісних показників вдалої життєтворчої діяльності. «Основним завданням сучасної вищої школи є не лише озброєння кожного окремого індивіда міцними сучасними «живими» знаннями, на противагу багатогранній енциклопедичності, яка є інертним чи навіть «мертвим» багажем знань, та активізація їх в практичних вміннях і навичках, а й розвиток конкурентоспроможності особистості. Така особистість має розвинену потребу в самовдосконаленні, зацікавлена у надбанні етнокультурної ідентичності й емоційно-морального ставлення до життя. Конкурентоспроможність як особистісна характеристика забезпечує швидкий та успішний пошук власного місця на ринку праці» [3, с.290]. Потреба в професійно-діяльнісному самовдосконаленні є одним з найголовніших показників активної життєтворчої позиції дорослої людини. Саме вміння постійно відчувати таку потребу дається людині в рамках навчально-виховного процесу у вищій школі.

Звичайно, для набуття здібності постійно відчувати необхідність професійного вдосконалення навчально-виховний процес у професійній та вищій школі повинен бути спрямований на розвиток особистісних специфічних рис характеру студента, на його нахили і прагнення, врахо-

увати його інтелектуальні і організаційні можливості, давати реалізувати свої фізичні сили або ж у випадку фізичних вад створити середовище, в якому б він не відчував себе неповноцінним. «Щоб студенту було цікаво вчитися і він вважав необхідними і корисними набуті знання та вміння у його подальшому житті, важливо змінити систему навчання так, щоб урахувати нахили, здібності, можливості студентів, зорієнтувати їх на самостійну роботу» [5, с.399]. Здатність до вдалої самостійної навчальної і наукової праці надалі відобразиться на прагненні і вмінні до самовиховання і самовдосконалення, що в дорослому віці є дуже актуальним, адже в специфіці людської психіки є значні нахили до самовдоволення і стагнації емоційно-вольового і духовно-практичного життя.

Однією з ознак цілісності освітнього простору повинно бути продовження традиції (яка прищеплювалася в дошкільному закладі в найпростішому вигляді і розвивалася в загальноосвітній школі як один з основних проявів розвитку особистості) високого рівня свободи в навчально-виховному процесі, що привчає молоду людину до відповідальності за свої професійні вчинки і дії. Відчуття свободи в молодому студентському віці, коли емоційно вольова сфера особистості прагне до максимальних звершень, створює відчуття гармонії з зовнішнім середовищем, що в свою чергу знімає негативні моменти навчання і перебування у ВНЗ (тимчасові невдачі в навчанні, психологічні негаразди перехідного віку, відчуття надмірної заінформатизованості процесу навчання тощо). «За особистісно-орієнтованого навчання свобода вибору стає одним із дидактичних принципів. Ця свобода стосується насамперед вибору власної траєкторії навчання, а отже, вибору освітніх програм, курсів, викладача. Освітня програма не має стримувати розвиток особистості, обмежувати її право на успіх, пред'являти нереальні вимоги, прирікаючи на постійні невдачі. Атмосфера свободи науки характеризується тим, що студенти вільно обговорюють проблеми, не бояться робити помилки, співпрацюють у навчанні, бачать у викладачеві джерело досвіду, знань, старшого члена групи» [4, с.48]. Така атмосфера психологічної і робочої свободи, якщо вона є цілісним продовженням такої ж атмосфери в дошкільному навчальному закладі і в школі, забезпечує безболісну життєтворчу адаптацію і соціалізацію молодої людини, яка всіляко відчуває свою необхідність і цінність вписану загальну, універсальну аксіологічну картину світу.

Важливим в цьому аспекті є створення сприятливого комунікативно-творчого середовища у ВНЗ, яке забезпечується багатьма факторами, серед яких вдала структура навчального процесу (без перенавантаження студентів і викладачів), можливості наукової самореалізації, організаційна і матеріальна забезпеченість студентської позанавчальної діяльності, студентське самоврядування, повага та підтримка інститутських або університетських

традицій тощо. «Велике значення у розвитку особистості фахівця відіграє відкриття і розвиток творчих здібностей студента. Підготовка ініціативних і творчо-мислячих спеціалістів має здійснюватися на основі реальної єдності навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи та соціально-політичної діяльності студентів. Зростаюче значення у стимулюванні творчої діяльності майбутнього спеціаліста набуває науково-дослідна робота студентів, яка на сьогодні стає невід'ємною і важливою частиною їхньої пізнавальної діяльності» [4, с.49]. Сприяння творчій роботі студента створює передумови для його найповнішої самореалізації протягом наступної професійної діяльності, а також піднімає престиж самого ВНЗ, адже творча атмосфера сприяє залученню кращих науково-педагогічних кадрів, встановленню і розвитку власних наукових шкіл, зв'язкам з виробництвом і науковими інституціями тощо.

В процесі становлення професійно-діяльнісних основ культури життєтворчості особистості студента вищого учбового закладу відбувається формування його аксіологічно-світоглядного ставлення до власного місця в системі суспільного функціонування, в той же час «внутрішньоособистісні конфлікти як складне психічне явище проходять в співвідношенні мотивів і цінностей та внаслідок впливу середовища на саму особистість, формують його наукову та фахову компетенцію, творчу особистість та культуру» [5, с.400]. Необхідно зазначити, що саме університет в цивілізованому суспільстві є осередком свободи особистості і її якнайповнішої самореалізації, тому реформа вищої освіти в нашій країні повинна спрямовуватися на надання університетам якнайбільшої автономії за умов їх якісної праці і достатнього матеріально-технічного забезпечення. Важливим питанням в наших ВНЗ є і введення нових, прогресивних методик навчання і наукової роботи. «Оновлений зміст та оптимізовані методи навчання, творча особистість викладача сприяють формуванню як духовних цінностей особистості, так і індивідуальності студента» [5, с.400]. Ніколи не можна забувати, що «в центрі педагогічного процесу знаходиться особистість з її інтересами, цілями, потребами. У зв'язку з цим, особливо актуальним видається вивчення потребо-мотиваційної сфери особистості студента, врахування його мотивів, нахилів, бажань, намірів. Якраз такий підхід дозволяє гнучко моделювати навчальний процес, сприяє ефективності підготовки майбутніх фахівців, бо мотивація повинна розглядатися як процес, який спрямовує, регулює і активізує діяльність суб'єкта навчання» [2, с.152]. Мотиваційна сфера особистості в студентському молодому віці особлива придатна до позитивних творчих впливів і інноваційних орієнтацій, враховуючи що необхідно всіляко сприяти студентській самотворчості в науковій і професійній площині, що зрештою витікає у формування само-

достатньої особистості професіонала з багатою і розвинутою культурою життєтворчості

Отже, основними чинниками формування професійної, моральної, духовно-вольової сфери культури життєтворчості особистості молодій людини у вищому навчальному закладі і закладі професійно-технічного спрямування є: високий рівень етичної і професійної культури викладачів; академічна свобода для всіх учасників освітньо-виховного процесу; доброзичлива атмосфера; гуманний стиль спілкування і поведінки; співпраця, співтворчість; створення ситуацій успіху; оптимістичний настрій; емоційний підйом, особливо при виконанні колективних творчих справ; стимулювання інтересу до різноманітних видів діяльності студентів; постановка індивідуальних, диференційованих задач і завдань; заохочення ініціативи і творчості; заохочення і стимулювання самостійності, самопізнання, самоврядування, саморозвитку і самореалізації студентів; створення оптимального ергономічного середовища [7, с.56]. Саме за таких умов, з нашої точки зору, можливо створити в рамках закладів професійної та вищої школи сприятливе середовище, яке всіляко розвиватиме і збагачуватиме професійно-діяльнису, етичну і громадянську складову основ культури життєтворчості особистості.

Література:

1. Белова Л.О. Виховна спрямованість навчального процесу: питання методології та методики / Л.О. Белова // Виховна робота в умовах безперервної освіти: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 3 грудня 2009 р. – Х.: Вид-во НУА, 2009. – С.67-69.
2. Гренюк Л.С. Мотиваційний компонент розвитку особистості як ефективна спрямованість реформування вищої освіти в Україні / Л.С. Гренюк // Інноваційні технології в освіті. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. – Симферополь: Міністерство освіти і науки АРК, 2007. – С.152-154.
3. Зазимко О. Соціально-культурний контекст якості навчання / Оксана Зазимко // Інноваційний розвиток вищої освіти: Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції (Київ, 10 – 11 березня 2010 року): тези доповідей. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2010. – С.289-291.
4. Іванова С.О. Особистісно орієнтована освіта як чинник формування особистості майбутнього фахівця у вищому навчальному закладі / С.О. Іванова // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси, 2009. – Вип. 148. – С.47-50.

5. Маршицька В.В. Формування індивідуальності особистості студента в контексті цінностей сучасної вищої освіти / В.В. Маршицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. – Випуск 13, книга 2. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зловейко В.П., 2009. – С.393-401.
6. Мачуліна І.І. Вища освіта як чинник формування культури особистості / Ірина Мачуліна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2005. – С.610-614.
7. Роганова М. Духовна культура особистості в освітньо-виховному процесі вищої школи / М. Роганова // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Випуск XXXI. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2006. – С.52-58.
8. Чибісова Н.Г. Вищий навчальний заклад як середовище формування цінностей студентської молоді в соціокультурних умовах сучасної України: Монографія / Н.Г. Чибісова. – Х.: Вид-во НУА, 2004. – 256 с.

Богданова Н.Г. Формирование культуры жизнестворчества личности в вузе

Рассматриваются основные аспекты формирования культуры жизнестворчества личности в вузе.

Ключевые слова: личность, культура, жизнестворчество личности, обучение.

Bogdanova N. Formation of culture of life creativity of a personality in an institution of higher education

Fundamental aspects of formation of culture of life creativity of a personality in an institution of higher education is considered.

Keywords: personality, culture, life creativity of a personality, education.

УДК 141.7:13:37.035

ВПЛИВ СУФІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НА ВІДРОДЖЕННЯ ЗАХІДНОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Дудко М. О.[©]

Аспірантка Київського національного університету будівництва і архітектури

Аналізуються існуючі взаємовідносини між суфійською північно-африканською та західною філософіями на прикладі західних інтелектуалів кінця XIX – початку XXст. Саме знайомство західних філософів із суфійським способом життя активізувало поширення нових ідей, які дали можливість західній культурі відродити свою духовність.

Ключові слова: суфійська філософія, відродження, духовна культура.

Питання взаємозв'язку філософій північно-африканської та західної турбувало дослідників завжди, але актуальності набуло саме на початку XXст. Про необхідність розуміння філософій одна одній свідчать роботи філософів кінця XIX – XXст., зокрема, Г.Гессе, Р.Генона, А.Корбена, В.Бартольда, Є.Бертельса, Дж.С.Тримінгема, серед сучасних філософів можемо назвати К.Матвеева, А.Смірнова, М.Степанянц, К.Армстронг, Дж.Балдок, М.Хассин, О.Хісмагуліна.

Тема розкривається на прикладі взаємовпливу північно-африканської філософії, яку представляє суфійська філософія та західної християнської філософії. Для аналізу було взято суфійську філософію саме тому, що синкретичність суфізму, змішення в ньому різнорідних елементів, «наявності багато чого у перетвореному вигляді від магії, давніх східних та античних культів не порушують глибинної ідеї цілісності та теоретичної системності ісламського містицизму» [12]. Суфійська історія показує, що «послідовники суфізму переборюють межі ісламського теїзму та взагалі релігійної віри, тобто, не лише допускають релігійний універсалізм, але й невіру в атеїзм, виправдовуючи їх тим, що всі погляди та дії людей погоджуються з божественними вимогами та відповідають волі бога» [12]. Мова йде про суфізм, як самостійне явище, це не є бунт всередині Ісламу, суфізм також не є «зобов'язаним Індії, буддизму або неоплатонізму», цю думку висвітлив у своїй книзі «Серед дервішів» М.Бйорк [2,ст.48].

Більшість дослідників, пояснюючи походження суфізму, починають з аналізу раннях філософських традицій та порівняння їх із суфійським вченням, однак самі суфії пояснюють своє походження і необхідність наступним чином: «поверхнева схожість, за яке хапаються дослідники, з

метою пояснення наших шляхів, існує не завдяки причинно-наслідковому зв'язку, а скоріше за все, із тим, що основу нашої діяльності можна побачити у кожному людському розумі» [2,ст.48].

В сучасному світі більшість людей Заходу асоціює іслам, а разом з ним і суфізм, з чимось ворожим, однак, як пише Л.Тираспольський: «тероризм та фундаменталізм виражають сутність ісламу не більше ніж інквізиція та хрестові походи – сутність християнства» [7,ст.169].

На думку Р.Генона «більшість європейців неспроможні належним чином оцінити всю важливість внеску, отриманого від ісламської цивілізації» [13]. Ще у часи середньовіччя ісламська цивілізація виступала взірцем для західної культури. Так само й в епоху Відродження пам'ятки античних літературних надбань збереглись саме завдяки суфійським діячам, які прагнули здолати кризу знецінення людського талану і відстоювали право творчості, натхненно розповсюджуючи свою літературу із посиланнями на античних авторів, зокрема, на неоплатоніків. «Грецька наука та філософія дійшли до європейців через мусульманських посередників», тобто «духовний спадок еллінів було сприйнято Європою тільки після того, як його вивчили та опанували вчені Близького Сходу» [13]. Так само концепція несвідомості, яка стала загальноновизнаною завдяки З.Фрейду, визнавалась суфійською практикою задовго до популяризації її в широких соціальних колах.

Науковці все більше пишуть про життєву необхідність розуміння взаємодії культур. Наприклад А.Смірнов, у статті «Християнські мотиви в релігійно-філософських концепціях суфізму та ісмаїлізму», пише про важливість і можливість на основі сучасних концепцій відносно беззаперечної взаємозалежності цивілізацій, саме взаєморозуміння культур як основу майбутнього розвитку. Мова йде про спробу розуміння однієї самодостатньої культури іншою. «Можливість взаємного розуміння між різними культурами, різними цивілізаціями. Зрозуміти іншого – означає спробувати побачити щось інше як своє; побачити, що своє може бути реалізоване, втілене як інше» [9]. Схожу думку висловив Л.Васил'єв, у своїй праці «Історія релігій», автор зазначає, що вивчення культур має відбуватися не завдяки їх протиставленню між собою, а завдяки «порівнянню східних традицій-цивілізацій з європейськими» [3, ст.785].

Аналогічно питанню формулювання визначення суфізму культурологи так само не можуть дійти згоди щодо визначення поняття культури. Однак, в даній статті, культуру мають розуміти, з точки зору філософії А.Смірнова, як «спосіб «смыслополагания», тобто спосіб формування усвідомлення, а саме здатність сприймати світ цілісно [11].

Узгодженої думки щодо впливу суфізму на розв'язання конфлікту Схід-Захід має М.Бйорк: «справжній суфій, який не є імітатором місти-

ків, насправді дуже глибоко зацікавлений у процвітанні людства в цілому», суфії спрямовують свою діяльність на побудову «містка» між культурами Сходу й Заходу [2,ст.103].

З точки зору суфізму люди мають виховувати в собі здатність до взаєморозуміння та взаємного сприйняття, але не крізь призму історично-політичних подій або релігійних та культурних розбіжностей, а з точки зору Всесвітньої Любові, адже «любов є скорочення світу до одиничної істоти і розповсюдження одиничної істоти навіть до Бога» [4, ст.25]. Слова Інайят-хана можна пояснити висловом М.Бйорка: «суфізм є внутрішнє вчення будь-якої релігії, яке приходило з усіма пророками, в тому числі й з Ісусом» [2, ст.13]

Суфізм прагне стимулювати людей до самовдосконалення. Немає необхідності у кропіткому вивченні філософії суфіїв аби відкрити істину питання «що є сенсом людського життя», вже на перших сторінках суфійської літератури читаємо: «в основу їх концепції містичного Шляху було закладено ідею морального очищення («духовний джихад» – муджахада) та вдосконалення людини» такої ж думки дотримується і Дж.С.Тримінгем [6, ст.5]. Підтвердження цього знаходимо й у М.Бйорка: «суфізм – це спосіб життя, який, як говорять, переданий нам з давніх-давен. Його методики були винайдені, щоб створити удосконалену людину. Щоб досягти цього, суфій має пройти довгий шлях у навчанні. Різниця між цим вченням та всіма іншими духовними системами у тому, що суфійська практика проходить серед людей, а не поза ними» [2,ст.8]. Мова йде про здатність людей до взаєморозуміння з точки зору суфізму. Суфій виховує Всесвітню Любов. Одвічне питання «в чому є сенс людського життя» з точки зору суфізму має відповідь – «Любов».

Ісламська культура частиною якої є суфійська філософія дуже різноманітна, в усі часи вона приваблювала своїм романтизмом та натхненністю. Мусульманська цивілізація, яка склалась на зламі давніх цивілізацій Європейської та цивілізації Близького Сходу, що має в собі елементи християнства, іудаїзму, античної філософії та римського права, адміністративної структури давніх перських імперій та містико-метафізичних спекуляцій індуїзму й буддизму, в результаті стала втіленням багатоманітного синтезу. «За основу цього синтезу були бедуїнська арабська культура, арабський етнос та його дуже слабо розвинута державність»[3,ст.525]. Єдиної думки ані щодо розуміння терміну «суфізм», ані що стосується його походження у сучасному світі не існує. Найпопулярніша точка зору, щодо виникнення суфізму, яку підтримують англійські автори: К.Армстронг та Дж.С.Тримінгем, полягає у тому, що тасаввуф (суфізм) виник саме на ісламському підґрунті, хоча іспанський дослідник М.Хассин, пише про ймовірність пошуку суфійських коренів «у давньому азіатському шама-

нізмі» [8,ст.80]. Проте з'являються нові припущення, так наприклад у книзі «Релігії світу: досвід позамежного» висловлюється думка про те, що «задовго до ісламу суфіями на Близькому Сході називали християнських монахів та містиків-аскетів», тому не дивно, коли говоримо про суфізм, як синтез релігійно-етичних філософій [10].

Проблемою зближення культур переймається й ідея екуменізму. Женевський Генеральний секретаріат екуменічного руху має на меті виявлення спільного в усіх існуючих у світі впливових релігіях. В цьому є сенс, адже річ не йде про напрямки, що мають відношення до релігійної догматики, а саме, вивчення на основі порівняльного аналізу глобальних та соціально-політичних позицій. Тобто, головною метою екуменізму – є зближення людей між собою, «маються на увазі всі люди планети незалежно від того, яку релігію вони сповідують» [3,ст.436].

Авторами ідеї екуменізму були в переважній більшості філософи західно-християнського напрямку, тобто ті люди які незважаючи на помітну загостреність в сучасному світі між західною цивілізацією та ісламським світом, мають намір здолати кризу розламу.

Причиною стали події кінця XIX ст., коли Європа колонізувала весь Близький Схід. У 1830р. Франція колонізувала Алжир, у 1839р. Британія захопила Аден. Пізніше, з 1881 – 1912рр., незалежність втратили Туніс, Єгипет, Судан, Лівія та Марокко. Внаслідок чого, мусульманський світ мав реформувати себе у відповідності до Західних потреб (бачень). «У мусульман тоді не було ні часу, ні сил розвивати свої уявлення про Бога традиційним шляхом. Вся їх енергія витрачалась на спроби бути подібними до Заходу» [1,ст.397].

Однак, європейська культура була не істотною для Сходу, і не зрозумілою. Люди, позбавившись рідної культури, втратили орієнтири. І хоча, на території Північної Африки реформи Заходу спричинили меншої шкоди, ніж у Туреччині чи Ірані, однак, суфійські братства мали піти у підпілля. Іслам був знесилений, а тому поступово втрачав свій авторитет.

Носіями істинної традиції залишались суфії, які врятувались саме тому, що були загнані у підпілля і напевне тому, що не враховувались владою як щось суттєве.

Західна культура втратила Бога. На зміну прийшла наука і техніка. Цю проблему піднімали і Ф.Ніцше, і З.Фрейд. «Примусове пригнічення релігії не вносить нічого, окрім розрухи» [1,ст.398].

Багато європейців ХХст., аналізуючи та спираючись на досвід минулих століть, бачили безперспективність окремо існуючих, хоч і самодостатніх культур. А тому, співставлення містичних вчень у світових конфесіях дозволяє виявити зв'язок між культурами і релігіями різних регіонів Європи, Азії та Північної Африки.

Наприклад, ісіхазм – поширений у Візантії східно-християнський містичний напрямок. «Від грецького ісіхія: внутрішнє мовчання, спокій. Мовчазне споглядання, в яке поринали греко-православні містики, унікаючи слів та понять» [1,ст.478].

Ісіхазм мав вплив на містичний настрій у світі ісламу, який оточував Візантію починаючи з VIIст., цей вплив очевидний у суфізмі. Завдяки міцним контактам між мусульманськими халіфами та півднем Західної Європи суфійська традиція відобразилась на формуванні католицького містицизму, яскравим представником якого був Ф.Ассизський. Таким чином, мусульманський світ відіграв роль свого роду «містка» між ісламом та православ'ям.

Можливо, саме тому вирішенням задачі співіснування духовності займались всіма існуючими шляхами. Звичайно, кожний мав свій план щодо розв'язку питання взаємного існування. Наприклад, на французького філософа Р.Генона, який у 1912 році прийняв іслам, мали величезний вплив античні та середньовічні філософи, серед яких були: Платон і Плотін, містик Мейстер Екхарт та суфійський філософ Ібн-Арабі. Що стало приводом для поглиблення його знань, адже тоді Р.Генон вже цікавився окультизмом, езотеризмом, який набув великої популярності на той час у Франції. Але, чим більше Р.Генон пізнавав, тим більше він бачив підміну філософій. Однак, знайшлись однодумці, які відіграли знакову роль у його житті. Це були мусульманин Абдуль-Хакк (Л.Шампрено) і шведський художник-суфій Абдуль-Хаді (Йон Густафф). Саме завдяки Абдуль-Хаді Р.Генон познайомився із суфізмом, а в подальшому і сам став суфієм ордену Шазилія (одного з найбільш впливових орденів суфізму XXст.).

Суфізм – це містичне релігійно-філософське вчення, яке було сформоване приблизно у VIIIст. Тасавуф включає у себе «метафізику, яка пояснює першооснову та природу речей, космологію, яка описує будову Всесвіту та його багато чисельні стани, традиційну психологію, яка вивчає природу людської душі глибинного порядку та есхатологію кінцевої мети людини та Всесвіту» тобто, суфізм розвиває самодисципліну, бажання самовдосконалення, вчить розуміти власну недосконалість та дає змогу навчитись володіти здатностями, закладеними в нас природою[8,ст.78]

Навколо походження слова «суфізм» існує багато суперечок. І жодна спроба дослідників не є абсолютно вірною. Арабські вчені, в переважній своїй більшості, відштовхуються від кореня «суф» (вовна), європейські – від слова «софія» (мудрість). Існує точка зору, що суфії отримали свою назву завдяки сирійцям, які назвали їх так на честь місцевості, в якій вони жили. На сьогодні це питання відкрите. Відомо, що суфізм привертав увагу інтелігенції саме завдяки своїй творчій спрямованості, адже, суфійська філософія охопила і літературу, і мистецтво, і народну культуру й історію.

Принцип «універсальності» був одним з основних у суфізмі. Його демократизм, ставки на особисті спілкування з богом і свобода, що граничила з вільнодумством, привертала інтелектуальні круги – від поетів до вчених. Багато хто з них присвятив свою творчість розробці теоретичних основ суфізму, інші ж прославляли його поетичним словом. Ця подія вплинула на формування історії Європи, адже Р.Генон став засновником «традиціоналістської школи» – руху інтелектуалів, які виступали проти корупції буржуазного духовенства та проти лібералізму з його витоками – агностицизмом та раціоналізмом часів Просвітництва. Традиціоналісти прагнули відстояти незалежність істини. Істини, яка є стрижнем людського існування. Р.Генон критикував сучасність з точки зору давніх традицій, прагнув відродити західний езотеризм на основі східного. Французький філософ, починаючи з 20-х рр. ХХст., був завзятим критиком західної цивілізації звинувачуючи її у відсутності духовності. І у 1930 році переїхав до Каїру, де й залишився до самої смерті. Суфії називали Р.Генона – «найяскравішим дивом з часів Середньовіччя». Філософ спонукав до інтелектуальної реформації. Він пропонував нове бачення метафізики, традиційних наук, символізму та шляхів духовної реалізації. Він намагався розплутати плутанину, яка виникла серед європейців у зв'язку з намаганням присвоєння східних традицій на основі, або крізь призму своїх західних. Після Р.Генона мусульманином став і Ф.Шуон. Швейцарський вчений і традиціоналіст Ф.Шуон написав працю «На шляхах таємного знання», яку присвятив філософам – суфіям, називаючи їх адептами «вічної філософії». А професор Туринського університету У.Амін, який знайомий своїми радикальними поглядами, видає фундаментальні дослідження щодо візантійського спадку в політичному Ісламі. Пізніше професор присвячує свої праці суфійському езотеризму та досліджує вплив ісламського містицизму на Ф.Ніцше. Праця Г.Гессе «Паломництво у країну Сходу» досить чітко характеризує глибину суфійського життєсприйняття і водночас автор підкреслює поверхневність розуміння сучасних філософів та релігіє знавців, сенсу людського життя. Так само, як і Г.Гессе, англійський історик М.Бйорк написав подібну роботу «Серед дервішів», в якій описує свій шлях знайомства із суфізмом, піднімає проблему бездуховності, на його думку, «шлях суфія – це Іслам, і, водночас, це – не Іслам. Це – релігія і це – не релігія. Це тому, що суфізм являє собою реальність усередині всіх релігій» [2, ст.8].

Існує точка зору, що напруга діалектичного протиборства склалась між ісламом та християнством внаслідок протистояння пророка Іси та римського кесаря, тобто, діалог Риму з Єрусалимом або Заходу зі Сходом, але це не більш, ніж виправдання. Тому що, такі країни як Іспанія, Англія, Франція, Італія відчули на собі вплив мусульманської культури ще за часів Кордовського халіфату, і не зважаючи на історичні події наступних століть,

беззаперечним є той факт, що, наприклад, університети, збудовані мусульманами на європейських землях, стали центрами відродження знання та послужили моделлю для наступних європейських університетів.

Саме завдяки суфізму, який багато в чому спирався на філософію античних файласуфів (філософів), Європа знає таких мудреців як Платон, Аристотель, Плотін. Так само й суфії стали актуальними у Європі і зараз не кожен згадає, що Авіценна та Аверроєс – це Ібн Сіна та Ібн Рушд. А потенційним учнем суфійського шейха Ібн Арабі був Данте Аліґ'єрі. «Іспанський орієнталіст М.Асін Паласіос видав дослідження щодо мусульманського впливу на творчість Данте, у якому показав, що більшість символів та виразів, використаних поетом, вже використовувались до нього таким мусульманським езотериком, як Ібн-Арабі» [13]. Ідею А.Асіна Паласіоса, стосовно Д.Аліґ'єрі підтримав Л.Валлі, італійський письменник, він вбачав подібність творчості Данте до перської та арабської езотеричної поезії.

Історично так склалось, що аристократична опозиція ліберальному декадансу та високий інтелектуалізм знайшли опору саме в суфійському ісламі. В практичному вираженні це сталося в 30-х рр. ХХст., саме тоді виник орден «Марйаміа», який об'єднав представників аристократії Великобританії, Бельгії, Франції та Швейцарії. Членом цього ордену був М.Лінкс, який написав відому працю «Сакральний зміст Шекспіра», в якій проаналізував езотеричну символіку англійського драматурга, спираючись на суфійську інтерпретацію.

Важливу роль у розвитку духовної культури відіграла організація «брати – розенкрейцери», їх ще називали «європейськими суфіями», або «мугасаввуфінами» [13]. Організація «брати – розенкрейцери» займались розповсюдженням актуальних на той час знаннями, наприклад, алхімією. Вони постійно підтримували зв'язок із мусульманськими суфіями, і тому, можемо сказати про них, як про ще один з ланцюгів Схід – Захід.

Наступний спалах взаємодії Європи з ісламським містицизмом був спровокований післявоєнним періодом. Активна пропаганда руху Р.Генона «традиціоналістської школи» та ідеї «вічної філософії» вийшли за межі суфійського таріккату, знайшовши шляхи до академічних гуманітарних центрів. Активну роль в цьому відіграв професор Хамідулла, який сприяв розвитку молодих сходознавців мусульманського та європейського походження. Паралельно проводилась робота по зближенню ліворадикальних кіл з ісламськими політичними силами. Значну роль відіграв перехід в ісламську релігію одного з лідерів Французької компартії Р.Гароді, який фактично, таким жестом, легітимізував для політичної Європи ісламську теологію як основу протестантського дискурсу. Наступним мусульманином став в минулому головний інспектор ЮНЕСКО з питань біженців Р.Бенісс

(який одночасно був і учнем Хамідулли, і близьким другом Р.Гароді). Сучасна ситуація в Європі характеризується синтезом всіх багато чисельних тенденцій. З одної сторони, аристократи, які належать до суфійських орденів, а з іншої, праві та ліві радикали, які взаємодіють з політичним ісламом.

Суфізм – це явище історичного порядку, водночас він не належить жодній з культур виключно, «суфізм адаптують до будь-яких обставин будь-якої ери» [2,ст. 28].

Він є всеохоплюючим у спробах пізнання духовного світу. Незважаючи на те, що прийняти суфізм стає духу небагатом, однак він відкриває нові горизонти у сприйнятті духовного світу пересічним людям. Він не обмежує коло своїх прихильників, дає відповіді й підтримку кожному, хто звертається. Багато з вище згаданих людей не стали суфіями, а прийняли іслам, і поясненням цього є глибина та відвертість суфійської філософії, не всі відчувають свою підготовленість.

Отже, вплив суфізму на європейську культуру, навіть на прикладі французького екзистенціалізму, був величезним. Завдяки суфізму іслам поширився серед західної інтелігенції, також суфізм сприяв відродженню духовної культури на Заході, нагадавши їй що таке любов, добро, бог, відповідно змінивши пріоритети європейської культури.

Що стосується актуальності вивчення суфійської філософії сьогодні однозначно це явище є надзвичайно привабливим, більш того, зацікавленість ним спровокована питанням «спасіння». Дж.Нурбахш писав, що «у сучасній матеріалістичній цивілізації суфії повинні прагнути бути прикладом людського благородства для того, щоб перетворити бажання і схильності всіх людей у гуманні властивості та риси, – риси, властиві лише людському роду» [5,ст.159].

Суфійський спосіб життя – це життя у гармонії, суфізм не розділяє його практичну і духовну сторони. По-перше, суфізм пропагує дух колективізму, допомагаючи людям збагнути потребу існування в гармонії та згоді, навчити відчувати себе і бути необхідним соціуму, збагнути свою користь. По-друге, «це не демократія, але приготування до неї, що дає здатність цінувати демократію, яка сама являє собою прелюдію до розуміння реальної рівності людей» [2,ст.34]. І, по-третє, суфійський спосіб життя ґрунтується на взаємоповазі.

Література:

1. Армстронг К. История Бога: 4000 лет исканий в иудаизме, христианстве и исламе/Пер. с англ. – М.: Альпина нон-фикшн,2008.- 501с.
2. Бёрк М. Среди дервишей / Пер. с англ. – М.: Сампо, 2002. -192 с.

3. Васильев Л.С. История религий. Учебное пособие. – М.: КДУ, 2008. – 791с.
4. Инайят-хан. Суфийское послание о свободе духа. – М., 1914.
5. Матвеев К.П. История ислама. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 254 с.
6. Тримингэм С. Дж. Суфийские ордены в исламе / Пер. с англ. А.А. Ставиской, под. ред. и с предисл. О.Ф. Акимушкина. – М.: «София», ИД «Гелиос», 2002. – 480с.
7. Услышь флейтиста: Суфийская проза и поэзия. – М.: Присцельс, 1998. – VIII, 184с.
8. Хассин М. Тайны Афганистана. Окультизные корни неизбежного противостояния христианского Запада и исламского Востока / Пер. с исп. М.Ф. Сотсковой. – СПб.: Евразия, 2008. – 183 с.
9. www.humanities.edu.ru/db/msg/24741
10. <http://psylib.org.ua/books/torch01/txt18.htm>
11. <http://smirnov.iph.ras.ru/win/publicitn/podhod/oglav.htm>
12. http://www.elib.org.ua/internationallaw/ua_readme/php?2
13. <http://www.nb-info.ru/antipotkin/guenon301109.htm>

Дудко М.А. Влияние суфийской философии на возрождение западной духовной культуры

Анализируются существующие взаимоотношения между суфийской северно-африканской и западной философией на примере западных интеллектуалов конца XIX – начала XX в. Именно знакомство западных философов с суфийским образом жизни активизировало распространение новых идей, которые дали возможность западной культуре возродить свою духовность.

Ключевые слова: суфийская философия, возрождение, духовная культура.

Dudko M.A. The influence of Sufi philosophy for the revival of Western intellectual culture

The analysis to the existent mutual relations between North African sufi and western philosophy for example of western intellectual persons of end of XIX – XX begun. That familiarity western philosophers with the sufi way of life has intensified the spread of new ideas, which enabled the western culture, to revive their spirituality.

Keywords: Sufi philosophy, Renaissance, spiritual culture.

УДК 130.2:140.8

КОНФОРМІЗМ ТА АНТИКОНФОРМІЗМ: БОРТЬБА ЗА СВІТОГЛЯД ОСОБИСТОСТІ

Тенькова Л. ©

Досліджується деструктивна роль конформізму по відношенню до світогляду особистості, аналізуються основні різновиди соціального конформізму, а також шляхи його подолання.

Ключові слова: соціальний конформізм, нонконформізм, нігілізм, антиконформізм, світогляд, пасивна життєва позиція, активна життєва позиція, бюрократичний конформізм, політичний конформізм.

Актуальність теми. Наш час характеризується виходом мас на історичну арену. Цьому сприяє чимало чинників, і серед них глобалізація, життя та проблем, пов'язаних із розвитком як окремої людини, так і людства в цілому. Причому так звана масовізація соціальних процесів розвивається як у позитивному, так і негативному ключі. Шириться свідома участь мас у соціальних процесах: цьому сприяє, зокрема, стрімка інформатизація практично всіх суспільств. Свідома участь населення у політичному, соціально-економічному та культурному житті вимагає, перш за все, формування справді гуманістичного світогляду, що досягається у результаті прямого чи непрямого соціо-культурного виховання населення та формування гуманістичного світогляду.

Мета дослідження: показати, що соціальний конформізм та його види чинять деструктивний вплив на світогляд особистості, а також вказати основні шляхи боротьби з ним.

Ступінь розробленості проблеми. Термін «конформізм» з'явився у світовій літературі у середині 50-х років ХХ ст. Серед авторів-дослідників проблеми конформізму слід назвати: Т.Адорно («Про техніку та гуманізм»), С.О.Завадського та Л.І.Новікову («Мистецтво та цивілізація»), Н.М.Зоркую («Унікальне та тиражоване»), О.Меня («Радісна вістка»), І.Валлерштайна («Кінець знайомого світу»), З.Фрейда («Невдоволення в культурі»), Е.Фромма («Мати чи бути»), А.Швейцера («Культура і етика»), О. Карцеву («Кітч чи торжество пошлості»), А. Назаретяна («Цивілізаційні кризи в контексті Універсальної історії»), С. Мілегріма («Експеримент у соціальній психології»), Т.Лазарфельда та Т.Мертона («Масова комунікація, масові смаки та організована соціальна дія») та ін. У даній статті аторка показує, як соціальний конформізм деструктує такі складові світогляду, як життєва позиція, ідеали та цінності.

«Світогляд (Weltanschauung, Worldoutlook, vision du monde) – система людських знань про світ і про місце людини у світі, виражена в аксіологічних установках особистості й соціальної групи, у переконаннях щодо сутності природного й соціального світу. Термін «світогляд» уперше з'являється на поч. 18 ст. у творах німецьких романтиків, а також у роботі Ф.Е. Шлейєрмахера «Доповіді про релігію»... В. Дільтей убачав у житті джерело світогляду й вирізняв різні типи світоглядів у релігії, поезії й метафізиці... Шелер, говорячи про філософський світогляд, виокремив три види знання: 1) знання заради панування; 2) знання з метою освіти людини, 3) метафізичне знання, або знання заради порятунку. Останній тип знання і являє собою філософський світогляд.

Типологія світоглядів може бути побудована на різних підставах. Звично вирізняють релігійний світогляд, природничо-науковий світогляд, соціально-політичний світогляд, філософський світогляд, також світогляд повсякденного досвіду, естетичний світогляд, міфологічний світогляд.

Можна виявити три незалежних критерії розрізнення світоглядів. Перший із них можна назвати епістемологічним, оскільки маються на увазі наукові, ненаукові й антинаукові види світогляду. Другий критерій носить предметний характер... Третій критерій – універсально-синтетичний, тобто такий, що охоплює і природну, і соціальну реальність, завдяки якому стає можливим філософський світогляд»[1]. Існує чимало інших визначень поняття світогляду. Саме світоглядні структури свідомості особи у першу чергу є об'єктом насаджування конформізму. Авторка даної статті притримується тієї точки зору, що світогляд, групуючи навколо себе систему поглядів як на об'єктивну, так і на суб'єктивну реальність, визначає місце у ній людини, переконання, ідеали, принципи, ціннісні орієнтації. Зупинимось тут на аксіологічному моменті.

Розуміння цінностей, яке склалося на даний момент, включає у себе позитивну або негативну значимість об'єкта, а також такі моменти, як нормативна та оціночна сторони об'єкта. Особистість, яка стала об'єктом конформізації, у переважній більшості відтворює світогляд пануючого класу, а саме – відтворює його цінності та ідеали. Так, у свідомості конформіста міняється місцями поняття блага та зла. Як благо, конформіст вважає слідування стереотипам економічного світогляду; тут особистість вважає за благо спокутувати міф про «рівні можливості» індивідів у суспільстві та бути підключеним до системи економічних відносин [2, с.67]. Пропагандистська машина, вихваляючи «суспільство рівних можливостей» таврує як найбільше зло економічні та політичні страйки; але саме у цих страйках народжується і міцнішає антиконформістська свідомість. Конформіст сприймає як свої власності політичні цінності суспільства і відтворює статус-кво існуючої політичної системи. Сам же він посідає пасивну

позицію – індеферентизму, безпринципності, егоїзму, соціальної девіації. Конформіст відтворює виробничо-споживацькі «цінності» – гонитву за престижем, характерну для пануючого класу і чужу йому особисто; слухняно «переживує» масову поп-культуру і схиляється перед снобістськими естетичними «ідеалами», незрозумілими йому самому [3, с.102].

Важливим структурним елементом світогляду є життєва позиція особистості. Традиційним у філософській літературі стало визначати світогляд через основні життєві позиції людей, їхні ідеали, переконання, ціннісні орієнтації, принципи, – зрештою, через систему поглядів на світ та на місце у ньому ланк, А.С.Богомолова, Т.Й.Ойзерман, Д.О.Леонт'єв та інші). Для нас у цій статті найважливішою з усіх структурних елементів світогляду є сутність життєвої позиції особистості, хоча інші складники не слід забувати, оскільки йдеться про таке, на перший погляд, другорядне і безвинне соціальне явище, як конформізм та його різновиди. Між тим конформізм здатен охоплювати найпотаємніші структури свідомості та підсвідомості людини; зрештою, він може виконати величезну «роботу» з політичного, морально-естетичного розтління мас, їх дезорієнтації. Автор торкається лише деяких різновидів конформізму – які, на його думку, є найнебезпечнішими структурними елементами свідомості українців, та намічує основні шляхи його подолання.

У процесі практичної діяльності людина займає ту чи іншу позицію. Позиція та діяльність людини нерозривні. Життєва позиція включає у себе орієнтацію людини в оточуючому світі, ставлення до себе та інших, мотиви, готовність та схильність до здійснення певних дій, а також форми та способи цього здійснення. Потреби, інтереси діяльності, відповідні форми їх усвідомлення та взаємозв'язку також входять до структури життєвої позиції. Життєва позиція особистості детермінується складним комплексом чинників, серед яких засвоєння людиною знань, вироблення переконань, набуття соціальних та професійних якостей, розвиток міжособистісних стосунків, включення в суспільно-політичну діяльність.

Особистість за своєю суспільною природою є активною, але стосовно вимог інших людей справа з активністю ускладнюється. Під впливом традицій, суспільної думки, соціальної групи та її керівника, авторитету старших, під прямим та непрямим тиском інших особа може коригувати свою активність, спрямовувати її за річищем вимог людей, пристосовувати свої інтереси до інтересів інших, ставати поступливою, навіть покірною, тобто активно займати пасивну позицію. Таку форму вираження позиції особи, якій притаманна пасивність, некритичність, піддатливість, пристосовництво щодо інших називають конформізмом. Нав'язування конформізму суттєво допомагає панівним класам суспільства тримати під своїм контролем духовне виробництво, його елементи, духовно поне-

волувати широкі маси трудящих. Воно сприяє утвердженню у свідомості мільйонів світогляду паразитичних прошарків суспільства, а також впровадженню песимізму. Насадження конформізму дає можливість панівним класам виконати наступні завдання по відношенню до духовного життя мас – видати свої вузько корпоративні та егоїстичні інтереси за інтереси всього людства, залучити трудящих до своїх ілюзорних ідеалів, хибних духовних цінностей, подати у привабливому вигляді паразитичний спосіб життя, загальмувати прогресивну активність індивідів, маніпулювати їх свідомістю та поведінкою. Засоби масової інформації проникають у внутрішній світ індивідів з тим, щоб сформувані у них пристосовницьке ставлення до існуючих порядків, сформувані конформістський світогляд.

Поняття конформізму нерідко співставляють з поняттям нонконформізму. Перше фіксує пасивну життєву позицію особистості, друге – активну. Так вчиняють, наприклад, у психології. Що стосується суспільно-політичного аналізу зовні активної життєвої позиції особистості, то застосовувати поняття нонконформізм для її наукового визначення некоректно. Нонконформізм не можна вважати дійсним антиподом конформізму. Таким антиподом конформізму є активна соціальна позиція особистості

Нонконформізм іноді розглядається в суспільно-політичній літературі як заперечення будь-яких, у тому числі загальнолюдських норм та традицій. В усякому разі нонконформіст та не конформіст – не одне й те ж. Авторка вважає, що недоцільно у соціально-політичному аналізі називати нонконформістами тих, хто відстоює свої судження, переконання, думки, зберігає самостійність при виборі рішень, здійснює творчі дії, спрямовані на злам віджилих соціальних, політичних шаблонів та стереотипів.

Конформізм також протиставляється нігілізму. Нігілізм у вітчизняній літературі визначається як заперечення загальноприйнятих цінностей та ідеалів, моральних норм, культури і т.д. Нігілізм в одному з тлумачень є крайня ступінь нонконформізму. Нігілізм є також відкидання загальноприйнятих соціальних, морально-етичних, естетичних норм, але нонконформізм характеризується наявністю активної життєвої позиції, тоді як у нігіліста такої позиції може не бути.

Соціальний конформізм- явище багатостороннє. І свій деструктивний, розтліваючий вплив він також чинить багатостороннє, охоплюючи то одну, то іншу світоглядну структуру. Особливу небезпеку для світогляду людини конформізм чинить тому, що об'єктом насадження його є саме ті малі групи, де здійснюється соціалізація індивідів, формування їх світоглядних засад. Саме у соціальних групах, як і в основному є виробничими колективами, конституюється соціальна конформність – явище, подібне до соціального конформізму, але не таке «небезпечне» для особи. Якщо охарактеризувати антисуспільні якості, які індивід «здобуває» у процесах насадження

конформізму, то можна серед них назвати: пасивна життєва позиція, бездуховність, прагматизація ідеалів, соціальне пристосовництво, аполітичність, індивідуалізм, культ речей та задоволень, здирництво, некритичне сприйняття способу життя паразитичних кіл суспільства тощо.

Розрізняють конформізм та конформність. Важливою особливістю конформізму є також те, що «Конформізм і конформність пов'язані з такими процесами, як навіювання (засвоєння психічних станів і утворень – ідей, уявлень, установок і т.д., одного суб'єкта іншим без належного свідомого контролю, осмислення і раціонально-критичного ставлення до них), психічне зараження (поширення емоційного стану одного суб'єкта на іншого як у зв'язку з передачею значень і смислів, так і незалежно від неї) та наслідування (наслідування якомусь зразку), які забезпечують схожість чи однаковість у поведінці людей»[4].

Конформність, отже, відрізняється від соціального конформізму тим, що залишає у індивіда місце для комунікації з іншими індивідами для збагачення свого внутрішнього світу і для подальшого розвитку своєї особистості. Дослідник соціальних процесів О.П. Назаретян, наприклад, відмічає, що якщо ми хочемо зберегти культуру в усьому багатстві гуманітарних цінностей у її «суто людському обличчі, необхідна перебудова не тільки військових та виробничих технологій, але й гуманітарних технологій солідарності»[5, с.105].

Насадженню конформізму сприяє відчуження індивіда у суспільстві (Про відчуження індивіда у сучасному суспільстві писав Г.Маркузе у своїй роботі «Одномірна людина»[6, с.68], С.Лазарфельд та Р. Мертон [7, с.64], І.Валлерстайн [8], С.Мілграм [9] та інші. Значна роль у нав'язуванні конформістського світогляду належить стереотипам «...У реальності мають місце елементарні стандартні ситуації та відповідні стереотипи комунікативної поведінки, які в силу своєї частоті повторюваності у сфері соціальної взаємодії та засвоєності індивідами нерідко не тільки не є предметом спеціального планування, а взагалі здійснюються автоматично»[10]. Також Т.І. Сайтаєва пише про сучасні форми влади, влади яка «не розпоряджається і забороняє, а рекомендує і радить. Вона стала непомітною і разом з тим гнучкою бо вона увійшла в структури повсякденності, і визначає не стільки те, що мусить думати, скільки те, що мусить бажати, переживати і відчувати сучасна людина» [10].

Соціальний конформізм, як уже вказувалося, багатоликий. Він має різні форми та різновиди. Існують такі різновиди конформізму, як політичний, національний, політичний, правовий, управлінський, моральний, естетичний, релігійний. На основі взаємодії тих чи тих його форм конформізму можуть виникати нові його форми та модифікації (наприклад, бюрократичний конформізм) у світогляді особистості.

Політичний конформізм. Цей вид конформізму відповідає політичним стосункам, політичним діям, політичній свідомості. Він проявляється у пасивному, некритичному відношенні особи до політичної системи сучасного суспільства, політичної влади, політики держави, політичних партій, інститутів, які виражають потреби панівних кіл суспільства. Політичний конформізм являє собою також пасивне, некритичне сприйняття людьми консервативних і, навіть, реакційних політичних поглядів, думок, норм, канонів, взірців і стереотипів мислення та поведінки, які нав'язуються людям панівними прошарками суспільства. Він проявляється у політичній пасивності, індиферентності, нігілізмі індивідів, у їх нездатності або небажанні залучитися до передової політичної культури та її цінностей, у покірному виконанні вимог та накреслень державної влади, яка виражає інтереси панівних прошарків суспільства.

Насадженню політичного конформізму панівні класи приділяють велику увагу у сучасних умовах, коли здійснюється широкомасштабна «політизація», як тепер прийнято говорити, сучасного життя. Та ж «політизація» висуває перед миролюбними, прогресивними силами завдання подолання політичного конформізму, підвищення політичної свідомості та активності мас.

Особливо небезпечним для нашої країни є бюрократичний конформізм. Одну із основ, тому що бюрократичний конформізм, який виростає не тільки із політичних, правових, управлінських відносин, а й усієї конкретної сукупості відносин. У суспільстві, як правило, функціонує бюрократична система державного управління. За такої системи державна влада концентрується в руках бюрократії – організованої, привілейованої групи людей, професійно зайнятих справою управління, формування, тлумачення та проведення у життя юридичних законів, правил, накреслень. Бюрократія по відношенню до панівного класу пильно стоїть на варті його інтересів, слухняно виконує його волю. По відношенню до народних мас вона виконує функції їх пригноблення в інтересах тих же панівних класів, являє собою могутню, обособлену соціально-політичну силу, яка височить над народом, відірвану від нього, чужу його інтересам. Реакційні сили суспільства, використовуючи економічні, фінансові важелі, підкуп державних чиновників, лоббїзм, усе більше підкорюють собі бюрократію, перетворюють її у той же час на могутню силу державної дії на економічне, соціальне, політичне та духовне життя суспільства.

Бюрократизм, тобто певна система державного тиску, де панує описана вище соціальна група привілейованих сил, виростає також із ієрархічної природи бюрократичного управління. Ієрархії підкорюються також усі принципи, норми, функції, ланки управління. Вона панує у адміністративному апараті, системі посад, проявляється у чинопочитанні, фетишизації

авторитету. Ієрархія оволоділа і таким духовним інструментом управління як знання. У дії ієрархічно побудованої державної системи неминуча формалізація, стандартизація багатьох управлінських процедур та дій. Така формалізація та стандартизація при незалежності службово-адміністративного апарату від народу, якими він керує, веде до формалізму.

У сучасному українському суспільстві фактором величезної шкоди, псевдоідеалом є міщанство, і його різновид – культ споживацтва. Говорячи про міщанство, кредо якого – «по-модньому» – висловила Проня Прокопівна у безсмертному творі «За двома зайцями» – сутність його полягає у єдності таких світоглядних моментів: дрібнобуржуазних світоглядних засад; речового фетишизму; фетишизації авторитетів, снобізму у ставленні до творів мистецтва та культури; безпринципності у моральних (швидше – аморальних вчинках); культурі споживацтва, гонитві за модою; ретроградства, жорстокості, нігілізмі, мракобіссі.

Ще В. Маяковський застерігав, що на значних, переломних етапах історії людство підстерігає «мурло міщанина». Нерідко найбільш одіозні прояви міщанства змикаються з фашиствучими елементами та расизмом.

Пасивна життєва позиція – велике зло для особистості, для її внутрішнього світу, для її моралі та духовності. Особистість у сучасному суспільстві мусить переборювати насаджуваний їй панівними колами конформістський світогляд, що призводить, зрештою, до болісних зламів особистісних структур, порушення психіки. Соціальний конформізм чинить значний розтліваючий, деструктуючий вплив на свідомість та світогляд особистості. Тут і неадекватне відношення індивіда до інших людей і до себе самого, і пасивна життєва позиція (або невизначеність життєвої позиції, соціально-політична аморфність) і спотворені ідеали (наприклад такий псевдоідеал як міщанство, культ споживацтва та престижу). Конформізм продукує у людини хибні переконання (або їх взагалі може не бути). Конформіст, як правило – безпринципна людина, котра переживає глибоку трагедію, коли нав'язані їй ідеали та цінності не відповідають дійсності, а самотійно конформіст не звик вирішувати що-небудь. Усі ці підструктури конформіста заводять його у глухий кут і породжують деперсоналізацію особистості.

Масова свідомість у сучасному суспільстві часто характеризується певною парадоксальністю. Іноді конформізм «уживається» із активною, антиконформістською позицією особистості. Прагматизму, дрібноутилітарному розрахунку, бюрократичній раціональності протистоять пошуки особистістю свого «Я». Із підвищенням загальноосвітнього та культурно-технічного рівня індивідів зростає їх свідомо суспільна активність. Процес формування антиконформістської свідомості та світогляду далеко

не простий, але він здійснюється, розвивається, соціальна активність індивідів підвищується. Багато-які кваліфіковані та освічені працівники невдоволені не тільки своїм життєвим положенням, але й характером праці та умовами її, вимагають фактичної, а не номінальної участі в управлінні виробництвом. У ході антиконформістської активності розвивається і реалізується прагнення індивідів забагатити своє духовне життя, досягти більшої поінформованості у конкретних суспільних питаннях, боротися за свої життєві принципи, вмінні їх відстояти, виробити власну лінію поведінки. Виробляється антиконформістський світогляд, який включає знання про природню та соціальну реальність.

Хто виступає суб'єктом антиконформізму, чікими силами здійснюється боротьба за світогляд індивідів? Перш за все це ЗМІ, які стоять на службі прогресивних соціальних угруповань та партій, які пропагують позитивні норми та цінності. Це і різноманітні суспільні організації, зокрема – освітянські. Це й вища та середня школа, що покликані виховувати активну життєву позицію і формувати гуманістичний науковий світогляд, виховувати духовність та моральність.

Антиконформістська позиція наштовхує індивіда на велику і наполегливу, почасти драматичну працю над собою, породжує упевненість у собі оптимізм і життєрадісність, дозволяє долати конформістські життєвосвітоглядні орієнтири. Важливим засобом боротьби за антиконформістський світогляд є посилення, так би мовити, елементів духовності та подолання у ній проявів антидуховності.

Поняття конформізму нерідко співставляють із поняттям нонконформізму. Перше фіксує пасивну життєву позицію особистості, друге – активну. Так вчиняють, наприклад, у психології. Що стосується суспільно-політичного аналізу активної життєвої позиції особистості, то засновувати поняття «конформізм» для її наукового визначення некоректно. Нонконформізм не можна вважати дійсним антиподом конформізму. Тут має місце лише зовнішня протилежність. Таким антиподом конформізму є активна суспільна (соціальна) позиція особистості.

Конформізм також протиставляється нігілізму. Нігілізм у вітчизняній літературі визначається як «заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культури і т.д.» [10]. Нігілізм в одному із тлумачень є крайня ступінь нонконформізму. Нонконформізм є також відкидання загальноприйнятих соціальних, морально-етичних, естетичних норм, але останній характеризується наявністю активної життєвої позиції, тоді як у нігіліста такої позиції може й не бути.

У деяких випадках нонконформізм може перерости у антиконформізм – рішучий протест особистості проти застарілих або вже реакційних соціальних та інших норм, цінностей та стереотипів. Вироблення соці-

ально-позитивного антиконформістського світогляду включає у себе аксіологічні моменти, оскільки передбачає відкидання особистістю чужих цінностей та формування потрібних їй, випрацюваних протягом історичного розвитку.

Повноцінна «серцевина» особистості також передбачає – відповідно епістемічному критерію поділу світоглядів – формування наукового світогляду в особистості та відкидання антинаукового, наносного – на відміну від, наприклад, для релігійного конформізму, якому притаманна віра в ірраціональне, надприродне, містичне. Виробляється антиконформістський світогляд у антиконформістській боротьбі за свідомість особистості – згідно з універсально-синтетичним критерієм такого світогляду, що включав би знання і про природну та соціальну реальність.

Отже, вже глибоко усвідомлена, антиконформістська життєва позиція перш за все наштовхує індивіда на велику й наполегливу, почасти драматичну працю над собою й над зовнішніми обставинами, породжує упевненість у собі, оптимізм і життєрадісність, і, навпаки, конформістські життєво-світоглядні орієнтири призводять до соціальної пасивності, політичної індиферентності, угодництва – зрештою до агресії й жорстокості. Існує і зворотній вплив: виховання життєрадісності, оптимізму, людяності прогресивними силами суспільства приводять до формування активної життєвої позиції як основи боротьби проти всіх різновидів конформізму.

Література:

1. Ойзерман Т. И. Мировоззрение / Новая философская энциклопедия. – В 4. т. / [Пред. науч.-ред. совета В. С. Степин]. – М.: Мысль, 2000-2001.
2. Вальденфельс Б. «Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социологос: социология, антропология, метафизика. – М., 1991. – Вып. 1.
3. Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
4. Биченков В. М. Конформизм / Новая философская энциклопедия. – В 4. т. / [Пред. науч.-ред. совета В. С. Степин]. – М.: Мысль, 2000-2001.
5. Назаретян О. Цивілізаційні кризи у контексті Універсальної історії: Сінергетика, психологія і футурологія. – М.: «Персе», 2001.
6. Маркузе Г. Одномерный человек/Американская социологическая мысль: Тексты: перевод. – М.: Изд-во МГУ, 1994.
7. Лазарсфельд П., Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие // В кн. Назарова М.М. Массовая коммуникация и общество. Введение в теорию и исследования/. М.: Авантиплюс, 2004.

8. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / Пер. с англ. И. Валлерстайн. – М.: Логос, 2000.
9. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии 3-е издание. – СПб.: «Питер», 2000.
10. Сайтаева Т.И. «Бытие социальных стереотипов в структуре повседневности» // Вестник Удмуртского университета.: Социология и философия. – 2005. – №2.

Тенькова Л. Конформизм и антиконформизм: борьба за мировоззрение личности

Исследуется деструктивная роль конформизма в отношении мировоззрения личности, анализируются основные разновидности социального конформизма, а также пути его преодоления.

Ключевые слова: социальный конформизм, неконформизм, нигилизм, антиконформизм, мировоззрение, пассивная жизненная позиция, активная жизненная позиция, бюрократический конформизм, политический конформизм.

Tenkova L. Conformism and nonconformist: fight for personality outlook

We study the destructive role of conformity in relation to the philosophy of personality, analyzes the main types of social conformism, and ways to overcome it.

Keywords: social conformity, non-conformism, nihilism, outlook, passive lifestyle, active lifestyle, bureaucratic conformism and political conformism.

УДК 7.01:82.01

ЛІТЕРАТУРНІ ПРЕМІЇ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Легка Н. М.[©]

Аспірант кафедри етики, естетики і культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглядаються світові літературні премії як важлива складова сучасного культурного процесу з метою розглянути досягнення сучасної літератури з точки зору спеціалізованої культурної інституції. Аналізуються основні принципи та засади таких престижних премій, як Нобелівська премія в галузі літератури, Гонкурівська премія, Букерівська премія, Пулітцерівська премія та ін.

Ключові слова: літературна премія, письменник, лауреат, літературна академія.

Літературна премія – це форма заохочення літераторів за значні літературні твори, або загальний внесок в літературу, що виражає признання заслуг особи і впливу її творчості на літературний процес в цілому, або на окремий напрямок. Сучасні премії мають разовий характер і формально не ставлять перед лауреатами жодних майбутніх зобов'язань. Хоча отримання значної премії може впливати певним чином на життєвий та творчий шлях письменника. Дослідження питань літератури і творчості в контексті філософських та культурних процесів присвячено дослідження таких науковців як В.Табачковський, Т.Денисова, В.Герасимчук та ін.. Проведене далі дослідження має на меті ознайомлення з найвідомішими літературними преміями через аналіз основних відомостей про них. Серед обраних нагород літературні премії Великобританії, Франції та США (Букерівська, Гонкурівська та Пулітцерівська відповідно), які разом з Нобелівською є найстарішими нагородами.

Право на присудження премії можуть мати як державні організації, так і будь-які форми суспільних організацій. Літературна премія як розгорнута суспільна інституція історично виникає вже в новітні часи, хоча її корені можна вгледіти в аристократичному патронажі, сезонних святкуваннях в різних місцевостях та змаганнях трубадурів і менестрелів.

Премії бувають міжнародними, наприклад Нобелівська, Букерівська Міжнародна премія, національними (Гонкурівська у Франції, Пулітцерівська в США, національні Букерівські – англійська, російська, Шевченківська премія в Україні), галузеві (в галузі фантастики, детективному жанрі,

нагороди за малі літературні форми, та ін.), іменні (наприклад, літературна премія імені Г.Х. Андерсена,), а також неформальні, такі як Антибукер.

Нобелівська премія в галузі літератури. Для того, щоб мати право отримати Нобелівську премію, кандидат повинен бути висунутий кваліфікованим фахівцем. Право висувати кандидатів на Нобелівську премію з літератури мають:

- 1) Члени Шведської академії та інших академій, інститутів і товариств, зі схожою структурою, членством та цілями;
- 2) Професори літератури та філології університетів і коледжів
- 3) Лауреати Нобелівської премії в галузі літератури попередніх років;
- 4) Голови та представники письменницьких спілок, які презентують літературну діяльність своєї країни [4].

Кандидатури висунуті особами, що не належать до жодної з перелічених категорій ігноруються. Самовисунення письменника є також порушенням уставу Нобелівської премії.

Пропозиції стосовно можливих лауреатів мають надійти до Нобелівського комітету не пізніше 1 лютого року обрання. Номінація має супроводжуватись мотивацією вибору, хоча це не обов'язкова вимога, а також кандидатура номінанта не має розголошуватись.

В межах Шведської академії створений Нобелівський комітет, завдання якого полягає в тому, щоб підготувати обговорення кандидатів шляхом реєстрації, збору і подання номінацій, проведення різних досліджень, і, нарешті кожен член комітету має подати рекомендації в Академію перед тим як буде обраний переможець.

Зазвичай Нобелівський комітет відправляє листи з проханням висунути номінанта восени на адреси приблизно 600-700 людей та організацій. Щороку приходиться близько 350 пропозицій, а у зв'язку з тим, що імена часто повторюються, загальне число кандидатів приблизно 200, деякі імена повторюються з року в рік. Усі прислані листи-пропозиції аналізуються Нобелівським комітетом і якщо є відхилення від уставу премії лист ігнорується. Після цього складається список номінантів, який презентується Шведській академії на початку лютого. Схвалений Академією перелік повертається до Нобелівського комітету.

На ранніх стадіях обговорення з переліку виключаються роботи, які не мають відповідної літературної цінності (наукові роботи), а також ті художні твори, які не відповідають якісним критеріям, або могли бути номіновані не з суто літературних причин, а, наприклад, політичних, ідеологічних, націоналістичних чи ін.. [4] Наступним кроком є ознайомлення з творчістю кандидатів, які залишились. Якщо члени академії не достатньо знайомі з творчістю когось із митців зі списку, то Нобелівський комітет може замовити експертну оцінку. Також, у випадку, якщо письменник-

кандидат пише на незнайомій академікам мові і немає фахових якісних перекладів, може бути замовлений спеціальний переклад. Результати роботи комітету презентуються Академії в квітні у формі попереднього списку кандидатів, який зазвичай налічує 15-20 імен. Після утвердження попереднього списку Нобелівський комітет має визначити перелік пріоритетних імен. Як правило список містить 5 кандидатів, а Шведська академія залишає за собою право вносити зміни і доповнення [7]. До кінця травня члени академії мають утвердити остаточний список.

Влітку члени академії знайомляться з творчістю всіх 5-ти претендентів. У зв'язку з тим що деякі імена повторюються з року в рік завдання членів академії дещо спрощується, в таких випадках вони мають ознайомитись з роботами, опублікованими за останній час, тобто рік вручення премії. Головне завдання полягає в написанні індивідуального звіту, який буде представлений на засіданні восени, в середині вересня. Після цього протягом декількох тижнів йде обговорення. Остаточне рішення стосовно переможця приймається в жовтні, номінант має набрати більше половини поданих голосів.

Шведська академія відповідає за вибір Нобелівського лауреата в галузі літератури. До її складу входить 18 академіків, які обираються по життєво. Серед них визначні Шведські письменники, філологи, викладачі літератури та ін.. Її робочим органом є Нобелівський комітет, що обирається поміж членів академії на трирічний термін. Члени академії, відповідно до її статуту, офіційно не можуть припинити своє членство у ній, хоча є випадки, коли академіки відмовляються від участі в її роботі, однак все одно вони залишаються, хоч і номінально, до самої смерті, членами Шведської академії[7]. Крім того, відповідно до статуту, вони дають клятву про нерозголошення інформації, яка стосується вибору лауреатів Нобелівської премії. Високий рівень секретності супроводжує всю роботу Академії. В статуті премії є вимога про нерозголошення імен номінантів на здобуття нагороди протягом 50-ти років. Крім того весь процес вибору кандидатів, їх обговорення є цілком конфіденційним, засідання Нобелівського комітету та членів Академії не стенографуються, і вся інформація про хід роботи не виходить за межі зали де проводяться засідання. Після обговорення члени академії, шляхом таємного голосування, приймають рішення.

Гонкурівська премія. Головна літературна премія Франції – Гонкурівська (Prix Goncourt) була заснована в 1896 році, а присуджувати її стали з 1902. Ця нагорода вручається автору кращого роману чи збірки новел написаних французькою мовою, але сам митець не обов'язково має жити на території Франції [2]. Спочатку премія задумувалась як нагорода молодим письменникам за оригінальність таланту, нові і сміливі пошуки змісту і форми, принаймі таким було побажання Едмона Гонкура, який у своєму заповіті

відписав свої величезні статки літературній Академії, яка згодом стала зватися іменем братів Гонкурів (Жюль та Едмон Гонкури – відомі французькі письменники XIX століття) і яка й заснувала однойменну премію.

В Гонкурівську академію входять 10 найвідоміших літераторів Франції, які працюють за символічну плату, яка становить 60 франків в рік. Кожен член Академії має один голос, який може віддати за одну книгу, і тільки президент академії має два голоси. На сьогоднішній день президентом академії Гонкурів є Франсуа Нуриссе. На початку XXI століття було внесено деякі зміни в устав Гонкурівської академії. За новими вимогами вік журі престижної французької премії не має перевищувати 80 років. В різні роки членами журі були такі письменники як А. Доде, Ж. Ренар, Ф. Еріа, Е. Базен, Луї Арагон та ін..

Оголошення переможця відбувається в перші дні грудня на традиційному обіді в ресторані «Друян». Першим лауреатом премії в 1903 році став Джон-Антуан Но, який отримав цю нагороду за роман «Ворожа сила» [2]. Грошова нагорода носить чисто символічний характер – 10 євро, але після вручення премії зазвичай різко зростає рівень продажу книги-переможця, що приносить автору і славу, і дохід.

Букерівська премія. Отримати Букерівську премію може отримати будь-який житель Великобританії, країн Співдружності націй, або Ірландії, англомовний роман якого буде визнаний вартим світової слави і 50 тисяч фунтів стерлінгів [1]. Спочатку премія задумувалась як статусна – присудження премії, або попадання в «шорт-ліст» номінантів мали бути важливішими за грошову нагороду. В 1969 році лауреат отримав 5 000 фунтів стерлінгів від спонсора – групи компаній «Букер» (Booker). З часом призові суми збільшились до 10, 15, 20 тисяч фунтів. Компанія «Букер» іменем якої було названо премію, не займалась книгами, а володіла цукровими плантаціями в Гаяні. В 60-х роках компанія купила права на декілька книг популярних письменників. Ця акція мала комерційний успіх, який співпав з пропозицією видавців створити британську літературну премію, за зразком Гонкурівської у Франції, або Пуліцерівської в США. Нагорода присвоюється з 1969 року, з 2002 року її спонсором стала група компаній Man, тому зараз офіційна назва премії – The Man Booker Prize [1].

Консультативний комітет премії, який оновлюється щороку, і в який входять видавці і письменники, літературні агенти, книготорговці, представники бібліотек і Фонду Букерівської премії, формує список, в який входять приблизно 100 книг. Цей самий комітет формує склад журі (5 представників, серед яких відомі літературні критики, письменники, вчені, суспільні діячі). «Кожного року в серпні журі оголошує так званий «лонг-ліст» із 20-25 романів, в вересні називаються 6 кандидатів, які ввійшли в «шорт-ліст», лауреата називають в жовтні»[1]. Двічі (в 1974 та 1992 роках)

премія присуджувалась одразу двом авторам. Тільки два письменники стали лауреатами по два рази: Дж.М.Кутзеє (в 1983 та 1999 роках) та Пітеру Кері (1988 та 2001 роки). Своєрідний рекорд належить також Айріс Мердок, яка шість разів потрапляла у «шорт-ліст». Чотири лауреати Букерівської премії стали лауреатами Нобелівської премії в галузі літератури (У. Голдінг, Н. Гордімер, В.С. Найпол та Дж.М. Кутзеє). Відповідно до нових правил, на церемонії автор-переможець назве також кращого перекладача своїх творів, якому відтепер вручатиметься премія в 15 тисяч фунтів.

Переможців оголошують на обіді-презентації в той самий день, коли приймається рішення. Факт отримання премії має великий вплив на комерційний успіх книги. Трапляється навіть так, що романи-лауреати екранізують в Голлівуді. Сама церемонія нагородження з часом отримала статус головної літературної події року, її транслюють в прямому ефірі на телебаченні і на радіо, широко описують в пресі. Авторитет Букерівської премії є незаперечним і саме тому можна говорити про те, що це дає змогу звернути увагу читацької аудиторії на важливі суспільні проблеми.

Вибір кращих книг здійснюється відповідно до естетичних і ідеологічних критеріїв, «що дає змогу з одного боку відмежувати літературу «легких жанрів» (таких як пригодницькі романи чи детективи), так і занадто відсторонену ігрову постмодернову прозу»

Міжнародний Букер, заснований британською Букерівською премією, вручається з 2005 року авторам, які не тільки пишуть англійською, але і твори яких перекладені англійською мовою, не за конкретний твір, а за «творчу активність, розвиток і загальний внесок в світову художню літературу».

Премію «Російський Букер» [6] присуджують щороку за кращий роман року нарисаний російською мовою. Вона була заснована в 1991 році і стала не тільки першою недержавною премією Росії, а й однією з найавторитетніших нагород. Ідея створення премії в Росії належить голові корпорації Booker plc (яка заснувала Британський Букер в 1969 році) серу Майклу Кейну. Основну мету премії можна визначити як бажання привернути увагу читацької аудиторії до серйозної прози, до традиційних гуманістичних цінностей властивих російській літературі, а також посприяти комерційному успіху книг.

«Російський Букер» створений за зразком британського, але спочатку у зв'язку з складною ситуацією у сфері видавничої справи, для обрання номінантів був створений спеціальний інститут номінаторів. Кожного року до його складу входило 20-30 запрошених критиків і літературознавців, які мали запропонувати для участі в конкурсі 2-3 твори кожен. З 2004 року право висунення творів на здобуття премії належить видавництвам і редакціям літературних журналів. Жюрі премії складається з 5 людей і

щороку обирається Букерівським комітетом серед літераторів і діячів культури. Журі збирається три рази, вперше для визначення «довгого списку» претендентів, вдруге визначаюся номінанти, які ввійдуть в «короткий список» -- шість фіналістів, кожен з яких отримує грошову нагороду в розмірі 1 тисячі доларів. І востаннє журі збирається, для того, щоб обрати переможця вже безпосередньо перед церемонією нагородження. Лауреат отримує грошову премію в розмірі 20 тисяч доларів. Першим лауреатом «Російського Букера» в 1992 році став Марк Харитонов за роман «Линия судьбы, или Сундучок Милашевича».

Пулітцерівська премія. У 1903 році було укладено угоду між Колумбійським університетом і підприємцем румунського походження Дж. Пулітцером про заснування премії, умови угоди були прописані в заповіті та статуті створеного Пулітцерівського фонду [5]. Вперше премія була вручена в 1917 році. Пулітцерівські премії присуджуються в США за видатні заслуги в галузі журналістики, літературної творчості і музики щороку в перший понеділок травня піклувальниками Колумбійського університету за рекомендацією Ради по Пулітцерівських преміях.

До складу ради першопочатково входило 13 членів, але в 90-х роках ХХ століття їх число було збільшено до 17. Створена в 1912 році рада отримала назву Консультативної ради факультету журналістики, під егідою якого і відбувається присудження премій. Цю назву було двічі змінено (в 1950 і 1979 роках) і сьогодні вона носить назву Ради по Пулітцерівських преміях.

Відповідно до уставу премій номінації по літературі мають бути заявлені не пізніше 1-го червня для книг, що були видані від початку року присудження до кінця травня, і не пізніше 1 листопада для книг випущених від липня до 31 грудня (ще не видані книги подаються для розгляду у вигляді верстки). Чотири екземпляри кожної книги, яка була висунута на здобуття премії висилаються секретарю ради [5]. В галузі літератури вручається шість Пулітцерівських премій в номінаціях:

1. Крайший твір художньої прози, що належить письменнику-американцю, виданий в вигляді книги і присвячений проблемам американського життя (бажана тематика).

2. Американська п'єса, бажано оригінальна за сюжетом і присвячена американському життю.

3. Крайший твір по історії США.

4. Крайша біографія/автобіографія написана американським автором

5. Крайший поетичний твір створений американським автором

6. Крайша публіцистична книга американського автора, яка не підпадає під інші категорії.

Рішення стосовно премій приймають спеціальні журі, які визначає університет. Журі складає список з трьох кандидатів в алфавітному порядку і передає його Раді по Пулітцерівським преміям, яка вивчає всі необхідні матеріали і твори номінантів, після чого відправляє свої рекомендації піклувальникам, які оголошують імена лауреатів. Хоча правом нагороджувати преміями володіють піклувальники університету, саме Раді належить вирішальний голос в прийнятті рішень про вручення, невручення, чи про нові критерії присудження премій.

Премія Хьюго (Hugo Award) – літературна премія в галузі наукової фантастики, яка була заснована в 1953 році і носить ім'я Хьюго Гернсбека (творця перших спеціалізованих науково –фантастичних журналів). Присуджується щороку за кращі твори в жанрі фантастики, які опубліковані англійською мовою [3]. Лауреатів обирають за результатами голосування зареєстрованих учасників Всесвітніх конвентів любителів фантастики WorldCon. Премія вручається в 13 номінаціях, серед яких: кращий роман, краща повість, краще оповідання, краща книга про фантастику, кращий професійний художник, кращий фен-письменник та ін.

Окремо вручається премія імені Джона Кембела «найперспективнішому молодому автору року» (Most Promising New Author of the Year), яку отримує фантаст-дебютант. Інколи разом з премією «Хьюго» вручається премія «Гендальф» за вагомий вклад в розвиток жанру фентезі.

Премія IMPAC, або Дублінська літературна премія (International IMPAC Dublin Literary Award) була заснована в 1996 році Міською радою Дубліна. Компанія IMPAC (Improved Management Productivity and Control) – це світовий лідер в галузі підвищення продуктивності праці, яка працює над проектами для великих корпорацій і організацій в 65 країнах світу [3]. Таким чином ця компанія не має прямого стосунку до світу літератури, однак в цьому стосунку вона виходить з принципу, що висока продуктивність письменницької праці в поєднанні з відповідним рівнем якості може і повинна приносити преміальні плоди. Претендентом на отримання премії може стати англомовний, або переведений англійською мовою твір. Право на висунення кандидатів мають 185 бібліотечних систем в 51 країні. Премія IMPAC відома також тим, що призовий фонд є найзначнішою грошовою нагородою, яка вручається за окремий літературний твір і складає 100 тисяч євро. Серед лауреатів слід згадати О. Памука та Г. Мюллер, які є також лауреатами Нобелівської премії в галузі літератури. У 2010 році переможцем став голландський письменник Гербранд Баккер за роман «Близнюк».

Міжнародна премія імені Г.-Х. Андерсена присуджується з 1956 року, її часто називають «маленькою Нобелівською премією» по дитячій літературі. Ініціатива створення премії належить німецькій письменниці

Еллі Лепман, яка посприяла створенню Міжнародного союзу по дитячій і юнацькій книзі (IBBY) – організації, яка об'єднує письменників, художників, літературознавців, бібліотекарів багатьох країн. Вручення премії відбувається раз в два роки на конгресі IBBY. За умовами, отримати золоту медаль з профілем великого казкаря, може тільки нині живий письменник чи художник.

Премія Імені Г.Х. Андерсена вважається однією з найавторитетнішою в дитячій літературі, хоча вона не передбачає грошової нагороди. В різні роки її отримали Туве Янссон, автор «Мумі-тролів» і Астрід Ліндгрен, яка створила «Пеппі Довгопанчоу». Лауреатом 2010 року була названа британка Джоан Роулінг автор серії книг про хлопчика-мага Гаррі Поттера. Згідно з уставом премію може отримати той літератор, якого можна порівняти з легендарним Г.Х. Андерсеном.

Премію Грінцане Кавур, яку у 2001 році організація ЮНЕСКО визнала зразковим інститутом міжнародної культури, було засновано Турині в 1982 і на сьогоднішній день її визнають як одну з найпрестижніших літературних премій Європи. Свою назву вона отримала від назви туринського замку XIII століття, в якому зараз знаходиться штаб-квартира премії. Основною метою цієї нагороди є залучення молоді до літератури, саме тому до складу журі, поряд з професійними літературними критиками, входять школярі з різних країн (Італія, Німеччина, Франція, Іспанія, Бельгія, Чехія, США, Куба, Японія). Серед лауреатів різних років такі письменники як Г.Грасс, П.Коельйо, Ж. Сарамаго, К.Коннегут, І. Мак'юен та ін.

Літературна премія імені Сервантеса була заснована міністерством культури Іспанії в 1975 році і щороку вручається королем Спанії на батьківщині письменника – в містечку Алкала-де-Енарес, що знаходиться поблизу Мадрида. Лауреатами стають іспаномовні письменники, предсавники Іспанії і країн Латинської Америки. Грошова нагорода переможцю складає 90 тисяч євро.

Премію Orange Prize інколи ще називають «жіночою премією», адже нею нагороджують тільки жінок-літераторів, які пишуть англійською мовою. Як нагорода лауреатові вручається бронзова статуетка «Бессі» і чек на суму 30 тисяч фунтів стерлінгів [3]. В склад журі премії входять тільки жінки. З 2005 року присуджується премія Orange New Writers' Award за кращий дебют англійською мовою.

Обрані для аналізу премії є прикладом різномайття способів тлумачення поняття літературної премії, а також є втіленням різних літературних традицій. Слід відзначити, що зазвичай літературна нагорода вручається за конкретний літературний твір. Також спільною ознакою цих нагород часто можна визначити мову номінованої роботи, що зазначається в статуті премії. Також варто зазначити, що в інколи премія є незалежною організа-

цією, яка займається тільки нагородами в галузі літератури, як наприклад, Гонкурівська премія, в інших випадках вона є частиною більш складної інституції, яка нагороджує за досягнення в різних сферах мистецтва і науки, такою є Пуліцерівська. Таким чином, ми бачимо, що інститут літературної премії є важливою складовою як літературного процесу зокрема, так і культурного розвитку суспільства загалом.

Література:

1. <http://www.themanbookerprize.com/> – Букерівська премія – офіційний сайт
2. <http://www.academie-goncourt.fr/> – Гонкурівська премія – офіційний сайт
3. Мировые литературные премии. Обзор за 2009–2011 годы http://www.cls-kuntsevo.ru/center_reading/literraturn_premii_mirovie.php
4. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/ – Нобелівська премія в галузі літератури – офіційний сайт
5. <http://www.pulitzer.org> – Пулітцерівська премія – офіційний сайт
6. <http://www.russianbooker.org/about> – Російський Букер – офіційний сайт
7. <http://www.svenskaakademien.se/en> – Шведська академія – офіційний сайт

Легка Н.М. Литературные премии XX века как культурный феномен

Рассматриваются мировые литературные премии как важная составляющая современного культурного процесса с целью рассмотреть достижения современной литературы с точки зрения специализированной культурной институции. Анализируются основные принципы и основы таких престижных премий, как Нобелевская премия в области литературы, Гонкуровская премия, Букеровская премия, Пулитцеровская премия и др...

Ключевые слова: литературная премия, писатель, лауреат, литературная академия.

Legka N.M. Literary Awards of the XX century as a cultural phenomenon

The world literary awards are considered as an important component of modern cultural process to review the achievements of modern literature in terms of specialized cultural institutions. The basic principles and foundations of such prestigious awards as the Nobel Prize in Literature, Honkur Prize, Booker Prize, Pulitzer Prize are analysed.

Keywords: literary prize, writer, laureate, literary academy.

УДК 241.11+327.1

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ СВОБОДИ ЯК ВИКЛИКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Швед З. В. ©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглянуто проблему свободи в контексті філософського осмислення феномену глобалізації. Виокремлено основні тенденції розвитку сучасного філософсько-релігієзнавчого аналізу в плані інтерпретації культурологічного змісту визначення моральності та свободи на глобальному та локальному рівнях.

Ключові слова: свобода, глобалізація, глокальний підхід, свобода в релігії.

Актуальність теми. Філософсько-релігієзнавчі дослідження сьогодні не можуть повною мірою вважатися актуальними, якщо вони не враховують ті аспекти розвитку суспільства, які виявляють себе в політичній, економічній, соціальній сферах та позначаються високим рівнем глобалізаційних тенденцій, які супроводжують процес релігієгенези в духовному та матеріальному аспектах життєдіяльності людини. Таким чином, можна констатувати, що вплив зазначених тенденцій виявляє себе на всіх рівнях структурних елементів релігій, у тому числі, й на теоретичному рівні розробки положень, що виявляють суть детермінованості людського життя та способів усвідомлення людиною себе у світі плінних речей, якими зумовлена необхідність постійного прийняття рішень, які впливають на всі сфери особистісного буття.

Новизна дослідження, у цій перспективі, полягає у тому, що вперше здійснюється філософсько-релігієзнавчий аналіз проблеми свободи, як умови реалізації людської особистості в світі, що глобалізується.

Аналіз останніх досліджень з питання ролі глобальних тенденцій розвитку, у перспективі збереження та відтворення цінності людської індивідуальності, засвідчують сталість проблеми, в плані її актуальності для різноманітних підходів в розумінні цих феноменів. Провідними, в цій перспективі, висновками є положення викладені в роботах А.Є.Конверського, Д.В.Неліпи, А.М.Лоя, В.І.Лубського, В.В. Ляха, В.Ф. Цвиха, Л.А. Шашкової П.Шляхтун, та інших науковців [1;3;6;7], які дають визначення глобалізації, як процесу інтеграції в культурній сфері, яка призводить не до уніфікації, а до урізноманітнення конкретних культурних програм. Окрім цього

в дослідженнях цих науковців розглядається питання співвідношення раціонального (наукових) та поза наукового (позараціональних) способів осягнення світу які виявляються в умовах домінуючих тенденцій глобалізації. Не заперечуючи того факту, що сучасність унаочнює для нас приклади проникнення конкретних культур споживання іншого типу в суспільні та соціальні структури української спільноти все ж можна стверджувати, що ці тенденції створюють умови для збереження власних трендів (загальних тенденцій) розвитку, як в соціальній так і в особистісній сферах. З огляду на це можна стверджувати, що поширення ідеалів свободи, як виклику людським спільнотам, створює підстави для переосмислення конституюючих настанов в філософсько-антропологічній проблематиці, яка включає в себе одночасне врахування проблематики релігієзнавчого характеру.

У цій перспективі, об'єктом дослідження постає проблема самовизначення людини, як способу ствердження її вільної присутності у світі, а предметом є проблема вияву свободи, як сутнісної характеристики людини та виклик індивідуальності у світі який глобалізується.

Мета дослідження полягає в необхідності аналізу умов розкриття та збереження людської духовності та реалізації її особистісних якостей в навколишньому оточенні, завданням, натомість, є виокремлення «умови свободи», як необхідного виклику світу, яким визначається можливість вияву присутності людини у глобальному світі.

Теоретичною основою дослідження є праці провідних науковців вітчизняної філософсько-релігієзнавчої школи які розглядають процес релігієгенези в плані аналізу поліфункціональності релігії у її зв'язку з суспільно-соціальною сферою.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що її результати дозволять концептуалізувати основні положення співвідношення антропологічної сутності свободи з виявами міри можливості збереження тожсамості людини в сучасному глобальному світі.

Наукові програми розвитку сучасного релігієзнавства включають в себе такі елементи, які враховують актуальні, для сьогодення, проблеми поширення глобалізаційних змін в духовній сфері, що безпосередньо торкають усвідомлення людиною тих викликів, відповідаючи на які, вона може здійснювати себе як особистість. Наявна свобода виступає тут умовою використання тих обставин та можливостей, завдяки яким людина здатна «транслявати» світ своїх цінностей у наявну реальність множинності культурних світів [5]. Видається доречним включити до нашого аналізу проблему осмислення феномену свободи як виклику, в соціальній сфері та в, першу чергу, у релігії з використанням «глокального підходу», як своєрідного вияву процесів глобалізації, в конкретно-історичних типах спільнот.

Дослідження феномену свободи в релігії виявляє низку методологічних невизначеностей, пов'язаних з предметом дослідження, який, у свою чергу, або вписується в більш широку проблематику вивчення релігійних явищ як форм духовного та, одночасно, соціального буття, або навпаки, виокремлюється з релігійної площини, і, в такий спосіб, виявляється, як окремий вимір людської буттєвості лишень опосередковано дотичний до релігії.

Сучасність ставить нас перед фактом, що традиційні для свідомості аргументи на користь універсальності прав та свобод людини вже не є такими очевидними. Професор Колумбійського університету Джозеф Раз, вважає недоцільним абсолютизувати загальноприйняту теорію прав людини і віддає перевагу теорії «синхронної універсальності», суть якої полягає у тому, що права і свободи людини мають певні обмеження, зокрема, часові, тобто вони торкаються тільки конкретних, історичних відрізків часу або сьогодення [9]. Для прояснення цієї тези варто звернутися до прикладу, як виявляє себе свобода в різні історичні проміжки часу, які характеризуються відповідними способами виробництва, споживання, правовою та нормативною системами тощо. І якщо для епохи Середньовіччя характеристики за даними параметрами виявляли таке розуміння права (а відповідно й свободи), коли його суть мала виток зі звичаїв, релігійних настанов, іноді випадку, відсутність угоди, в сучасному розумінні цього слова, то сьогодні, ми спостерігаємо відмінні обставини та характер облаштування дійсності, і, як наслідок, відмінне розуміння права, позбавленого деяких прикметностей властивих попереднім епохам. Тому й сучасне розуміння права та свободи не відповідають подібним уявленням минуло відносно того самого предмету.

Інший аспект, що утруднює розуміння феномену свободи, наприклад свободи в релігії, виявляється при його аналізі в площині одночасно і універсальності, і залежності від культурних особливостей людських спільнот. Виходить, що говорити про свободу як таку, та свободу в релігії можна лише стаючи на позиції визнання справедливості відмінних (а іноді і протилежних) уявлень про природу та зміст означених феноменів.

Припустимо, що свобода в релігії може реалізовуватися тільки за умови визнання того факту, що межі та можливості свободи не протирічать установленим віроповчальним настановам певного релігійного комплексу. Тоді виникає питання: що лишається від свободи, якщо вона по-перше, обмежується суворими приписами догмату та настановами для повсякденного життя, і, по-друге, свобода одночасно постає проблемою для самої релігії?

Для християнства, наприклад, свобода людини є «природною» характеристикою (тобто властивістю людської природи), через сам факт того що вона (людина) є людиною. Даний факт дістав обґрунтування, наприклад, в першій апології Іустина Філософа. Беручи до уваги джерела становлення

самого християнства можна стверджувати, що така ж позиція притаманна іншій авраамістичній релігії. Іслам, висловлюючи своє ставлення до свободи, пропонує подібну, хоча і потребує уточнення, відповідь. Говорячи про свободу вибору релігії Коран проголошує «Немає примусу в релігії. Вже виразно визначився прямий шлях від хибного» (2:256). А висловлюючи своє ставлення до свободи в релігії мусульманин керується словами Алі ібн Абу Таліба, в яких проголошується, що людина повинна бути сама собою, не бути рабом інших, Аллах створив її вільною. Бачимо, що релігії, не заперечуючи самого факту людської свободи, у власний спосіб співвідносять її з уявленнями про призначення людського життя та способами реалізації індивідуальної свободи [12].

Для філософського аналізу феномену свободи в релігії нам необхідно утримувати як методологічну настанову розуміння як того, що свобода тут не є виключно політичною категорією, так і того, що суть її антропоцентрична, в тому значенні, що свобода співвідноситься в релігії з метафізичними підставами розуміння людського буття, де простір реалізації свободи є вторинним, відносно того, що фундає саму можливість реалізації свободи. Як наслідок, свобода одночасно є умовою, коли обмежений світ людини може поширюватися до позаприродної мети.

Ми розуміємо, що розкриття змісту свободи в релігії не може ґрунтуватися виключно на спробі виокремлення універсальних характеристик та закономірностей такого співвіднесення. Адже подібна універсальність змушуватиме дослідника зосереджуватися на однаковому та одноманітному, що притаманне даному явищу. А беручи до уваги той факт, що і проблематика свободи та й сама релігія є вкоріненими в культуру, інтерпретації повинні зважати на гармонійне врахування як спільного, так і унікального (своєрідного, особливого). І тут проглядається іще одна з можливих перспектив аналізу феномену свободи, коли враховується її подвійний рівень у площині універсальній – глобальній, та унікальній – локальній. «Глокальний підхід» (термін «глокально» вживав Акілле Боніто Оліва коли аналізував особливості сучасного мистецтва: *not global vs. local, but glocal*) у вітчизняних філософсько-релігієзнавчих дослідженнях іще не випрацьований, але його потенціал видається надзвичайно великим з огляду на те, що він дає змогу враховувати як особливості свого об'єкту і загальні закономірності функціонування релігій так і впливи релігії на позарелігійний простір людського існування (політику, економіку, суспільні явища). Як наслідок, в даному контексті поняття свободи не обов'язково повинно повністю позбавлятися своїх політичних та правничих конотацій, а може розглядатися як термін, який в розумінні носіїв релігійного світогляду залишається одним з каналів комунікації з оточенням, в якому релігійність не повністю покриває собою способи розуміння світу.

Іншим аспектом філософської рефлексії є те, що питаючи відносно феномена з суб'єктивної позиції дослідника («локально»), ми шукаємо і вчимося від об'єктивного світу («глобально»). Таким чином, створюються умовини вчиняти «глокально». У філософсько-релігієзнавчому аналізі ми повинні враховувати факт «релятивізації», що за визначенням Роланда Робертсона, є практикою пристосування культур та цивілізацій до викликів сучасності [4]. Для цього, як зазначає автор, необхідно пам'ятати, що глобалізація (яку вивчає глобалістика) є рух в напрямку одноманітності (цілісності), а не встановлення єдності. Але, встановлення єдності та одноманітності є шляхом до ентропії, тобто знищення, а тому, сама глобалізація визначається не як мета, а як процес. Тобто, у процесі трансформацій, які притаманні світові в цілому, можна спостерігати процес послідовного об'єднання різноманітних аспектів та характеристик цивілізацій коли виникають нові виклики, які не існували в попередні періоди історії і таким чином «релятивізація» виявляє себе. Будучи соціологом, Р.Робертсон не приділяє великої уваги таким «невимірюваним» явищам як наприклад свобода, хоча в своїх теоретичних побудовах виходить на проблему, скажімо так, «космічного масштабу», коли стверджує, що процес глобалізації притаманний Всесвіту в цілому. Для нас, як вже стало зрозуміло, робочим визначенням поняття глобалізація буде наступне: глобалізація є такою формою існування сучасної цивілізації, коли зміни в окремих сферах окремих конкретних типах культур призводять до, по-перше виклику з боку усталених форм взаємодії, які керуються чітко визначеними правилами та мають конкретні культурні програми, а по-друге, віднаходження нових форм взаємодії між людьми, метою яких є збереження власної ідентичності, яка би відкривала нові можливості для встановлення зв'язків з оточуючим світом.

Глокалізація, натомість, є поняттям, яке швидше за все, має враховувати потребу людини стверджувати себе в середовищі подібних собі осіб. І, як зазначає Робертсон та його послідовники, він чимось нагадує японське слово «додижжука» що у приблизному перекладі означає – «посилення зв'язків з суспільством навколо тебе» [11]. Тому даний термін висвітлює специфіку не міжособистісних стосунків, а особливості сприйняття та усвідомлення індивідуальністю оточуючого соціального світу як цілісності навколо себе. Тобто, такою цілісністю якою обмежуються особиста свобода, але одночасно створюються підстави для її реалізації як протипаги сваволі або суворій детермінованості.

Використання означеного терміну «глокалізація» виявляється доречним коли мова йде про такі феномени як «світова культура» чи «світова (глобальна) свідомість», яка розуміється як такий тип свідомості, в якому загострюється відчуття усвідомлення потреби сприйняття єдності світу.

Умовою реалізації завдань глобалізаційних процесів є пристосування, як процес адаптації до наперед завданих умов. Таким чином, можна говорити, про те, що цей процес вимагає умов від конкретного середовища для прийняття глобальних трендів які, самообмежуючись, здатні поширюватися. Визначальною якістю глобалізації є її здатність не тільки до об'єднання, але більше того до урізноманітнення. У цьому плані, глобальна свідомість є цілісним явищем, в тому значенні, що вона є свідомістю про цілісний світ, який знаходиться за межами власної, материнської культури (зі зовні). Ці уявлення необов'язково відповідають дійсній ситуації яка наявна у світі, а можуть створювати хибні або неповністю відповідні картини світу. Під цим світом мається на увазі світ в цілому, світ як космос. Для даного типу свідомості важливою є потреба відповідати на запитання: де ми знаходимося відносно зовнішнього світу, якою є наше місце в ньому, якою є міра нашої свободи в ньому і чи свобода є умовою завданою зі зовні. Саме на такі питання й має відповідати глобальна свідомість особистості.

Не зайвим буде згадати й той факт, що глобалізаційні процеси не призвели до «відмирання» націй чи національних культур, і як наслідок тих духовних ознак, якими визначаються національні приналежності. І хоча даній темі має бути присвячено окреме дослідження, тут констатуємо, що дискусії, спричинені виходом у 1994 році книги Ч.Тайлора «Мультикультуралізм і політика визнання» (Multiculturalism: Examining The Politics of Recognition) поставила питання про доречність пов'язування політичних й економічних процесів зі способами націгенези та збереження здобутків національно-культурних традицій в широкому сенсі цього слова. Про це йшлося в роботах В.Горського, М.Поповича, С.Пролеєва та інших вітчизняних дослідників. А сьогодні, ми навіть спостерігаємо, як лідери європейських держав та інституцій вкрай протилежно висловлюються щодо доречності впровадження «політики мультикультуралізму», яка ще донедавна вважалася абсолютно своєчасною та необхідною.

Повертаючись до теми суті «глобальної» свідомості, зазначимо, що вона не є «новявом» сучасного світу і була притаманна попереднім епохам з власними типами свідомості, що підтверджується роботами провідних дослідників даної проблематики, такими як Е.Травіна, У.Мак-Ніл та інші [2,8]. Так, наприклад, можна стверджувати, що міфи та переконання несуть у собі уявлення про світ як цілісність, і прикладом цього може бути давньогрецька міфологія, в якій світ виявлявся не просто низкою уривчастих уявлень про фрагменти дійсності, а повстає цілісним середовищем, в якому особистість керується або правилами зовнішнього визнання чи засудження (shame-culture) або внутрішнім відчуттям, що є справедливим і вірним (guilt-culture). Ці вияви унормовуючої культури ніколи не виявляли себе осібно одна від одної і ми можемо спостерігати їх спільну

присутність і у сучасному світі. Даний підхід вказує на певну міру єднання інтеріоризованих та екстеріоризованих способів формування особистості. Виходячи із цього робимо висновок, що людина є осередком перетину тих тенденцій розвитку цивілізацій, що являє собою єдність різноманітних теорій, вірувань та уявлень котрі впливають на індивідуальність. Звернемо увагу, що складова релігійних переконань займає тут значне місце, так само як і позарелігійні вірування. Адже навіть наука, яка є виявом «глобальної» культури, багатозначної (полісемантичної) та багатозначимої за своїм характером, у багатьох своїх висхідних положення ґрунтується на недоведених аксіомах. Це призводить до проблеми антологічної невизначеності, що призводить до визнання факту втрати істини, віднаходження якої покладається в залежність від зовнішнього джерела, яким може бути суспільство, релігійне переконання, авторитет.

Стівен Тумен у свій час писав, що термін «Космополітизм» у своїй дефініції має бути переглянутий, адже у ньому виявляється зв'язок між природою (космосом) та суспільством (полісом) який іще має досліджуватися, і тому у етичній площині ми можемо тут говорити, наприклад, про екологічну свідомість, як моральне ставлення до світу. Принагідно зазначимо, що для конфесійного релігієзнавства дана тема є не новою і досліджувалася в різних перспективах, враховуючи соціологічний (Г.Середя, І.Фенно), філософський (Е. Гірусов, В.Огудін), історичний (В.Борейко, П.Яроцький) аспекти. За думкою деяких вчених, зразки сучасності змушують нас констатувати, що правила етики вже не формуються релігією, а визначаються «космічним смислом» існування людини, про що писала Г.Горак, і тому вивчення культури, яке вписане в систему єдності з природними та соціальними науками, має створювати умови для формування особистості як моральнісної персони, цінності якої є не просто декларативними, а такими що втілюються в професійному та повсякденному житті.

Ми вважаємо, що сучасність пропонує нам зразки того, як мають комбінуватися різні норми та вияви моральності у соціальній сфері, в політиці, економіці, релігії. І саме завдяки цьому можна говорити про специфічну роль екуменізму, який пропонує низку ідей, завдяки яким можливе зближення культурних програм та поглядів на те, як має бути облаштований спільний людський світ.

Більшість сучасних дослідників, таких як Джеймс Рітцер, Уільям Мак-Ніл та інші, пишуть про те, що сучасний світ сталих трансформацій, які торкаються всіх аспектів життєдіяльності людини, виокремлює низку проблем, що пов'язані зі зміною в парадигмі інтерпретацій феномену свободи. Так, наприклад, згаданий вже англійський соціолог Р.Робертсон вказує на те, що множинність світів, в яких функціонує людина, змушує останню обирати відповідні для себе пріоритети взаємодії з іншими [11],

які, з одного боку, мають допомогти максимально задовольнити власні проблеми, а з іншого, повинні лишати за людиною право говорити про себе як про моральну істоту. Така ситуація призводить до того, що людина здатна віднаходити відповідність між розмаїттям людських світів взагалі, в яких вона перебуває одночасно на рівні власного індивідуального буття.

Таким чином розглядаючи проблему свободи в перспективі досліджень феномену глобалізації ми не повинні обмежувати цей термін виключно економічними дефініціями і з огляду на це маємо враховувати тенденції локалізації культур з унікальним набором своєрідностей, якими одна культура відрізняється від інших, і чому має допомогти використання поняття «глокальний». В цій термінології глокальний означає що глобальні та локальні тенденції взаємодоповнюють та взаємопроникають одна в одну і цей процес призводить як до зіткнення так і до взаємодії про яку писав Роланд Робертсон. Для цього автора термін глокалізація «вказує на діалектичний зв'язок між гомогенізацією, яку несе в собі глобалізація та індигенізацією – перевагою локального, специфічного традиційного» [10, с.210].

Підсумовуючи сказане варто зробити висновок, що сучасний світ, який характеризується, як світ глобальних викликів, у тому числі й духовності людини, одночасно пропонує їй низку можливостей, де конкретні якості особистості можуть реалізуватися. Однією з таких завданостей є «умова свободи», яка виступає необхідною складовою тих викликів світу, завдяки яким стає можливим олюднення світової тотальності.

У перспективі подальших досліджень мають бути проаналізовані впливи релігії як на політичні процеси, так і на діяльність недержавних організацій та розуміння феномену фундаменталізму в релігіях.

Література:

1. Діденко В.Ф. Нинілогія людського буття: монографія / В.Ф. Діденко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 210 с.;
Добронравова І.С. Новітня філософія науки: підруч. для студ. філос. фак. ун-тів і аспірантів (для склад, канд. іспиту з філос. та філос. науки) / І.С. Добронравова, Т.М. Білоус, О.В. Комар. – К.: Логос, 2009. – 244 с.;
Лях В.В. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / В.В. Лях. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – 380 с.;
Лях В.В. Суспільство на порозі XXI століття / В.В. Лях. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 272 с.
2. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества. Серия Сдвиг Парадигм / Уильям Мак-Нил. – К.: Ника Центр, М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
3. Неліпа Д.В. Системний аналіз в політології. Навч. посіб / Д.В. Неліпа. – К.: ФОП Колісник К.І., 2009. – 144 с.

4. Робертсон Р. О главных проблемах глобальных исследований / Лекция прочитанная на факультете глобальных процессов МГУ им. Ломоносова / Р.Робертсон. – [Электронный ресурс]. – <http://russia.ru/hero/robenson/>
5. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джеймс Ритцер. – Серия «Мастера психологии». 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
6. Цвих В.Ф. Групи інтересів/тиску: визначення, класифікація, межі функціонування та розрізнення / В.Ф. Цвих. – К., 2002.
7. Шашкова Л.О. Диалог науки і релігії в культурно-історичному контексті: Монографія. – К.: Грамота, 2008. – 328 с.
8. Травина Е. М. Этнокультурные и конфессиональные конфликты в современном мире / Е. Травина. – СПб: Изд-во С.-Петербур.ун-та, 2007. – 256 с.
9. Raz J. The Moral of Freedom / Joseph Raz. – Oxford: Oxford University Press, 1986. – 435 p.
10. Robertson R. The Globalization Paradigm: Thinking Globally / Roland Robertson // Religion and Social Order. Greenwich: JAI Press., 1991. – P. 207-240.
11. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / Roland Robertson. – London, 1992. – 211 p.
12. Beyer P. Religion and Globalization / Peter Beyer. – London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications Ltd, 2000. – 250 p.

Швед З.В. Философско-религиоведческий анализ свободы как вызова в условиях глобализации.

Рассмотрена проблема свободы в контексте философского осмысления феномена глобализации. Выделено основные тенденции развития современного философско-религиоведческого анализа в плане интерпретации культурологического содержания определения моральности и свободы на глобальном и локальном уровнях.

Ключевые слова: свобода, глобализация, глокальный подход, свобода в религии.

Shwed Zoya. A Philosophico-religious analysis of freedom as challenge humankind to the «Globalizational Environment»

The author studies the problem of freedom in the context of the philosophical understanding of the phenomenon of Globalization. Analyzed are the basic tendencies of current philosophico-religious approaches in the context of the culturological interpretation of defining morality and freedom on the global and local levels.

Keywords: freedom, globalization, «glocal» approach, freedom in religion.

УДК 265.1:291.11

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ НЕОФІТІВ ДО НОВІТНІХ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ

Яригіна О. В. ©

*Здобувач кафедри релігієзнавства Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Досліджується проблема діяльності новітніх релігійних рухів. Аналізуються методи психологічного впливу на особу та питання юридичного оформлення функціонування релігійних організацій в Україні.

Ключові слова: неорелігії, психологічний вплив, свобода совісті, державно-церковні відносини.

Особливістю сучасної релігійної ситуації в Україні є те, що формування її релігійної карти відбувається не лише за рахунок традиційних конфесій, але й новітніх релігійних течій (НРТ). Нові релігії завжди супроводжують людство. Всі існуючі релігії були колись новими, поряд з вже існуючими. Вони виникали в певний час, в певному місці за конкретних умов, вони змінювалися, поширювалися, занепадали, але так чи інакше вони впливали на хід суспільно-історичного розвитку людства. Тобто, поява нових релігійних течій – це шлях розвитку будь – якої релігії. Але нинішня хвиля поширення новітніх релігій дещо вирізняється від попередніх як за формами, так і за ідейною наповненістю, хоча суть і принципи трансформації залишаються незмінними.

Актуальність теми полягає в дослідженні утворення та діяльності дослідженні утворення та діяльності НРТ в Україні, відслідковуванні соціально-психологічних механізмів залучення індивіда в групу.

За умов ідеологічного вакууму саме релігія стає для багатьох тією домінуючою ціннісною орієнтацією суспільства, яка визначає співвідношення добра й зла, що дозволено і що – ні, хто є друг, а хто – ворог. Релігійні світоглядні орієнтири вже вийшли за межі суто побутових взаємовідносин і певним чином впливають на перебіг подій політичного, культурного і навіть економічного життя в Україні. Володіючи значними матеріальними та людськими ресурсами, маючи безпосередній вихід на електорат, релігійні організації стали невід’ємним елементом української суспільно-політичної палітри.

Мета дослідження полягає у тому, щоб показати становлення і динаміку новітніх релігійних течій в Україні.

Досягнення означеної мети передбачає необхідність розв'язати такі завдання:

- на основі вивчення наукової літератури проаналізувати передумови виникнення новітніх релігійних течій в Україні;
- охарактеризувати ідейно-світоглядні та доктринально-інституційні особливості новітніх релігійних течій в Україні;
- показати соціальні наслідки діяльності НРТ в Україні.

Термінологічно назва явища «НРТ» ще остаточно не склалася. Для його опису науковці користуються різними поняттями: тоталітарні групи, деструктивні угруповання, культу, молодіжні секти, сектоподібні об'єднання, новітні релігійні культу тощо. Невизначеність назви засвідчує невивченість цього нового явища в суспільному бутті, суспільній поведінці людей. Водночас у самій назві відображається певне протистояння загальноновизнаним демократичним цінностям, загроза безпеці духовного життя населення, небезпечний психологічний вплив таких груп на особистість.

Аналізуючи останні дослідження і публікації щодо НРТ, бачимо, що харківські науковці одні з перших в Україні, ще в 1989 році видали брошуру, присвячену цьому явищу, але з явно атеїстичним змістом і пропагандистською назвою. Повторили цей досвід через рік у дещо спокійнішій формі [1]. Ця ініціатива українських авторів була продовженням загальносоюзних видань, зокрема таких популярних тоді дослідників як Є. Балагушкін, І. Григулевич, П. Гуревич, Л. Мітрохін, чийми виданнями зачитувалася вся наукова громадськість. Вони, окрім влучної аргументації кризи релігії, духовного падіння капіталістичного суспільства, ще й цікаво описували реальні світоглядні процеси, що відбувалися в молодіжному середовищі, які скоріше свідчили не про падіння релігійності, а про незвичайні пошуки альтернативної духовності, про спроби історичних церков своєчасно відповісти на виклики нової епохи, працюючи з молоддю. Сучасні неорелігії є ознакою і наслідком тих змін, що відбулися в релігійній сфері у другій половині ХХ століття. Будучи складним і неоднозначним явищем сучасного релігійного життя, вони є породженням нової епохи. У 80-х роках ХХ ст. ми й подумати не могли, що наше суспільство зустрінеться із подібними проблемами. Але вже через декілька років, наприкінці 80-х-початку 90-х років ХХ ст. ситуація в СРСР та й в Україні, яка серед республік Радянського Союзу значилася найбільш традиційно-релігійною, істотно змінилася. Поява кришнаїтів, шрічінмоївців, необуддистів та інших орієнталістських груп, а головне соціальна непокора, впертість у відстоюванні своїх світоглядних віросповідних переконань, змусили визнати, що нові релігії – це загальнолюдський феномен, який потребує принципово іншого, незаідеологізованого й конфесійно-незаангажованого розгляду. Хоча цей новий підхід вітчизняним релігієзнавцям давався дуже важко.

Проте головним поштовхом до потужного зацікавлення НРТ в Україні стала галаслива поява на арені релігійного життя України Великого Білого Братства (ВББ). З 1993 року неодноразово всебічно на різних рівнях аналізувалися причини виникнення і наслідки діяльності цього нового руху. Українські вчені-релігієзнавці виступили експертами на суді проти ВББ, прагнучи неупереджено розібратися в причинах появи цього руху, мірі його небезпеки для українського суспільства, шляхах стабілізації релігійного, життя на суспільному та сімейному рівнях [2].

Поява і діяльність неорелігій на території нашої країни – зустріч традиційного, звичного з новим. Неорелігії не є перенесенням традиційних релігійних форм, притаманних іншим країнам, на територію України, це, скоріш за все, прагнення особистості знайти себе, досягнути дійсність. Будь-який неорух не тільки заперечує минуле, але й органічно переплавляє традицію на потребу модерновій релігії.

В житті суспільства в цілому і кожної людини зокрема, важливу роль відіграють ідеї, процеси, відносини матеріального і духовного порядку, які мають об'єктивну, позитивну значимість, тобто які задовольняють потреби людей, служать їхнім інтересам, цілям. Кожній людині притаманна своя система цінностей, котра пов'язує суспільне та індивідуальне життя. Особистісні цінності відображаються в свідомості людини у вигляді ціннісних орієнтацій – найважливіших елементів внутрішньої структури людини, які закріплені життєвим досвідом.

Як доведено сучасними науковими дослідженнями, вірування, в будь-що є природна, необхідна складова свідомості – чи то індивідуальної, чи то колективної. Можливість вибору того чи іншого варіанта віри та вільного її сповідання є одним із проявів такого основного невід'ємного права людини як свобода особистісного самовизначення. Це право визнано нині усім цивілізованим людством і закріплено у фундаментальних міжнародних актах з прав людини.

Свобода віровизнання – це не є свобода вибору тільки релігійної віри або ж вибору між вірою та безвір'ям. Така свобода є ніщо інше, як можливість вільного вибору об'єкта віри.

Неорелігії – це світогляд, світорозуміння якого є відмінним від попередніх релігійних віровчень, в основу яких покладені принципи тотальності, всеєдності. Це набуття реального релігійного досвіду. Неорелігії цікаві для послідовників тим, що сукупність віросповідних істин відразу ж реалізується, і втілюється в житті перевіряючись на доцільність.

Одним із перших поняття нетрадиційних культів використав Е. Трельч, який класифікував нетрадиційні відгалуження в усталених конфесіях. Він зазначав, що основною метою таких угруповань є духовність, що прагне оживити мертву традицію. Із загальносоціологічної точки зору, нетради-

ційні угруповання – це виокремлені групи, які не відповідають нормам даного суспільства. Соціальні психологи визначають нетрадиційні групи як такі, що спроможні змінити у своїх членів поведінку та психологію. В останні роки щодо таких груп, які діють на релігійному ґрунті, вживають поняття «квазі- і псевдокультури». Мається на увазі, що вони лише зовні нагадують релігійні утворення, а внутрішньо є штучними релігіями, які набувають рис шкідливого і ошукувального явища.

Намагаючись поширити своє віровчення серед населення України представники неорелігій основним об'єктом свого проповідництва як правило роблять молодь, студентство – тобто тих, за ким майбутнє. Намагаючись самостійно знайти нематеріальний сенс свого існування деяка частина молодих людей часто звертається до релігії. Вони шукають в неорелігіях можливість задоволення своїх інтелектуальних і пізнавальних потреб, які пов'язані з істинним уявленням про Бога, світ, людину, її внутрішнє життя. Темпи поширення та існування неорелігій в Україні значною мірою залежать від закордонних фінансових, матеріальних і людських «вливань» через різноманітні іноземні місії, культурно-просвітницькі заклади, а також через проповідників.

Діяльність іноземних релігійних діячів у нашій країні здійснюється під виглядом різних форм світського навчання: шкіл, семінарів, курсів, університетів, конференцій з питань історії, філософії, культури, мовознавства, сучасного бізнесу. Іноді зарубіжні проповідники активно використовують систему українських державних освітніх закладів. Відкритість української зовнішньої політики дала їм змогу навчатись у школах і вузах України, або працювати викладачами історії, релігієзнавства, філософії. Організаційна структура неокультурів визначається прагненням керівників створити групу беззастережно відданих послідовників, які були б здатні за будь-яких обставин виконувати поставлені перед ними завдання. Іноді неофіти перебуваючи під впливом атмосфери культового служіння, схильні до фанатичного слідування наказам своїх «наставників». Соціальною базою більшості новітніх релігійних сект становлять особи віком до 20 років, а іноді і неповнолітні. На відміну від традиційних віросповідань, організації НРТ відрізняються індивідуальним підходом до кожної окремої людини, так і збереженням такого підходу до членів колективу. Не остання роль у використанні інтересу молоді до «таємничості» й віри в її реальність належить засобам масової інформації, неконтрольованому виданню псевдорелігійної, окультно-містичної літератури. Неорелігії віддають перевагу добродішним, невпевненим у собі молодим людям. Характерними рисами особи, яка стає прихильником будь-якого культу, є невизначеність її соціального статусу, брак ціннісних установок, власної ідеї, тобто соціальний пошук підміняється релігійним.

Практика проведення богослужінь у новітніх релігійних течіях також зорієнтована на молодь з її нестійкою психікою, чутливістю, підвищеною емоційністю. Широко використовується особливий стиль мови проповідника під час проповіді: штучний акцент, різкий голос, інтонація диск-жокея. Дуже часто такі проповіді супроводжуються концертами поп-музики, співами та колективними танцями. Організації новітніх релігійних течій постають як дружелюбні, які щиро бажають допомогти людині у становленні, розвитку, подоланні життєвих труднощів. Але красиві, динамічні богослужіння, обіцянки миттєвого покращення життя – не що інше, як добре продуманий, прорахований комерційний продукт, спрямований на створення команди, здатної покійно виконувати вказівки свого духовного вчителя «гуру». Керівники культів, експлуатуючи природну потребу молодої людини у спілкуванні із однолітками та бажання належати до певної групи однодумців, здійснюють так зване «бомбардування любов'ю» – широко використовуючи у культовій практиці різноманітні ігри, групові співи, обійми, дотики. Мета подібних заходів – за допомогою надмірної наполегливості викликати у адепта почуття своєї потреби, переконати, що чекали саме на нього. Новачок перебуває під постійною опікою. Життєдіяльність неофіта у багатьох культурах побудована таким чином, що його змушують повністю відмовитися від своїх традиційних уподобань та звичок, він розриває зв'язки з навколишнім світом, зокрема сімейні. При цьому відбувається своєрідне руйнування особи за рахунок зміни звичного для неї оточення, що остаточно деформує об'єктивне світосприйняття адептом навколишнього світу. Для залучення і утримання особи у своїй організації застосовуються різноманітні методи психологічного впливу.

Зупинимося на деяких з них, які використовуються прихильниками різних новітніх релігійних організацій для залучення нових і утримання наявних членів.

Ступінь успішності маніпуляції значною мірою залежить від того, наскільки широкий арсенал використовуваних маніпулятором засобів психологічного впливу й наскільки маніпулятор гнучкий у їхньому використанні. При цьому хочеться застерегти від ототожнювання психологічного впливу і маніпулювання. Поняття психологічного впливу є більше широким, і не всякий психологічний вплив є маніпуляцією. Для ілюстрації цього ми наведемо список деяких видів психологічного впливу.

1. Переконання. Свідомий аргументований вплив на іншу людину або групу людей, що має своєю метою зміну поглядів, відносин, намірів або рішення.

2. Самопросування. Оголошення своїх цілей і пред'явлення своєї компетентності й кваліфікації для того, щоб бути оціненими по достоїнству й

завдяки цьому одержати переваги в ситуації вибору іншими, призначенні на посаду й ін.

3. Формування прихильності. Привернення до себе мимовільної уваги адресата шляхом прояву ініціатором власної незвичайності й привабливості, висловлення сприятливих суджень про адресата, наслідування йому або надання йому послуги.

4. Прохання. Звертання до адресата із закликом задовольнити потреби або бажання ініціатора впливу.

5. Примус. Погроза застосування ініціатором своїх контролюючих можливостей для того, щоб домогтися від адресата необхідного поведіння. Контролюючі можливості – це повноваження в позбавленні адресата яких-небудь благ або в зміні умов його життя й роботи. У найбільш грубих формах примусу можуть використовуватися погрози фізичної розправи. Суб'єктивний примус переживається як тиск: ініціатором – як власний тиск, адресатом – як тиск із боку ініціатора або «обставин».

6. Деструктивна критика. Висловлення зневажливих або образливих суджень про особистість людини або грубий агресивний осуд, осміювання його дій і вчинків. Руйнівність такої критики – в тім, що вона не дозволяє людині «зберегти обличчя», відволікає його сили на боротьбу з виниклими негативними емоціями, віднімає в нього віру в себе.

7. Маніпуляція. Приховане спонукування адресата до переживання певних станів, прийняттю рішень або виконанню дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей.

Наведений список ілюструє, що інтерес до досліджень маніпуляції, виявлений останнім часом невинувато звужує область дослідження проблем, пов'язаних із психологічним впливом. У той же час, неможливо заперечувати, що широке використання методів психологічного впливу для залучення членів новітніх релігійних течій у цей час є дійсно серйозною проблемою для суспільства й вимагає дослідження й розробки способів протидії (впливу).

У презентаціях, проведених служителями більшості НРТ, як правило, ретельно продумані костюми й дії кожного члена цієї організації.

Завдяки налагодженій дії цієї системи, підтримується обраний темп і не допускаються небажані помилки. Якщо персонал діє злагоджено й чітко, то тим самим можливо спростувати побоювання щодо некомпетентності або не солідності даної організації. Релігія є безпосередньою, тобто емоційною, формою відносин людини до пануючих над нею сил, природних і суспільних. Це й визначає значення релігійного культу. У ньому одержують своє вираження, насамперед, емоційні моменти. Всі сучасні богослови традиційних релігій зв'язують міцність віри, насамперед, з інтенсивністю релігійно-емоційного життя. Також і лідери НРТ розуміють, що регулярне

систематичне повторення культових дій, що викликають, а потім закріплюють у свідомості віруючого певну систему почуттів, емоцій, думок, ідей, залишає в центральній нервовій системі людини глибокі й стійкі системи центрів збудження й гальмування, створюють своєрідну звичку. І коли такий релігійний стереотип збудження, почуттів і думок формується не в однієї людини, а в цілого колективу, у дію вступають закони колективної психології.

Культ породжує у віруючих певні почуття, підтримує емоційне життя людей у певному звичному напрямку. Участь у молитовних зборах стає для віруючого необхідністю. Культ має на меті вплинути не тільки на почуття віруючих, а й на їх розум.

Ось чому керівники неокультів приділяють таку увагу обрядовій стороні, піклуються про те, щоб віруючі чітко дотримували обрядів, намагаються за допомогою специфічної організації закріпити певний стиль релігійного життя їх членів. Всі обряди в новітніх релігійних течіях, як правило, виконуються в особливо урочистій атмосфері. При цьому урочистість впливає на емоційний стан віруючих, створює необхідний для сприйняття віровчення церкви психологічний настрій. Для цієї мети служить і читання проповідей, і спів, і музика, і сам порядок богослужіння, яке виступає як один зі шляхів, за допомогою яких людина прилучається до релігійних уявлень та образів. Естетичні почуття, естетичні сприйняття підтримують і зміцнюють релігійну віру, втягують людей у сферу ідейного впливу проповідників.

Керівникам неорелігій мало, щоб людина відвідувала молитовню й виконувала обряди. У новітніх релігійних течіях яскраво проявляється прагнення зробити релігію внутрішнім світом кожного віруючого, перетворити його в релігійного фанатика, що ставить релігію на перше місце у своєму житті. Метою виховання є, щоб людина ніколи, ніде, на жодну мить не забувала про Бога, щоб все її життя було перейнято вірою.

Неофіта змушують повністю відмовитися від усіх своїх традиційних уподобань та звичок, розірвати зв'язки з навколишнім світом, сім'єю, тобто відбувається руйнування особи за рахунок зміни звичного для неї оточення, що остаточно деформує об'єктивне світосприйняття адептом навколишнього світу.

Життєдіяльність за принципами неорелігій призводить і до негативних змін у повсякденному житті її адептів [3]. Молодь нехтує громадською думкою, починає зверхньо ставитися до своїх близьких, припиняє навчання у вузах. Психічне та фізичне виснаження створюють іноді передумови для появи серйозних психічних розладів. Віровчення цілої низки організацій про «близький кінець світу», заклики до самогубств провокують масовий психоз, особливо у молоді з її нестійкою психікою, і становлять небезпеку

для суспільства. Свобода відмови від культу в багатьох новітніх релігійних течіях є формальною проголошеною. Фактично ж у зарубіжній пресі ми можемо зустріти матеріали про вбивства адептів, які намагалися вийти із організації [4].

Треба сказати, що непоодинокими є й такі випадки, коли такі організації виступають як прикриття для правопорушників, психічно хворих людей, авантюристів. Вони також є розсадниками психотероризму, організованої злочинності. Коли духовний лідер пригнічує особистість, коли парафіянин перестає відчувати відповідальність за свої дії, за своє життя, це означає сигнал: «Небезпечно!». Неприпустимим є також примусове збирання церковної десятини на потреби церкви – це є порушенням прав особи, посяганням на її власність. Навіть у тому випадку, коли вона робить це добровільно – людина, яку підкорили і ведуть, перестає відповідати за свої дії.

Поява НРТ у посткомуністичних країнах співпала з періодом демократизації світського і релігійного життя, релігійного відродження. Вона стала своєрідною формою дисидентства, протесту проти комуністичної ідеології, а згодом, як і на Заході, – альтернативою традиційним релігіям і суспільно-політичним рухам та об'єднанням. Появі цих груп сприяло також падіння престижу і вагомості традиційної інституціональної церкви, традиційних вірувань, духовний вакуум, що утворився у зв'язку із крахом марксистсько-комуністичної ідеології.

Нинішнє тяжіння до утворення замкнених соціальних та релігійних груп має свої особливості. Воно набуває масового характеру, рекрутуючи в свої ряди все більше молоді, а не людей похилого і середнього віку, і стає для неї черговим «модним» напрямком. На цьому фоні дещо потьмяніли такі молодіжні течії, як «рокери», «панки», «металісти» тощо. Цьому сприяє ряд кардинальних змін у суспільстві. Втрата соціальних орієнтирів, соціальної опори, звичних гарантій і забезпеченого хоча б за мінімумом існування викликає у людей розгубленість.

Таким чином, нерозуміння процесів, які відбуваються в освітній сфері, духовно-релігійному вихованні, призводить до серйозних проблем у державі. Необхідно законодавчо встановити показники юридичних обмежень діяльності релігійних груп або заборони, якщо ця діяльність суперечить законодавству, порушує права та свободи громадян. Важливу роль здатна відіграти й виважена державна політика у сфері державно-церковних відносин, що сприятиме консолідації молоді та реалізації свободи совісті її громадян у повному обсязі.

Прагнучи побудувати демократичне суспільство, Україна проголосила одним із своїх державотворчих принципів забезпечення права кожного громадянина на свободу світогляду і віросповідання [5]. Держава взяла

на себе зобов'язання сприяти здійсненню цього права, а також охороняти та захищати зазначені особистісні свободи. Водночас у зв'язку із поширенням неорелігій перед державою постає питання про те, наскільки далеко демократичне суспільство може йти шляхом послідовної реалізації фундаментального принципу свободи совісті. Нічим не обмежене розповсюдження неорелігійних культів значною мірою ставить під загрозу як безпеку людини, так і національні інтереси України. В багатьох країнах, демократичність устрою яких не викликає сумнівів, діяльність ряду культів заборонена або обмежена законами. Певні кроки в цьому напрямі здійснюються й у нашій країні, наприклад, у зв'язку із сумновідомим «Великим Білим Братством». Потрібно мати чітко розроблену концепцію національної безпеки держави в релігійно-духовній сфері, де би принцип свободи совісті органічно поєднувався із засадами безпечного існування людини.

Новітні релігійні культи вже вийшли з площини суто міжконфесійних відносин і теологічних дискусій, дедалі більше впливаючи через свою постійно зростаючу паству на загальну соціально-політичну ситуацію в Україні, формування електоральної поведінки населення та на громадську думку.

Дана ситуація не залишається поза увагою владних структур держави. З метою протидії негативному впливу закордонних місіонерів і релігійних організацій у січні 1997 р. були затверджені «Заходи щодо нейтралізації діяльності деструктивних тоталітарних культів, мінімізації їхнього негативного впливу на суспільство» [6]. У цьому документі, зокрема, передбачено підвищення вимог щодо реєстрації статутів нетрадиційних релігійних організацій та відповідальності їхніх керівників за створення й утримання монастирів (ашрамів, дацанів, комун, колоній тощо). Наголошено також на неможливості використання іноземними місіонерами системи просвітницьких, навчальних та культурно-освітніх закладів тощо [7]. Але існуючого ряду заходів все ж замало для подолання негативних тенденцій поширення неорелігійних культів в Україні. Немає відповідно опрацьованої і послідовної стратегічної державної концепції щодо релігійних культів, зокрема нетрадиційних. Вітчизняний історичний досвід переконує, що нерозуміння й некерованість процесів, які відбуваються в гуманітарній сфері взагалі, та релігійному житті зокрема, призводить до саморуйнівних конфліктів у державі. Нині в Україні мають бути пріоритетними консолідація всього суспільства та спрямування його політичної волі на реалізацію загальнонаціональних інтересів з максимальним використанням для цього власних духовно- інтелектуальних потенцій.

Література:

1. Арестов В.Н., Шудрик И.А. Яд с доставкой на дом: нетрадиционные религии в системе идеологических диверсий империализма. – Харьков, 1986. 2. Косуха П.И. Страшный суд? Відміняється. (Біле братство)// Урядовий кур'єр. – 1993, 16 листопада.
3. Новітні релігії в сучасній Україні. Збірник матеріалів/ Ред. кол.: В.Д.Бондаренко та ін. – К., 2000.
4. Бондаренко В.Д. Релігійна ситуація в Україні і її перспективи розвитку// Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Матеріали міжнародної конференції 15-16 травня 1998 року. – К. 1998.
5. Бондаренко В.Д., Єленський В.Є., Журавський В.С. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. – К.: Логос, 1996.
6. Кримінальний кодекс України.
7. Конституція України. – К.: Преса України, 1997.

Ярыгина О.В. Особенности привлечения неопитов к новейшим религиозным движениям

Исследуются проблемы деятельности новых религиозных течений. Анализируются методы психологического влияния на личность и вопросы юридического оформления функционирования новых религиозных организаций в Украине.

Ключевые слова: неорелигии, психологическое влияние, свобода совести, государственно-церковные отношения.

Yarygina O. Features of bringing in of neophytes are to the newest religious movements

Article deals with problems of new religious movements. Methods for the psychological impact on the person and the issues of legal registration of religious organizations functioning in Ukraine are being analysed.

Keywords: neoreligions, psychological impact, freedom of conscience, the state-church relations.

УДК: 165+304.44

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ РАМКОВІ УМОВИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ (СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ)

Бойченко М. І.[©]

*Кандидат філософських наук, доцент філософського
факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

*Виявлено можливості системного підходу до визначення основних умов
суспільного життя.*

*Ключові слова: суспільне життя, зовнішні рамкові умови, внутрішні
рамкові умови, соціальні системи, цінності, комунікативні спільноти.*

У соціальному пізнанні зустрічаємо доволі велику кількість варіантів розуміння природи системного підходу. Більшість з них має нефілософське походження, однак претендує саме на філософську значимість результатів застосування біологічних, фізичних, кібернетичних, економічних тощо системних напрацювань. Однак, ці напрацювання були отримані в результаті роботи зі специфічним предметом, який явно відрізняється від предмету соціальної філософії. Тому беззастережно застосовувати ці нефілософські варіанти розуміння природи системного підходу – означає zarazом запозичувати ті версії розуміння предмету системного підходу у соціальному пізнанні, на яких вони базуються. Тим самим втрачається сама суть соціального пізнання, адже філософія вивчає суспільство як особливу форму життя – унікальну і неповторну, тоді як спеціальні науки розглядають його з тих точок зору, коли суспільство є або ж лише спеціальним випадком більш широкої реальності, яка далеко не завжди характеризується свідомістю і навіть є живою, або ж навпаки розглядається надто вузько, через що повнота людського і суспільного життя редукується до окремих його функцій.

Отже, біологізм, фізикалізм, кібернетизм, економізм тощо у методології соціально-філософського пізнання не такі вже й формальні і безневинні за своїми наслідками, оскільки їх впровадження у соціальну філософію тягне за собою неявно біологізаторство, механіцизм, технократизм, економізацію тощо у розумінні самої соціальної реальності. Конкретними втіленнями таких «ізмів» виявляються соціобіологія, синергетичні соціальні теорії, теорії відновлення наявного стану, теорії хвилі соціального розвитку тощо. Кожна з них додає нове знання певних важливих сторін функціонування соціуму та його складових, однак, на нашу думку, жодна з

них не може претендувати на прояснення сутності самої соціальної реальності, яку творять люди як учасники комунікативних спільнот. Тому в кращому разі ці теорії прояснюють те, що ми схильні вважати рамковими умовами розвитку суспільства.

Тобто, наприклад, можна говорити про певні біологічні, фізичні тощо умови як зовнішні рамкові умови розвитку суспільства у розмаїтті його життєвих форм, або кібернетичні, економічні тощо як, відповідно, внутрішні рамкові умови розвитку для усіх інших життєвих форм суспільства. Йдеться про те, що ці умови є, безумовно, необхідними, як цілком доречними є, кожна у своїй царині, спеціальні дисципліни, які їх вивчають. Однак ці умови визначають те, що у традиції філософії після Готфріда Вільгельма Ляйбніца отримало назву необхідних підстав [10] – тобто таких підстав, без яких існування певних явищ неможливе, однак їхня поява стає дійсно обов'язковою і інколи навіть невідворотною лише після появи підстав достатніх. На наше переконання, жодна з таких рамок умов зокрема, як і їхня сукупність не утворюють таких достатніх підстав для обов'язковості суспільного життя. Більше того, навіть пізнання такої сукупності необхідних підстав не гарантує пізнання підстав достатніх, а лише гарантує пізнання того, що ніяк не може складати такі достатні підстави. А це вже немало. Спробуємо пояснити свою думку.

Суспільство, звісно, можна розглядати з біологічної точки зору – а саме як особливу форму соціальності, розвинену видом *Homo Sapiens*. Втім, створення соціальних спільнот властиво практично усім видам живих створінь, в усякому разі, чим вищий ступінь складності внутрішньої організації має організм, тим більше він у своєму виникненні, функціонуванні і відтворенні залежить від певних соціальних відносин. Як доведено наукою соціобіологією, існують певні закономірності функціонування соціальних утворень, які є спільними для всіх них. Так, доводяться біологічна доцільність соціальної нерівності, втіленої у розподілі функцій (починаючи від статевих і завершуючи особливими соціальними ролями), способів соціальної інтеграції за умов соціальної нерівності – того ж домінування та підпорядкування, змагальності тощо. Звісно, не є вільними від цих закономірностей і людські спільноти, але чи визначають ці закономірності поведінку людей частково, як певна умова, яку слід також враховувати, чи вони є пріоритетними у визначенні поведінки людей?

Відповідь на це питання лише на перший погляд видається самоочевидною. Нехай давно розкритикованими науками видаються версії соціального дарвінізму в дусі Леопольда Гумпловича [6; 21] та інших авторів, на праці яких, зокрема, посилалися і автори расової теорії нацизму, однак і на сьогоднішній день легко можна зустріти роздуми біологів щодо природи людського суспільства. Далеко не всі з цих роздумів є обережними і науково

коректними, як у нобелівського лауреата Ніколаса Тінбергена [19], можна зустріти і доволі консервативні, якщо не сказати реакційні погляди у його колеги по нобелівській премії, колишнього нациста Конрада Лоренца [11]. Такі роботи мають певну цінність у спеціальних галузях дослідження, таких як соціальна психологія [3; 9], однак нерідко неправомірно їх результати поширюються на пояснення самої суті людського суспільства.

Втім, прихильники соціобіології не настільки відомі застосуванням системного підходу у соціальному пізнанні, як Людвіг фон Берталанфі, якого взагалі вважають батьком сучасної загальної теорії систем [1]. Деякі дослідники соціальної реальності намагаються надмірно слідувати логіці системного підходу, пропонованого Берталанфі [21], і в результаті їх спроб спостерігаємо доволі сумбурну і малопереконливу з філософської точки зору картину соціальної реальності. Так, у збірнику, присвяченому 100-літньому ювілею Берталанфі [18], у своїй статті В.М.Садовський зауважує, що попри той імпульс, який надала теорія відкритих систем Берталанфі, західні філософи (такі, як К.Гемпель) та представники окремих соціальних наук (такі, як Р.Акофф) не сприймають ідеї ізоморфізму законів різних наук, на якій базується проект побудови загальної теорії систем Берталанфі. Та й інші статті цього ж збірника являють швидше зразок принципового розмаїття розуміння системного підходу навіть без натяку на можливий «ізоморфізм».

Цікаво, що ідею загальної теорії систем підтримують, передусім, представники природничих наук та близькі до них «технократи». Так, Садовський серед п'яти основних системно-методологічних концепцій у XX столітті називає, крім теорії відкритих систем Берталанфі, також синергетичну теорію самоорганізації, тектологію О.О.Богданова [2], праксеологію Т.Котарбінського [8] та кібернетичну теорію Норберта Вінера. Втім, організаційна теорія Богданова та праксеологія Котарбінського навряд чи можуть бути основою загальної теорії систем, оскільки базуються на людській поведінці, чим відразу залишають за дужками природничі науки. Та й самі Богданов та Корбінський не виступали з такими мета науковими амбіціями. Кібернетичну теорію Норберта Вінера з певною умовністю, а саме за умови визнання певної телеологічності всієї реальності можна було би вважати потенційною основою загальної теорії систем, однак прихильники Берталанфі системи з кібернетичним типом зворотнього зв'язку вважають одним з видів відкритих систем, тоді як Н.Луман взагалі схильний їх вважати переважно системами закритого типу. Таким чином, кібернетичні принципи навряд чи можна покласти в основу загальної теорії систем. Лише синергетична парадигма, яка базується на ідеях фізиків – Германа Хакена [20] та Іллі Пригожина [17], також претендує на роль, якщо не загальної теорії систем, то загального системного підходу в науці напевно.

На сьогодні саме ідеї Хакена і Пригожина являють собою приклад претензії на парадигмальність фізичної картини світу для мало не усіх наук, так, як свого часу теорія відносності Альберта Ейнштейна вважалася такою, що трансформувала світогляд не лише тодішніх науковців, але й мало не всіх сучасників та наступних поколінь. Дійсно, як важко не погодитись з загальними ідеями Ейнштейна, так навряд чи знайдеться людина, яка зможе заперечити корисність ідей синергетики з її уявленням про нерівноважність і нелінійність розвитку динамічних систем. І не лише для фізики, але й для багатьох інших природничих наук, а також, у випадку аналізу масових процесів, також і для деяких наук соціальних. Спроби здійснення висновків для соціальних наук зустрічаємо у самих Хакена і Пригожина, і у їхніх послідовників, особливо у Росії, зі сподіваннями її наукової еліти на раптову («біфуркаційну») зміну соціального розвитку у кращий бік [4; 7], які зустрічаємо ще щонайменше з часів М.Я.Данілевського. Втім, переважна більшість синергетичних висновків для соціальних наук є доволі обережними, і лише висновки у дусі культурології виявляються набагато більш сміливими, але тією ж мірою необґрунтованими.

Ми припускаємо, що і соціобіологія, і синергетика як представниці застосування системного підходу у версії природничих наук визначають ті параметри функціонування соціуму, які відтворюються переважно у автоматичному режимі, без волі і свідомості людей. Це ті параметри, які повинні включати в себе будь-які соціальні інститути, яким не можуть суперечити жодні цінності чи норми. Це ті параметри, які, зокрема, згадує Карл Поппер, коли розрізняє закони природи і соціальні норми – а саме, у першому випадку, параметри, які виражають дію законів природи у суспільстві [16]. Втім, як зауважує Поппер, і тут ми повністю згодні з ним, суспільні норми ніколи не можуть бути підпорядковані цим законам природи змістовно. Оскільки суспільні норми, згідно Попперу, ґрунтуються на рішеннях самих людей, тому вони очевидно мають своїм джерелом те, що на ці рішення впливає. На наш погляд, таким джерелом є цінності комунікативної спільноти, членом якої фактично є людина. Для пізнання цих норм і цінностей слід застосовувати зовсім інший системний підхід, аніж для пізнання зовнішніх рамкових умов розвитку суспільства. Тому як ці рамкові умови виконують лише допоміжну роль для функціонування у суспільстві певних норм і цінностей, так само і різні версії системного підходу, пропоновані науками природничими також можуть виконувати лише допоміжну роль для пізнання соціальної реальності за допомогою системного підходу, суть якого визначає сама соціальна реальність як особливий предмет дослідження.

Це означає, зокрема, і те, що ці зовнішні рамкові умови повинні бути виправдані додатково з позицій функціонування людського суспільства.

Під кутом зору нашого дослідження, таке виправдання має бути передусім забезпечене цінностями конкретних комунікативних спільнот, хоча зовсім незайвим буде, коли на базі цих цінностей будуть також виявлені функціональні відповідники людського суспільства для тих функцій, які мають своє походження з до-людських, біологічних форм соціальності, або якщо бути біологічно коректними – форм соціальності інших біологічних видів, крім *Homo Sapiens*. Найяскравішим прикладом такого ціннісного і функціонального додаткового виправдання є боротьба за виживання: як би її не інтерпретували у самій біології прибічники та критики Дарвіна всередині еволюційної теорії, в суто «біологічному» варіанті боротьба за виживання (чи то міжвидова, чи внутрішньовидова чи будь-яка інша її модифікація) не діє прямо у суспільстві. Вона набуває спочатку зовсім іншого, а саме ціннісного виправдання – наприклад, як економічна конкуренція, а вже потім здобуває функціональні ознаки, які настільки витончують і софістичують закони боротьби за виживання, що впізнати їх у конкурентній боротьбі майже неможливо – та й некоректно. Адже хоча функціонування біологічних закономірностей не відкидається, але воно виявляється додатково обмеженим функціями відтворення людського суспільства, а без цих обмежень, взятих у повному обсязі (природні+соціальні) пояснити дієвість біологічних функцій у суспільстві неможливо.

Взагалі, ми припускаємо, що будь-які обмеження, які діють у людському суспільстві, повинні отримувати спочатку ціннісне виправдання, а вже потім функціональне. Дослідженню соціальних обмежень була присвячена спеціальна монографія нашого російського колеги, яка з'явилася у 2011 році [14], але постановка проблеми у ній зовсім інша. Тому посилаючись у цій темі на багатий напрацьований матеріал згаданого вище дослідження, все ж вважаємо більш плідною нашу концепцію соціальних обмежень, яка для цілей нашого дослідження, втім, видається лише допоміжною. Таке ціннісне виправдання забезпечується, як правило, несвідомо, шляхом трансляції культурної традиції. Тоді як функціональне виправдання соціальних обмежень усвідомлюється набагато швидше – у тому числі внаслідок того, що такі обмеження «персоніфікуються» соціальними інститутами та організаціями: чим такі обмеження є соціально більш значущими – тим імовірнішим є їхня реїфікація у все більш формальних організаціях.

Зовсім інша ситуація полягає з виявленням внутрішніх рамкових умов розвитку суспільства. Вони завжди явно відсилають нас до певних цінностей, але кожного разу – інших. Справа полягає в тому, що ці допоміжні версії застосування системного підходу нерідко відповідають окремим соціальним системам, функціонування яких вони концептуалізують згідно особливостей щоразу особливих смислових кодів для кожної з цих соціальних систем. Так, економічні версії застосування системного підходу

зумовлені циклами самовідтворення економічної системи та внутрішньою системною ж природою організації економічної комунікації. Тоді виявляються більш чи менш масштабні системні економічні утворення – від світового ринку до малих підприємств, які досліджуються хоча й можливо різними економічними теоріями (відповідно макроекономікс та мікроекономікс), але й такими, що мають відповідність вимогам теорії самовідтворення, і все ж за цього принципово сумісними одна з іншою і пов'язаними одним смисловим кодом прибутковості. Аналогічно виявлення фактичних політичних систем – від глобальної політики до політики місцевого самоврядування – також пояснює формування особливого політологічного системного підходу з тими самими вимогами до своїх об'єктів дослідження: системна інтеграція, функціонування у режимі самовідтворення. Так само і система науки має свою власну версію системного підходу, який пояснює особливості функціонування наукових знань як самодостатніх, і самої системи науки як самодостатньої в суспільстві (від автономії університетів у Канта до парадигм у Куна). Обґрунтування автономії системи моралі можна також виявити у Канта, який створив передумови для створення специфічної для цієї соціальної системи версії системного підходу. Аналогічно з системами релігії (теологія як системний підхід), права (філософія права як системний підхід) тощо. Застосовувати поняття особливого системного підходу до менш масштабних предметів, ніж соціальні системи, нам видається недоречним.

У якому ж сенсі варто говорити про внутрішні рамки соціального розвитку, які задають відповідні соціальним системам системні підходи? Очевидно, що кожен з них не може поставати як загальний системний підхід у соціальному пізнанні, бо тоді не потрібні були би інші. Але кожен з цих системних підходів зумовлений іншим так само, як взаємно обумовленими є самі соціальні системи. Тому загальний системний підхід у соціальному пізнанні має бути зумовленим наявністю фактичної успішної взаємодії соціальних систем між собою і цим загальним системним підходом у соціальному пізнанні має бути загальна теорія соціальних систем. Тоді кожен з «галузових» системних підходів, які породжені окремими соціальними системами задають такі необхідні вимоги побудови загального системного підходу у соціальному пізнанні, які не можуть виявитися достатніми підставами для створення єдиної концептуальної основи для такого загального підходу, однак є безумовно необхідними підставами для неї.

Загальний системний підхід у соціальному пізнанні не пояснюється узагальненням системних підходів, породжених окремими соціальними системами, так само, як динамічна рівновага співіснування соціальних систем не пояснюється простою їх сумою. До речі, показово, що ані Парсонс, ані Луман не дають якогось вичерпного чи навіть більш-менш остаточного

переліку наявних у суспільстві соціальних систем. Все це пояснюється, на наш погляд, тим, що єдність соціальних систем має своєю основою не самі системи, наприклад якусь систему систем, як метафорично намагався обійти цю проблему Ніклас Луман у своїй останній великій праці [13], але фактичну єдність комунікативних спільнот, яка виникає у спосіб, недоступний раціональному пізнанню. Про непрозорість для розуму єдності соціальних систем говорив також Луман.

Наша відмінність від позиції Лумана (а, за великим рахунком, і позиції Габермаса) полягає у тому, що єдність соціальних систем ми вбачаємо не просто у фактичній комунікації (що, кожен по-своєму, визнають і Луман, і Габермас), а у фактичній комунікації, яка здійснюється не між індивідами, а між членами комунікативних спільнот. Рішення про комунікацію вони ніколи не приймають ані автономно (як це, здається, стверджує Габермас), ані від імені соціальних систем (до чого намагається схилити Луман), але від імені конкретних спільнот. Дійсно, у своїй самосвідомості людина може свято вірити, що діє автономно (наприклад, як громадянин світу чи навіть всесвіту), або вірити, що діє у інтересах справи науки (як «чистий» вчений), чи справи політики (як «чистий» політик), чи справи господарства (як «чистий» господарник), або у інтересах самого лише права («чистий» законник), або моралі (просто «порядна людина»), або мистецтва (представник «мистецтва заради мистецтва»). Однак, насправді людини до такого рішення спрямовують цінності тієї спільноти, яка її виховала (прямо чи у режимі «богоборства»), також цінності тих спільнот, до яких вона долучилася свідомо у дорослому житті, або навіть цінності тих спільнот, до яких вона хоче долучитися, або ж у крайньому разі – цінності тієї спільноти, яку вона хоче започаткувати своїм вчинком (як у теорії моралі Канта та й взагалі у багатьох явних чи неявних прихильників протестантизму зі сфери філософії – того ж самого Ніцше, наприклад).

Саме цінності комунікативних спільнот є достатньою підставою суспільного життя, тим, що визначає конкретні цілі цього життя, тоді як розмаїті зовнішні та внутрішні рамкові умови постають як обставини або засоби реалізації цих цілей.

Чи можна вважати системні концепції, запропоновані Богдановим, Котарбінським та Вінером аналогами тих системних підходів у соціальному пізнанні, які ми охарактеризували як таких, що відображають внутрішні рамкові умови соціального розвитку? Звісно, ні. В усякому разі вони є такими рамковими умовами, які суттєво відрізняються від соціальних систем. На перший погляд, тому, що вони надто універсальні. Але ця універсальність швидше позірна, а точніше похідна. Адже це універсальність засобів, а не універсальність цілей. Тому вони так бідні на поняття цінностей. Не характеризує їх евристичний потенціал, і так доволі високо

оцінений сучасниками і нащадками і не критикуючи те, що на сьогодні вже морально застаріло у цих теоріях, визнаємо одне – ці три концепції, кожна по-своєму, зосереджені на аналізі тих процедурних проблем системного забезпечення соціальної комунікації, які стосуються кожної з наявних у суспільстві соціальних систем, а цілком імовірно – що й тих, які можуть виникнути у майбутньому. Богданов переконливо проілюстрував організаційну компоненту функціонування будь-якої можливої соціальної системи, показавши, що кожен соціальний лад має своєю причиною організаційну діяльність людей, а не є продуктом незалежних від людей зовнішніх сил. Однак, із властивим теоретикам модернізації запалом він недооцінив роль спільнот, які видаються модернізаторам (і як правило, справедливо) завжди джерелом традиціоналізму, а тому чинником гальмування соціальних змін на противагу організаціям, які порівняно легко «перепрограмувати».

Значною мірою доповнює і розвиває ідеї Богданова концепція праксеології Тадеуша Котарбінського. За оцінкою Е.Г.Винограя «Поруч з поняттями та положеннями, які характеризують специфічні особливості, властиві лише людській діяльності, праксеологія містить низку висновків більш загального характеру, які виявляють організаційні механізми ефективності великих систем і тому являють інтерес для побудови загальної теорії організації» [5, с.51-52]. Втім, уже в концепції Котарбінського більше домінує саме організаційна проблематика над системною. Коли Винограй стверджує, що теорія Котарбінського має значущість не лише для організації людської діяльності, але й дещо ширшого розуміння теорії організації, він, очевидно, має на увазі урахування ролі техніки у такій організації діяльності.

Організація ефективної взаємодії людини і техніки стає вже центральним пунктом кібернетичної теорії Норберта Вінера. В теорії кібернетики втрачається, здавалося б, межа між штучним і природним, технікою і людиною. У цьому сенсі кібернетика у чомусь торує світоглядний шлях для інших дисциплін, які мають аналогічну місію олюднити природу за рахунок технізації самої людини, найбільш помітними з яких є на сьогодні біотехнологічні теорії та генна інженерія зокрема. Втім, завжди врешті-решт стає очевидним – людина приймає рішення сама чи виявляється елементом реалізації чужого рішення – за технологією стоїть людська воля.

На відміну від процедурної сторони системного підходу, питання щодо техніки можна вирішити доволі просто. Ніклас Луман у своїй спеціальній статті «Неймовірність комунікації» оцінює технічні засоби у вузькому сенсі слова (передусім ЗМІ) як одну з трьох умов забезпечення соціальної комунікації: іншими двома є соціальні системи та мова [12]. Всі три умови можна вважати внутрішніми рамковими умовами розвитку суспільного життя, кожна зі своєю специфікою. Універсальність техніки забезпечу-

ється однозначністю її використання, яка споріднює її у цьому відношенні із соціальними системами, які постають як своєрідна «соціальна техніка». У ролі своєрідної «техніки», хоча й доволі витонченої і практично ніколи не універсальної постає і мова, а точніше розмаїття мов, вироблених людством – природні і штучні, професійні і сленгові, вербальні мови і мови невербальних символів – одним словом, усе розмаїття світу символічного, який сам утворює символічні системи, які у своїй автономності можуть конкурувати з системами соціальними. Таке розуміння техніки ми вживаємо у широкому сенсі слова, близькому до позиції Гайдеггера, хоча й не тотожному їй, адже у Гайдеггера мова зовсім не є технікою. Однак, інструментальне розуміння мови у Лумана явно контрастує з її розумінням у засновника фундаментальної онтології, що й дозволяє нам оцінити статус мови як технічного засобу у широкому сенсі слова.

Таким чином, варто також до внутрішніх рамкових умов розвитку суспільного життя віднести також і усе розмаїття світу символічного, а відповідно враховувати у визначенні загального системного підходу у соціальному пізнанні також і теорії, які досліджують сферу символічного – від досліджень ідеології до естетики, від лінгвістики до семіотики. Це значно ускладнює процес визначення такого підходу, але лише на перший погляд: складним цей процес виявляється, лише якщо починати його не з центрального пункту такого пізнання, який визначається його основним предметом, а з певних рамкових умов, або взагалі, з певних складових цих рамкових умов.

Цей центральний пункт легше виявити, якщо спробувати розділити необхідні та достатні підстави суспільного розвитку. Якщо до необхідних підстав явно варто зарахувати проаналізовані нами вище рамкові умови соціального розвитку (і зовнішні, і внутрішні), то достатні підстави визначаються тим, що саме рухає індивідів як членів комунікативних спільнот до соціальної комунікації. Адже навіть найскладніші соціальні системи та інституції не відбудуться, якщо не буде мотивації до їх підтримання у їх учасників. Для самих систем та інститутів ця мотивація, за великим рахунком, байдужа і нечутлива, тобто вони безсторонні щодо того, для чого люди звертаються до конкретних над-індивідуальних соціальних конструкцій. Звісно, бажано, щоб така мотивація була стійкою. Тому інституції пропонують певні цінності, які виправдовують ті вимоги і обмеження, на яких вони базуються. Втім, зовсім не обов'язково, щоб саме ці цінності зумовлювали участь у цих інституціях – особливо у суспільствах постмодерну, де дійсну мотивацію успішно заміняє її стилізація. Однак, за будь-яких суспільств стійкість мотивації може бути забезпечена саме завдяки над-індивідуальному контролю. Такий контроль сприймається людиною як особистістю зазвичай болісно і може бути виправданий не абстрактними функціональними потребами суспільства, а відчуттям особистої поваги, довіри тощо до

представників цих інституцій і систем. Щоби ці представники викликали таку повагу і довіру, вони повинні входити до однієї спільноти з тими, у кого вони мають викликати таку повагу і довіру.

Таким чином, центральним питанням системного підходу у соціальному пізнанні виявляється визначення того способу, яким конкретні комунікативні спільноти виявляються вмонтованими у складну і динамічну структуру організаційних, інституційних та системних зв'язків у суспільстві, а отже – того способу, у який щоразу конкретно відбувається суспільне життя.

Література:

1. Бергаланфи Л. фон Общая теория систем – Критический обзор /Людвиг фон Бергаланфи // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23-82.
2. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) / А.А.Богданов: В 2-х кн. [Редколлегия: Д.И. Абалкин (отв. ред.) и др. / Отделение экономики АН СССР. Ин-тут экономики АН СССР]. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с.; Кн. 2. – 351 с.
3. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон [пер. с англ.]. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
4. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) /В.В.Василькова. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – 480 с.
5. Винограй Э. Г. Общая теория организации и системно – организационный подход /Э.Г.Винограй. – Томск: Изд-во Том. ун-та. 1989. – 336 с.
6. Гумплович Л. Основы социологии /Леопольд Гумплович. – СПб, 1899. – 360 с.
7. Князева Е.Н. Основания синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е.Н. Князева, С.П.Курдюмов. – М.: КомКнига, 2006. – 232 с.
8. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский; [пер. с польск.]. – М.: Экономика, 1975. – 271 с.
9. Крейхи Б. Социальная психология агрессии /Б. Крейхи [пер. с англ.] – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.
10. Лейбниц Г. В. Соч.: В 4-х тт. [Серия: Философское наследие]. – Том 3. Теория познания, методология, логика и общая теория науки. – М.: Мысль, 1984. – 734 стр.
11. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») /Карл Лоренц [пер. с нем.]. – М.: Изд. гр. «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.

12. Луман Н. Невероятность коммуникации / Н. Луман; [пер. с нем. А. М. Ложеницина, под ред. Н. А. Головина] // Проблемы теоретической социологии. Вып 3. / Отв. ред. А. О. Бороноев. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – С. 165-199.
13. Луман Н. Общество общества / Н. Луман; [пер. с нем. А. Антоновский, Б. Скуратов, К. Тимофеева]. – М.: Логос, ИТДГК «Гнозис», 2000. – Ч. V. Самоописания. – 2009. – 320 с.
14. Михайлов В.В. Социальные ограничения: Структура и механика подавления человека /В.В.Михайлов. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – 280 с.
15. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой]. – М.: Аспект пресс, 1998. – 270 с.
16. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: в 2-х т. / Карл Поппер; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 444 с.; Т.2. – 494 с.
17. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: [Пер. с англ.] [Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова]. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
18. Системный подход в современной науке (к 100-летию Людвиг фон Бергаланфи). – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.
19. Тинберген Н. Социальное поведение животных /Н. Тинберген [пер. с англ.]. – М.: Мир, 1993. – 152 с.
20. Хакен К. Тайны природы. Синергетика: наука о взаимодействии / К.Хакен; [пер с.нем]. – Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.
21. Bertalanfy L. Das biologische Weltbild /L. Bertalanfy. – Bern, 1949. – 263 s.

Бойченко М.И. Внешние и внутренние рамочные условия общественной жизни (системный подход к определению)

Выявлены возможности системного подхода к определению основных условий общественной жизни.

Ключевые слова: общественная жизнь, внешние рамочные условия, внутренние рамочные условия, социальные системы, ценности, коммуникативные сообщества.

Boychenko M.I. External and internal frame conditions of societal life (systemic approach to determination).

The possibilities of systemic approach to determination of basic conditions of societal life are found out.

Keywords: societal life, external frame conditions, internal frame conditions, social systems, values, communicative associations.

УДК 37.01+13

ОБРАЗОВАНИЕ И «МЕНЕДЖЕРЫ БУДУЩЕГО»**Халансіс О. В.**[©]

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національної металургійної академії України

Рассмотрен вопрос о влиянии образования на формирование творческого меньшинства общества («менеджеров будущего») и о ролях, которые они играют в историческом процессе вообще, в современном информационном обществе – в частности.

Ключевые слова: образование, творчество, история, будущее, культура.

«Самым главным ресурсом государства является человек». Эта фраза, авторство которой приписывается Маргарет Тэтчер, уже стала аксиомой. Поэтому неудивительно, что сегодня система образования, рассматриваемая как средство «производства человека», занимает особое место в развитых странах мира. Нет нужды доказывать, что для решения выдвигаемых современностью задач нужны не просто люди, а грамотные и подготовленные специалисты. Но вот грамотные в чем и подготовленные для чего? И вообще, что значит «современность» и как она может выдвигать задачи? Попытаемся разобраться.

По-видимому, под «задачами современности» понимают проблемы, с которыми человечество в целом, отдельные его группы (нации, локальные цивилизации и т.д.) – в частности, сталкиваются. Однако это слишком упрощенная модель, основная на представлении о раздражителе-реакции и не учитывающая способность человека создавать что-то принципиально новое, «выпадающего» из наличных параметров бытия. Специализация имеет место и в муравейнике, где каждый знает свое место и работает над решением общих задач. Из наличного как внешне-данного невозможно объяснить всю человеческую деятельность, здесь есть некая избыточность, как раз и характеризующая человеко-как-такое, ввиду чего ее задачи полностью не вытекают из биологической сущности нашего вида и тех непосредственных угроз, с которыми он (вид) сталкивается. Мы часто забываем, что задачи ставит не современность, а конкретные ее «чувствующие» личности. Это «чутье» (возможно, и ошибочное) становится мотивом для конструирования идеальных моделей, наполнение которых актами коллективной воли, в которых выражается «признание» со стороны современников соответствующих моделей, превращает последние в

«трен-ды». В любой сфере человеческой деятельности (в политике, науке, технике, искусстве, религии и т.д.) можно обнаружить как тех личностей, которые следуют трендам, так и тех, кто их создает. Последних можно назвать «менеджерами будущего» от имени со-временности определяющие всякую возможную ак-туальность как деятельностьную установку, тем самым концептуально форми-рующие возможные контуры будущего.

Откуда берутся «менеджеры будущего», как их действия коррелируют с общекультурными тенденциями, какую роль они играли ранее и как эта роль трансформируется в современном информационном обществе? Решение этого вопроса является целью данной статьи.

Будущее определяется настоящим. Но какие тенденции настоящего ока-жутся востребованы в будущем, а какие – нет, какие элементы существующего «порядка вещей» будут задействованы, а какие – уйдут в небытие? В значи-тельной степени это зависит от вектора развития данного общества, склады-вающегося в результате актов выбора, который определяется доминирующей системой ценностей. Сама же эта система есть не данность, а произведение личностей, которые решаются подняться над окружающей действительностью, формулируя новые идеи, создавая новые ценности, обустроивая, таким обра-зом, новую духовную реальность. В данном обществе на данном этапе его ис-тории может быть больше или меньше творческих личностей, но их всегда меньшинство, поскольку хотя сама способность к творчеству можно считать видовой характеристи-кой человека, у человеческого большинства она развита в минимальной степени.

Чтобы творческая активность одиночек имела шансы на успех, массы должны быть в какой-то степени сопричастны их творчеству. Процесс приоб-щения нетворческого большинства к духовной деятельности творческого меньшинства раскрыл Тойнби в механизме мимесиса, т.е. подражания первых идеям и ценностям вторых. В случае если творчес-кое меньшинство оказывается не в состоянии достойно ответить на вызов истории, решить новую задачу, сформулировать новые цели и включить механизм мимесиса, общество перехо-дит в состояние стагнации, после чего может последовать надлом и распад. «Во время бедствий, – писал Тойнби, – маска цивилизации снимается с примитив-ной физиономии человеческого большинства, тем не менее, моральная ответст-венность за надломы цивилизаций лежит на совести их лидеров» [1, с.305].

Каждый индивид потенциально творец, но реализует эту потенци-альность далеко не каждый. Но подобно тому, как в процессе этногенеза появле-ние чрезмерного количества пассионариев ведет этнос к «пере-греву» и может поставить его на грань разрушения (на что указывал Л.Н. Гумилев), буйство творчества может, как это ни странно звучит, уничто-

жить культуру. Мир не выдержал бы засилья Дон-Кихотов; для культуры Санчо Панса также является необходимым персонажем. Продуктивная роль творческого меньшинства в значительной степени связана с тем, что это именно меньшинство.

В бытии культуры нетворческим массам отведена роль стабилизирующе-го фактора; инертность не менее необходима, чем творческий порыв. Проблема заключается не в том, чтобы сделать творчество достоянием широкой публики, а в том, чтобы наладить механизмы коммуникации между творческим мень-шинством и нетворческим большинством, обеспечить реализацию идей первых в культуре, чья устойчивость обеспечивается участием вторых. Причем необ-ходимо обратить внимание на то, что именно отношение масс к идеям лидеров определяет их (идей) жизнеспособность. Ирония истории заключается в том, что косность служит защитой от безумия и одержимости.

Творческий порыв является необходимой предпосылкой исторического развития общества и его движущим фактором, но он и сам историчен как продукт. В разные эпохи роль и внешние проявления творчества представлены по-разному. Для общества, находящегося на ранних стадиях своего развития, дея-тельность нескольких индивидуумов может быть определяющей для эпохи в целом; усложняясь, социокультурные образования становятся более устойчи-выми относительно единичных творческих актов, они имеют тенденцию «га-сить» последствия отдельных духовных флуктуаций. Для действия на сложную социокультурную общность необходимо, чтобы творческие акты объединены были в систему влияния. Поэтому с необходимостью на смену ученым-единицам приходит наука с ее дисциплинарным и институциональным много-образием, на смену пророкам приходит Церковь, место вождей занимает поли-тическая система и т.д.

Развертывающийся дух познает себя через свое становление, ибо духов-ная субстанция по своему существу подвижна. Остановившийся в своем раз-вертывании дух представляет собой лишь мумию, памятник, но не действи-тельность (застывшие культуры это наглядно демонстрируют; они уже не ис-тория, а археология). Из этого следует, что дух не может себя познать целиком в некоей конечной временной точке, ибо его позна-ние самого себя здесь-и-сейчас не может учитывать сам факт познания, который создает грядущее, уже отличное от того, что было познано (даже если бы полное познание этого «здесь-и-сейчас» было возможно).

Возрастание духа требует и увеличения количества его репрезенти-рую-щих деятелей. Система образования, являющаяся составной частью культуры, призвана искать, отбирать, воспитывать не только мастеров, но и подмастерьев. Причем граница между первыми и вторыми, по крайней мере, на феноменаль-ном уровне, ныне становится довольно условной; во

всяком случае, многие достижения современности обязаны своим появлением не только, а порой – и не столько гениальности, сколько упорству и трудолюбию. Стало быть, происходит перераспределение ролей в духовном производстве; массы уже не столь однородны и их нетворческий статус перестает быть очевиден.

Здесь высвечивается старая проблема, которая многократно обсуждалась (иногда ввиду теоретического интереса, чаще – на злобу дня), «окончательно» разрешалась и закрывалась, но потом вновь открывалась и т.д. Я имею в виду тему «творцов истории». На мой взгляд, основное недоразумение, мешающее столь давней дискуссии прийти к плодотворным результатам, заключается в неисторическом подходе к историческому процессу. Это выражается в попытке построить ту или иную модель, которая позволила бы дать хронологически нейтральный ответ на обсуждаемый вопрос, а затем «приложить» эту модель ко всемирной истории.

Пребывая в смысловом поле, задаваемым бинарной оппозицией «герой – толпа», участвующий в дискуссии теоретик будет обосновывать, что его вари-ант решения «проблемы творцов» корректно работает для описания и постижения любой исторической эпохи. Признавая, что на каждом новом этапе приня-тые им базовые категории (в рассматриваемом примере – «герой» и «толпа») наполняются новым содержанием, он вынужден соотношения между этими категориями обозначать как константу. Я же полагаю, что исторические обстоятельства влияют не только на наполнение этих категорий, но и на характер самого исторического процесса, а ввиду этого – требуют изменения соответствующих моделей.

Такие понятия как «герой», «творческое меньшинство» и т.п. не следует воспринимать как отражение метафизических сущностей, речь может идти лишь об эффективности и уместности использования конкретного познавательного инструмента в конкретной ситуации. Абстрактное же рассмотрение этого вопроса может приводить к весьма вульгарным построениям, в рамках которых, скажем, роль личности в истории определяют ее социальным статусом («герой по должности»), понятие «элита» отождествляется с политическим влиянием или финансовыми возможностями и т.д. В общественной или личной жизни каждый может называть себя или своего визави так, как ему заблагорассудится, но при философском исследовании общества такие вольности совершенно недопустимы, ибо ведут к серьезной подмене понятий.

Впрочем, между властью (правлящим меньшинством) и творчеством (взятой как онтологическая реальность) связь все же есть, но она более тонкая, чем это обычно полагают. Чтобы общество существовало как система, должны быть в наличии системообразующие элементы, обеспечивающие трансформацию энергии (мысли и воли, прежде всего) отдельных

членов в общее дело. По-скольку же общество есть система динамическая и саморазвивающаяся, оно не только нуждается в поддержании status quo, но вынуждено каким-то образом решать актуальные проблемы, а здесь представители творческого меньшинства выступают в качестве генераторов идей, определяющих тот или иной выбор общества, выступая от его имени.

Для творчества необходимо знание. Последнее еще не есть гарантия творчества, но, по меньшей мере, *conditio sine qua non*. Перефразируя знаменитый афоризм Ф. Бэкона, можно утверждать, что знание есть власть. Именно по-этому на ранних стадиях развития общества творческое меньшинство и правящее меньшинство – это почти одно и то же. Кесарь есть одновременно жрец, судья и военачальник. Во все времена правители стремились сохранить за собой монополию на знание, держа под своим контролем, соответственно, и возможность творчества. Чем более им это удастся, тем более священной и непо-стижимой власть представляется в глазах подданных. Сакрализация власти происходит не только в прямо постулирующих ее божественный характер обществах, но и в любой тоталитарной державе, где правитель если и не имеет прямой божественной санкции, то обладает сверхъестественной мудростью и т.п. (зачастую «вождь» одновременно «учитель»); мало меняется суть дела в случае, если функции правителя выполняет правящая организация).

Социальная система не может существовать без некоего компромисса между творческим деянием (творческой свободой) и принятыми в данном обществе и в данное время нормами. Отсутствие образования у большинства населения в традиционном обществе решает проблему устойчивости, но предоставляет ему весьма ограниченный человеческий ресурс для интенсивного развития. Сакрализация власти происходит в условиях, когда ее представители пользуются невысказанными для большинства населения полномочиями, которые сводятся к возможности принятия решений на основе закрытой (эксклюзивной) информации.

В условиях массовой образованности акценты смещаются. Происходит дифференциация социальной деятельности, следствием чего оказывается разделение функций принятия решений, управления информационными потоками и т.д. между разными институтами и разными носителями. Соответственно, в открытом обществе десакрализация власти происходит вследствие лишения правителя и окружающих его «лучших людей» монополии на знание и творчество. Фактически каждый член общества получает шанс, хотя воспользоваться им выражает желание, конечно, далеко не каждый. Духовная иерархия при этом уже выстраивается на основе не столько социального положения, сколько личностного экзистенциального выбора и воли к творчеству.

Это, в частности, означает, что рост образованности населения логически (фактически это происходит с большим трудом, перерывами, откатами назад) приводит к открытости общества, при котором органы политического управления все более приобретают сугубо административно-хозяйственный характер, лишаясь прерогативы тотальности принятия решений. В условиях информационного бума, сакрализация одного из элементов общественного механизма – института власти – все более становится анахронизмом, а проблема получения информации отходит на второй план, уступая место проблемам анализа и эффективного ее использования, где институты власти выступают уже не как монополисты, а лишь как участники процесса, в каких-то вопросах кооперирующиеся с другими участниками (например, транснациональными корпорациями, финансово-промышленными группами, общественными организациями, научными коллективами и т.д.), а в каких-то – конкурирующие с ними; при этом, государство все меньше контролирует это «постиндустриальный» источник власти.

В связи с этим заслуживает внимание позиция академика М. Згуровского, который, в частности пишет (применительно к процессам научно-технологического развития Украины), что «... назрела необходимость признать наличие в государстве двух составляющих высшего образования – одинаково общественно важных и необходимых. Это массовое высшее образование, которое дает базовые знания большинству населения Украины, но не привлекает к обучению развитую науку, и передовое высшее образование, которое готовит высококачественный, конкурентоспособный человеческий капитал на основе использования в обучении научных исследований и инноваций. Обоим звеньям государство должно предоставлять соответствующую помощь и поддержку» [2]. Массовое распространение знания не превратит, конечно, всех украинцев в ученых (такая задача и не может ставиться), но обеспечит необходимый прорыв в инновационном развитии, позволит преодолеть отставание (в том числе, и экономическое) Украины от других стран Запада. Не менее важным, на мой взгляд, является и то, что реальное повышение творческой активности граждан (за счет доступа к знанию) позволит им стать более активными субъектами исторического процесса, переведет историческое деяние из статуса «занятия для элиты» в (по крайней мере, принципиально) статус «общего дела», а именно дела созидания общества, построенного на знаниях.

Выводы. Чем выше информационная плотность общества, тем более оно «открыто», и тем меньшую роль в его развитии играет политическая элита. Если в традиционном жестко иерархизированном обществе вектор развития (социального, духовного, политического, геополитического и т.д.) в значительной степени (хотя никогда – полной мерой) определяется политической элитой (собственно, поэтому не лишены определенного

смысла отождествления исторических этапов с правителем (режимом) и проводимой им политикой), то в открытом информационном обществе влияние политической элиты на метафизический выбор общества становится все меньше, а его развитие перестает жестко зависеть от креативности отдельных политиков и чиновников. Такова общая тенденция, которая проявляется при широком взгляде на всемирно-исторический процесс, хотя, разумеется, при исследовании конкретных исторических фактов или даже периодов можно столкнуться с немалым количеством исключений.

Стало быть, вопрос о «творцах истории» (выполняющих роль «менеджеров будущего») следует перевести в иную плоскость. В феноменальном мире дух выражает себя через творческих личностей (творческое меньшинство), поскольку неотъемлемым его атрибутом есть творчество. На каждом же конкретном этапе истории творческое меньшинство решает свои специфические задачи, связанные с теми или иными вызовами и в рамках конкретной социокультурной ситуации, а потому оно и представлено разными социальными группами, в большей или меньшей степени связанных с функциями прямого социального (политического) управления. Также важно отметить тот факт, что в открытом информационном обществе прослеживается тенденция к повышению творческого потенциала широких народных масс, а значит – и увеличивается их роль как участников всемирной истории.

Література:

1. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
2. Згуровский М. Точка бифуркации для Украины // Зеркало недели. – № 49 (678) 22-28 декабря 2007.

Халансіс О.В. Освіта та «менеджери майбутнього»

У статті розглянуто питання про вплив освіти на формування творчої меншості суспільства («менеджерів майбутнього») і про ролі, які вони відіграють в історичному процесі взагалі, в сучасному інформаційному суспільстві – зокрема.

Ключові слова: освіта, творчість, історія, майбутнє, культура.

Halapsis A.V. Education and «Managers of the Future»

The article deals the impact of education on the formation of creative minority (the «Managers of the Future») and the role they play in the world-historical process in general, in the contemporary information society – in particular.

Keywords: education, creativity, history, future, culture.

УДК 378.1+140.8

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Линовицька Олеся[©]

Кандидат медичних наук, керівник Центру міжнародних проєктів «Євроосвіта».

Державна освітня політика розглядається крізь призму здійснення державою владних повноважень.

Ключові поняття: людина, освіта, державна політика, освітня політика, відповідальність.

Вимір освіти на відповідальність розпочинається з опрацювання, затвердження і реалізації освітньої державної політики. Остання буде відповідальною тоді, коли вона відгукується на найбільш нові досягнення у галузі науки, культури та соціальної практики, відповідає національним інтересам і корелюється з основними нормами, прийнятими у європейському освітньому просторі. Зупинимось на цьому більш детально.

Термін «державна політика у сфері освіти» або «державна освітня політика» почав використовуватися у науковій літературі 60-70 років ХХ століття, коли у СРСР, США, державах Європи і Японії роль освіти почала розглядатися як найважливіший фактор економічного розвитку і соціального прогресу, як сфери що потребує особливої уваги на загальнодержавному рівні [10, с.11]. Визначальними пріоритетами державної політики у сфері освіти, сформульованими в концепції її модернізації, є стійкий розвиток системи освіти, підвищення якості і забезпечення сучасного рівня знань на основі збереження їх фундаментальності і відповідності актуальним і перспективним потребам особи, суспільства і держави; розширення доступності, підвищення ефективності [9, с.40]. Таке визначення спрямованості державної освітньої політики є загальновизнаним та потребує більш детального аналізу поняття державної політики в галузі освіти.

У загальному вигляді політика може розглядатися як форми, завдання, зміст діяльності держави, здійснення нею владних повноважень. Політикою також називають участь в справах держави, специфічну діяльність, з цим пов'язану [1, с.12].

Детальніше кажучи, політика – це формулювання державою або іншим суб'єктом:

- переліку проблем, що намічаються до рішення в певний часовий період;

- порядку (пріоритетності) їх рішення;
- методів і способів рішення;
- за допомогою яких інститутів суспільства вирішуватимуться ці проблеми.

Вироблення державної політики у сфері освіти, таким чином, передбачає в першу чергу і головним чином визначення мети (системи, сукупності цілей), яка має бути досягнута.

Освітня політика – це також власна політика сфери освіти відносно інших соціальних сфер і відносно самої себе. При цьому освіта (насамперед, самі учасники освітнього процесу) постає як суб'єкт соціальних змін. Вона здатна перетворювати соціальне середовище в соціокультурну сферу як простір розвитку людини. Сутність і характер освітньої політики кожної країни зумовлені історичними змінами, соціокультурними традиціями, врешті, проєктивним баченням свого майбутнього [3, с.277]. Спільні для багатьох цивілізацій проблеми зумовили появу певних методологічних закономірностей розвитку освіти, науки, що мають прогресивний характер. Серед них можна виділити: орієнтацію на державно-громадські принципи управління; піднесення ролі альтернативних систем та інноваційних процесів, широке впровадження в усі ланки нових, перш за все інформаційних технологій; екологічна та культурологічна спрямованість освіти і науки; забезпечення громадянам права вибору, рівних умов для отримання загальної освіти, доступу до занять наукою незалежно від їх соціально-генетичних можливостей; орієнтація на морально-духовне удосконалення громадян; забезпечення безперервної освіти особистості впродовж усього життя.

Розгорнуте визначення освітньої політики повинне, крім того, виділити її багатомірний характер, зокрема, визначити:

- напрями, які відповідні органи управління зобов'язалися реалізувати, в т.ч. зі встановленням деяких тимчасових рамок реалізації;

- напрями, які підтримуватимуться на певному рівні матеріально, методично, нормативно, через залучення суспільної уваги і т. д.;

- напрями, по відношенню до яких відповідні органи управління зберігатимуть нейтральну позицію, не підтримуючи, але і не виражаючи негативне відношення;

- напрями, по відношенню до яких відповідні органи управління займають негативну позицію, всіяко при цьому її виражаючи;

- напрями, які згортаються, причому для цього виділятимуться необхідні ресурси, формуватися громадська думка, в т.ч. в професійному співтоваристві [2, с. 20].

Політика в галузі освіти обов'язково має бути оголошена, носити відкритий характер, оскільки:

- система повинна знати, як поведеться орган управління в тій або іншій ситуації;

- послідовність дій відповідно до оголошеної політики повинна скоротити число вирішуваних поточних питань; крім того, в рамках політики вони вирішуватимуться швидше;

- в результаті оголошення політики можна чекати подальшої стабілізації ситуації [1, с.21].

Об'єктами освітньої політики є власне самі національні системи освіти, що офіційно закріплені в кожній державі, міжнародні зв'язки національних систем освіти, структурні елементи. Виходячи з нерівності економічного розвитку держав сучасного світу, їх освітня політика спрямована на розвиток різних елементів системи освіти. У розвинених державах освітня політика виступає важливою частиною соціальної стратегії держави. Освіта і спрямовуюча її розвиток освітня політика виходять на перший план у програмах державних реформ [11, с.11].

Науково-методологічний зміст поняття державна освітня політика розглядається з боку поєднання всіх її елементів у єдину систему. Наприклад, В. Тертичка наголошує, що державна політика як багатовекторна система відтворює динамічну єдність і взаємодію основних сфер суспільного життя; під час формування державної політики вкрай важливо враховувати вплив на її зміст соціально-економічних та політичних чинників [18, с.33].

Загалом, поняття «освітня політика» не має загальноприйнятого тлумачення. Так, російській дослідник В. В. Кадакін розуміє сучасну освітню політику як «сукупність доктринальних ідей та стратегічних цілей, що визначають функціонування і розвиток системи освіти в рамках існуючого законодавства» [6, с.3]. Українські дослідники, зокрема В. С. Журавський вважає, що «державна освітня політика є системою дій щодо реалізації в суспільстві затвердженої органами державної влади і схваленої громадською думкою концепції освіти. В Україні на сьогодні такою концепцією є «Національна доктрина розвитку освіти», затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р.» [4, с7].

Але ці визначення обмежують освітню політику тільки законодавчим виміром, викреслюючи значення аксіологічних складових освіти. У цих визначеннях не враховується сутнісна якість політичного впливу: політика – це організаційна і регулятивно-контрольна сфера суспільства [3, с.276], регулювання відносин в системі, побудова режиму взаємодії елементів у системі.

Аксіологічну складову освітньої політики визначають багато дослідників. І. Іванюк підкреслює, що освітня політика має певні характеристики, важливі для розуміння того, в який спосіб вона формується; треба брати до уваги контекст і передісторію прийняття політичних рішень в освіті;

в основі політики – певні цінності, тому в будь-якому разі складно уявити політичне рішення, яке не ґрунтується на цінностях; політика не може бути створена з чистого аркуша, без урахування обставин, у яких її впроваджуватимуть, треба зважати на загальний контекст творення політики: історичний, соціальний, економічний, етнічний, релігійний та ін. [5, с.15-16].

Крім того, державна освітня політика визначається не тільки цілями освіти, а є чинником взаємодії економічних, політичних і соціокультурних дій суспільства, а також інтересів кожної окремою людини, яка реально або потенційно включена до освітнього простору. О. Оболенський звертає увагу на те, що держава функціонує в певному соціальному оточенні, залежить від економіки та культури суспільства, його структури, психології і духовних цінностей громадян, їхнього менталітету, історичної пам'яті поколінь тощо. У зв'язку з цим процеси формування й здійснення освітньої політики на кожному етапі розвитку суспільства мають певні особливості, які детермінуються співвідношенням соціально-економічних умов та суспільно-політичних відносин, що, власне, і впливає на визначення змісту, пріоритетних цілей освітньої політики, вибір методів і засобів їхнього досягнення. Сукупність цілей та завдань держави, що практично реалізуються нею в освітній сфері, відтворюють сутність держави та її соціальне призначення [11].

Вивчення процесів формування державної освітньої політики дозволяє прийти до висновку, що в загальному контексті політика може розглядатися як форми, завдання, зміст діяльності держави, втілення нею власних повноважень. Саме тому, формування державної освітньої політики проходить наступні етапи [10, с.12]:

- 1) визначення принципів завдань;
- 2) визначення перспективних і найближчих цілей, які повинні бути досягнуті у конкретний термін часу;
- 3) вироблення методів, засобів, форм діяльності;
- 4) вибір організацій (інституцій), за допомогою яких буде втілюватися діяльність і можуть бути досягнуті поставлені цілі;
- 5) підбір та розташування кадрів, які здатні зрозуміти і виконати накреслені завдання. Безумовно, ці позиції передбачають проведення аналізу конкретної ситуації, перегляд (підбір) можливих варіантів рішення поставлених завдань.

Відповідальна освітня політика спрямована на формування певного рівню якості освіти. Проблема якості освіти, на перший погляд, є суто спеціальною, фаховою і має розв'язуватися вченими-теоретиками (в теоретико-методологічному плані), методистами (у плані технологічному, методичному), а на практичному рівні її повинні розв'язувати вчителі, викладачі. Однак таке, сказати б, лінійне бачення проблеми вступає в

суперечність як з теоретичним розумінням активної ролі в навчально-виховному процесі всіх його суб'єктів, постулюванням необхідності їх активної взаємодії, так і з принциповими положеннями, задекларованими в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті [16, с.80]. Маються на увазі положення щодо утвердження державно-громадської моделі управління освітою, поширення впливу громадської думки на прийняття управлінських рішень, поєднання державного і громадського контролю в управлінні освітою, оцінки громадськістю освітніх послуг, дотримання принципу єдності сім'ї і школи, партнерських взаємин педагогічних колективів і батьків тощо [15].

Світове співтовариство беззастережно визнало якість освіти головною метою, пріоритетом розвитку суспільства у XXI столітті, якому підпорядковані всі інші показники людського життя. Як зазначає В. Кремень, ми є свідками якісних змін як у розвитку цивілізації, так і обставин життя людини, а значить у функціонуванні освіти й розумінні її якості. У виступах науковців, педагогів-практиків зазначається, що вона є наріжним каменем сучасної парадигми освіти, безперечним пріоритетом освітньої політики більшості країн, і Україна не стала винятком у цьому процесі [12, с.12]. Адже світ збагнув, що у високотехнологічному інформаційному суспільстві якість освіти стає головним аргументом людського розвитку, в забезпеченні такого рівня життєвої та професійної компетентності людини, який би задовольняв її прагнення до самовдосконалення і саморозвитку і, як наслідок, потреби суспільства в освічених і висококультурних громадянах. Таким чином, головна мета освітньої політики – забезпечення якості освіти відповідно до головних світових тенденцій розвитку суспільства.

В свою чергу, дослідження якості освіти можливе лише виходячи з розуміння самої природи освіти. Освіта – це, перш за все, соціальний інститут, за допомогою якого здійснюється передача культур, спадщини (професійних знань та умінь, моральних цінностей та ін.) від одного покоління до іншого, а також соціалізація індивіда і підготовка його до оволодіння різними соціальними ролями [8, с.12].

Якість освіти – це ряд системно-соціальних якостей і характеристик, які визначають відповідність системи освіти прийнятим вимогам, соціальним нормам, державним освітнім стандартам та потребам особистості. Отримання якісної освіти безпосередньо залежить від якості самих вимог (цілей, стандартів і норм), якості ресурсів (програми, кадровий потенціал, контингент абітурієнтів, матеріально-технічне забезпечення, фінанси і т.д.) та якості освітніх процесів (наукова та навчальна діяльність, управління, освітні технології), які безпосередньо забезпечують підготовку фахівців. У світовій практиці застосовуються три основних підходи до оцінювання якості освіти: репутаційний (на основі експертних оцінок), результативний

(за об'єктивними показниками) і загальний. Згідно з висновками європейської мережі з гарантування якості у вищій освіті – ENQA (European Association for Quality Assurance in Higher Education) вищі навчальні заклади повинні мати внутрішню політику та відповідні методики гарантування якості власних програм та критерії нагородження. ВНЗ є відповідальними за розвиток культури визнання важливості якості в роботі [7, с. 83].

Практичним здійсненням освітньої реформи в межах Європейського союзу стала Європейська структура кваліфікацій для навчання протягом життя (ЄСК) (European Qualifications Framework for lifelong learning – EQF) прийнята Європейським Парламентом та Радою ЄС в квітні 2008 р. Основними принципами нової структури освітніх кваліфікацій були визначені:

а) запровадження в межах ЄС уніфікованих восьми рівнів від базової середньої освіти до третього циклу вищої освіти,

б) оцінка кваліфікацій не за «входними ресурсами» навчання (learning inputs), тобто тривалістю освіти, типом інституції, країною чи регіоном, де було здобуто освіту тощо, а за результатами навчання (learning outputs), тобто конкретними знанням та навичками, які здобула особа [13, с.190]. ЄСК охоплює ширше коло типів навчання (середня освіта, неформальне та позаформальне навчання, професійне навчання тощо). Шостий рівень ЄСК відповідає першому циклу вищої освіти за Болонською структурою (бакалаврський рівень); сьомий рівень ЄСК – другому циклу (магістерський рівень), восьмий рівень – третьому циклу (докторський рівень). До 2012 року освітні сертифікати та дипломи, видані в державах – членах ЄС, повинні містити інформацію про рівень освіти відповідно до класифікації ЄСК. Ці заходи покликані створити державні гарантії якості освіти у єдиному освітньому просторі.

Для досягнення цього слід не лише розробити, але й запровадити таку стратегію безперервного покращення якості, в якій певна роль відводилася б студентам та іншим зацікавленим фізичним та юридичним особам. Крім того, передбачається існування формальних механізмів погодження, періодичної перевірки та моніторингу власних програм та нагород; оцінювання студентів згідно гласних критеріїв, які застосовуються однаково до всіх; наявність механізмів встановлення компетентності та необхідної кваліфікації викладачів. Вищі навчальні заклади несуть відповідальність за доступність літератури, необхідної для опанування програми; за проведення роботи зі збору, аналізу та використання відповідної інформації з ефективного менеджменту навчальних програм та іншої діяльності; за регулярне оприлюднення актуальної, неупередженої та об'єктивної інформації (як кількісної, так і якісної) щодо тих програм та нагород, які пропонуються [7, с.85].

Степенко Г.В. і Корсак К.В. пропонують вирізняти «якість задуму» та «якість відповідності» в державній політиці, а щодо якості освіти розрізняють:

якість з дидактичної та/або педагогічної точки зору: такі проблеми, як ефективність навчання та викладання, гнучкість у навчанні, компенсаційні програми. Якість освіти розглядається як оптимізація процесів навчання та викладання;

якість з (макро-)економічної точки зору: питання повернення інвестицій у навчання та підготовку (також компаніями), ефект та ціна розміру класу. Якість освіти розглядається як оптимізація вартості навчання та підготовки;

якість з соціальної або соціологічної точки зору: забезпечення однакових можливостей для різних груп населення. Якість освіти розглядається, як оптимізація відповідності освіти до соціальних вимог;

якість з точки зору клієнта: здатність шкіл та провайдерів навчання відповідати конкретним вимогам клієнтів (студентів, учнів, батьків, роботодавців), та надавати необхідне навчання та підготовку. Якість освіти розглядається як оптимізація вимог [17].

В умовах реформування української системи освіти якість стає наріжним каменем, який визначає перспективність поставлених завдань та ефективність їх виконання. У Національній доктрині розвитку освіти зазначено, що освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету й конкурентоспроможності України на міжнародній арені, а якість освіти визначена національним пріоритетом і передумовою національної безпеки держави [15, с.3]. На її забезпечення спрямовуються матеріальні, фінансові, кадрові та наукові ресурси суспільства й держави, а моніторинг якості освіти стає основою оцінювання державою та громадськістю освітніх послуг, рівного доступу громадян до здобуття якісної освіти [14, с.10]. Отже, забезпечення високоякісної освіти на всіх її етапах і рівнях, оцінювання її результативності й управління якістю – одне з основних завдань сьогодення, яке має не лише педагогічний чи суто науковий контекст, але й соціальний, політичний та управлінський аспекти.

Література:

1. Беляков С.А. Образовательная политика и управление образованием / С.А. Беляков // Университетское управление. – 2008. – № 6.
2. Беляков С.А. Системные аспекты образовательной политики и управления образованием / С.А. Беляков, В. Ж. Ку克林 // Университетское управление: практика и анализ. – 2003. – № 3(26).

3. Єрмакова Т. Г. Основні напрямки регіональної освітньої політики / Т.Г. Єрмакова // Вісн. Львівськ. ун-ту. ім. І.Франка. Сер. Соціологія. – Вип. 4. – 2010.
4. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В.С. Журавський. – К.: Ін Юре, 2003.
4. Іванюк І.В. Оцінювання освітніх проєктів та програм: Навч. Посібник / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2004.
5. Кадакин В.В. Формирование современной образовательной политики (национально-региональный аспект): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.В. Кадакин. – М., 2002.
6. Кісіль М.В. Оцінка якості вищої освіти / М.В. Кісіль // Вища освіта України. – 2005.- № 4 (14).
7. Кісіль М. Деякі термінологічні та методологічні засади філософського аналізу якості вищої освіти / М.Кісіль // Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін: 36. матер. наук.-метод. конф. – Івано-Франківськ: Факел, 2007.
8. Ковалева Н.В. Комментарий к докладу Клода Соважо и Николь Беллы «Образовательные индикаторы и политика: практическое руководство» / Н.В. Ковалева // Вопросы образования. – 2004. – № 4.
9. Красняков Є.В. Освітня політика як інструмент впливу держави на систему освіти / Є.В. Красняков // Шлях освіти. – 2006. – № 4.
10. Красняков Є. Чинники впливу на процеси формування та здійснення державної політики в галузі освіти України / Є.Красняков // [Електронний документ] Віче: журнал Верховної Ради Укр. – 2011. № 2. – Режим доступу: www.viche.info/journal/2381
11. Кремень В.Г. Якісна освіта в контексті загальноцивілізаційних змін / В.Г. Кремень // Освіта України. – №89. – 2006. 28 листопада.
12. Міненкова Н. Болонський процес – нова філософія вищої освіти в Європі: яким бути українському контексту реформ? / Н.Міненкова // Освіта регіону. – 2009. – № 2.
13. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / За заг. ред. О.І. Локшиної – К.: К.І.С, 2004.
14. Національна доктрина розвитку освіти: Затв. Указом Президента України від 17.04.2002 №347 –К.: Шкільний світ, 2001.
15. Слюсаревський М.М. Проблема якості освіти: соціально-психологічний контекст / М.М. Слюсаревський // Соц. психологія. – 2007. – №1. – С.80.
16. Степенко Г. Про деякі аспекти забезпечення якості європейської професійної освіти / Г.Степенко, К. Корсак // Освіта і управління. – 1999. – № 3.

17. Тергичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В.В. Тергичка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.

Линовицкая О. Формирование ответственной государственной политики в области образования

Государственная образовательная политика рассматривается сквозь призму осуществления государством властных полномочий.

Ключевые слова: человек, образование, государственная политика, образовательная политика, ответственность.

Lynovytska O.V. Formation of accountable state policy in the sphere of education

State educational policy is considered through a prism of fulfillment of state authority.

Keywords: human, education, state policy, educational policy, responsibility.

УДК 1.147

ВПРОВАДЖЕННЯ ВИСОКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

Макаренко С.О.[©]

*Кандидат філософських наук, радник дирекції Інституту
обдарованої дитини НАПН України*

Навчання обдарованих дітей розглядається з огляду на впровадження новітніх педагогічних технологій.

Ключові поняття: обдарованість, здібність, навчання, педагогічні технології.

Зародившись більше трьох десятиліть тому в США, термін «педагогічна технологія» швидко увійшов в лексикон усіх розвинених країн. У зарубіжній педагогічній літературі поняття «педагогічна технологія», або «технологія навчання», спочатку співвідносилось з ідеєю технізації навчального процесу, прихильники якої вбачали в якості основного способу підвищення ефективності навчального процесу широке використання технічних засобів навчання. Таке трактування зберігалася аж до 70-х рр. минулого сторіччя.

У 70-і рр. у педагогіці вже сформувалася ідея повної керованості навчального процесу. Відповідно, у багатьох міжнародних виданнях з'являється нова інтерпретація сутності педагогічної технології: педагогічна технологія – це «не просто дослідження в сфері використання технічних засобів навчання або комп'ютерів; це дослідження з метою виявити принципи і розробити прийоми оптимізації освітнього процесу шляхом аналізу факторів, що підвищують освітню ефективність, шляхом конструювання і застосування прийомів і матеріалів, а також за допомогою оцінки методів, які застосовують» [5, с. 65].

Спроби внести технологію в навчальний процес не припинялися і в нашому сторіччі. Приблизно до середини 50-х років вони були пов'язані зі створенням якогось технічного середовища, комплексу автоматизованих засобів для традиційного навчання. Із середини 50-х років з'явився новий технологічний підхід до побудови самого навчального процесу. Але й перший підхід продовжує розвиватися по шляху освоєння нових інформаційних технологій. Обое напрямків все більш замикаються, міняючи саму парадигму освіти. Сьогодні, за словами В. В. Гузєєва, «поняття освітньої

технології може розглядатися широко як область педагогічної науки і як конкретна освітня технологія» [4, с. 8].

Усього існує понад 200 визначень поняття «педагогічна технологія». Проте згідно з В.П. Беспалько, їх можна звести до кількох – це: сукупність форм, методів і засобів навчально-виховного й управлінського процесів, спрямованих на досягнення мети освіти; алгоритм дій у цих процессах; галузь знань про складові даних процесів» [1, с. 144].

Розкриваючи сутність педагогічної технології, пов'язаної з ідеєю управління процесом навчання, японський вчений Т. Сакамото писав, що «педагогічна технологія представляє собою впровадження в педагогіку системного способу мислення, який можна інакше назвати «систематизацією освіти» або «систематизацією класного навчання» [11, с. 47].

На думку Г. К. Селевко, педагогічна технологія означає «системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, які використовуються для досягнення педагогічних цілей» [13, с. 48].

У вітчизняній педагогічній літературі, як справедливо відзначають багато авторів, у розумінні та вживанні терміна «педагогічна технологія» існують різночитання. В.П. Беспалько визначає педагогічну технологію як «сукупність засобів і методів відтворення теоретично обґрунтованих процесів навчання і виховання, що дозволяють успішно реалізовувати поставлені освітні цілі» [2, с. 33]. Б. Т. Лихачов вважає, що «педагогічна технологія – сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і компонування форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; вона є організаційно-методичним інструментарієм педагогічного процесу» [12, с. 104]. За М. В. Кларін, педагогічна технологія означає «системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, які використовуються для досягнення педагогічних цілей» [9].

Г.К. Селевко виділяє три аспекти «педагогічної технології»: 1) «науковий: педагогічні технології – частина педагогічної науки, яка вивчає і розробляє цілі, зміст і методи навчання та проектує педагогічні процеси; 2) процесуально-описовий: опис (алгоритм) процесу, сукупність цілей, змісту, методів і засобів для досягнення планованих результатів навчання; 3) процесуально-дієвий: здійснення технологічного (педагогічного) процесу, функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних педагогічних коштів» [13;14-15].

У сучасній педагогіці представлені найрізноманітніші технології, тому що кожен автор привносять у педагогічний процес щось своє, індивідуальне. Однак по численним подібностям і загальним ознакам можна виділити наступні технології: за рівнем застосування: загальнопедагогічні,

приватнометодологічні (предметні) і локальні (модульні); по філософській основі: наукові й релігійні, гуманістичні й авторитарні; по науковій концепції засвоєння досвіду: асоціативно-рефлекторні та біхевіористичні; по орієнтації на особистісні структури: інформаційні (формування знань, умінь і навичок); операційні (формування способів розумових дій); евристичні (розвиток творчих здатностей); прикладні (формування дієво-практичної сфери); по характері модернізації традиційної системи навчання: технології по активізації й інтенсифікації діяльності учнів; технології на основі гуманізації й демократизації відносин між учителем і учнями; технології на основі дидактичної реконструкції навчального матеріалу та ін. Та більш докладно хотілося б зупинитися на впровадженні різних високих педагогічних технологій навчання, до яких входять: технологія розвиваючого навчання, технологія поетапного формування розумових дій, технологія повного засвоєння знань, технологія дистанційного навчання, технологія модульного навчання, технологія комп'ютерного навчання, технологія програмованого навчання, технологія різнерівневого навчання.

Із усіх існуючих вітчизняних технологій навчання технологія розвиваючого навчання є однією з найбільш визнаних. Вирішальна роль в цій технології приділяється принципу навчання на високому рівні труднощів, що характеризується не тим, що підвищує якусь абстрактну «середню норму труднощів», а тим, що розкриває духовні сили дитини, дає їм простір і напрямок. Якщо навчальний матеріал і методи його вивчення є такими, що перед школярами не виникає ніяких перешкод, які повинні бути переборені, то розвиток дітей іде слабо.

Принцип навчання на високому рівні труднощів визначає відбір і конструювання змісту освіти. Навчальний матеріал стає більш глибоким, провідна роль приділяється теоретичним знанням, при цьому однак не знижується значення практичних умінь і навичок учнів.

Один із прибічників даної технології Л. В. Занков стверджував, що «у вивченні програмного матеріалу варто йти вперед швидким темпом. Ненавмисне вповільнення темпу, яке є пов'язаним з багаторазовим і одноманітним повторенням пройденого, створює перешкоди або навіть унеможливує навчання на високому рівні труднощів» [8, с. 127].

Для дітей з різними типами розумової активності підходить технологія поетапного формування розумових дій, яка була розроблена на основі відповідної теорії П. Я. Гальперина, Д. Б. Ельконіна, Н. Ф. Талізної і ін. Автори даної теорії встановили, що «знання, уміння й навички не можуть бути засвоєними й збереженими поза діяльністю людини. У ході практичної діяльності в людини формується орієнтовна система знань про мету, план і засоби здійснення дії. Тобто, для безпомилкового виконання дії людина повинна знати, що при цьому відбудеться, на які аспекти необхідно

звернути увагу, щоб не випустити з-під контролю головне. Ці положення становлять основу теорії навчання як поетапного формування розумових дій» [7, с. 23].

Відповідно до даної теорії, технологія навчання будується відповідно до орієнтовної основи виконання дії, яка повинна бути засвоєною тими, кого навчають. Цикл засвоєння складається з ряду етапів.

Перший етап припускає актуалізацію відповідної мотивації учня; другий етап пов'язаний з усвідомленням схеми орієнтовної основи діяльності (дії). (Учні попередньо знайомляться з характером діяльності, умовами її протікання); третій етап – виконання дії в зовнішній формі, матеріальної або матеріалізованої, тобто за допомогою яких-небудь моделей, схем, креслень і т.п. (Ці дії включають виконавчі й контрольні функції, а не тільки орієнтаційні); четвертий етап – зовнішнього мовлення, коли ті, кого навчають, проговорюють уголос ті дії, які усвоюються. (Відбувається подальше узагальнення та автоматизація дій); п'ятий етап – етап внутрішнього мовлення, коли дія проговорюється про себе. (Установлено, що в процесі внутрішнього мовлення узагальнення й згортання дії йде найбільше інтенсивно); шостий етап пов'язаний з переходом дії у внутрішній (розумовий) план.

Керування процесом навчання відповідно до даної теорії відбувається шляхом зміни названих етапів і здійснення контролю з боку вчителя.

Технологія поетапного формування розумових дій має як позитивні, так і негативні сторони. Перевагами даної технології є: створення умов для роботи учня в індивідуальному темпі; скорочення часу формування вмінь і навичок за рахунок показу зразкового виконання дій, які розучуються; досягнення високої автоматизації дій у зв'язку з їхньою алгоритмізацією; забезпечення доступного контролю якості виконання як дії в цілому, так і її окремих операцій; можливість оперативної корекції методик навчання з метою їхньої оптимізації.

Недоліками технології поетапного формування розумових дій є обмеження можливостей засвоєння теоретичних знань, складність розробки методичного забезпечення, формування в тих, кого навчають, стереотипних розумових і моторних дій на шкоду розвитку їхнього творчого потенціалу. Даних недоліків можна уникнути, коли застосовувати для навчання технологію повного засвоєння знань, яка задає єдиний для учнів фіксований рівень оволодіння знаннями, уміннями й навичками. Визначальними в цій технології є плановані результати навчання, які повинні бути досягнуті всіма учнями. Це є еталоном повного засвоєння. Підготовка навчального матеріалу при даній технології полягає в тому, що весь зміст навчального матеріалу розбивається на окремі навчальні одиниці (у різних авторів – «навчальні елементи», «одиниці змісту», «малі блоки» і т.д.). Навчальні

одиниці є змістовно цілісними і невеликими по обсягу (3—6 уроків). По кожній з одиниць засвоєння готується тест (контрольне завдання) по двобальній шкалі (залік-незалік). До кожної навчальної одиниці також розробляється певний дидактичний матеріал, розрахований на таке додаткове пророблення незасвоєного матеріалу, що відрізняється від первісного способу його вивчення й дає можливість учневі підібрати підходящі для нього способи сприйняття, осмислення й запам'ятовування. По всій темі визначається еталон її повного засвоєння. Та інколи учні мають різний рівень засвоєння знань. Для таких груп дітей існує технологія різнерівневого навчання.

Технологія різнерівневого навчання передбачає урівнення диференціації за рахунок розподілу потоків на рухливі й відносно гомогенні по складу групи.

Використовують три варіанти диференційованого навчання: 1) на основі попередньої діагностики динамічних характеристик особистості й рівня оволодіння загальнонавчальними вміннями учні з початку навчання розподіляються по класах, які працюють по програмах різного рівня; 2) внутрішньокласова диференціація відбувається в середній ланці, залежно від пізнавальних інтересів на добровільній основі створюються групи поглибленого вивчення окремих предметів; 3) диференціація за рахунок профільного навчання в основній школі й старших класах, організована на основі психодідактичної діагностики, експертної оцінки, рекомендацій учителів і батьків, самопізнання й самовизначення школяра.

Та жодна з технологій буває неповноцінною без технології програмованого навчання. В свою чергу, остання почала активно впроваджуватись в освітню практику із середини 60-х рр. XX сторіччя. Основна мета програмованого навчання складається в поліпшенні керування навчальним процесом. У джерел програмованого навчання стояли американські психологи й дидакти: Н. Краудер, Б. Скінер, С. Прессі. У вітчизняній науці технологію програмованого навчання розробляли П. Я. Гальперин, Л. Н. Ланда, А. М. Матюшкін, Н. Ф. Тализіна й ін.

За словами П. Я. Гальперина, «технологія програмованого навчання – це технологія самостійного індивідуального навчання по заздалегідь розробленій навчальній програмі за допомогою спеціальних засобів (програмованого підручника, особливих навчальних машин, ЕОМ і ін.). Вона забезпечує всім тим, хто вчиться, можливість здійснення навчання відповідно до їх індивідуальних особливостей (темп навчання, рівень навченості й ін.)» [3, с. 45].

Основний засіб реалізації технології програмованого навчання – навчальна програма. Вона пропонує послідовність дій по оволодінню певною одиницею знань. Навчальні програми можуть бути оформлені у

вигляді програмованого підручника або інших видів друкованих підручників (безмашинне програмоване навчання) або у вигляді програми, що подається за допомогою навчальної машини (машинне програмоване навчання).

В основу навчальних програм кладуть три принципи програмування: лінійне, розгалужене й змішане.

При лінійному принципі програмування той, кого навчають, працюючи над навчальним матеріалом, послідовно переходить від одного кроку програми до наступного. При цьому всі учні послідовно виконують запропоновані кроки програми. Розходження можуть бути лише в темпі пророблення матеріалу.

При використанні розгалуженого принципу програмування робота учнів, які дали вірні або невірні відповіді, диференціюється. Якщо учень вибрав вірну відповідь, то одержує вказівку про перехід до наступного кроку програми. Якщо ж учень вибрав помилкову відповідь, йому роз'яснюється сутність допущеної помилки, і він одержує вказівку повернутися до якогось із попередніх кроків програми або ж перейти до деякої підпрограми.

Принцип розгалуженого програмування, дозволяє більше індивідуалізувати навчання учнів. Учень, що дає вірні відповіді, може швидше просуватися вперед, переходить без затримок від однієї порції інформації до іншої. Учні, що роблять помилки, просуваються повільніше, але зате читають додаткові пояснення й усувають пробіли в знаннях.

Незалежно від характеру технологічної системи програмованого навчання навчальна програма може бути представлена за допомогою підручників або машин. Існують підручники з лінійними, розгалуженими й змішаними структурами програмування матеріалу.

Різними бувають і машини, призначені для подання запрограмованих текстів. Їхній тип залежить від реалізованої дидактичної функції: інформаційні машини, призначені для передачі учнем нової інформації; машини-екзаменатори – служать для контролю й оцінки знань учнів; машини-репетитори, призначені для повторення з метою закріплення знань; тренувальні машини, або тренажери, використовуються для формування необхідних практичних умінь, наприклад друкування на машинці, алгоритмізації пошуку ушкоджень у технічних пристроях, обслуговування машин і т.п.

Принципової різниці між структурою програмованих підручників і програмами до навчальних машин немає. Основна різниця полягає лише в техніці подачі навчальної інформації й завдань, одержання відповіді від учня й видачі йому повідомлення про ступінь правильності його дій. Та дана технологія є неможливою без технології комп'ютерного навчання.

Бурхливий прогрес в області розвитку персональних електронно-обчислювальних машин вивів педагогів на нову технологію комп'ютерного навчання. Комп'ютери, оснащені спеціальними навчальними програмами, дають можливість вирішувати майже всі дидактичні завдання. Вони одночасно видають певну інформацію, перевіряють, чи засвоїли її учні і якою мірою, формують відповідні теоретичні знання й практичні вміння, відкривають доступ до електронних бібліотек, до основних вітчизняних і міжнародних баз даних; за лічені секунди можуть знайти потрібну цитату, абзац, параграф або главу книги, виділити в ній головне й т.п. Деякі комп'ютери, можуть пристосовувати темп навчання до індивідуальних особливостей учнів, аналізувати кожну відповідь і на цій основі встановлювати чергові порції навчального матеріалу, реєструвати відповіді, збільшувати або зменшувати кількість матеріалу, залежно від рівня складності питань, які задаються, час, який є необхідним для підготовки відповіді учнем.

Ефективність технології комп'ютерного навчання обумовлюється якістю навчальних програм і якістю обчислювальної техніки. Та хоча комп'ютеризація освіти в Україні почала відбуватися не так давно, та все ж найновішою технологією, яка була впровадженою в нашу освіту є технологія модульного навчання. Сутність технології модульного навчання полягає в тому, що учень самостійно (або з певною допомогою) досягає конкретних цілей у процесі роботи з модулем. Модуль – це цільовий функціональний вузол, у якому об'єднані навчальний зміст та технологія оволодіння ним.

Зміст навчання при даній технології представлена в закінчених самостійних інформаційних блоках. Їхнє засвоєння здійснюється відповідно до дидактичної мети, що містить у собі вказівку не тільки на обсяг змісту, який досліджується, але й на спосіб і рівень його засвоєння.

При застосуванні технології модульного навчання розробляється модульна програма, що складається з комплексної дидактичної мети й сукупності модулів, що забезпечують досягнення цієї мети. У модулі входять великі блоки навчального змісту. Для складання програми виділяються основні наукові ідеї курсу, навколо яких у певні блоки структурується зміст навчального предмету. Потім формулюється комплексна дидактична мета, що має два рівні: рівень засвоєння навчального змісту й рівень орієнтації на його використання в практиці й у ході подальшого навчання. З комплексної дидактичної мети виділяються інтегруючі дидактичні цілі, відповідно до яких розробляються модулі.

Модулі підрозділяються на три типи: пізнавальні, які використовуються при вивченні основ наук; операційні, які необхідні для формування й розвитку способів діяльності, і змішані, які містять в собі перші два компоненти.

При модульному навчанні на самостійну роботу приділяється максимальний час. Учень вчиться самостійному плануванню, організації, самоконтролю й самооцінці, що дає йому можливість усвідомити себе в навчальній діяльності, самому визначити рівень освоєння знань, побачити пробіли у своїх знаннях і вміннях.

Застосування технології модульного навчання дозволяє перевести навчання на суб'єктно-об'єктну основу. Наявність модулів із друкованою основою дає можливість учителю індивідуалізувати роботу з окремими учнями.

Технологія модульного навчання припускає також контроль, аналіз і корекцію в сполученні із самоврядуванням. Модулі можуть використовуватися в будь-якій організаційній системі навчання й тим самим поліпшувати її якість і підвищувати ефективність. Результативно сполучити традиційну систему навчання з модульною.

Додатковою високо педагогічною технологією слід вважати технологію дистанційного навчання. Адже, технологія дистанційного навчання – це одержання освітніх послуг без відвідування навчального закладу, за допомогою сучасних систем телекомунікації, таких як електронна пошта, телебачення й інтернет. Технологія дистанційного навчання дає можливість урахувати індивідуальні здібності, потреби, темперамент і зайнятість того, хто навчається. Також дана технологія надає можливість вивчати навчальні курси в будь-якій послідовності, швидше або повільніше. У цьому є безсумнівні переваги технології дистанційного навчання. Дана технологія припускає використання традиційних форм навчання (лекції, консультації, лабораторні роботи, контрольні роботи, заліки, іспити й ін.), але вони мають свої відмінні риси. Лекції виключають живе спілкування з викладачем. Для запису лекцій використовуються дискети, CD-Диски й ін. Застосування новітніх інформаційних технологій (гіпертексту, мультимедіа, Гіс-Технологій, віртуальної реальності й ін.) робить лекції виразними й наочними. Для створення лекцій можна використовувати всі можливості кінематографа: режисуру, сценарій, артистів і т.д. Такі лекції можна слухати в будь-який час і на будь-якій відстані. Крім того, не потрібно конспектувати матеріал.

Отже, використання сучасної техніки, як зазначено в підручнику по педагогіці, «дозволяє також проводити перевірку результатів теоретичного й практичного засвоєння знань тих, хто навчається» [10, с. 105].

Навіть сам термін «педагогічна технологія» від початку своєї появи був пов'язаним з різноманітними технічними засобами, які стосуються процесу навчання такими, як комп'ютери дискети, диски, різноманітні програми і т. д. Друге, досить широке визначення педагогічної технології, пов'язане з систематизацією змісту та методів навчання. Однак кожен метод має як

свої переваги, так і недоліки. Не існує ідеальної технології або методу навчання. Для кожної особистості, залежно від рівня її розвитку та сприйняття, підходить та чи інша педагогічна технологія навчання. Але через деякий час, завдяки постійному розвитку людини, дана технологія може перестати давати високі результати. Тому, для досягнення високого результату навчання слід постійно (через деякий час) комбінувати високоякісні технології навчання, деякі з них застосовувати разом з іншими (якщо це можливо), а деякі (в залежності від типу розумового розвитку дитини) слід просто виключити. Саме такий підхід до навчання уможливило творчу реалізацію як вчителя, так і обдарованої дитини.

Література:

1. Беспалько В.П. Инструменты диагностики качества знаний учащихся [Текст] / В.П. Беспалько // Школьные технологии. – 2006. №2. С.138-150.
2. Беспалько В. П. Программированное обучение. Дидактические основы / В.П. Беспалько. – М.: Высшая школа, 1970. – 300 с.
3. Гальперин П. Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка / П.Я. Гальперин. – М.: МГУ, 1985. – 278 с.
4. Гузеев В.В. Образовательная технология: от приема до философии / В.В. Гузеев. – М.: Сентябрь, 1996. – 112 с.
5. Даниленко Л. Менеджмент інновацій в освіті / Лідія Даниленко. – К.: Шк. світ, 2007 – 120 с.
6. Джурицкий А.Н. История зарубежной педагогики [Текст] / А.Н. Джурицкий. – М.: Форум, 1998. – 272 с.
7. Экземплярский, В. М. Проблема школ для одаренных / В.М. Экземплярский – М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
8. Занков Л. В. Избранные педагогические труды. – 3-е изд., дополн / Л.В. Занков. – М.: Дом педагогики, 1999 – 608 с.
9. Кларин М. В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках / М. В. Кларин. – М.: Арена, 1994. – 222 с.
10. Крившенко Л. П. Педагогика: учебник / Под ред. Л. П.Крившенко. – М.: Проспект, 2004. – 429 с.
11. Кукушин В.С. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Ростов н/Д: Издательский центр «Март», 2004. – 336 с.
12. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений и слушателей ИПК и ФПК / Б. Т. Лихачев – М.: Прометей, Юрайт, 1998. – 464 с.

13. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с. С.14-15.

Макаренко С.А. Внедрение высоких педагогических технологий во время обучения одаренных детей

Обучение одаренных детей рассматривается ввиду внедрения новейших педагогических технологий.

Ключевые слова: одаренность, способность, обучение, педагогические технологии.

Makarenko S.O. Implementation of high pedagogical technologies during education of gifted children

Education of gifted children is considered given the implementation of modern pedagogical technologies.

Keywords: giftedness, aptitude, education, pedagogical technologies.

УДК 13.1(091)

ПЕРСОНАЛІСТИЧНА Й ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКА ПАРАДИГМИ РОЗУМІННЯ ДИТИНСТВА

Загарницька І. І. ©

*Кандидат філософських наук, директор Інституту розвитку дитини
НПУ імені М.П.Драгоманова*

Філософське осягнення дитинства репрезентується в контексті персоналістичної та екзистенціалістської парадигми людини.

Ключові поняття: людина, дитинство, діяльність, екзистенція.

Серед соціально значущих причин виникнення персоналізму, для якого людина є передусім діяльною особистістю, а не лише абстрактним мислячим суб'єктом, дослідники називають глибоку економічну кризу кінця 20-х – початку 30-х рр., утвердження тоталітарних і фашистських режимів у різних країнах Європи й Азії. У зв'язку з цими подіями особливо гостро постають питання специфіки особистісного буття людини, його сенсу. Персоналізм намагається відповісти на ці питання переважно в рамках теїстичної традиції, здебільшого на основі християнського віровчення в різних його модифікаціях. Головним і визначальним джерелом персоналізму постає християнська метафізика особистості [7, с.12]. Аналіз буття й сенсу існування людини персоналізм здійснює також за допомогою дослідження текстів художньої літератури, яка також розкриває конкретно-історичний і водночас універсальний характер буття людини.

Визнання особистості первинною творчою реальністю, вищою духовною цінністю, на думку одного з фундаторів персоналізму П. Рікера, є значно більш перспективним для філософських досліджень, ніж філософування за допомогою таких понять, як суб'єкт та індивід. Інший представник персоналізму Е. Мунье вважає, що перетворення дитини на людину-особистість співпадає із загальним рухом людської історії до цивілізованого способу буття, справжньої культури й духовності. На відміну від інших філософських напрямів, персоналісти звертаються до конкретної людини, яку розуміють в усьому розмаїтті її проявів та видів діяльності.

Особистість для персоналістів – це найважливіша онтологічна категорія, вона є самовиявом буття, неперервне існування якого визначається вольовою активністю людини та її діяльністю. З позицій персоналізму, становлення людської особистості, яке починається з дитячого віку, характеризують три основні параметри, що перебувають у складній взаємодії: екстеріоризація, інтеріоризація, трансценденція. Екстеріоризація

є самоздійсненням людини у зовнішньому світі, інтеріоризація передбачає поглиблену саморефлексію, аналіз особистістю свого світу. Обидва ці процеси пов'язані спрямованістю на осягнення надкатегоріального трансцендентного буття, пізнання якого виходить за межі того, що можна осягнути за допомогою природних пізнавальних здібностей, що дається тільки в акті віри. При цьому у процесі трансцендування особистість співвідноситься з вищими божественними цінностями – істиною, добром і красою.

У ХХ ст. проблема людини посідає центральне місце й у філософії екзистенціалізму. За Ж.-П. Сартром, свобода індивіда як носія стурбованої суб'єктивності, вкинутої насильно і свавільно у ситуацію «тут-буття» (об'єктивності), може бути тільки «розтисканням буття», утворення в ньому «тріщини», ніщо. Індивіда сучасного суспільства Ж.-П. Сартр розуміє як відчужену істоту, виводячи цей конкретний стан у метафізичний статус людського існування взагалі. Всезагальне значення «космічного жаху», якого зазнає індивід у ситуації влади об'єктивності, Ніщо, набуває відчужених форм людського існування, в яких індивідуальність стандартизована, віддалена від історичної самостійності, підпорядкована масовим, колективним формам побуту, організацій, держави, стихійним економічним силам, прив'язана до них також і своєю рабською свідомістю, де місце самостійного критичного мислення займають стандарти та ілюзії, вимоги суспільної думки, де навіть об'єктивний розум науки є відокремленою від людини, ворожою їй силою. Жити в такому суспільстві можливо, тільки відмовившись від себе, від особистої справжності, від «рішень» та «вибору», перекалавши останні на чийсь анонімну відповідальність – на державу, націю, расу, родину, інших людей. Але і ця відмова – відповідальний акт особистості, бо людина володіє свободою волі [10].

«Закинутість», «вкоріненість в ніщо», свобода можуть стати онтологічними підставами деструктивності. Оскільки людина деструктурована, їй ще належить знайти і створити себе, знайти, реалізувати себе як цілісність. Завдяки стану невизначеності людини, майбутнє йде їй назустріч. Її буття – це можливість бути, що може кидати її в різні напрямки, і навіть, у «ніщо». Тільки «рішення» звільняє від тимчасовості – не тому, що воно знищує її, а тому, що реалізує її у проблематичності. Визнання тимчасовості – це прийняття власної проблематичної сутності і реалізація себе як сутності.

Людина, зазначають філософи-екзистенціалісти, приречена на свободу. Вона обирає неминуче – навіть тоді, коли не хоче обирати. У поведінковому та моральному виборі бере участь не чітка рефлексивна свідомість людини, а певні дорефлексивні пласти її внутрішнього світу. Людина

обирає не розумом, а цілісністю свого «я», і вибір її реалізується у вчинкові.

Філософія та свобода, з позиції Н. Аббаньяно, виступають тотожними, якщо ж філософування не є актом свободи – це «нефілософування». Тому, незважаючи на те, що філософія на перший погляд зрозуміла тільки невеликій аудиторії людей, вона має звучати як заклик шукати власний спосіб життя і власну позицію у світі, починаючи з дитячого віку. Свобода виступає вихідною умовою людського буття та його кінцевою метою. Людина постійно трансцендує за межі самої себе. Рух від невизначеності до цілісності, від минулого до майбутнього, від дитини до дорослої людини є структурою. В основі структури лежить проблематичність, яка ніколи не усувається, навіть досягаючи певних результатів в реалізації свого «Я».

«Зміцнюючись» в єдності «Я», людська екзистенція не замикається в межах власної суб'єктивності, ізолюючись від співіснування з іншими людьми. Самодостатність окремої особистості поза соціумом, вважає Н. Аббаньяно, неможлива. Екзистенція залишається відкритою для буття, і в цьому відношенні трансцендує у співтовариство людей. Від власного вибору і рішення залежать перспективи взаємодії екзистенції з собою подібними – коекзистенція. Абсолютизація свого «Я», повна зневага інтересами інших людей веде до ізоляції індивіда, до розпаду коекзистенційних зв'язків, стану відчуження [1, с.8-9].

Отже, свобода – основоположний екзистенціал людини, оскільки має здатність долати власні межі і переходити від одних вимірів людського буття до інших. Саме з усвідомлення свободи розпочинається шлях дитини до людської особистості.

Відхід у минуле універсальних світоглядних схем, у які була вписана і педагогічна проблематика, призводить до зміни їх ірраціоналістичними концепціями людини та дитинства, притаманними новій філософській течії – філософії життя. Найбільш яскраве втілення ці концепції знайшли у працях С. К'еркегора, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше.

С. К'еркегор висуває на перший план «виховання окремих людей» із незалежними судженнями і власною моральною позицією. У поняття незалежності датським мислителем вкладено передусім здатність вибору. За С. К'еркегором, виховання такої здатності передбачає заохочення сумнівів та критики, відмову безвольно наслідувати інші думки. Таку здатність філософ пропонує розвивати через сократівський метод бесіди.

А. Шопенгауер ще більш жорстко, ніж С. К'еркегор, наполягає на вирішальному значенні внутрішніх чинників розвитку особистості. Він вважає, що в дитинстві ми маємо небагато зв'язків, а потреби наші є незначними, внаслідок чого для волі залишається невелика частина імпульсів: більша частина їх витрачається на пізнання. Життя постає для дитини в усій своїй

значущості, його враження ще не встигли притупитися від повторення, і ми серед своїх дитячих інтересів весь час в окремих випадках уловлюємо сутність самого життя.

На думку А. Шопенгауера, досвід і знайомства дитинства можуть бути визначені як своєрідні категорії, які охоплюють усі подальші людські надбання, хоч ми це і не завжди усвідомлюємо. У такий спосіб уже в дитинстві утворюється міцна основа нашого світогляду; надалі він набуває цілісності й завершеності, однак в істотних своїх рисах залишається незмінним [14, с. 226-227].

Німецький філософ заперечує якісні зміни природної сутності людської особистості за посередництва зовнішнього впливу – виховання. Бажання людини непідвладні їй, тому їх не можна змінити. Зміни в людській поведінці – це, передусім, показник її волі та пристрастей. Отже, зовнішній вплив – виховання – це лише приховування людських пристрастей та волі.

Головним злом освіти А. Шопенгауер вважає уявлення про навколишній світ як про ідеальний – такий, яким він має бути, а не такий, яким він є насправді. У дитинстві предмети та явища докільля переважно бачаться такими, якими є їх зовнішній вигляд, тобто з боку уявлення, об'єктивності, а не з боку внутрішнього буття, яким А. Шопенгауер визначає воління. Ця зовнішня краса предметів та явищ, якою насолоджується погляд, народжує в дитини думку, що ще прекраснішими вони були б, якби сама дитина мала можливість бути ними. Звідси дещо пізніше постає жага дійсного життя, потяг до діянь і страждань, внаслідок яких відбувається ознайомлення з другим боком буття – волінням, яке постійно стикається з перешкодами. Філософ образно порівнює картину життя в дитинстві з театральною декорацією, на яку дивляться здалеку, а картину життя в похилому віці – з такою самою декорацією, яка розміщена перед самими очима [14, с. 228-229].

На думку мислителя, вчителі повинні бути відвертими й чесними, оголосивши: світ перебуває серед зла, а люди не є тими, ким мають бути. Така відвертість повинна сприяти усвідомленню дитиною власної недосконалості і цим спонукати її постійно прагнути стати кращою, ніж вона є [4, с. 184].

Спеціально розглядав питання виховання та освіти дітей такий представник філософії життя, як Ф. Ніцше. У збірнику доповідей «Про майбутнє наших освітніх закладів» він зазначає, що головна вада традиційної освіти – нехтування завданнями морального виховання. Він піддає критиці німецькі гімназії XIX ст. за надмірну спеціалізацію, що призводить до зниження загальної культури, що породжує егоїзм учнів. Ф. Ніцше вважає за необхідне елітарне виховання, яке має сприяти появі талантів і

геніїв. Як неодмінну умову успіху цього процесу філософ визначив керівництво талановитою особистістю, яке здійснює геніальний наставник.

Для Ф. Ніцше ідеали не є довільними образами, які людство має перед собою. Ідеали – це не людські установи й утворення з матеріалу власних бажань та ілюзій. Ідеали – це волевиявлення, до яких так чи інакше залучена людина – не власні людські воління, але воління волі до влади. Отже, Ф. Ніцше визначає цінності як визначені волею до влади умови збереження й зростання. Воля до влади – це не людське прагнення до насильства, а космічна рухливість, яка пронизує й володарює всім суцям.

При цьому Ф. Ніцше заперечує не тільки об'єктивність, він відкидає також і суб'єктивність цінностей. Справжню цінність має життя, воно знаходить вираження в метафорі дитини, яка грає. Однак можливо, що гра є не чимось необов'язковим, довільним, але є способом, у який здійснюється світ, – можливо, що вона є не лише людською категорією, але й космологічним поняттям. Людське існування набуває своєї сутності, коли воно живе у згоді зі світом – грає разом з грою космосу [13, с.93].

Оригінальне розуміння сутності людини і дитинства дають прагматичні моделі та трансценденталізм. Засновник філософії прагматизму Дж. Дьюї розуміє виховання як метод соціалізації, змістом якого є формування громадянина, члена суспільства. Його прагматичні погляди знаходять своє відображення у відомій ідеї, що зміст та форми виховання завжди відповідають запитам конкретного суспільства, є відображенням соціальних уявлень про роль і функції громадянина [9, с.236].

Дж. Дьюї піддає критиці сучасну йому шкільну систему. На думку американського мислителя, в цій системі все пристосовано для слухання, однак залишається дуже мало місця для самої дитини, для її самостійної роботи [12]. Дж. Дьюї вважає, що виховання є самостійною практичною системою – процесом накопичення й реконструкції досвіду з метою поглиблення його соціального змісту. Завдання філософії виховання він убачає в тому, щоб осмислити педагогічну дійсність, виявити шляхи формування духовності і моральності в умовах сучасного громадського життя [8, с.9].

Кожна дитина, на думку Дж. Дьюї, – це неповторна індивідуальність, і саме вона має стати центром педагогічного процесу. Накопичення дитиною індивідуального досвіду веде до формування його особистості. Виходячи з цього, Дж. Дьюї обґрунтовує ідею створення інструментальної педагогіки, яка побудована на спонтанних інтересах й особистому досвіді дитини.

Американський мислитель зазначає, що людський мозок не здатний до пізнання, коли він перебуває у вакуумі; факти, запропоновані для вивчення, повинні мати відношення до попереднього досвіду особистості або до її потреб. Знання, на думку Дж. Дьюї, розвивається від одиничного до загального, а не навпаки. При цьому кожна особистість відрізняється від

інших своїми можливостями й характером. На цій підставі філософ робить висновок, що однакові для всіх методи не можуть призвести до однакових результатів у навчанні; більш того, методи мають відповідати особливостям кожної особистості.

Ще одним могутнім стимулом людської старанності Дж. Дьюї називає особисту зацікавленість. Філософ підкреслює, що коли праця не торкається особистих інтересів індивіда, той не буде докладати всіх зусиль для її виконання. Як би старанно він не працював, ці старання передусім пов'язані з моральними й емоційними спробами зосередити увагу на предметі [5].

Спіраючись на ці принципи, Дж. Дьюї висуває проект ідеальної школи, у якій освіта тотожна вихованню, є реконструкцією або реорганізацією досвіду самих дітей. Навчання у такій школі має зводитися переважно до ігрової та трудової діяльності, де кожна дія дитини стає інструментом її власного пізнання, засобом осягнення істини. Кінцевим результатом такого навчання, за Дж. Дьюї, має стати сформованість навичок мислення, під якими він розуміє передусім здатність до самоосвіти. Цілями освітнього процесу постають уміння вирішувати життєві завдання, оволодіння творчими навичками, збагачення досвіду, який містить знання як такі і знання про способи дії, а також виховання прагнення до самоосвіти й самовдосконалення [6, с.363].

Послідовники Дж. Дьюї (Е. Паркхерст, У. Кілпатрік, Е. Коллінгс) дотримуються думки, що можливо позитивно впливати на життя кожної людини, з дитинства піклуючись про здоров'я, відпочинок, кар'єру майбутнього сім'янина і члена суспільства. Вони пропонують зробити дитину об'єктом інтенсивного впливу різноманітних чинників формування особистості – економічних, наукових, культурних, моральних. Представники прагматизму характеризують виховання як безперервну реконструкцію особистого досвіду дітей зі спиранням на вроджені інтереси й потреби [4, с.228].

Стійкою рисою сучасної американської філософії є прагнення посилити зв'язки з життям, що знаходить прояв у специфічному стилі філософування, де здоровий глузд та теоретичний розум співіснують у спільному інтерпретаційному просторі не як антагоністи, а як комунікативні партнери. Еволюція американської філософії у питанні визначення сутності людини і дитинства, як зазначає І. Радіонова, відбувається через розширення комплементарних можливостей прагматизму. Концептуальні побудови зберігають інтенційну спрямованість прагматизму, який зберігається в різних теоретичних конструктах. Тим самим створюється спільний інтерпретаційний простір для біхевіористських, екзистенційно-антропологічних, психоаналітичних концепцій [11, с.19]. Їх об'єднує, зокрема, пошук адекватної репрезентації людини і дитинства у складних соціокультурних синтезах, у політичній практиці, у процесах життєтворчості.

Інший підхід до розуміння сутності людини та дитинства запропонувала філософія трансценденталізму, в якій етика й аксіологія були виділені в окрему галузь людського буття. Істинні цінності, як вважав видатний представник трансценденталізму І. Кант, звільняють людину від потреб, зумовлених природною організацією й досвідом, і виступають своєрідним переморенням природної людської обмеженості.

І. Кант виявляє слабкість в евдемоністському обґрунтуванні моралі, яке не враховувало, що поняття щастя у різних людей різне, суб'єктивне, воно ніколи не може бути законом. При досягненні щастя людина керується не моральними законами, а практичними порадами, щоб догодити своїм бажанням, і заради досягнення щасливого стану цілком може порушити норми моральності, якщо це принесе їй користь.

Отже, моральні регулятори не можуть зумовлюватись об'єктом бажань і мають бути незалежними від усіх матеріальних основ. Такий підхід звільняє моральні цінності від потреб і відносить їх до сфери вільної волі, яка й повинна встановити закон, обов'язковий для кожної істоти. Однак це може відбутися лише в світі «речей у собі», який відкривається не почуттю, а розумній волі, або практичному розумові. Розум називається практичним тому, що керує вчинками людей, ґрунтуючись не на еґоїстичних, а на загальних цілях. Лише чистий розум, що сам по собі є практичним розумом, дає людям моральний закон – категоричний імператив, який виступає у філософії І. Канта універсальним правилом для оцінки людських дій. Він не потребує жодного доведення і являє собою дедукцію чистого практичного розуму. Його слід виконувати заради нього самого, а не заради інших цілей. На думку філософа, якщо всі люди будуть керуватися власними інтересами, то це призведе до наростання антагонізму між ними [2, с.246]. Категоричний імператив виступає критерієм системи цінностей і сприяє їхній трансформації на всезагальну моральну повинність. Отже, моральний закон має сенс стосовно людства в цілому, а не щодо кожного окремого суб'єкта.

Трансценденталізм показує обмеженість емпіричної етики, яка при характеристиці людини і дитинства не виходить за межі окремого індивіда та його безпосередніх рушійних сил. Вищою цінністю і метою дій розумної істоти стає людське (всезагальне) в людині. У світі явищ людська особистість, як істота розумна, яка ставить цілі, сама собі дає закони, постає єдиною абсолютною самоціллю, що містить у собі умову всіх відносних цілей, і на противагу якій решта інших явищ є речами. За допомогою такого ходу думки категоричний імператив, замість суто формального визначення набуває певного змісту, перетворюється на закон захисту людської гідності. Усіма речами можна користуватися, як засобом для досягнення своїх цілей, але особистість ніколи не можна викорис-

товувати лише як засіб – навпаки, завжди необхідно віддавати пошану її абсолютній гідності. Вищий принцип морального закону проголошує: чини так, щоб завжди шанувати людську гідність як у твоїй власній особі, так і в особі іншої людини, щоб завжди ставитися до особистості як до цілі, а ніколи – тільки як до засобу [3, с.131].

Отже, трансценденталізм розглядає виховання дитини як засіб, за допомогою якого об'єктивні цінності можуть потрапити в людську душу і стати суб'єктивно значущими. На підготовчій стадії виховання можливе використання ціннісних орієнтацій, пов'язаних із прагненням до задоволення, бажанням отримати практичну користь. Однак справжнє вдосконалення людини починається з моменту, коли для неї оцінка всіх подій за моральним (загальним) законом перетворюється у природне заняття.

Вчинок заради морального закону, а, значить, через почуття обов'язку є не лише морально правильним як дія, але й стає моральною цінністю. У результаті людина зможе перебороти мотиви природних схильностей і усвідомить внутрішню свободу – здатність настільки позбавлятися невпинної нав'язливості схильностей, щоб жодна з них, навіть найулюбленіша, не мала впливу на рішення, для якого ми тепер повинні користуватися своїм розумом. Дотримання закону обов'язку, яке спочатку здається самозреченням і викликає страждання, позбавить дитину примусу, зробить його вільним. Сам же закон обов'язку поступово перетвориться на позитивну цінність.

Таким чином, філософія трансценденталізму доходить висновку, що межі людського вдосконалення не визначаються природою. Істинні цінності належать не окремому індивідові, його природній організації й досвіду, а людству загалом і виступають у формі належності. Саме вони стають метою дії розумної істоти, сприяють звільненню від необхідності, формуванню внутрішньої свободи особистості. Трансценденталізм приходить до ціннісного абсолютизму. Однак цінності, на думку його представників, є об'єктивними й абсолютними не тому, що відображають певні властивості Бога, а у зв'язку з тим, що характеризують людину як родову, розумну істоту.

Філософія дитинства залишається відкритою книгою такою ж мірою, як і сучасна філософія людини. Актуальним й необхідним завданням є створення єдиного філософського вчення про людину, яке має виявити можливості реалізації дійсного гуманізму як ідеалу розвитку людства.

Література:

1. Бесплюбняк О.О. Гуманістичні інваріанти екзистенціалізму: Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно: автореф. дис.... канд. філос. наук: 09.00.05 /

- О.О. Беслюбняк; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.
2. Ваховський Л.Ц. Аксиологічні характеристики філософії виховання німецького Просвітництва / Л.Ц. Ваховський // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2000. – Вип. 6. – С. 45-248.
3. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками / В. Виндельбанд; [пер. с нем. под ред. А. Введенского]. – М.: Гиперборея; Кучково Поле, 2007. – Т. 2. От Канта до Ницше. – 512 с.
4. Джурицкий А.Н. История зарубежной педагогики: Учебное пособие для вузов / А.Н. Джурицкий. – М.: Издательская группа «ФОРУМ» – «ИНФРА-М», 1998. – 272 с.
5. Дьюи Д. Личностная психология и воспитание / Д. Дьюи; [пер. Д.А. Ольшанского]. – Режим доступа: <http://antropology.ru/texts/dewey/dewey.htm>.
6. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / А.И. Пискунов [ред.]. – 2-е изд., испр. и дополн. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
7. Козлов Є.В. Екзистенційний персоналізм Миколи Бердяєва: автореф. дис.... канд. філос. наук: 09.00.05 / Є.В. Козлов; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 18 с.
8. Кузьмина С.Л. Философия и педагогика: методологические аспекты истории взаимосвязи / С.Л. Кузьмина // Педагогика. – 2001. – № 5. – С.8-12.
9. Мельниченко А.А. Метаморфози сучасного виховання в суспільстві, що трансформується: філософський вимір / А.А. Мельниченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – № 55. – К.: Центр духовної культури, 2006. – С.233-243.
10. Пелипишак І. Проблема свободи у філософії екзистенціалізму / І. Пелипишак. – Режим доступа: <http://www.narratif.narod.ru/pelyp01.htm>.
11. Радіонова І.О. Сучасна американська філософія освіти та виховання: еволюційні тенденції та інтерпретаційні можливості: автореф. дис.... докт. філос. наук: 09.00.05 / І.О. Радіонова; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 36 с.
12. Соколова Л.Б. Философия образования как сущность мировоззренческих оснований образовательного процесса / Л.Б. Соколова. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/18/22>.

13. Финк Э. Фрайбургские лекции по философии воспитания (1951/52) / Э. Финк // Топос. – 2000. – № 2. – С.82-94.

14. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр; [пер. с нем. Ю.И. Айхенвальда]. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 256 с.

Загарницька І.І. Персоналістическа і екзистенціалістська парадигми розуміння дитинства

Філософське розуміння дитинства представляється в контексті персоналістическої і екзистенціалістської парадигми людини.

Ключевые слова: человек, детство, деятельность, экзистенция.

Zagarnytska I.I. Personalistic and existential paradigms of understanding of childhood

Philosophical comprehension of childhood is represented in the context of personalistic and existential paradigm of a human.

Keywords: human, childhood, activity, existence.

УДК 378.1+140.8

УПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ ВИХОВАННЯ В СІМ'Ї

Коломієць Олена[©]

Кандидат філософських наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Упередження агресивності засобами сімейного виховання розглядається з огляду на психологічні особливості поведінки дітей.

Ключові поняття: особистість, агресія, агресивність, поведінка, виховання.

Підвищена агресивність дітей і підлітків є однією з найбільш гострих проблем сучасного суспільства. Але, як це не дивно звучить, є закономірним явищем, оскільки в суспільстві, де ламаються звичні підвалини економіки та в духовно-моральних сферах відбувається наростання агресивності цього суспільства в цілому і в окремо взятої особистості зокрема. Агресія молодшає з кожним роком. Наростаюча хвиля дитячої та підліткової злочинності, що здійснюється з особливою жорстокістю та збільшення числа дітей, схильних до агресивних форм поведінки, викликають обгрунтовані побоювання.

Педагогам важко визначитися на що повинні бути спрямовані їхні зусилля, щоб соціалізувати дитину у світі, повному насильства й агресії.

Відповідно до численних досліджень, зараз проява дитячої агресивності є однією з найбільш поширених форм порушення поведінки, з якими доводиться мати справу дорослим – батькам і фахівцям. Сюди відносяться спалахи дратівливості, непослух, надмірна активність, войовничість, жорстокість. У переважної більшості дітей спостерігається пряма і непряма вербальна агресія – від скарг і агресивних фантазій, до прямих образ і погроз. У багатьох дітей відзначаються випадки змішаної фізичної агресії – як непрямої, так і прямої. Така агресивна поведінка завжди є ініціативною, активною, а іноді й небезпечною для оточуючих, і тому вимагає адекватної корекції.

Агресивність сучасних дітей є актуальною в нинішніх умовах нашого життя тому вона носить у собі певні психологічні особливості, зачіпаючи не тільки оточуючих дитини людей – батьків, вихователів, вчителів, однолітків, вона створює труднощі і для самої дитини, в її взаєминах з оточуючими. Агресивність не є чимось байдужим для самої дитини, адже

прояв дитиною агресії є наслідком наявності у неї якогось серйозного неблагополуччя в ході розвитку [5, с. 112].

Агресивність визначає не тільки нинішнє становище дитини в системі суспільних зв'язків і відносин, її вплив на розвиток особистості носить більш довгостроковий характер. Дослідження показують, що агресивність досить стабільна в часі і велика ймовірність того, що агресія в дитинстві може перейти у стійке асоціальне або антисоціальну поведінку у підлітків та юнаків. Так встановлено, що діти у 8-річному віці відрізняються високим рівнем агресивної поведінки і тенденцією до уникнення соціальних контактів, надалі відчувають труднощі у навчальній діяльності, слабо встигають у школі, мають низький рівень інтелектуального розвитку, погано адаптуються. Труднощі, які відчувають такі діти, пояснюються характерним для них негативним самосприйняттям, перебільшенням, гальмуванням активності. Агресивна поведінка у дитячому віці надає вплив не тільки на ставлення дитини з навколишньою дійсністю, але і визначає розвиток всієї її особистості, різних її сторін [1, с. 15].

Висвітлюючи перші дослідження дитячої агресивності, які проводилися в нашій країні в 20 – 30-ті роки (А.С. Макаренко та ін.), дана проблема так і не була розкрита тому проходила в руслі педагогічного слідування дитячого розвитку. Педологія в дитячій психології в той період ставила перед собою завдання розробити методи впливу на психіку, виховання і перевиховання дітей. При цьому в пошуку найбільш адекватних засобів навчання і виховання дитини більша увага приділялася діагностиці індивідуальних особливостей особистості, рівню розвитку інтелекту, здібностей, а так само дослідження виникнення труднощів та відхилення у розвитку особистостей, зокрема тривоги і агресивності.

Численні дослідження останніх років показали, що для сімей, з яких виходять агресивні діти, характерні особливі взаємини між членами сім'ї. Подібні тенденції психологами описані як «цикл насильства».

Діти схильні відтворювати ті види взаємовідносин, які «практикують» їхні батьки по відношенню один до одного. Діти, обираючи методи з'ясування відносин з братами і сестрами, копіюють тактику вирішення конфліктів у батьків.

Коли діти виростають і вступають до шлюбу, вони використовують знайомі ним способи вирішення конфліктів і, замикаючи цикл, передають їх своїм дітям, через створення характерного стилю дисципліни [5, с.11].

Схожі тенденції спостерігаються і всередині самої особистості (принцип спіралі). Достовірно встановлено, що жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність її поведінки у стосунках із однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства в більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію в життєвий стиль особистості. Сам

спосіб життя, середовище, стиль і коло спілкування сприяють розвитку і закріпленню девіантної поведінки. Таким чином, має місце негативний мікроклімат в багатьох сім'ях обумовлює виникнення відчуженості, грубості, неприязні певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, всупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності і руйнівних дій [1, с.7].

Світ почуттів зовсім маленьких дітей є дуже полярним, амбівалентність почуттів ще не виникла.

Розвиток дитини 3-7 років протікає паралельно її первинному досвіду спілкування зі значимим дорослим, як правило батьком, матір'ю або вихователькою дитячого садка. Ці люди мають владу над дитиною, і чим молодші діти, тим гостріше вони переживають силу цієї влади, тим сильніше вони змушені компенсувати недолік своєї сили у фантазіях. Така компенсація може бути потрібна, якщо, наприклад, дитина сприймає перевагу дорослого як утиск своїх фантазій про власну велич, так само як і ми, дорослі, буваємо змушені пережити потрясіння. Цим пояснюється привабливість не тільки великих і сильних героїв, але і маленької мишки з мультфільму «Том і Джеррі», якій завжди вдається провчити велику кішку [1, с.9-10].

Чим молодша дитина, тим болючіше вона переживає прояв влади «сердитими» батьками, наприклад, обмеження її в задоволенні елементарних потреб (їжа, сон, свобода пересування тощо). Що болючіше раниць таку відмову, тим імовірніше збережеться до більш пізніх етапів життя поділ світу на «я хороший» і «всі інші погані» незалежно від того, надходить насправді така дитина «погано» чи ні. Це називається фіксацією на певному шаблі розвитку, яка в подальшому зовсім не обов'язково призведе до якихось порушень, але може перерости в основну життєву проблему особистості, якщо у дитини подібні травмуючі переживання будуть повторюватися. У такому випадку мрії про велич не припиняться, але неминуче будуть призводити до виникнення нових образ [2, с.32].

Незалежно від того, чи призведе це до фіксації, фаза раннього дитинства визначається несвідомим поділом світу на добро і зло, яке долається в процесі розвитку та диференціації свідомих здібностей і різних функцій Я дитини. На зміну цьому примітивного поділу прийде широта переживань, знання про всі відтінки у змішуванні добра і зла. Разом з цим зростають реальні та екзистенційні вимоги до дитини, що розвиває її особу, перетворює в дорослу людину, що має вже інші фантазії.

Агресивні дії в дитини можна спостерігати вже в ранньому дитинстві. У перші роки життя агресія проявляється майже в імпульсивних нападах впертості, часто не піддаються управлінню дорослими. Виражається це, найчастіше, спалахами злості або гніву, що супроводжуються криком, бриканням, кусанням, забіякуватістю [4 с.117].

В однорічному віці нормальними явищами можуть вважатися: замахування дитини на матір за те, що вона зробила щось неприємне йому.

На другому році життя зростає активність дитини. З розширенням можливостей самостійних дій збільшується і незалежність у поведінці дитини. Часом це прагнення до незалежності виливається в перші спроби дитини наполягти на своєму, всупереч бажанням батьків.

До трьох років скарги на впертість сина чи дочки звучать наполегливіше. У цей період діти 2х – 3х років потрапляють в дитячі садки, де починає формуватися досвід взаємодії з однолітками як процес більш-менш тривалої підтримки та дій, спрямованих на іншого. У цей період агресія носить інструментальний характер. Конфлікти між дітьми найчастіше виникають у ситуації отримання речей (іграшок). Прояв агресивності в цьому віці, переважно, залежить від реакції і ставлення батьків до тих чи інших форм поведінки [1, с.8].

Якщо батьки і вихователі ставляться нетерпимо до проявів відкритої агресії, то в результаті можуть формуватися символічні форми агресивності, такі як скиглення, фиркання, впертість, неслухняність та інші види опору, а також прояви непрямой агресії.

В цьому віці посилюється «дослідницький інстинкт», і в цей же час малюк стикається з цілою системою нових, щодо її досвіду, заборон, обмежень і соціальних обов'язків. Потрапляючи в конфліктну ситуацію між спонтанною цікавістю та батьківським «не можна», дитина мимоволі відчуває сильну депривацію – обмеження можливості задоволення своїх потреб. Неможливість вирішення цього конфлікту призводить до того, що в дитині прокидається злість, агресивні тенденції [1, с.84].

Однак, якщо раніше батьки на агресивність дитини реагували ласкою, то тепер вони частіше вдаються до погроз, позбавленням задоволень, ізоляції.

Дитина до актів насильства може відносити досить широкий спектр дій, до якого включаються навіть такі, як позбавлення ласощів, іграшки, вербальні переконання, вимовлені підвищеним тоном.

До шести-семи років до інструментальної агресії починає домішуватися агресія, адресована іншій людині особисто. Відбувається зміна форм агресії: частота просто фізичного нападу зменшується за рахунок зростання більш «соціалізованих» форм (образа, боротьба).

Прагнення привернути до себе увагу однолітків, отримати бажаний результат, бути головним, крім того, захист, помста і бажання принизити, ущемити гідність іншого з метою підкреслити свою перевагу є основними причинами проявів дитячої агресивності [3, с.75].

У дітей існує дві форми прояву агресії: недеструктивна агресивність і ворожа деструктивність. Перша – механізм задоволення бажання, досяг-

нення мети і здатність до адаптації. Вона спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі, захисту своїх прав та інтересів і служить для розвитку пізнання і здібності покластися на себе.

Друга – не просто злісна і ворожа поведінка, але й бажання заподіяти біль, отримати задоволення від цього. Результатом такої поведінки зазвичай бувають конфлікти, становлення агресивності як риси особистості і зниження адаптивних можливостей дитини. Деструктивність агресії діти починають відчувати вже у ранньому віці і намагаються керувати нею. Однак у деяких дітей вона, ймовірно, запрограмована біологічно і виявляється з перших днів життя: її найпростішим вираженням є реакції люті і гніву. Генетично агресивність пов'язана з Y-хромосомами: вчені встановили, що вона особливо притаманна хлопчикам, які мають при деяких генетичних абераціях таку додаткову хромосому [6, с.82].

Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку дітей, зазвичай виділяють: недостатній розвиток інтелекту і комунікативних навичок; знижений рівень саморегуляції; нерозвиненість ігрової діяльності; знижену самооцінку; порушення у стосунках з однолітками.

У більшості випадків агресивні дії дітей мають не деструктивний, інструментальний або реактивний характер. Прояви агресивної поведінки частіше спостерігаються в ситуаціях захисту своїх інтересів і відстоювання своєї переваги, коли агресія використовується як засіб досягнення певної мети. І максимальне задоволення діти одержують при отриманні бажаного результату, після чого агресивні дії припиняються [3, с.81].

І.А. Фурманов ділить агресивну поведінку дітей на дві форми – соціалізовану і не соціалізовану.

1. Соціалізована. Діти зазвичай не мають психічних порушень, у них низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Вони зазвичай використовують агресію для залучення уваги, надзвичайно яскраво висловлюють свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидують речі). Така поведінка спрямована на одержання емоційного відгуку від інших або відображає прагнення до контактів з однолітками. Домігшись уваги партнерів, вони заспокоюються і припиняють свої дії.

У цих дітей агресивні акти швидкоплинні, обумовлені обставинами і не відрізняються особливою жорстокістю. Агресія носить мимовільний, безпосередній характер, ворожі дії швидко змінюються дружелюбними, а випадки проти однолітків – готовністю співпрацювати з ними. Зазвичай використовують фізичну агресію (пряму чи опосередковану), вчинки відрізняються ситуативністю, найбільш яскраві емоції спостерігаються в момент самих дій і швидко згасають. Такі діти мають вельми невисокий

статус у групі однолітків – їх не помічають, не приймають всерйоз або уникають. Поведінка схожа на прояви гіперкінетичного синдрому, тільки більш цілеспрямована і агресивна [5, с.71].

2. Несоціалізована. Діти зазвичай страждають певними психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічне ураження головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх, дисфорія). Негативні емоції та супроводжуюча їх ворожість можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравматичну або стресову ситуацію. Особистісними рисами таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до порушення і імпульсивної поведінки. Зовні це проявляється найчастіше у вигляді прямої вербальної та фізичної агресії. Вони не намагаються шукати співробітництва з однолітками, часто самі не можуть виразно пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто розряджають накопичилася емоційне напруження, або отримують задоволення від заподіяння неприємностей іншим [5, с.71].

Особливості агресії дітей та підлітків:

1. Жертвами агресії стають близькі люди – рідні, друзі тощо. Це свого роду феномен «самозаперечення», оскільки такі дії спрямовані на розрив кровних зв'язків – життєвої основи існування людини.

2. Далеко не всі агресивні діти виховуються в неблагополучних сім'ях, багато хто, навпаки, мають вельми заможних і дбайливих батьків.

3. Агресія часто виникає без реального приводу [6, с.12].

Однією з найбільших і поширених помилок дорослих є прагнення придушувати всілякі прояви дитячої агресивності. Більшість дорослих ототожнюють агресію з насильством і намагаються забороняти ігри та фантазії з проявами ворожості, відносячи їх до розряду патології. Діти, яких регулярно за це карають, теж починають вважати такі думки, емоції і дії небезпечними та / або негідними і загальмовують, пригнічують їх, з усіма неприємними наслідками, що випливають.

Чомусь більшість вважає, що придушення агресивних проявів призведе до встановлення в сім'ї та групі (класі) стану дружелюбності і врівноваженості. На жаль, це не просто абсолютно невірно, але навіть небезпечно: пригнічена агресія не зникає, а накопичується в несвідомому дитини. В один день вона виривається назовні у вигляді шаленого вибуху. При цьому дитяча агресивність викликає зустрічну агресію у дорослих і однолітків і утворюється порочне коло, вибратися з якого без допомоги фахівця учасники часто не можуть.

Що стосується сім'ї, то дуже часто вимога батьків вести себе тихо, не шуміти і не стрибати, відображає не турботу про дитину, а тільки їх власні проблеми: втома, підвищену нервозність і тривогу, які посилюються під дією дитячого гамору і метушні. І в таких випадках батькам краще чесно

зінатися в цьому спочатку самому собі. А потім довести до дітей в прямій і зрозумілою для них формі.

Пуританське виховання призводить до того, що діти перестають (вірніше, не навчаються) проводити необхідну межу між допустимим проявом агресії і неправильним – у них не вистачає практики [2, с.67].

У перші роки життя дитина цілком залежить від батьків, особливо матері: саме вона дає їй їжу, захист, обслуговує і зігріває почуттям любові та прийняття. У цей період, більше, ніж у будь-який інший, дитина шукає батьківської уваги і схвалення своєї поведінки. Прояви агресивності є одним з механізмів залучення уваги і засобом досягти своїх цілей. Тому перші прояви агресивності видно у дитини вже на третьому місяці її життя. Ця активність носить чисто інструментальний характер, виступаючи засобом досягнення бажаного, як можливість звернути на себе увагу і позбутися від чого-небудь неприємного [3, с.98].

Багато що залежить від реакції дорослих: вони можуть миттєво виконувати всі вимоги дитини, а можуть і не звертати на неї уваги. Цікаво, що обидві ці дороги приведуть до одного результату – дитина виросте надзвичайно агресивною.

Перший варіант виховання агресивності: надмірно попереджувальні батьки. Постійно домагаючись потрібного результату за допомогою агресії, дитина виробляє стереотип агресивної поведінки. При найменшому зволіканні у виконанні її бажань вона починає проявляти форми вербальної, експресивної і, цілком ймовірно, фізичної агресії. Такий розвиток подій особливо ймовірний при відповідній вродженій фізіологічній базі (холеричний темперамент) чи соціальному наученні (агресивний батько). Така поведінка спочатку формується вдома, потім воно переноситься в суспільне середовище – дитячий сад, двір, дачу і пр. У міру дорослішання стереотип агресивної поведінки у такої дитини переростає у властивість особистості, і це приносить чимало клопоту і самій людині, і всім оточуючим. У характері особистості, що вже виросла обов'язково будуть чітко видно егоцентризм, істероїдні і збудливі риси [1, с.54].

Другий варіант виховання агресивності: батьки емоційно відкидають дитину, ставляться до неї зневажливо або негативно (на хлопчиків особливо впливає відсутність уваги матері). Це породжує страх, що тягне за собою агресію. Численні історії хвороб показують, що більшість агресивних дітей в дуже ранньому віці були з різних причин надовго відірвані від матерів. Поява агресивності в цих випадках пояснюється тим, що вона приносить дитині можливість якоїсь емоційної розрядки і змушує мати і близьких звернути на неї увагу. Альтернативний варіант розвитку при відкиданні матері або при відірваності від неї – замкнута, дуже тривожна, безініціативна дитина, готова підкорятися всім і кожному [1, с.54-55].

Однак це крайні варіанти, що зустрічаються відносно нечасто: велика частина агресивності дітей розвивається десь між цими двома протилежностями, що приводять до однакового результату.

Потрапивши в ситуацію, коли її потреби не задоволені, дитина реагує на неї негативними емоціями – залежно від темпераменту і психологічних особливостей це можуть бути лють, гнів, страх і тривога. Для того щоб відновити психологічний комфорт, у неї є тільки два шляхи:

– впоратися з подіями і змінити ситуацію в потрібному йому напрямку;

– відновити своє емоційне рівновагу, незважаючи на несприятливу ситуацію (в основному – за допомогою механізмів психологічного захисту: витиснення, придушення, заперечення та ін.) У цьому випадку негативні емоції каналізуються в особисте несвідоме, де і накопичуються до пори [7, с.14].

Між тим, керовані механізми психологічного захисту у маленьких ще не сформовані, тому зазвичай дитина прагне змінити ситуацію, і нерідко – з допомогою агресії. Але рано чи пізно прояв агресивності буде призводити до несхвалення, а то й до покарання, і це породжує в дитини почуття тривоги і страху. У неї виробляється комплекс провини, який потім буде частково перетворюватися на почуття совісті і обгортатися моральними нормами, сприяючи її соціалізації та адаптації в навколишньому середовищі. Далі цей комплекс – провина, совість і мораль – будуть супроводжувати дорослу дитину все життя, природно, змінюючись і розвиваючись [1, с.154].

Для того щоб викликати схвалення батьків, дитина вчиться контролювати свою агресію, причому на початку це досягається зовнішнім контролем, який диктується реакціями оточуючих і її страхом. Тривога зазвичай є двоякою: це і страх покарання, і боязкість образити, викликати роздратування батьків і позбутися через це їх підтримки.

При нормальному розвитку система соціальних норм і заборон поступово інтеріорізується (стає частиною психіки людини), і контроль стає внутрішнім [7, с.19]. Тоді велика частина поведінки, в тому числі і прояви агресивності, регулюється вже совістю та / або почуттям провини, в різних пропорціях у різних особистостей.

Література:

1. Бютнер Х. Жить с агрессивными детьми. М.: «Педагогика» 1991. – 90 с.
2. Ковалев П. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения: дис.... канд. псих. наук: 19.00.07. СПб., 1996. – 358 с.

3. Ратгер М. Помощь трудным детям / Майкл Ратгер; [Пер. с англ. Е. Алексеевой, С. Нуровой]. – М.: Апрель-пресс: ЭКСМО-пресс, 1999. – 430 с.
4. Семенов Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Ред. Д.И. Фельдштейн; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.
5. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск.: Литера-М., 1996. – 192 с.
6. Холличер В. Человек и агрессия. Пер. с нем. / В. Холличер; Под общ. ред. и с предисл. А.Г. Мысливченко. – М.: Прогресс, 1981. – 131 с.
7. Яценко Т.С., Глушман А.В., Туз А.Г. Глубинная психология. Агрессия: психодинамическая теория и феноменология: [Монография]. – К.: «Вища школа – XXI», 2010. 271 с.

Коломиец Е. Упреждение агрессивности детей средствами воспитания в семье

Упреждение агрессивности средствами семейного воспитания рассматривается учитывая психологические особенности поведения детей.

Ключевые слова: личность, агрессия, агрессивность, поведение, воспитание.

Kolomiets Olena. Forestalling of child aggression by means of upbringing in a family

Forestalling of aggression by means of family upbringing is considered given the psychological features of child behavior.

Key words: aggression, aggressiveness, violence, behavior, upbringing.

УДК 321.02:124.5

ОБ'ЄКТИВНО-СУБ'ЄКТИВНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

Кирилюк Ф. М.[©]

Доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Семенченко Ф. Г.[©]

Кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і права Херсонського національного технічного університету

Обґрунтовується закономірний об'єктивно-суб'єктивний характер політичної діяльності.

Ключові слова: політична діяльність, політичні цінності, об'єктивно-суб'єктивні відносини.

Людська діяльність в природно-історичному процесі виступає як форма активного ставлення людини до оточуючого її світу з метою його перетворення. Вона завжди включає прямо чи скрито мету, засіб, результат і форму самого процесу діяльності. Основною характеристикою діяльності є її усвідомленість. Реальна діяльність з усіма передумовами її існування, як сукупна суспільна діяльність, завжди реалізується в конкретних, історично-розвинутих формах, має свою структурну і функціональну спрямованість.

Для розуміння сутності політичної діяльності важливо з'ясувати її через призму суб'єктивно-об'єктивних відносин. Вони є основою суспільного життя, його змістом, оскільки виникають і існують за активної участі людини, через її відповідні дії, вчинки, по забезпеченню власних потреб і інтересів. Повнота, сталість і ефективність цих відносин визначається взаємодією суб'єкта і об'єкта, суб'єктів між собою здійснюваною через феномен дії і відповідних діяльнісних принципів, технологій, тощо. По-суті політична діяльність виступає як система суб'єктно-об'єктивних відносин у вирішенні суперечності між ідеалами і реальною практикою.

«Суб'єкт і об'єкт політики, – зазначається в політологічному енциклопедичному словнику, – (від лат. *subjectum* – носій прав і обов'язків і *objectum* – предмет) діюча особа соціальна група, організація, які, керуючись тими чи іншими інтересами й використовуючи певні політичні засоби, виявляють себе у сфері політики (суб'єкти політики); особа, соціальна група, організація, а також суспільні явища, процеси й ситуації, на які спрямовані діяльність і вплив політичних суб'єктів (об'єкти полі-

тики). Суб'єкти і об'єкти політики співіснують у діалектичній єдності» [1, с.640].

Політична діяльність – діяльність керована, оскільки вона здійснюється головним суб'єктом і об'єктом соціуму – людиною. Як і в інших сферах суспільного життя так і в політичній сфері людський фактор був і залишається вирішальним. Але в науковій літературі, особливо у політологічній, цьому аспекту недостатньо приділяється уваги. В науці доведено, що людина – біосоціальна і політична істота, яка є певною системою, що органічно поєднує фізичне та духовне, природне та соціальне, успадковане та набуте в ході життєвої практики. Це одна з головних проблем, яку розв'язували мислителі з прадавніх часів і дотепер. Походження її та розвиток, зв'язок внутрішньої природи із зовнішнім середовищем, природні і не відчужені права і свободи людини були й залишаються тими вузловими аспектами багатьох суспільствознавчих і гуманітарних наук. Особливо звертає на себе увагу той факт, що біосоціально-духовна матриця людини зумовила роздвоєння її природи, специфіку світобачення та світосприйняття.

Людина, з одного боку, вважає себе органічною частиною природи, а з іншого – одночасно усвідомлює себе істотою, яка протиставлена природі і підноситься над нею. Це роздвоєння впродовж існування людства привело до появи низки тлумачень та варіантів розв'язання питання про її сутність, походження та призначення.

Для розуміння процесів, які проходять у духовному житті людства, в т.ч. і в політичному, необхідно прослідкувати і сторичну генезу становлення людини в загальних рисах. Міфологічні уявлення про людину ґрунтувалися на певній неоднорідній єдності людського і божественного. Антична філософія починає виокремлювати людину з божественного і природного і трактувати її як «соціальну і політичну істоту», яка здатна до суспільних дій, вбачає її сутність у розумі та пізнавальних здібностях. У середньовічних християнських доктринах та філософських концепціях з'являються і розвиваються поляризовані уявлення про людину. З одного боку, стверджується, що людина є ідеальною істотою, подібною до Бога (антропоцентризм), а з іншого – обґрунтовується думка про земне, демонічне походження людства. У період Відродження набуває широкого розвитку наука про людину як природну істоту, схоластичні та ідеологічні уявлення витісняються з наукового обігу. В епоху Відродження поглиблюється розуміння людської природи, гостро ставиться проблема індивіда, самотності людини. Прогресивний ідейний напрям цієї доби – гуманізм утверджував ставлення до людини як до найвищої цінності. На цій основі зароджуються теорії і доктрини, в яких розробляється проблема прав і свобод людини.

У XIX – на початку XX ст. було зроблено спробу переосмислити на базі нових знань співвідношення соціально-політичного і біологічного, посилено наукові розробки про особистісну характеристику людини. У XX ст. і донині в гуманітарній науці виокремилася галузь – антропологія, яка поглиблено розробляє проблеми людини, її життєдіяльності, культури, моралі, права, соціальних інститутів [2, с.18].

Відомо, що сутність людини як суб'єкта всіх форм життєдіяльності характеризується такими поняттями як «індивід», «індивідуальність», «індивідуалізм», «особа», «особистість».

Термін «індивід» настільки часто вживається в повсякденному житті, що ми навіть не надаємо значення змісту та політичній вагомості цього поняття. У найбільш очевидному сенсі поняття «індивід» (від лат. *individuum* – неділиме) означає «людина окрема». Але ж все-таки це поняття включає в себе значно більше. Насамперед під цим поняттям мається на увазі, що людина – самостійне, особливе створіння, яке має в собі щось особливе. Іншими словами, говорячи про людей, як індивідів, ми маємо на увазі, що це є самостійні створіння, які діють більше згідно з їхнім особистим вибором, аніж як частина соціальної групи, колективу. По-друге, індивід – не тільки самостійна особа, а й відмінна від інших, унікальна. Це те, що мається на увазі під поняттям «індивідуальність» [2, с.18-19].

З нашого погляду індивідуальність – це сукупність властивостей і здібностей (фізичні резерви та можливості, характер, темперамент, особливості сприймання, пам'яті, мислення, почуттів, волі), які зумовлюють неповторну своєрідність індивіда. Розглядати суспільство як сукупність індивідів означає розуміти поняття людини тільки в контексті її особистих якостей та судити її тільки за характером, талантами, навичками і т. д. Кожен індивід, має свою індивідуальність. По-третє, розуміти людину як індивід це не тільки означає вірити в певний універсалізм, а й у те, що люди скрізь поділяють певні фундаментальні цінності, особливо необхідні формують їх і є їхніми носіями [2, с.21].

Поняття індивідуалізму несе в собі не тільки віру в існування індивіда. Скоріше за все це є віра в перевагу індивіда над соціальною групою або колективом. Це, наштовхує на думку про те, що індивіду відводиться головне місце в будь-якій політичній теорії або соціальному поясненні. Однак, індивідуалізм не має чітко визначеного політичного характеру, хоча це поняття дуже часто було пов'язане з класичною ліберальною традицією і такими ідеями, як обмежування влади та вільний ринок попереджали, що будь-який наголос на колективному, що веде до нівелювання індивідуальності, має деспотичні наслідки [2, с.22].

Питання про роль окремих індивідів у політиці захоплювали цілі покоління філософів та мислителів. Чи повинен політичний аналіз ґрунтуватися

на аналізі особистих прагнень та переконань лідерів, чи більше на аналізі «позаособових сил», що впливають на поведінку того чи іншого лідера? Насамперед треба сказати, що два цілком протилежних підходи до трактування цього питання не зовсім правильні. Так, перший з них вивчає політику цілком як індивідуальний фактор. Згідно з цим підходом, історія твориться індивідами, які в дійсності втілюють свої особисті бажання та переконання в той чи інший політичний процес. Такий підхід яскраво прослідковується в теорії, де робить акцент на «велику людину» та її дії. З цієї точки зору політика Сполучених Штатів зводиться до особистого вкладу таких президентів, як Рузвельт та Кеннеді, чи Реган та Буш, а політика Великобританії трактується за допомогою таких прем'єр-міністрів, як Черчілль, Вільсон, Тетчер, Блер і т. д. В найбільш екстремальному прояві (екстремальній формі) такий підхід до політики веде до «фашистського фюрерпринципу», чи «принципу лідера». Під впливом ідеї Фрідріха Ніцше про «супермена» фашисти відображали лідерів, таких як Муссоліні та Гітлер, як у вищій мірі талановитих індивідів, всемогутніх та всезнаючих. На теренах нашої Батьківщини такі поняття асоціюються як «вождь народів», «брежневська епоха», «епоха Горбачова», «кучмізм» і т. д. Але все-таки аналізувати політику виключно в рамках аналізу її окремих лідерів це означає ігнорувати культурні, економічні, соціальні та історичні фактори, які безперечно, допомагають розуміти політичний розвиток. Більше того, згідно з цією теорією, індивід з'являється на світ уже сформованим, де суспільство ніщо порівняно з особистими талантами та позитивними якостями того чи іншого індивіда [3].

Щодо другого підходу, то він зовсім не приділяє уваги ролі окремого індивіда. Історія, згідно з цим підходом, окреслюється соціальними, економічними та іншими факторами, де дії індивіда не мають великого впливу або індивід є «маріонеткою». Приклад цього підходу модно знайти в марксистських теоріях, які розвивались у Радянському Союзі та інших комуністичних країнах. Такий підхід дорівнює вірі в економічний детермінізм, де політичне, юридичне, інтелектуальне та культурне життя зумовлює економічний спосіб виробництва. Вся історія та кожен аспект індивідуальної політики розумілись, таким чином, у рамках класової боротьби. Ці теорії ґрунтуються на дуже детерміністській, навіть Павловіанівській, точці зору щодо людської природи, яка не дозволяє існувати оригінальному індивіду, або існувати будь-якому вільному бажанню. Більше того, під цими теоріями розуміється віра в історичну неминучість. Навіть не маючи глибоких знань у політиці, можна покласти під сумнів цю ідею. Якщо індивід не є господарем історії та не є маріонеткою, яка контролюється історією, яке є тоді місце відведене діям індивідів? У будь-якому випадку повинен існувати баланс між особистим та поза особистими факторами [4, с.14-17].

Якщо індивіди «роблять політику», то вони діють згідно з тими чи іншими дуже специфічними обставинами інтелектуальними, інституційними, соціальними та історичними. На першому місці є відношення між індивідуумами та їх культурною спадщиною. Політичні лідери є дуже рідко важливими та оригінальними мислителями, такими як наприклад В.І. Ленін. Таким чином, поведінка та прийняття рішень політиками відбувається несвідомо, тим, що економіст Кейнс називає як «академічний почерк». Так, згідно з цією теорією, Маргарет Тетчер не винаходила тетчеризм, а Рональд Рейган – рейганізм. В обох випадках їхні ідеї були пов'язані з класичними економістами Адамом Смітом та Давідом Рікардо, які були поновлені в ХХ ст. такими економістами, як Хаск та Фрідман. Звичайно, що ідеї, філософії та ідеології не менш важливі в політичному житті, ніж влада, лідерство та окремі індивіди. Але неможливо також однозначно стверджувати, що напрям розвитку політики окреслюється філософами, які висувають (вигадують) ті чи інші ідеї. Безсумнівно, ідеї таких мислителів, як Руссо, Маркс «змінити розуміння історії», оскільки вони базувалися на розумінні реального життя та політичної діяльності минулих поколінь теоретиків і практиків. У той же самий час ці ж філософи перебували під впливом інтелектуальної традиції їх часу, а також історичних та соціальних обставин. Наприклад, Карл Маркс, чії ідеї отримали велике визнання в політиці ХХ ст., збудував свої теорії на засадах існуючих ідей, зокрема філософії Гегеля, політичної економії Сміта та Рікардо, ідей ранніх французьких соціалістів таких, як Сен-Сімон та Фур'єр.

По-друге, існує певний взаємозв'язок між індивідами та інститутами. Часто дуже важко зрозуміти різницю між особистим внеском того чи іншого політичного лідера та внеском, що є результатом роботи його кабінету, оточення підлеглих йому працівників. Так, могутність президентів Сполучених Штатів та прем'єр-міністрів Великобританії є головним чином заслугою роботи їхніх кабінетів, ніж результатом їхніх особистих якостей, талантів. Подібно цьому, окремі радянські лідери, скоріше за все, мали менше впливу на політику Радянського Союзу, ніж монопольна влада та ідеологія всієї комуністичної партії. Проте саме партія була тією основою, на якій поширювався вплив влади того чи іншого лідера. Це те, що німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920) мав на увазі, коли говори про сучасних йому індустріальних суспільствах, у яких легально-раціональна влада більш вагома, ніж харизматичні та традиційні форми влади. У цьому розумінні, окремі політичні лідери можуть мати менше вагомості ніж партії, керівниками яких вони є, урядові інститути, які вони контролюють, та конституції, в рамках яких вони діють.

Але ж немає сумніву в тому, що, наприклад, влада тих чи інших інституцій досить гнучка, вона може поширюватись, мати більшу вагомість,

якщо лідер, який очолює цю інституцію, має достатньо таланту, енергії та досвіду. Це те, що мав на увазі Х.Х. Асквіс, коли говорив про те, що кабінет прем'єр-міністра Великобританії був таким, яким його робив його керівник. Харизматичні та рішучі прем'єр-міністри, без сумніву, посилювали вплив та владу свого кабінету, наприклад, як це продемонструвала Тетчер у 1979 – 1990 рр. Президенти Сполучених штатів Ф.Д. Рузвельт та Ліндон Джонсон завдяки їх особистим якостям та талантам були, безперечно, здатні посилити вплив влади їхніх урядів (*кабінетів). Ленін, наприклад, сформувавши Большевістську партію в 1903 р., між 1917 р. (Революція) та його смертю (1924) був відповідальний за створення інститутів радянського уряду та відшліфування конституційної структури. У випадку з диктаторами такими, як Гітлер у Німеччині, Перон – в Аргентині та Садам Хусейн – в Іраку, вони намагалися досягти абсолютної влади шляхом звільнення від будь-яких конституційно визначених рамок щодо поняття «лідер», намагаючись керувати самостійно.

По-третє, існує зв'язок між індивідом та суспільством. Зрозуміло, що жоден індивід не може бути оцінений (жодного індивіда неможливо зрозуміти) в ізоляції від соціального середовища: ніхто не з'являється на світ вже сформованою людиною. Ті, хто подібно до соціалістів підкреслює важливість «соціальної сутності», особливо схильні трактувати поведінку індивіда як взірць соціальних сил та інтересів. Як було сказано раніше, в найбільш екстремальній формі, згідно з цією точкою зору, індивід є більш ніж іграшкою знеособлених соціальних та історичних сил. Хоча Маркс не був схильним до обмеженого детермінізму, він звичайно вірив, що простір дії індивіда обмежений.

Однак політика має змогу досить часто сприяти розвитку або руйнувати різні передбачувані дії головним чином через діяльність індивіда. Як правило, політика «робиться» індивідами, які, звичайно, є частиною історичного процесу, але які все-таки мають здібності щодо того, щоб налагоджувати події згідно з іншими особистими мріями та сподіваннями.

Політична діяльність окремих людей, осіб, індивідів ніколи не були ізольованою, зосередженою в самій собі, іншими поза суспільством або над суспільством. У найбільш загальному значенні «суспільство» – це є сукупність людей, які займають спільну територію. Але не будь-яка група людей є суспільством. Суспільство характеризується моделями соціальної взаємодії, існуванням свого роду соціальної «структури». Більше того, соціальні відносини включають у себе взаємну поінформованість та певною мірою співробітництво. Так, воюючі племена не були суспільством, незважаючи на те, що вони жили поблизу один до одного та постійно взаємодіяли. З іншого боку, інтернаціоналізація туризму та економічного життя, поширення транснаціональної культури та обмін інтелектуальним досвідом

створили ідею про появу «глобального суспільства». Не зважаючи на це, кооперативна взаємодія, що визначає «соціальну» поведінку, не має необхідності бути посиленою загальною ідентичністю та почуттям вірності. Це те, що відрізняє «суспільство» від більш чіткого поняття «спільнота», яке потребує, як мінімум, міри спільності або соціальної солідарності, ідентифікації із суспільством [5].

У західній політичній теорії суспільство розуміється в більш конкретному значенні, це те, що називається «громадянське суспільство». В оригінальному розумінні громадське суспільство спирається на політичну спільноту, яка живе в рамках закону та демонструє загальну належність до існуючої держави. Ранні політичні мислителі вважали таке упорядковане суспільство основою цивілізованого життя. Проте сучасні теоретики мають тенденцію чіткіше розділяти такі поняття, як «суспільство» та «держава». У традиціях Гегеля та Маркса, громадянське суспільство має місце поза державою та відноситься до автономних об'єднань чи угруповань, які створені індивідами як окремими громадянами. Хоча Гегель говорив про те, що громадянське суспільство є окремим від сім'ї, більшість вчених схильні до того, що це поняття включає в себе всі економічні, соціальні, культурні, рекреаційні та домашні інститути. Однак природа та значимість таких інститутів є предметом значних дискусій. Ці дискусії також пов'язані з відношеннями між індивідуальними та колективними організаціями, групами.

Разом з тим зауважимо, що існує не так уже й багато політичних термінів, які викликали стільки протиріч та дискусій, як «колективізм». Цьому терміну приписують дуже багато різних значень. Для деяких вчених колективізм співвідноситься з діями держави та досягає найбільшого розвитку в централізованих, економічно планованих, православних комуністичних державах, так званий «державний колективізм». Інші використовують «колективізм», говорячи про «комунітаризм», надаючи перевагу діям спільноти, а не діям індивіда, це ідея, яка мала лібертаріанський і, навіть, анархістський підтекст. Це поняття використовують також як синонім соціалізму. Самі соціалісти використовують цей термін, щоб підкреслити їхню прихильність до загальних колективних інтересів людства. Але ж все-таки можна знайти раціональну ідею, щось характерне для більшості ідей колективізму, а також розглянути конкуруючі інтерпретації цього поняття.

Загалом колективізм підкреслює здатність людини до колективної діяльності, підкреслюючи її бажання та здібність досягати тієї чи іншої мети, працюючи разом з колективом, ніж самостійно для своїх інтересів. Усі форми колективізму ґрунтуються на ідеї, що всі люди – соціальні тварини, які ідентифікують людське творіння і пов'язують його з колективною ідентичністю. Соціальна група, якою б вона не була, має істотне значення для існування людини. Цю форму колективізму можна знайти в

багатьох політичних ідеологіях. Вона, звичайно, є вагомою для соціалізму. Наголос на соціальній ідентичності та важливості колективної діяльності є очевидними у використанні таких термінів, як «товариш», що означає загальну ідентичність для тих, хто працює задля соціальних змін; поняття «класова солідарність», яке підкреслює загальний інтерес усіх працюючих людей, і, звичайно, такого поняття, як «загальне людство». Фемінізм також включає в себе колективістські ідеї, підкреслюючи важливість «роду» та «близьких (родинних) відносин», приймаючи загальну ідентичність, яку поділяють усі жінки, підкреслюючи їхню здатність до колективної політичної діяльності. Так само доктрини націоналістів та расистів спираються на колективістські ідеї, говорячи про суспільство як про окремі «нації» та «раси». Усі форми колективізму, таким чином, мають перевагу перед екстремальною формою індивідуалізму, яка зображає людину як незалежне, самоспрямоване створіння. Проте якщо б люди сприймалися як соціальні та колективні, колективізм міг би бути джерелом для особистої самореалізації, а не запереченням індивідуальності.

Але зв'язок між колективізмом та державою не випадковий. Держава дуже часто розглядається як орган, завдяки якому організовується колективна діяльність. У цьому значенні держава представляє колективні інтереси суспільства, а не індивіда. Але будь-яка доктрина колективізму, яка пов'язує його виключно з державою, є скоріше за все помилковою. Держава в найкращому випадку є тільки орган, завдяки якому організується колективна діяльність. Але небезпека держави є в тому, що вона собою може замінити «колектив», приймаючи рішення та ті чи інші обов'язки, не враховуючи інтересів громадян та не рухаючись із ними. У цьому сенсі колективізм символізує діяльність вільних індивідів, не визнаючи спільних інтересів або колективної ідентичності. Ця форма колективізму більше пов'язана з ідеєю самоуправління, ніж державним контролем. Ідея колективізму самоуправління була дуже привабливою для анархістів та лібертаристських соціалістів.

Політичне життя дуже тісно пов'язане із соціальним. Політика – це трохи більше, ніж віддзеркалювання того тиску та тих конфліктів, які відбуваються в суспільстві. Незважаючи на це, взаємодія політики, суспільства та індивіда – це найбільш дискусійне питання, що викликає глибокі ідеологічні протиріччя.

Є теорії, які ґрунтуються на індивідуалістичному розумінні суспільства. Вони допускають, що суспільство – це людський артефакт, збудований індивідами для того, щоб задовольняти їхні інтереси. В екстремальній формі це привозить до думки, яку виразила Маргарет Тетчер, що «суспільства немає». Іншими словами, будь-яка соціальна та політична поведінка може розумітись як вибір, зроблений самозацікавленими індивідами, без

будь-якого відношення до колективного угруповання як, наприклад, «суспільство». Найяскравіший приклад такої теорії – класичний лібералізм, мета якого – досягти найбільшої індивідуальної свободи. Хоча держава потрібна для гарантування порядку, індивіди повинні якнайбільше намагатися досягати самостійності, реалізації їхніх особистих цілей та захищеностей тим шляхом, який вони будуть вважати необхідним. Основа, на якій тримається суспільство – це інтерес кожного індивіда, визнання того, що інтереси різних індивідів перехрещуються, що і робить можливим підписання контрактів або укладання добровільних угод. Очевидно, що це розуміння суспільства побудовано на вірі в консенсус, тобто вірі в те, що існує природний баланс, або гармонія, між конкуруючими індивідами та групами в суспільстві.

Інша теорія суспільства ґрунтується на органічній аналогії. Замість бути збудованими раціональними індивідами для забезпечення їхніх особистих інтересів, суспільство може існувати як «органічне ціле». Ця ідея нагадує холі стичний підхід щодо трактування суспільства як складної системи взаємовідносин, які існують для підтримання цілого: ціле – важливіше, ніж його індивідуальні частини. Органічна аналогія вперше була використана давньогрецькими філософами, які займалися питанням «громадянського суспільства». Деякі антропологи та соціологи приєдналися до подібних ідей, розвиваючи функціоналістське бачення суспільства. Тобто мається на увазі, що вся різноманітна соціальна діяльність відіграє якусь окрему роль у підтримці головних структур суспільства й може розумітися як його «функція». Ідея органічної аналогії суспільства була підтримана багатьма політичними діячами, особливо традиційними консерваторами та фашистами, визначною мірою тими, хто підтримував корпоративізм. Дійсно, в деяких ідеях органіцизму є консервативні імплікації. Наприклад, у тенденції легітимізувати існуючі моральний та соціальний лад, припускаючи, що він створений силами природної необхідності. Такі інститути, як сім'я, церква, аристократія, а також традиційні цінності та культура, таким чином, слугують для підтримки соціальної стабільності. Більше того, ця ідея допускає, що суспільство є природно ієрархічним. Різні елементи суспільства – соціальні класи, рід, економічні організації, політичні інститути та подібне відіграють свою роль у суспільстві, займають окреме «місце в житті». Ідея про рівність між цими елементами настільки абсурдна, наскільки ідея про те, що серце, нирки, шлунок і т. д. є однаковими в організмі; вони можуть бути однаково важливими, але очевидно, що вони виконують різні функції та слугують різним цілям в організмі людини.

Тоді коли індивідуалістична та органі стична теорії суспільства допускають існування соціального консенсусу, протилежні теорії підкреслюють роль конфлікту. Наприклад, плюралістична теорія суспільства звертає нашу

увагу на існування конфлікту між різними групами та інтересами в суспільстві. Але плюралісти не наполягають на тому, то такий конфлікт є фундаментальним, у кінцевому рахунку вони вірять у те, що відкрита та конкурентна політична система здатна забезпечити соціальний баланс та запобігти безладдю й застосуванню сили. Теорії еліт суспільств, з іншого боку, підкреслюють концентрацію влади в руках невеликої групи, зокрема підкреслюється існування конфлікту між «елітою» та «масами». Теорії еліт більше здатні пояснити соціальний лад з точки зору організаційних переваг, маніпуляції, відкритого примусу, ніж з точки зору консенсусу. Фашистські мислителі схилиються до форми елітизму, який допускає органічну гармонію. Найбільш впливова теорія конфлікту суспільства розвинута в марксизмі. Маркс вірив у те, що причиною соціального конфлікту є існування приватної власності, яка веде до фундаментальних, невинуватих класових конфліктів. З точки зору ортодоксальних марксистів, фундаментальний класовий конфлікт впливає на кожен аспект соціального існування. Політика, наприклад, є не тільки процесом для балансування протилежних інтересів, скільки спосіб збереження класової експлуатації [6].

У зв'язку із цим існує необхідність при аналізі політичної діяльності з'ясувати сутність існуючого соціального розподілу та соціальної ідентичності. Дослідники політичних процесів визнають важливість соціальних груп та колективних угруповань [7]. Вони відображають економічну та політичну структуру суспільства. Соціальний розподіл – це такий розподіл у суспільстві, який відображає різні соціальні утворення в рамках цього суспільства. Він є результатом нерівного політичного впливу, економічної влади та соціального статусу. Інтерпретувати політику в умовах соціального розподілу означає визнавати специфічні соціальні зв'язки, чи то економічні, расові, релігійні, культурні, чи сексуальні як політично вагомі, та визнавати ту чи іншу групу як політичного актора. Такий розподіл може бути інтерпретований різними шляхами. Для одних, наприклад, фундаментальний розподіл виходить з природи людини та органічної структури суспільства. Інші, навпаки, говорять про те, що такий розподіл непостійний (тимчасовий) та скороминучий.

Сучасні зарубіжні політологи іноді надають перевагу ідентичності та розрізненню соціального розподілу, або як вони називають, «політиці ідентичності» чи «політиці відмінності». Соціальний розподіл допускає таке розшарування, серед якого ми сприймаємо окремі соціальні групи, колективи та інші угруповання, які володіють своїми особистими та колективними правами. У них ми ідентифікуємо систему зв'язків особистого із соціальним, вважаючи кожного індивіда частиною окремого культурного, соціального, інституційного та ідеологічного цілого. Ідентичність відноситься до роду окремої особи. Через свою причетність до тієї чи іншої

групи або колективу люди бачать себе оціненими системою соціальних та інших відносин, які відокремлюють їх від інших людей.

Ідея розподілу суспільства має комунітаріанську, постмодернову, феміністичну, націоналістичну, багатокультурна та інші форми. Нині пануючою формою політичної ідентичності є ліберальний універсалізм, віра в те, що люди як індивіди поділяють одне й те саме – внутрішню ідентичність. Лібералізм, вважає, що такі поняття, як соціальний клас, рід, культура, етичність, у кращому випадку, є другорядними, якщо не периферійними для окреслення особистої ідентичності. Прихильники політичної ідентичності, з іншого боку, стверджують, що, нівелюючи принцип різності, ліберальні універсалісти збудували абстрактну модель природи людини, яка позбавляє людей тих характеристик, що надають людям почуття того, хто та що вони є. Незважаючи на це, в ідеях про соціальний розподіл чи політичну ідентичність залишаються досить значні протиріччя щодо того, яка із соціальних груп має найбільшу політичну значимість.

Викликає сумнів, що соціальний клас найбільш тісно пов'язаний з політикою, як це традиційно вважалося. Клас відображає економічний та соціальний розподіл, який побудований на нерівному розподілі, доходу чи соціального статусу.

«Соціальний клас», за визначенням західних дослідників – це група людей, які поділяють однакову економічну та соціальну позицію, та ті, хто об'єднані спільним економічним інтересом. Однак, окремі політологи не завжди погоджуються з цим визначенням соціального класу, а також із тим, як «соціальний клас» може бути охарактеризований. Марксисти, наприклад, вважають класовий поділ найбільшим фундаментальним соціальним розподілом, який має найбільш вагоме політичне значення. Вони визначають клас в умовах економічної влади, в умовах власності на «засоби виробництва». Згідно з їхніми визначеннями: «буржуазія» – капіталістичний клас, власники капіталу чи виробничих матеріальних цінностей, а «пролетаріат» – це клас, який не має капіталу, зумовлений продавати свою працю для того, щоб вижити, його статус був доведений до рівня «рабів зарплати». Згідно з марксистською точкою зору, класи – найбільш впливові політичні фігуранти, які можуть змінювати історію.

В той же час марксистська теорія класів у широкому сенсі була дискредитована невдачею передбачень Маркса щодо очевидності класової боротьби і диктатури пролетаріату, оскільки вона не мала місця у високорозвинутих капіталістичних суспільствах. Окремі постмарксисти стверджували, що пріоритет традиційно віддається соціальному класу, а головна мета робочого класу – приносити соціальні зміни не були довготривалими та виправданими. Незважаючи на це, соціальний розподіл, без сумніву, продовжує існувати; дуже часто вживається термін «середній клас».

На відміну від соціальних класів, значення гендерного розподілу в політиці традиційно ігнорувалось. Однак з появою «другої хвилі» фемінізму в 1960-х роках зростає розуміння політичної значимості роду. «Рід» означає соціальні та культурні відмінності між чоловіками та жінками, на відміну від «сексу», що підкреслює біологічні, і, таким чином, невикористані відмінності між чоловіками та жінками. Феміністки звертали увагу на різницю в розподілі праці між чоловіками та жінками: жінкам більше приписувались обов'язки у сфері господарювання чи виховання дітей та низькооплачувані професії, тоді як чоловікам приписувалась домінуюча позиція у владі та суспільстві. Радикальні феміністки, такі як Кейт Мілент та Мері Делі, зображали гендерний розподіл суспільства як найбільш детальний та найбільш політично вагомий серед інших соціальних розподілів. Феміністки вірять у те, що гендерний розподіл має своє коріння в природній різниці між чоловіками та жінками, вони приймають прожіночу позицію стосовно відхилення рівності в спробі жінок бути схожими до чоловіків. Ліберальні та реформістські феміністки, навпаки, підкреслюють, що вони вбачають не викоренену гендерну нерівність у політичному, суспільному житті, тобто те, що жінки займають другорядні позиції в політиці, менеджменті, нерівність у сфері соціального забезпечення. Взагалі вони намагаються визволити жінок від будь-яких відмінностей від чоловіків.

Расові та етнічні розподіли в суспільстві також є достатньо значимими для політики. «Раса» – генетичні відмінності між живими істотами, які відрізняють людей один від одного такими біологічними факторами, як колір шкіри та волосся, обличчя і т. ін. На практиці, расові категорії ґрунтуються на культурних стереотипах більше, ніж на генетичних засадах. Таким чином, більшість політологів надають перевагу поняттю «етнічність», тому що воно апелює до культурних, лінгвістичних та соціальних відмінностей і необов'язково має свої коріння в біології. Расові чи етнічні розподіли суспільства вплинули на політичну думку двома різними шляхами. Перші політичні теорії, побудовані на расовому розподілі суспільства з'явилися в ХІХ ст. на тлі європейського імперіалізму.

Різноманітні теорії расової та етнічної політики з'являються як результат боротьби проти колоніалізму зокрема та расової дискримінації взагалі. Етнічні меншими в багатьох західних суспільствах не мали змоги брати вагому участь у політичному житті. Вони не мали політичного впливу та страждали від дискримінації в суспільному житті (це пов'язано з отриманням робочих місць і т. ін.). Це зумовило появу нового політичного активізму. Зокрема, в 1960-х роках, наприклад, з'являється рух громадянських прав, який очолював Мартін Лютер Кінг (1929-1968), а також такі агресивні організації, як «Влада чорних», «Чорні мусульмани». Ці організації та рухи зумовили появу доктрин расистського сепаратизму. Релігія

також значно впливає на політичне життя. З другої половини ХХ ст. вона починає все більше впливати на розподіл суспільства, можливо, як відповідна реакція на поширення матеріалізму та аморальності секулярного суспільства. У багатьох країнах світу з'являються фундаменталістські рухи, течії, які намагаються знову розпалити людське завзяття та кличуть повернутися до загальних релігійних принципів життя. Найбільш значним з цих рухів є Ісламський Фундаменталізм, який трансформувався в політику багатьох партій у Північній Африці, на Близькому Сході та в Центральній Азії, особливо після ісламської революції в Ірані в 1979 р. У найбільш агресивному прояві такі рухи відображаються в радикальному фундаменталізмі – «джихадські» групи («джихад» – священна війна), такі як Аль Каїда, терористичні та суїцидні атаки оцінюються цими групами як легітимні, як вираження соціальної та політичної боротьби.

Зрештою, культура в цілому та мова зокрема часто були причинами політичних конфліктів, зокрема з точки зору встановлення національної ідентичності. Мова відображає в собі різні відношення, цінності, форми вираження, допомагаючи створити почуття дружнього відношення і т. ін. Не зважаючи на це, є дуже розвинуті та стабільні суспільства, в яких співіснують декілька мов. Так, у Швейцарії співіснують французька, німецька та італійська. Лінгвістичний розподіл часто дуже важко і навіть неможливо подолати. Як приклад можна навести франкомовний Квебек у Канаді. У Бельгії лінгвістичний розподіл перетворив країну на вільну федерацію, що сильно послабило об'єднаний дух національної ідентичності. Так, фламандці традиційно займали домінуючу позицію над економічним та політичним життям Бельгії, в той час як франкомовні валлонці на півдні завжди боролися за досягнення більшої автономії. Політична важливість культури підкреслюється з появою сучасних, багатокультурних суспільств, з появою багатокультуралізму як окремої політичної орієнтації. Культура в найбільш широкому сенсі – це спосіб життя людей. Багатокультурне суспільство характеризується культурною різноманітністю, яка є результатом існування людей, наприклад, результатом імміграції. Однак спектр багатокультуралізму спричинює зовсім протилежні політичні відгуки. Захисники багатокультуралізму підкреслюють його переваги як для окремої особи, так і для суспільства в цілому. З цієї точки зору культурне різноманіття стимулює сильне та здорове суспільство, кожна культура при цьому відображає окремі здібності та відношення людини. Ті, хто критикує багатокультуралізм, навпаки, змальовують багатокультурні суспільства як роздроблені суспільства, основною характеристикою яких є постійні конфлікти; критики багатокультуралізму стверджують, що сильне суспільство повинно ґрунтуватися на взаємних цінностях та загальних (спільних) культурах [6].

Таким чином, політична діяльність є складовою загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, громадських організацій), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади. Політична діяльність включає вироблення, формування і обґрунтування цілей політики, вибір засобів досягнення цілей. Політична діяльність характеризується свідомими діями, цілеспрямованістю, задоволенням політичних інтересів, виступає однією з найважливіших умов існування суспільства. Вона завжди має конкретний характер і здійснюється як взаємодія суб'єктів і об'єктів політики, тобто вона має об'єктивно-суб'єктивний характер.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
2. Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології: Навчальний посібник / Ф.М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.
3. Мудрик Ю.С. Суперечності та виклики сучасної демократії / Ю.С. Мудрик // Гуманітарні студії: збірник наукових праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 171-178.
4. Краус В. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах. Эссе / В.Краус: Пер. с нем. А.Карельского, Е.Кацевой, Э.Венгеровой. – М.: Радуга, 1994. – 256 с.
5. Заїка Н.Ю. Проблема соціальної справедливості в контексті соціальної держави / Н.Ю. Заїка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 84/86. – К., 2007. – С. 160-171.
6. Кирилюк Ф.М., Семенченко Ф.Г. Об'єктивні та суб'єктивні передумови політичної діяльності / Ф.М. Кирилюк, Ф.Г. Семенченко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – 2011. – Вип. 56.
7. Головаха Е. Политическая социализация в психокоммунистической Украине / Е. Головаха, В. Пухляк // Политическая мысль. – 1994. – № 2. – С. 26-32.

Кирилюк Ф.М., Семенченко Ф.Г. Объективно-субъективно-деятельное измерение политики

Обосновывается закономерный объективно-субъективный характер политической деятельности.

Ключевые слова: политическая деятельность, политические ценности, объективно-субъективные отношения.

Kirilyuk F.M., Semenchko F.G. Objective, subjective and active policy measure

It is objectively justified objective-subjective nature of political activity.

Keywords: politics, political values, objective-subjective relations.

УДК 322.1

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ МОТИВАЦІЇ

Вільчинська І. Ю. ©

Доктор політичних наук, професор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Аналізуються основні теоретичні здобутки прихильників аксіологічного підходу до політичної мотивації, які пояснюють протестні форми суспільно-політичної активності з позицій депривації, яка виникає внаслідок незадоволених потреб та ціннісних експектацій людей.

Ключові слова: політична мотивація, цінності, ціннісні експектації, депривація, фрустрація.

Система ціннісних орієнтацій та експектацій (очікувань) визначає змістовний аспект спрямованості особистості й становить підґрунтя її відношення до навколишнього світу, до інших людей, до себе, ядро життєвої концепції та філософії життя. Саме на ціннісній основі формується активне відношення людини до політики, що виражається в цілеспрямованих політичних діях. Цінності асоціюються для людини зі специфічними інститутами, за допомогою яких вони реалізуються, тому саме цінності багато в чому зумовлюють специфіку мотивації поведінки й вибору у сфері політики, на рівні інститутів якої людина прагне їх задовольнити. Відтак, сучасний політичний аналіз повинен враховувати роль ціннісно-мотиваційного компонента в мотивації політично активності.

На ціннісній складовій суспільно-політичної мотивації наголошували прихильники різних підходів – культурологічного, психоаналітичного, потребового та ін., зокрема Р. Лейн, Р. Інглхарт, Г. Хофстед, Г. Лассуелл.

Р. Лейн так пояснює зв'язок між цінностями й політичною системою: «Цінності, які людина бажає для себе й для тих, про кого вона опікується, репрезентують систему основних переконань, яка формує її думки й уявлення про суспільство і політику. Ми говоримо про політику як владний розподіл цінностей у суспільстві, отже, у спробі усвідомити для себе, «хто чого домагається» і «хто чого повинен домагатися», ми виявляємося в самому серці політичного дискурсу» [7, с.68-69].

Засвоюючи суспільно-політичну інформацію, людина запам'ятовує ціннісні судження, які переважають у політичному дискурсі. Так цінності, з одного боку, стають продуктом інтеріоризованої культури, а з іншого – результатом індивідуальної розумової діяльності. Можна погоди-

тися з російським дослідником О. Демидовим, що будь-яка інтерпретація політичної поведінки, яка виводить ціннісну детермінанту за межі дослідницького інтересу (наприклад, у біхевіористську методологію), збиткова, недостатня для уявлення про це явище у всій повноті й різноманітті [2, с.156-160].

Грунтовно не зупиняючись на аналізі цінностей, які більшість вчених визначають як різновид політичних установок, спробуємо з'ясувати роль ціннісного компонента в формуванні протестних форм політичної поведінки, які займають особливе місце у структурі політичної мотивації.

Найбільш поширені концепції, які пояснюють мотиви протестної поведінки з позицій депривації, сформувалися, на нашу думку, саме в межах аксіологічної парадигми, хоча серед дослідників і поширена думка про переважання біхевіористського (П. Сорокін), структурного (Т. Скокпол), системного (Ч. Тіллі) та психологічного підходів (Дж. Девіс, Т. Гарр). Не заперечуючи напрацювань у межах структурного і системного підходу, можна вказати на їх деяку обмеженість, оскільки вони зводять аналіз поведінки людей (у даному випадку протестної) виключно до зовнішніх соціальних аспектів, повністю ігноруючи психологічно-мотиваційні. Дослідження П. Сорокіна, Дж. Девіса та Т. Гарра, навпаки, свідчать про намагання авторів розуміти протестну поведінку людини як реакцію (відповідь) на ті або інші потреби, визначені нею як домінуючі у її системі цінностей.

Людині властиво оцінювати конкретну ситуацію крізь призму того, наскільки вона сприяє реалізації її Я, особистих бажань, устремлінь, потреб, тобто відповідає її уявленням про цінність. У результаті невідповідності між оцінюваним і очікуваним становищем, якого прагне індивід, викликає стан незадоволення – депривація. Оскільки таке незадоволення виникає в конкретній ситуації у результаті відчуття браку чогось значущого для людини, того, що розуміється нею як цінність, то депривація – це суб'єктивні уявлення людини про бажані або небажані події та суспільну значущість тих або інших явищ; особливе суб'єктивне розуміння ситуації, яке виникає під впливом певних цінностей, які зазвичай визначають уявлення про обмеження її прав та можливостей. Депривація тісно пов'язана з екзистенційною безпекою, що змушує людину надто гостро, а іноді й неадекватно реагувати на таку ситуацію, викликаючи фрустрацію.

Вперше поняття депривації було введено С. Стоуффером і Р. Мертоном. Дослідники виокремлюють абсолютну депривацію, коли в силу певних об'єктивних обставин люди перебувають у ситуації, яка реально позбавляє їх ресурсів-можливостей для задоволення низки потреб, а також відносно депривацію, використовувати яку запропонував Т. Гарр, бажаючи розмежувати суто психологічне і соціологічне трактування цього феномена.

Рівень відносної депривації є ступенем відмінності між бажаною ситуацією й тим, як людина її собі уявляє (У. Рансімен).

Серед перших праць, які пояснюють явище депривації незадоволеними базовими потребами у системі цінностей людини, на найбільшу увагу заслуговують напрацювання П. Сорокіна. З інстинктів, потреб і рефлексів, які викликають соціальну напругу, він виокремлює потреби колективного самозбереження (родини, релігійної секти, партії), потребу в житлі й одязі, статевий рефлекс, інстинкт самовираження й інтерес до змагальності, творчої роботи, набуття досвіду, інстинкти власності, особистісної ідентифікації [4, с.168]. Індивідуальну безпеку (інстинкт самозбереження) та придушення потреби у свободі (свободі слова й дії) та свободі спілкування він визначає серед основних.

Теоретик всі вчинки людей (акти поведінки) ділить на дві групи: «робити що-небудь» і «не робити що-небудь». Серед актів «не робити що-небудь» він також виокремлює два види: утримання (пасивні акти) і терпіння (активна форма неробства) [5, с.52-53].

У рефлексії конкретних соціальних умов існування найбільшу роль П. Сорокін відводить типу особистості, класифікуючи форми поведінки не за змістом конкретного акту, а за формою психічних переживань, характером психічних процесів, якими ці акти супроводжуються. Дослідник наголошує, що біологічні особливості людини обмежують соціокультурні впливи.

На основі цих критеріїв він виокремлює дозволено-належні акти (вчинки, які відповідають уявленням людини про належну поведінку, акти реалізації прав і обов'язків, бажана поведінка); рекомендовані акти (які не суперечать уявленням про належну поведінку, але є понад-нормою, надлишком «гарної» поведінки (подвиги або послуги)), а також недозволені акти, які суперечать уявленням про належну поведінку (злочини) [4, с. 7-60]. Така типологія поведінки є прагненням оцінити ступінь активності-пасивності людини залежно від рівня відповідності її потреб можливості їх задоволення. Між двома критичними точками можливий різний ступінь активності-пасивності – від терпіння до протесту.

Саме такий підхід до проблеми демонструє П. Сорокін у з'ясуванні причин депривацій. У праці «Соціологія революції» (1925 р.) дослідник, виходячи з досвіду російської революції 1917 р., у якій він брав участь, зазначає, що причини, які породжують відхилення у поведінці людей, потрібно шукати у сфері їхніх базових потреб і інстинктів [4]. «Безпосередньою передумовою революції, – пише вчений, – завжди було збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їхнього задоволення (...). Якщо істинний рефлекс більшої частини населення «пригнічується» голодом, то це одна з причин повстань і революцій; якщо пригнічується інстинкт само-

збереження деспотичними езекуціями, масовими вбивствами, кривавими звірствами, то це інша причина революцій (...). Якщо «пригнічується» власницький інстинкт, панують бідність, особливо, якщо це відбувається на тлі благоденства інших, то ми маємо ще одну причину революцій». Для цього також необхідно, на думку П. Сорокіна, щоб репресії поширювалися, принаймні, серед досить вагової групи населення. При цьому, як зазначає автор, репресії й обмеження набувають різної мотивувальної сили залежно від звичного рівня задоволення. «... Постановка грандіозної драми, комедії або трагедії революції на історичних підмостках визначена репресованими вродженими рефлексами» [4, с. 170]. Незадоволення або придушення базових потреб «приводить до дисфункції умовних інстинктів, порушує слухняність, дисципліну, порядок та інші цивілізовані форми поведінки й перетворює людей на орди божевільних» [4, с. 171]. «... революція» у поведінці людей настає миттєво: умовно прийняті «одежинки» цивілізованої поведінки миттєво зриваються, і на зміну соціуму на волю випускається «бестія» [4, с. 170], – продовжує дослідник.

Відтак П. Сорокін наголошує на пріоритетній ролі незадоволених базових потреб у мотивації депривації, яка призводить до активного прагнення знайти засоби для того, щоб ці потреби задовольнити. Незадоволення потреб та інтересів, депривація, коли рівень ціннісних претензій населення не відповідає рівню їх задоволення, за П. Сорокіним, основний мотив політичних потрясінь у суспільстві.

Акцентує увагу на психологічно-мотиваційних аспектах політичних протестів і Т. Гарр, який вважає, що врахування економічних і соціальних структур для пояснення стану напруги у суспільстві недостатньо. «Саме люди – з усіма їхніми різноманітними ідентичностями, бажаннями й переконаннями – повинні бути центром нашого аналізу. Нам необхідно використовувати індивідів і соціальні угруповання як призму, крізь яку ми вивчатимемо вплив соціальних структур, переконань і можливостей для мобілізації і політичної дії» [1], – зазначає дослідник у праці «Чому люди бунтують».

Для пояснення депривації вчений використовує два поняття: «образа» і «відчуття несправедливості», щоб охопити сутність «стану розуму, який мотивує людей» до політичної акції. «Яку б фразу ми не використовуємо, перший крок аналізу полягає в тому, щоб зрозуміти образи людей і з чого вони виникають» [1], – пише автор. Потрібно зрозуміти, як люди інтерпретують ситуації, у яких вони опинилися. Допомагають їм утінтерпретації відповідні референтні групи, тому вихідним теоретичним засновком аналізу дослідника є з'ясування групової ідентичності. Такий методологічний прийом не суперечить заявленій тезі «зрозуміти насамперед людей», оскільки саме груповий контекст й ідентичність формують і надії людей, і їхні образи.

Автор пропонує систематизоване, засноване на аналізі людських потреб і турбот, розуміння мотивації протестної поведінки. Загальні контури теорії можна сформулювати так: каузальна послідовність у політичному насильстві – це розвиток незадоволення; політизація незадоволення; нарешті, реалізація у насильницькій дії, спрямованій проти політичних об'єктів і діячів. Незадоволення, яке виникає з усвідомлення відносного позбавлення, виступає базовою спонукою учасників.

«Переконання в тому, що насильство корисне для досягнення дефіцитних цінностей, може виявитися незалежним джерелом політичного насильства, однак у рамках політичних спільнот найбільш імовірно, що воно, будучи раціоналізованим, виявиться вторинним, первинним же виступає мотивація» [1], – зазначає Т. Гарр. Мотивація, ґрунтована на незадоволенні, яка з високим ступенем імовірності стане політизованою. «...Первинний вплив нормативних і утилітарних атиюдів до насильства полягає в тому, щоб сконцентрувати цей потенціал у якійсь точці» [1], – продовжує дослідник.

Для пояснення причин депривації вчений пропонує власну ієрархію потреб, які згруповує у ціннісні категорії.

Цінності добробуту – це цінності, які вносять безпосередній вклад у фізичне благополуччя і самореалізацію. Вони включають фізичні блага – їжу, дах, здоров'я, фізичний комфорт, а також розвиток і використання фізичних та розумових здібностей. Ці два класи цінностей добробуту розглядаються як економічні або цінності самоактуалізації.

Цінності влади детермінують рівень впливу на дії інших і уникання небажаного втручання інших у власні. Включають бажання брати участь у політичному житті, колективному прийнятті рішень – голосуванні, участі в політичному змаганні, у тому, щоб увійти до складу політичної еліти, відносні бажання самодетермінації і безпеки, наприклад, свободи від політичної регуляції або від безладу. Ці два класи цінностей влади пов'язані з цінностями участі та безпеки. Найбільш розповсюдженою цінністю, на думку Т. Гарра, є безпека: страх війни майже вдвічі частіше турбує людей, ніж будь-яка інша національна проблема. Інтереси дослідник класифікує як вираження цінностей участі, включаючи побоювання приходу до влади нечесного або непередставницького уряду й сподівання на збереження національної незалежності.

Міжособистісні цінності – психологічні задоволення, які люди шукають у неавторитарній взаємодії з іншими індивідами й групами. Вони включають: 1) бажання досягнення певного статусу, тобто загально визнаної ролі, за допомогою якої досягається певний рівень престижу з боку тих, з ким вони взаємодіють; 2) пов'язану з ним потребу членства в стабільних підтримуючих групах – родині, громаді, асоціації, які забезпечують това-

риство й приязнь; 3) відчуття впевненості, яке виникає зі спільних поглядів на природу, суспільство й своє місце в них тощо.

Ці три класи цінностей вчений називає статус, колективність та ідеаціональний зв'язок. Т. Гарр відсутність ідеаціональної єдності, тобто втрату людиною віри або бракування консенсусу щодо переконань і норм, які управляють соціальною взаємодією, вважає головним мотивом протесту. «Аргумент на користь того, щоб розглядати ідеаціональну єдність як ціль, полягає в тому, що люди мають потребу в наявності певних переконань, які забезпечують їм цілісну інтерпретацію світу, а також норм, які співвідносять цю інтерпретацію з їхньою щоденною поведінкою» [1], – пише дослідник.

Т. Гарр, окрім відносної депривації, вводить низку понять, які пояснюють її виникнення. Ціннісні експектації колективності – це усереднені ціннісні позиції, на які її члени, як вони самі вважають, можуть претендувати. Ціннісна позиція – обсяг або рівень цінності, яка реально досягається. Люди зазвичай розраховують утримати те, що вони мають; як правило, вони також мають низку експектацій і вимог щодо того, що повинні мати в майбутньому.

Політичні сприятливі можливості – усереднені напрями діяльності, доступні членам колективності для того, щоб мотивувати інших людей забезпечувати ціннісне задоволення.

Використовуючи концепти ціннісних експектацій і ціннісних можливостей, вчений і вводить поняття «відносна депривація» – уявна розбіжність між ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями.

Протест викликає хворобливий синдром свідомості, який поширюється серед населення. «Бідність несе переворот», або, точніше, убогість, яку люди усвідомлюють і яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх до протесту. Тема злиденності й несправедливості проникає в соціальну свідомість. «Потрібно, щоб люди усвідомили свою бідність і пригноблене становище, а також зрозуміли, що бідність і гноблення не є природним станом» [1], – зазначає дослідник. Т. Гарр пропонує таку формулу відносної депривації: RD – відносна депривація, VE – очікувана ціннісна позиція, VC – досяжна ціннісна позиція.

Максимальне значення відносної депривації може сягати +1, що можливо при $VC = 0$, тобто коли ціннісна позиція виявляється недосяжною. Якщо така розбіжність дуже велика, а незадоволення набуває масовості, виникає протестна мотивація. Інтенсивність RD – це ступінь негативного впливу, яка асоціюється з її сприйняттям або, інакше кажучи, гострота незадоволення або гніву, який вона викликає.

Серед загальних умов, які викликають незадоволення, можуть бути переваги, які мають інші групи, і обіцянка нових можливостей. Соціетальні умови, які знижують середній рівень реальної ціннісної позиції людини

без зменшення її ціннісних експектацій, аналогічні зростанню депривації, за якою слідує зростання інтенсивності незадоволення. Отже, соціетальні умови, в яких бажані ціннісні позиції перебувають у приблизній рівновазі, можуть розглядатися як «нормальні», однак вони утворюють середню лінію, від якої і проводиться оцінка патернів змін. Можна визначити три різні патерни порушення рівноваги.

1. Спадаюча депривація, за якої групові ціннісні експектації залишаються відносно постійними, а ціннісні можливості сприймаються як такі, що знижуються. За таких обставин люди випробовують роздратування внаслідок втрати того, що колись мали або, як вони вважають, могли б мати.

Ціннісна позиція суспільства в цілому може падати внаслідок зниження виробництва матеріальних благ та здатності політичної еліти забезпечити порядок або подолати кризу, втрат у соціальній інтегруючій системі переконань і супутніх норм діяльності; втрати політичного впливу елітою й опозиційними групами, відстороненими від політичної діяльності тощо. Отже, найбільшу роль тут відіграє не стільки становище індивіда, скільки його оцінювання, яке змінюється під впливом нових ідеологій і системи цінностей.

2. Спрямована депривація, за якої можливості відносно статичні, у той час як експектації зростають або інтенсифікуються. Така модель характеризується зростанням ціннісних експектацій без змін у ціннісній позиції або потенціалі. Ця модель може бути також використана для класифікації деяких теорій революції, які використовують поняття «соціальної зміни» і в загальній формі постулюють, що політичне насильство є наслідком зниження реакції соціальних структур, переконань, норм або всіх їх разом на об'єктивні зміни.

Розрив між тим, що, як вважають люди, вони заслуговують, і тим, що вони мають у дійсності, може стати нестерпним. «Людина звіріє сильніше в тих випадках, коли втрачає те, що має, чим тоді, коли втрачає надію придбати те, що ще не одержала» [1], – зазначає Т. Гарр.

Третя модель (відносної депривації) поєднує в собі елементи і першої, і другої моделей. Саме вона ілюструє реальне співвідношення впливу психологічних чинників (поряд з економічними і політичними) на політичну мотивацію.

Третя модель була запропонована американським психологом Дж. Девісом на основі дослідження, проведеного у 60-х роках ХХ ст. Аналізуючи передумови революційних ситуацій у різних країнах, він порівняв дві альтернативні версії – К. Маркса і А. де Токвіля. Відповідно до версії К. Маркса революція відбувається внаслідок зубожіння народу. Автор другої версії вважає, що революціям завжди передують покращення якості життя (економічне зростання, розширення політичних свобод), яке

зумовлює зростання потреб. Так, перед революцією 1789 р. рівень життя французьких селян і ремісників був найвищим у Європі; на першу в Новій історії антиколоніальну революцію в середині XVIII ст. піднялися американці найбагатшої колонії [3, с.154-162].

Дж. Девіс вважав, що і А. Токвіль, і К. Маркс загалом суголосні в тому, що революційній кризі зазвичай передує період, протягом якого економічні й політичні можливості зростають. Причинно-наслідкову залежність Дж. Девіс представив у вигляді графіка, де О – умовна точка відліку, суцільна лінія відображає динаміку реального задоволення потреб, пунктирна – динаміку очікувань, а точка Х – момент, коли розрив між очікуваннями й дійсністю відчувається як нестерпний (революційна ситуація).

Значимість індивідуально-психологічного контексту перебиває значимість економічних та інших об'єктивних чинників, коли останні сприймаються крізь призму незадоволених очікувань.

Дж. Девіс підкреслював, що революційний стан свідомості вимагає «тривалої, навіть звичної, але динамічної експектації більш великих можливостей для задоволення базових потреб», під якими він мав на увазі всі типи цінностей – фізичних, соціальних і політичних.

Крім того, потрібна «постійна, неослабна загроза задоволенню цих потреб: не та загроза, яка реально повертає людей у відвертий стан боротьби за виживання, а та, яка приводить їх у ментальний стан переконання, що вони не можуть задовольнити одну або більше зі своїх базових потреб (...) Вирішальним чинником є незрозумілий або конкретно усвідомлюваний страх, що фундамент, який створювався протягом тривалого часу, буде втрачено» [6], – констатує Дж. Девіс у праці «Людська сутність політики: динаміка політичної поведінки».

За такого типу депривації надії і можливості досягнення цінностей зростають паралельно протягом деякого часу. Період процвітання і прогресу в реальних умовах життя супроводжується поширенням надій і очікувань на майбутнє. Потім криві зненацька розділяються, причому надії продовжують зростати, а реальні можливості досягнення блокуються або навіть повертають назад. Очікування згодом починають випереджати суспільно-політичне зростання, викликане об'єктивними умовами.

Як пояснює Дж. Девіс: «за тривалим об'єктивним економічним і соціальним розвитком настає короткий період різкого відступу. Очікування подальшого задоволення потреб, які зростають, змінюється тривогою і катастрофою, оскільки реальність дедалі більше віддаляється від тієї, яка передбачалася» [6]. Так посилюється розрив між очікуваннями й можливостями, що неминуче розуміється людьми як обмеження їхніх життєвих потреб, елементарних прав та ін., що викликає масову фрустрацію, агресію. Фрустрація – це особливий психічний стан індивіда, коли

його переживання виливаються в негативні почуття. Вона виникає внаслідок перешкоди, яка заважає досягненню мети, і проявляється у відчутті напруги, тривоги, розпачу, гніву. Фрустрація може змусити людину шукати причини своїх життєвих негараздів і всередині себе (я сам винуватий, я нерозумний тощо), і поза собою – у прагненні знайти ворога, зростання агресивності, спрямованої ззовні. Небезпечним розвитком такої ситуації є те, що агресивні дії перетворюються у самоціль. Люди стають заручниками своїх почуттів, для них перестають існувати правові й моральні заборони, вони виходять з-під контролю, стають некерованими. Будь-яка подія може спровокувати їх на нові агресивні дії. Фрустрація породжує афективні стани, які, за визначенням російського психолога О. Назаретяна, підсилюються механізмом емоційного резонансу (зараження) і, у свою чергу, примітивізують мислення і діяльність [3].

Праці Т. Гарра і Дж. Девіса ґрунтувалися на психологічному припущенні, що політичне насильство виникає як нерациональна реакція на фрустрацію: чим сильніша фрустрація, тим більша агресія, спрямована на її джерело. Цей постулат дав можливість сформулювати припущення про мотивацію політичного насильства: чим вища інтенсивність депривації, тим більші розміри насильства.

Проте зазвичай революційні зміни не усувають причин, які викликають незадоволені цінності, навпаки, суспільство змін випробує проблеми у задоволенні базових потреб, страждаючи від неможливості їх задовольнити, від безладу. Революційний запал згасає, оскільки відбувається «прискорене виснаження енергетичного запасу людського організму», що виключає можливість формування нових цінностей, які є запорукою стабільності. Населення, яке «представляє собою інертну масу», стає «зручним матеріалом для соціального «формування» новим репресором» [4, с.41], – попереджав П. Сорокін. Отже, головне завдання влади у суспільств, яке стало на шлях змін, – формувати нову систему цінностей на місці знищеної. У громадян повинні формуватися чіткі орієнтації-установки на події, що відбуваються в країні, і головне – найстійкіший мотив-установка – на світле майбутнє.

Основне обвинувачення на адресу теорії депривації стосується заперечення нею структурних змінних, ігнорування макроструктурного контексту. Однак на підтвердження її дієздатності Т. Гарр наводить близько 100 фактів, підкріплюючи їх численними ілюстраціями, статистичними й історичними свідченнями.

Головне, що доводять теорії депривації – суспільство, його економічний та ідеологічний стан впливають на політичну мотивацію не самостійно, визначальними є не абсолютні економічні показники чи усталена система ціннісно-нормативних приписів. Вплив цих явищ здійснюється крізь призму людської свідомості, суспільну оцінку соціально-економічного

стану і перспектив. Люди оцінюють соціально-економічне середовище, співвідносячи його з власними ціннісними уявленнями про оптимальний устрій. Тому владі насамперед потрібно відшукувати такі процедури, рекомендації і рецепти в управлінні, які однозначно враховували б ціннісні експектації людей.

Література:

1. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Т.Р. Гарр. – СПб.: Питер, 2005. – 461 с.
2. Демидов А.И. Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики / А.И. Демидов // Полис. – 2002. – № 3. – С. 156–163.
3. Назаретян А.П. Политическая психология: предмет, концептуальные основания, задачи / А.П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1. – С. 154–162.
4. Сорокин П.А. Социология революции / П.А. Сорокин. – М.: Территория будущего, РОССПЭН, 2005. – 702 с.
5. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество; общ. ред. А.Ю. Согомонов / П.А. Сорокин. – М., 1992. – 543 с.
6. Davies J.C. Human Nature in Politics: The Dynamics of Political Behavior / J.C. Davies. – N. Y.: Wiley, 1963. – P. 8-63.
7. Lane R. Political man: toward a conceptual base / R. Lane // Comparative politics series. – 1973. – Vol 1. – P. 66-74.

Вильчинская И.Ю. Аксиологический подход к исследованию политической мотивации

Анализируются основные теоретические изыскания сторонников аксиологического подхода к политической мотивации, которые объясняют протестные формы общественно-политической активности с позиций депривации, которая происходит вследствие неудовлетворенных потребностей та ценностных экспектаций людей.

Ключевые слова: политическая мотивация, ценности, ценностные экспектации, депривация, фрустрация.

Vilchynskaya I.Y. Axiological approach to the study of political motivation

The paper analyzes the main theoretical research supporters axiological approach to the political motivations that explain the protest forms of socio-political activity in terms of deprivation, which is due to the unmet needs that value ekspektatsy people.

Keywords: political motivations, values, value expectations, deprivation, frustration.

УДК 321.01

«ПОЛІТИЧНЕ» – СУТНІСНА ОСНОВА ДЕРЖАВИ**Найчук А. В.**[©]*Докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

Через призму понятійного апарату політичного аналізується сутність держави.

Ключові слова: держава, політичне, влада, право, насилля, легітимність, ієрархія, ціннісна система.

Для того, щоб всебічно і глибоко дослідити предмет пізнання, з'ясувати його сутність, якісні характеристики, динаміку розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності, слугує понятійна система. Як справедливо зазначають В. Бех, Ю. Бех, «розв'язання проблемної ситуації, покладеної в основу будь-якого дослідження», треба починати з понять [1, с.5]. Визначальна роль понять в дослідженні держави пояснюється не тільки змінами, які відбуваються в глобальному світі, але і тим, що в них закріплюються певні результати історичного пізнання, закладено вихідні основи подальшого проникнення знання в сутність соціально-політичного ества держави, більш глибокого розуміння її сучасного стану і тенденції розвитку в подальшому.

Поняття «держави», починаючи з часів Стародавнього Сходу й Античності, завжди було в центрі наукових досліджень. До його тлумачення зверталися Конфуцій, Платон, Аристотель, Дж. Локк, Г. Гегель, М. Вебер та інші. Сучасні науки і дослідники, в залежності від предметного поля пізнання, теж пропонують свої визначення поняття «держави». Так, у філософському словнику «держави» розглядається як одне з основних понять філософії і ряду соціально-політичних наук і трактується як особлива організація політичної влади у соціально-неоднорідному суспільстві, при допомозі якої забезпечується його цілісність і безпека, здійснюється управління суспільством в інтересах домінуючої його частини. Основними ознаками держави є: всеохоплюючий характер; територія; єдність; офіційний характер; структурність; наявність населення тощо [2, с.197-198]. У політологічному словнику держава визначається як базовий інститут політичної системи і політичної організації суспільства, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення у соціально-неоднорідному суспільстві з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення

загальних соціальних потреб. Складовими атрибутами держави виступають: загальнонаціональна публічна влада; суверенітет; територія та ін. [3, с.97].

Отже, інститут держави, згідно даних тлумачень, володіє цілим рядом властивостей, які є невід'ємними і незмінними: територія, суверенітет, наявність населення тощо. Разом з тим, як одна із характеристик держави, що залишається поза увагою науковців, виступає її політична сутність.

Відповідно метою даного дослідження є спроба проаналізувати інститут держави через понятійний апарат політичного.

Попри все різноманіття підходів до визначення сутності політики, їх можна звести до двох основних: по-перше, розуміння політики як зіткнення та протиборства великих груп людей, соціальних спільнот, прагнення до панування одних над іншими, намагання мати перевагу у здійсненні інтересів; по-друге, це спроби вбачати у політиці узгодження інтересів різних соціальних груп, підпорядкування їх спільному початку, досягнення загальнозначущих цілей [4, с.24-29].

Слід зазначити, що жодна з цих позицій, які, здавалося б, виключають одна одну, не є хибною. Більш того, сформувані повне, цілісне уявлення про політику можна, лише взявши до уваги обидві.

Спробу поєднати два підходи до визначення політики, надати їй онтологічного значення, зробив К. Шмідт, який ввів термін «політичне». Думка К. Шмідта складалася з того, щоб відійти від вузького, функціонального, прагматичного розуміння політики. Науковець, спираючись на філософські традиції, запропонував розглядати політичне як дещо самостійне, самоцінну реальність, яка визначається власними критеріями і первинна щодо таких конкретних проявів, як класи, система управління, право тощо [5, с.290-310]. Відповідно, політичне трактується як усвідомлення досвіду масштабного минулого, засвоєння (або формування) якісного міфу про це, пошук людиною власного місця в масштабних реаліях історії і, нарешті, формування певного плану дії, розроблення цілей і завдань відносно оточуючої дійсності, які людина має намір з цього часу впроваджувати в життя [6, с.156-159]. Із зазначеного вище ми можемо констатувати, що політичне виражає себе через групу певних явищ, які є єдиною фундаментальною реальністю – «онтології політичного», до яких, за О. Дугінім, входять: влада, ціль, проект суспільства, ієрархія, оперування з нерівністю, розподіл суспільних функцій, колективна ідентифікація, легітимізація насилля, ціннісна система [7, с.13-25], які й стануть основою нашого аналізу в дослідженні держави.

Визначення поняття влади – найважливіша складова філософського аналізу політичного феномену. Як відзначають науковці, поняття «влада» досить широке і охоплює всі сфери суспільного життя – від сімейно-

побутової до наукової [8, с. 50]. «Поняття влади взагалі, – відзначає Є. Вятер, – як і поняття політичної влади, тлумачиться по-різному, як в буденному смислі, так і в науковій літературі» [9, с.177]. Так, у філософському словнику, влада визначається – як особлива форма соціальних відносин, яка має здатність здійснювати свою волю, контролювати поведінку в будь-якого [2, с.147]. Детальнішу характеристику поняття «влада» ми знаходимо у кратологічному словнику В. Халіпова «Влада», де остання визначається як: здатність, право і можливість розпоряджатися будь-ким, будь-чим, здійснювати рішучий вплив на долю, поведінку і діяльність, вдачу і традиції людей за допомогою різного роду засобів – закону, права, авторитету, волі, суду, примусу; політичне панування над людьми, їх спільнотами, організаціями над країнами та їх угрупованнями; система державних органів; особи, органи, що наділені відповідними державними, адміністративними повноваженнями, або як такі, що володіють різного роду впливом, повноваженнями за звичаєм, або як такі, що привласнили їх собі [10, с.140].

Водночас слід відзначити, що в даних визначеннях влади в основі лежить «кратополітичний мінімалізм», який розглядає владу не як першооснову буття людства, а як рудиментний прояв людини, потребує «приборкання», детального правового оформлення, обмеження, рівномірного розподілу по кількості індивідів, які складають соціальний колектив.

Проте справжня влада – це не саме позбавлення волі підданих, а й певне підпорядкування і впорядкування їхньої волі. В даному контексті більш ґрунтовне опрацювання поняття «влада», яке визначається не тільки як підпорядкування, але через низку характеристик, висвітлюються її буттєвий та історичний зміст, подається у словнику «Філософія політики», де влада визначається як право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкорюючи своїй волі. Вона існує скрізь, де є стійке об'єднання людей: в сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі; влада – впливає із специфіки суспільства як складної соціальної системи, що потребує координації, взаємоузгодження між різними її структурними елементами та сферами і не може ефективно функціонувати, зберігатися, самовідтворюватися й розвиватися без відповідних форм самоорганізації й управління. Тому влада є істотним компонентом соціального управління на всіх ступенях суспільної організації й забезпечує її процеси та контроль систем відтворення суспільства, виховання, поведінки, діяльності в різних сферах, способів життя індивідів, соціальних спільностей, суспільства; влада існує на всіх історичних етапах буття суспільства і пронизує усі сфери його життєдіяльності. Характерними атрибутами влади є панування; управління; розпорядження; підпорядкування (підлеглість); вплив; підкорення; авторитет та інші ознаки, без яких вона не може існувати [11, с.121-122].

В даному вимірі «влада» розглядається онтологічно, як одне із важливих вимірів, визначаючи людське існування, формуючи, тим самим принцип «кратополітичного максималізму», що «людина завше існує поряд з владою. Буття людини є повсякчасним перебуванням у владній ситуації» [12, с.22]. Вразливість людини, як перед природними, так і перед суспільними факторами, а також прагнення до життя, страх перед небуттям, змушують приймати владу, миритися з нею, обожнювати її [12, с. 22], з одного боку, з іншого, згідно Ф. Ніцше, немає людей, які б не прагнули до влади. Воля до неї визначає сутність людського буття, є базовою мотивацією всієї людської діяльності [13, с.354-359].

Відповідно, феномен влади існує в усіх сферах суспільного життя (політичній, економічній, правовій, моральній тощо), які пов'язані між собою і доповнюють одна одну. Проте тільки координація з боку держави створює систему влади в суспільстві, визначає головні напрями її діяльності, сфери, мету і засоби. Відтак держава виступає монопольним носієм суспільної влади, інституцією творення цієї влади. І в залежності від того, що поставлено в основу державної влади – «кратополітичний максималізм» чи «кратополітичний мінімалізм», формується взаємозв'язок «держава – суспільство». Тотальна владна політика держави, яка характерна для традиційних суспільств і тоталітарних держав, передбачає втручання держави в усі сфери життя. У ліберально-демократичних державах владні відносини формуються на основі «кратополітичного мінімалізму», акцент ставиться на невтручанні держави (тобто влади) в господарську діяльність індивідів, звільнення економіки від позаекономічного контролю інших соціально-політичних інстанцій тощо [14, с.110-112; 15, с.106].

Наступним аспектом характеристики держави, через призму політичного, є ціль або проект суспільства. Ціль – те, що необхідно або бажано реалізувати; кінцева причина, для якої щось здійснюється або існує [2, с.389]. Це не «сліпа» неминучість процесу підпорядкування плину часу, а прототип орієнтованої в майбутнє дії – в якому майбутнє уявляється в якісному змісті [16, с.124], що реалізується через проект, задуманий план дій [16, с.370]. У 50-ті рр. ХХ ст. П. Друкер розробив концепцію управління за цілями, основним положенням якої була думка про те, що управління повинне починатися з вироблення цілей, потім переходити до формування функцій, системи взаємодій й процесу [17, с.20].

Між ціллю і владою існує тісний взаємозв'язок. Без влади або поза владою, як осової лінії політики, ніякої цілі не існує, ніякого проекту реалізувати не можливо. Сама влада, як певний внутрішній вимір політики, як її онтологічний вимір буде безмістовною якщо не буде ставити перед собою цілі та реалізовувати певний проект. Як зазначає О. Дугін, побудова справедливого суспільства, або посилення держави, зміна або збереження

релігійного укладу, проведення тієї чи іншої політики по відношенню до етносів, завоювання нових територій або охорона своїх кордонів, мобілізація господарських сил для технічної революції або надання можливості економіці вільно розвиватися за її внутрішніми законами – все це є політичні цілі [7, с.18]. В даному контексті державна влада виступає засобом, подекуди методом реалізації політики, які в остаточному сенсі, в залежності від їх форм (радикальні або помірковані, етатистські або демократичні) характеризують і саму державу. Державна влада стає більш могутньою якщо вона виявляється здатною домагатися визнання своїх цілей, рішень при наявності привабливих альтернатив чи, дій бездіяльності. Із збільшенням свободи вибору підлеглих вона посилюється [7, с.17-18]. Якщо ж носій державної влади – будь-то народ, монарх, клас – неспроможний повернути хід історичного процесу до певної цілі, реалізувати той чи інший проект, незалежно від причин, це означає, що у нього даної влади немає або вона часткова [18, с.251-252].

Складовою політичного, що знаходить своє відображення в державі, виступає утвердження ієрархії, маніпулювання з нерівністю, розподіл суспільних функцій.

Рівність і нерівність існують на всіх етапах людського суспільства, починаючи з найпростіших культур, де, власне, різниці по відношенню до багатства не було [19, с.90]. Відповідні нерівності соціологи визначають через термін «соціальна стратифікація» – як розподіл соціальних ролей і позицій, об'єктивно необхідний для існування суспільства [20, с.376] або, за Е. Гіденсом, «як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей [19, с.290]. Основи сучасного підходу до вивчення соціальної стратифікації закладені М. Вебером, який розглядав соціальну структуру як багатомірну систему [21, с.401-405]. В основі стратифікації стоять ступені соціальної ієрархії, тобто форми побудови складних соціальних систем на підставі підпорядкування, коли «нижчі» рівні контролюються «вищими» [22, с.394]. Першопричина ієрархічної побудови суспільства – соціальна нерівність, що народжується об'єктивними умовами життєдіяльності людей [23, с.9]. Тому кожне суспільство, держава прагне до впорядкування своєї нерівності.

Виходячи з вищезазначеного, слід відмітити, що політичне не нав'язують нерівності, люди, вступивши в сферу політичного, вже є нерівними за своїми ролями. Політичне через державу, лише оперує з нерівністю як фактом, організовуючи її структуру відповідно до свого бачення надання переваг. О. Дугін виділяє три способи реалізації оперування з нерівністю: державно-політичне визнання існуючої нерівності; систематизація і розподіл нерівності; «викорінення» нерівності, виходячи з того, що нерівність – сутнісна характеристика суспільного буття, що знищення нерівності

в одному аспекті обов'язково веде до виявлення в іншому [7, с.19]. У ліберально-демократичних державах існуючу нерівність завуальовують теорією «рівнісних можливостей» (Дж. Рослоу). Зміст даної теорії виявляється в тому, що соціальні фактори, такі як клас, раса, стать не повинні впливати на можливість людини зайняти бажану посаду або становище в суспільстві. Різні громадяни при різних умовах повинні мати рівні шанси на успіх [24, с.266].

Одне із завдань, яке стояло після жовтневої революції – вирішення проблем матеріальної рівності. В процесі будівництва «комуністичного суспільства» комуністична партія різними радикальними політичними методами прагнула «знищити» нерівність. Як результат, різниця в матеріальних достатках була незначна. Проте виникає нова ієрархія – партійна, коли комуністична партія отримала певний контроль над суспільством і господарством в цілому, а партійний лідер – необмежені повноваження [25, с.139].

Отже, можна констатувати, що тотальної рівності немає, як «немає людей поза політикою, політики поза владою, влади без цілі, без проекту, ієрархії цінностей» [7, с.20]. Зміст державної влади – зробити дане співвідношення оптимальним.

Держава – це організація політичної влади, яка складається з певних органів (знаряддя влади). В сукупності дані органи утворюють механізм держави, що володіє матеріальною силою для здійснення організованого управління, а при необхідності і для організації організованого примусу. Право відбивається в системі загальнообов'язкових норм, які мають формально-визначений характер. Право – відповідно інша площина соціального життя, впритул наближена до галузі суспільної свідомості. Держава і право мають своє буття, свої специфічні функції, але при цьому держава і право – соціальні явища суспільства, для яких характерна глибока єдність. Вони володіють не тільки однотипним безпосереднім політичним змістом, одночасно виникли і у взаємодії функціонують, але саме буття держави і права як специфічних соціальних явищ обумовлено й глибинним взаємопроникненням [26, с.27-37]. Структура і функції держави неможливі поза й без права, правова система неможлива поза перетворюючою і правоохоронною діяльністю держави. Відтак система правових норм і правових відносин в суспільстві ніколи не виникає безпосередньо з правового інституту. Спочатку до влади приходить та чи інша «сила», з певними уявленнями про політичне та волею до реалізації його в проекті, і лише потім на основі цього формується правова система. Як зазначає І. Ільїн, саме «державна як єдина корпорація, яка включає в себе своїх членів, має не частково-правовий, а публічно-правовий характер, це визначається тим, що основне повноваження держави є повноваження на владу. Держава є союз,

вповноважений володарювати над своїми членами, створювати для них правові норми і наказувати...» [27, с.140]. Держава реалізовує свою політику як мистецтво можливого за відповідних соціально-історичних умов. Це може призводити, з одного боку, до закріплення в соціальній практиці запропонованих нею норм і цінностей, якщо вони відповідають потребам часу, з іншого – може призводити до абсолютних претензій законодавця, як це сталося в СРСР. Отже, правова система впливає із політичного і коли державна влада наштовхується на неправову ситуацію, проблема вирішується на основі політичного.

Найважливішою складовою будь-якої держави є люди, які населяють країну. Адже держава – це узгоджене, упорядковане співжиття людей. Саме для упорядкування цього співжиття (або й підпорядкування його) створюються органи й інституції державного врядування, приймаються закони, тощо. Проте, як пише Дж. Мацінні: «країна – це не просто територія; окрема територія утворює лише її фундамент. Країна, це ідея, яка здійснюється на цьому фундаменті; це почуття любові, відчуття побратимства, яке гуртує до купи усіх синів цієї території» [28, с.22]. В даному контексті для характеристики держави доцільним буде використання поняття ідентичність – однаковість, рівнозначність, подібність предметів, явищ, понять [22, с.394]. Відповідно соціальна ідентифікація – це процес психологічного ототожнення індивідом себе з іншими людьми, їх групами і об'єднаннями з метою більш успішного застосування ним нових для нього видів соціальної дійсності, соціальних цінностей і норм [20, с.139]. Соціальна ідентифікація відбувається лише за умов суспільної діяльності членів групи і індивіда, який з ним ідентифікується. Державна ідентичність є частиною індивідуальної ідентичності. Вона залежить від того, наскільки людина ідентифікує себе з конкретною державою, ким вона вважається (визнається) в даній державі, який в неї реальний статус, тобто, якими правами, обов'язками і повноваженнями вона володіє в державі, які можливості її самореалізації. Державній ідентифікації сприяє наступні фактори: по-перше, людина визнає своєю ту чи іншу державу, якщо держава визнає її також своєю; по-друге, багато залежить від того, якими правами і свободами наділена людина в державі.

Отже, державна ідентичність є важливим консолідуючим фактором. Людей поєднує не тільки спільна мова, національність, стать або вік, культура та історія, але і те, що вони є громадянами єдиної держави.

Глобальний світ, на думку У. Бека, означає політизацію, тому, що механізми глобалізації дозволили «економічним об'єднанням» відвойовувати у «демократично організованого капіталізму свободу дій, яку своєю політикою стримує соціальна держава» [29, с.10]. Відповідно, функціонуюча в глобальних масштабах економіка підживляє основи національної економіки і

національних держав, відкриваючи тим самим шлях субполітизації «нового розмаху» з непередбачуваними наслідками [29, с.10]. Аналогічна ситуація відбувається і в культурній сфері держави, там на зміну «нації – державі» приходять наднаціональні спільноти – «уявні спільноти» – засновані на релігії, ідеології, знаннях. Для постсучасних індивідів належність до такої спільноти може бути важливішою ніж належність до нації – держави [30, с.308]. С. Роккан, В. Дерек в даній ситуації пропонують використовувати визначення просторової ідентичності («politische Verband») – об'єднання окремих груп, кожна з яких володіє особливою культурною ідентичністю, заради політичних або економічних цілей. На відміну від територіального простору, ідентичність тут заснована на належності до своєї групи, а не до держави, яка складається із об'єднання різних ідентичностей [31, с.117-132]. Тому використання поняття «ідентичність» надає можливість не тільки охарактеризувати державу як територіальне об'єднання людей, але проаналізувати сутність співвідношення «особистість – політичне – держава» в контексті історичного розвитку.

Наступним проявом політичного, що знаходить своє вирішення у державі, є здійснення насилля, легітимізація насилля та захист від насилля. Насилля є невід'ємною стороною всієї історії людства. Воно являє собою навмисну дію, спрямовану на знищення людини (людей) або завдання їм шкоди, і здійснюється поза їх волею [22, с.579]. Насильство може здійснюватися фізичними, економічними, психологічними та іншими засобами. У політиці найчастіше використовується насилля фізичне. Воно відрізняється, як правило, організованістю, широтою, системністю і ефективністю застосування. Разом з тим, за М. Вебером, тільки «держава є тим суспільним об'єднанням, яке у середині певної царини, – «царина» включає ознаку, – претендує (з успіхом) на монополію фізичного насилля» [32, с.492]. У своїй легітимній формі (в нашому випадку – державний примус) насилля, на думку Н. Лумана, «служує викориненню нелегітимного насилля» [33, с.23].

Визначення сутності зазначеного поняття є неоднозначним [34, с.17-107]. У короткому енциклопедичному словникові з «Філософії політики», легітимність (законний, правомірний, справедливий) визначається, як здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільне визнання та виправдовування обгрунтованого політичного курсу, прийняття ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади [11, с.314].

М. Вебер у легітимності вбачав такий соціальний порядок, коли суспільство або більша його частина визнають його без примусу. Легітимність порядку, яка у науковця є різноякісною та багатоскладовою, «може бути гарантована тільки внутрішньо, а саме: суто ефективно: емоційною відданістю; ціннісно-раціонально: вірою в абсолютну значущість порядку як

найвищих непорушних цінностей (моральних, естетичних чи яких-небудь інших); релігійно: вірою в залежність блага та порятунку від збереження даного порядку» [21, с.488-489].

Саме веберівський підхід до легітимності (харизматичний, раціональний, традиційний) дає можливість повноцінно аналізувати форми державного правління на тому чи іншому етапові історичного розвитку, висвітлити вплив раціональних та ірраціональних засобів легітимності на здійснення політики і влади, ефективності життєдіяльності суспільно-політичних структур, тому, що в різних системах політичного існують різні моделі того, як потрібно законно використовувати насилля до своїх членів. Кожна державно-політична система має свою модель легітимізації насилля, яка може використовуватися в досить широкому спектрі – від максимального масштабу репресивних заходів проти громадян при деспотичних та тоталітарних режимах, до мінімального прямого насилля, аж до відміни смертної кари [7, с.24].

Невід'ємною складовою політичного виступають ціннісні системи суспільства. Цінності виникають історично на основі об'єктивних потреб суспільства, складаються в системи і функціонують в суспільстві як соціокультурні регулятори за допомогою соціальних інститутів. Відображаючись у суспільній свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій, інтересів тощо цінності набувають регулятивну функцію і виступають в якості соціокультурних кодів стабільного і безпечного існування суспільства. М. Розов у даному контексті визначає цінності як граничні нормативні основи актів свідомості або поведінки людей [35, с.57].

Конфлікти ціннісних систем, порушення балансу цінностей, викорінення традиційних і прищеплення чужосторонніх цінностей, нівелювання духовних і етичних імперативів можуть мати як наслідок вагомі порушення в функціонування соціокультурних інститутів, деструктивні зміни в соціокультурній свідомості і ментальності, духовну дезорієнтацію тощо. В певних умовах згадані фактори виступають основою загострення соціальних конфліктів на національно-державному рівні й дестабілізації соціуму на регіональному, глобальному рівнях [36, с.10].

У системі соціокультурної основи сталого і безпечного розвитку суспільства важливе місце належить цінностям політичної сфери життя суспільства, які трактуються як об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до задовольняючих її соціальні потреби, інтереси, які залучає до сфери своєї життєдіяльності [3, с.384]. У сфері політики вирішується питання управління суспільством на основі принципів, які відображають ті чи інші політичні ідеали і цінності. Проблема забезпечення безпеки особистості, суспільства, держави є однією з найактуальніших в політиці. Вирішення даної проблеми визначають цін-

нісними основами, на які орієнтуються політичні сили і воля народу. Отже, складається ситуація, коли з одного боку в політичну сферу приходять цінності із інших сфер, з другого боку, ніколи ціннісна система – релігія, культура, побут, інтелектуальна діяльність тощо, – не стають домінуючими в суспільстві поза політичним. За П. Бурд'є, система цінностей соціуму створює як універсальні – політичні «правила гри», так і специфічні норми, що регулюють економічну, релігійну, культурну та інші сфери життєдіяльності [37, с.252-253]. Однак, тільки політичні цінності можна розглядати як основу, на якій формуються не тільки «принципи політичної діяльності, пріоритети політичної культури та особливості політичної системи», але й засади «суспільства в цілому» [38, с.74]. Відповідно, ціннісна система має бути прийнята або відхилена, або замінена в інституції політичного [7, с.25]. Тому включення ціннісної системи у політичне, а відтак і в характеристику держави, надасть можливість визначити ієрархію соціально-політичних цінностей і їх контролювання, співвідношення релігійних і світських цінностей в різних типах культур на тому чи іншому етапі історичного розвитку держави. Як слушно відзначав Г. Гегель, базуючись на категоріях розуму і свободи, держава – «це дійсність розуму», а найкращою з держав є та, в якій найбільше місце посідає свобода. Згідно з Г. Гегелем, ціннісна система виступає формотворчою субстанцією для держави як «дійсності моральної ідеї, в якій політична дійсність цілковито і повністю просякнута моральною ідеєю, а сама держава та її громадяни утворюють «органічну єдність». При цьому свою політичну сутність людина отримує лише в державі – «вся цінність, що має людина, всю духовну дійсність вона має тільки через державу» [39, с.359-360].

Таким чином, на основі проведеного теоретичного аналізу можна констатувати, що політичне (влада, цілі (проект суспільства), ієрархія, правова система, колективна ідентифікація, легітимізація насилля, ціннісна система) знаходить своє вираження у державі, формуючи її основи, а подальше дослідження даних понять у співвідношенні «держава-суспільство» надасть можливість вибудувати подальший розвиток зазначених відносин у глобальному світі.

Література:

1. Бех В. П. Евристичний потенціал філософського аналізу у дискурсі досліджень соціальних систем / В.П. Бех, Ю.А. Бех // Нова парадигма: [Журнал наукових праць] / гол. ред. В. П. Бех. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 99. – С. 3-15.
2. Философский словарь / [авт.-сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Липецкий, А.В. Шуба]. – К.: А.С.К., 2006. – 1056 с.

3. Політологічний енциклопедичний словник: навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів / [відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін; упоряд. В.П. Горбатенко, А.Г. Саприкін]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
4. Політологія: [підручник] / за заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К.: Вища школа, 2001. – 415 с.
5. Шмитт К. Понятие политического: Антология мировой политической мысли: в 5 т. / К. Шмитт [под ред. Т.А. Алексеевой]. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – С. 296-340.
6. Алексеева Т.А. Политическая философия: От концепции к теории / Т.А. Алексеева. – М.: РОССПЭН, 2007. – 397 с.
7. Дугин А. Г. Философия политики / А.Г. Дугин. – М.: Арктогея, 2004. – 616 с.
8. Кострюков С. В. Сутність політичної влади як науково-філософського поняття / С.В. Кострюков // Нова парадигма: [Журнал наукових праць] / гол. ред. В.П. Бех. – К.: вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 85. – С. 49-61.
9. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М.: Прогресс, 1979. – 159 с.
10. Халипов В.Ф. Власть: Кратологический словарь / В.Ф. Халипов. – М.: Республика, 1999. – 431 с.
11. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / [Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін.]. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
12. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: Монографія / В.В. Бушанський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 360 с.
13. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Фридрих Ницше; [пер. с нем. Е. Герцык и др.]. – М.: Культурная революция, 2005. – 880 с.
14. Скиба В.Й. Улітаризм і свобода: філософсько-правовий аналіз / В.Й. Скиба. – К.: Інст. історії України НАН України, 1997. – 227 с.
15. Боббіо Н. Майбутнє демократії // Демократія: Антологія / Норберто Боббіо; [упор. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – ХХVІІІ + 1108 с. – («Політичні цінності». – Вип. 1).
16. Вартофський М. Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофський; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
17. Друкер П.Ф. Практика менеджменту / П.Ф. Друкер; [пер. с англ.]. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. – 398 с.
18. Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програми / Еверт Ведунг; [пер. з англ. В. Шульга]. – К.: Всеуито, 2003. – 350 с.
19. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко]. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

20. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навчальний словник-довідник / [уклад.: В.М. Піча, Н.М. Хома, Ю.В. Піча та ін. За заг. ред. В.М. Пічі]. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 408 с.
21. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произведения: пер. с нем. Ю.Н. Давыдова; предисловие П.П. Гайденко / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада). – С. 401-491.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
23. Бердяев Н. Демократия и иерархия / Николай Бердяев // Русская свобода. – 1917. – № 24. – С. 5-10.
24. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К. Клакхон; [пер. с англ. А.А. Панченко]. – Санкт-Петербург: Изд. Евразия, 1998. – 352 с.
25. Бочаров В. В. Политическая антропология и общественная практика / В.В. Бочаров // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1988. – № 2. – С. 134-148.
26. Неновски Н. Единство и взаимодействие государства и права / Нено Неновски; [пер. с болгар. В. М. Сафронова; под. ред. С. С. Алексеева]. – М.: Прогресс, 1982. – 148 с.
27. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / Иван Ильин. – М.: АСТ. АСТ МОСКВА. ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 [2] с. – (Философия. Психология).
28. Мацціні Дж. Обов'язки перед країною // Націоналізм: антологія / Джузеппе Мацціні. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с. – («Політичні ідеології»).
29. Бек У. Что такое глобализация? / Ульрих Бек; [пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; общ. ред. и послеслов. А. Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиции, 2001. – 304 с.
30. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология: [учебное пособие] / Владимир Сергеевич Малахов; [отв. ред. Б. Г. Капустин]. – М.: КДУ, 2005. – 320 с. (Политический разум и практика политики).
31. Роккан С., Дерек В. Политика территориальной идентичности. Исследование по европейскому регионализму / С. Роккан, В. Дерек // Логос. – М.: Изд-во Территория будущего. – 2003. – № 6(40). – С. 117-132.
32. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения: пер. с нем. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 491-556. – (Социолог. мысль Запада).

33. Луман Н. Общество общества. Часть III. Эволюция / Николас Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Логос, 2005. – 256 с.
34. Резнік В.С. Легітимізація приватної власності як концепт соціологічної теорії: [монографія] / В.С. Резнік. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с.
35. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские обоснования и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н.С. Розов. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1998. – 292 с.
36. Горлинский В.В. Ценностные основы безопасности общества / В. В. Горлинский // Практична філософія. – 2005. – № 3(17). – С. 9-25.
37. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые; [сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко; пер. с фр. Е.Д. Вознесенская и др.]. – М.: Socio-Logos, 1993. – 333 с.
38. Сенюшкіна Т. О. Політична аксіологія: становлення та перспективи / Т.О. Сенюшкіна // Нова парадигма: [Журнал наукових праць] / гол. ред. В. П. Бех. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – С. 67-75.
39. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім.; під ред. Є. Причепія]. – К.: Тандем, 2002. – 584 с.

Найчук А. В. «Политическое» – ценностная основа государства

Через призму понятійного апарата політичного аналізується сутність державства.

Ключевые слова: государство, политическое, власть, право, насилие, легитимность, иерархия, ценностная система.

Naychuk A. «Political» – essential basis of state

Deals with analysis of state essence through the context of a political conceptual apparatus.

Keywords: state, political, authority, law, violence, legitimacy, hierarchy, value system.

УДК 502:327.7

ІДЕЯ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Кирик В. Л. ©

*Кандидат політичних наук, начальник соціально-гуманітарного
факультету ВІКНУ*

Аналізуються проблеми теоретичного і практичного характеру, що пов'язані з політичним забезпеченням сталого екологічного розвитку сучасного суспільства.

Ключові слова: екологічна криза, сталий розвиток, загально-людські цінності.

У наш час людство вступило в такий період свого розвитку, коли ставши «геологічною силою» перетворююча діяльність людини, як і передбачав В.Вернадський, стає здатною змінити світ, поставивши його на межу глобальної екологічної катастрофи. Саме це і визначає особливу актуальність проблем глобальної екології і необхідність розробки концепції пріоритету загальнолюдських цінностей та моделей сталого еколого-економічного розвитку. Функцію регулятора має відтепер виконувати суспільство.

Важливість дослідження сталого екорозвитку, його політико-правового забезпечення визначається досить жорстко детермінованими часовими межами, адже негативні зміни, що накопичуються в природі, за багатьма найважливішими параметрами дедалі більше наближаються до критичної позначки. І марно думати, що з екологічною кризою можна справитись за допомогою одних лише техніко-економічних важелів. «Мирною бомбою» можуть стати засоби традиційного виробництва і природокористування, які в диму і полум'ї можуть знищити ненажерливих споживачів матеріальних благ. Отже потрібна на державно-політичному рівні корекція напрямку економічного розвитку людства, звільнення його від нестримної ходи цільової раціональності.

Загальновідомими в контексті пошуку екологічної парадигми співжиття людини і природи стали наукові праці М.Абіха, В.Вернадського, Е.Гертнера, А.Гора, Ж.Дорста, П.Ерліха, Б.Коммонера, Е.Ласло, В.Лося, М.Медоуза, М.Месаровича, Г. та Е. Одумів, К.Паавера, Р.Парка, Е.Пестеля, А.Печчеї, П.Тейяр де Шардена, А.Урсула, Б.Уорда, Дж. Форреста, Г.Хефлінга, В.Хьосле.

Досить плідно в контексті забезпечення збалансованого розвитку суспільства працюють українські вчені: В.Андрущенко, Г.Білявський,

О.Васюга, Т.Гардашук, М.Горін, А.Качинський, М.Кисельов, О.Кіндратець, В.Крисаченко, Л.Мельник, Г.Марушевський, Я.Мовчан, М.Ожелечко, А.Толстоухов, М.Хилько, С.Чумаченко, А.Яцик та ін.

Однак, попри значну кількість публікацій, проблема сталого розвитку, і особливо політико-правового його забезпечення, ще не отримала достатнього наукового обґрунтування, не була поставлена так виразно, як того потребує сучасна практика життєдіяльності людства.

Концепція сталого розвитку має свою історію. У виробленні важливих концептуальних підходів до її обґрунтування і вирішення велику роль відіграв «Римський клуб», який у 70-х роках гостро поставив проблеми глобальної екологічної кризи і подальшого розвитку людства на «порядок денний». Не можна не помітити, що в перших доповідях клубу провідна роль відводилась науково-технічним аспектам екологічних проблем, що досить виразно відображено в праці групи М.Медоуза «Межі зростання», то в наступних доповідях – «Людство на поворотному рубежі» (М.Месаровича і Е.Пестеля, «Перегляд міжнародного порядку» Я.Тінбергена, модель «Глобальні обмеження і новий погляд на розвиток», розроблена групою японських вчених під керівництвом І.Кайя, латиноамериканська модель дослідження шляхів вирішення глобальних проблем країнами, що розвиваються, створена під керівництвом А.Еррери, модель «Цілі глобального розвитку» (керівник Е.Лассо), в якій відображено необхідність перебудови системи цілей і орієнтирів соціального прогресу, розробка Д.Габора з ін. «За межами епохи марнотрацтва», А.Пестеля «За межами зростання», А.Печчеї «Людські властивості», А.Гора «Земля у рівновазі. Екологія і людський дух» та ін. – суттєве місце приділяється соціальним і культурним передумовам пом'якшення екологічної ситуації.

Зазначені праці допомогли сприйняттю екологічних проблем як першочергових і, безперечно, стимулювати розвиток як неформального «зеленого руху», так і створенню відповідних державних (міністерств, агенств по охороні природи) і міжнародних (ЮНЕСКО, ЮНЕП) органів і організацій на які покладено регулювання діяльності в галузі природокористування.

Починаючи з 60-х років ХХ сторіччя ООН переходить до комплексного багатостороннього природоохоронного співробітництва. Це увінчалось прийняттям у 1972 р. на Першій всесвітній конференції по навколишньому середовищу міжнародних природоохоронних принципів (Стокгольмська декларація) і створенням спеціального органу – Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). У 1983 р. ООН створила Всесвітню Комісію по навколишньому середовищу і розвитку, якою було розроблено і затверджено Генеральною Асамблеєю ООН у 1987 р. «Всесвітню стратегію охорони природи». У важливому звіті цієї Комісії «Наше спільне майбутнє» пролунало попередження про те що людство повинно змінити багато чого

у своїй діловій активності і способі життя, бо інакше його чекають тяжкі випробування і різке погіршення навколишнього середовища. Економіка повинна задовольняти потреби і законні бажання людей, але її зростання повинно вписуватись у межі екологічних можливостей планети. Комісія, названа по прізвищу свого голови Комісією Брундтланд (прем'єр-міністр Норвегії) закликала до «нової ери економічного розвитку, безпечного для навколишнього середовища». Вона заявила: «Людство в змозі зробити розвиток сталим – забезпечити, щоб воно задовольняло потреби теперішнього часу, не піддаючи ризику здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби» [1, с.УІІ].

Ось так вперше в міжнародних документах було використано термін «Sustainable development», який в українському перекладі інтерпретується як «сталій розвиток». У 1989 р. ООН розпочала підготовку конференції по розвитку і навколишньому середовищі, щоб сформулювати принципи досягнення сталого розвитку. Комісія Брундтланд визначила сутність поняття «сталого розвитку» двома ключовими моментами: принципом справедливості для прийдешніх поколінь (збереження для них природних ресурсів) і комплексним прийняттям рішень (врахування екологічних обмежень при прийнятті економічних рішень). Комісія зазначила, що загальною ідеєю стратегії сталого розвитку є необхідність інтегрування екологічних та економічних підходів у реальних діях. Це передбачає як інституційні угоди на всіх рівнях, так і зміну стратегічних державних пріоритетів.

Програму сталого розвитку Комісії Брундтланд було підтримано в цілому ряді наукових досліджень і звітів міжнародних організацій, а також на Конференції по навколишньому середовищу та розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992 р.). І все ж інтерпретація поняття «сталого розвитку» вимагає більш конкретного визначення. З одного боку під ним розуміють такий економічний розвиток, який забезпечує стійкий рівноважний стан навколишнього середовища, а з другого боку – стійке, постійне економічне зростання. Але економічний розвиток і економічне зростання це не одне і те ж. Економічний розвиток – більш широке поняття, яке враховує соціальні, екологічні та інші складові, характеристики ж економічного зростання обмежуються здебільшого доходом та валовим продуктом на душу населення.

У контексті розгляду двох домінуючих концепцій розвитку світової системи – ресурсної та біосферної – класичне розуміння «сталого розвитку» також поки що недостатньо прояснює шляхи розв'язання глобальної екологічної кризи. Класичне визначення сталого розвитку – як такого, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби, безсумнівно близькі до ресурсних концепцій. Біосферній же концепції відповідає

таке трактування сталого розвитку, коли господарча діяльність не веде до перевищення критичного порогу збурення біосфери або коли зберігається такий обсяг природного середовища, який зданий забезпечити стійкість біосфери з включеною в неї господарською діяльністю людини. Або це такий шлях господарювання, «який призводить до мінімуму виснаження природних ресурсів і зменшує забрудненість навколишнього середовища» [16, с.6].

Здійснюються спроби інтерпретації «сталого розвитку» і через такі напрямки: технократичний («техніка створює проблеми, вона ж їх і вирішує»); природоохоронний («Земля це сад, за садом потрібно дбати і охороняти його»); екосистемний («все в одному – одне в усьому»); управлінський («обмеження меж зростання»); культурологічний («подолати екологічне невігластво») і т.п.

Для досягнення сталого (усталеного, стійкого, тривкого, збалансованого) розвитку необхідні відповідні передумови. Такими, як зазначається в доповіді міжнародної комісії з навколишнього середовища є:

- політична система, здатна забезпечити участь широкої громадськості у прийнятті рішень;
- економічна система, яка могла б забезпечити розширене виробництво та технічний прогрес на власній міцній базі;
- соціальна система, здатна знімати напруження, що виникає при негармонійному економічному розвитку;
- система ефективного виробництва, орієнтованого на збереження еколого-ресурсної бази;
- технологічна система, яка могла б стимулювати постійний пошук нових рішень;
- міжнародна система, що сприяла б сталості торгових та фінансових зв'язків;
- адміністративна система, достатньо гнучка, здатна до самокорекції [2, с.69].

Означений спектр передумов обґрунтування стратегії подальшого розвитку людства і зокрема «переорієнтації системи сучасного матеріало-та енергоємного екологічно небезпечного природокористування, – як справедливо зауважує М.Кисельов, – є слушним і відбиває масштабність завдань, що постали перед людством. Об'єднання в єдиний комплекс різнопланових заходів – від удосконалення конкретних технологій до поліпшення «людських якостей» (А.Печчеї) і переосмислення засад та стратегій подальшого існування соціуму – безумовно буде корисним для досягнення стану усталеного розвитку» [3, с.41].

Однак, як цього досягти – невідомо. Попри всі зусилля світової науки людства немає готових моделей сталого розвитку суспільства. До цього часу

ані ринкова, ані командно-адміністративна економіка так і не спромоглися кардинально вирішити зростаючі екологічні проблеми. Звідси – можливо і не випадково є критика ринкової моделі екологічного розвитку, що вона не є панацеєю при вирішенні екологічних проблем, адже донині все світове господарство здійснюється за рахунок нищівної експлуатації природних ресурсів. «Екологічні вимоги нині розглядаються як альтернативи економіці, як небезпечний чинник гальмування соціально-економічного розвитку. Протиставлення економіки та екології як несумісних галузей людської діяльності – це, – як справедливо зауважує М.Кисельов, – мабуть одна з найнебезпечніших хиб нашої доби» [3, с.42].

Це дійсно так, адже неспинне економічне зростання кваліфікується виявом соціального прогресу взагалі. А це – відверто антиекологічний підхід, адже більше – не завжди краще. Час усвідомити що економіка – не мета соціального розвитку, а лише засіб, хоч і першочерговий. Тому вчені дедалі частіше роблять висновок про те, що «орієнтації сучасної цивілізації на індустрію і неспинний економічний розвиток є стратегічною помилкою. На цьому шляху принципово неможливо досягти усталеного розвитку, хоч би як удосконалювалась система природокористування. Йдучи по ньому, ми назавжди приречені йти слідом за подіями і лише марно прагнемо виправити наслідки своїх власних руйнівних дій» [3, с.42].

Так, друга міжнародна конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) однією з головних проблем, що розглядалися, висунула нероздільність задач економічного розвитку та збереження природного середовища і сформулювала такі установки:

– економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі в пустелю;

– екологія без економічного розвитку закріплює зубожіння й несправедливість;

– рівність без економічного розвитку – зубожіння для всіх;

– екологія без права на дію є часткою системи покріпачення;

– право на дію без екології торує шлях до колективного знищення, яке рівною мірою зачіпає усіх [4, с.22].

Конференцією в Ріо-92 було схвалено п'ять основних документів, які включають:

– Ріо-де-Жанейрську декларацію по навколишньому середовищу і розвитку. Її 27 принципів визначають права і обов'язки країн у справі забезпечення розвитку і достатку людей;

– «Порядок денний на ХХІ сторіччя» – програма того, як зробити розвиток сталим із соціальної, економічної і екологічної точок зору; роз'яснюється, що рушійними силами змін у навколишньому середовищі є населення, споживання і технологія;

– Заява «про принципи по управлінню, збереженню і сталому розвитку всіх типів лісів,» життєво необхідних для забезпечення економічного розвитку і збереженню всіх форм життя;

– «Рамкова конвенція ООН про зміну клімату.» Її метою є стабілізація концентрації газів, які спричиняють парниковий ефект в атмосфері, на таких рівнях, які не виключать небезпечного дисбалансу у світовій кліматичній системі. Це вимагає від нас скорочення викидів таких газів, як двоокис вуглецю – побічного продукту використання палива для виробництва енергії;

– «Конвенція по біологічному різномуїттю» вимагає, щоб країни прийняли заходи для збереження різноманіття живих істот і забезпечили справедливий розподіл вигод від використання біологічного різномайття [161, с. УІІ].

Вперше за історію людства найпріоритетніший і впливовий міжнародний орган наголосив про необхідність сталого розвитку, при якому усуваються суперечності між соціально-економічним зростанням, природокористуванням і збереженням великих і малих екосистем. Ріо-де-Жанейрські принципи включають наступні ідеї:

– людина є головним набуттям Всесвіту і вона має незаперечне право на здорове плідне життя у гармонії з Природою;

– охорона навколишнього середовища має стати невід'ємною компонентою процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього;

– право на розвиток повинно реалізуватися таким чином, щоб врівноважено забезпечувати потреби розвитку і збереження навколишнього середовища для сучасних і майбутніх поколінь;

– увагу необхідно зосередити на скороченні різниці між рівнями життя, викорінюванні бідності і зuboжіння, враховуючи, що на долю с населення Землі припадає 1/7 частка світових доходів;

– усі держави мають суверенне право розпоряджатися своїми природними багатствами і здійснювати власну політику щодо навколишнього середовища.

Усі держави в той же час зобов'язані:

– надавати населенню широкий доступ до екологічної інформації;

– нести відповідальність перед людством за діяльність на своїй території, яка спричиняє збитки в інших країнах;

– інформувати країни щодо можливості потенційних техногенних і природних катастроф і тих стихійних лих що можуть мати шкідливі трансграничні наслідки;

– нарощувати ефективність природоохоронного законодавства, розробляти законодавчі акти про відповідальність за заподіяні збитки

навколишньому середовищу і компенсацію постраждалим, як всередині країни, так і за її межами;

– сприяти забороні перенесення на територію інших країн діяльності, а також транспортування речовин і матеріалів, які можуть завдати значної шкоди навколишньому середовищу і здоров'ю людей;

– обмежити і ліквідувати нежиттєспроможні моделі виробництва і споживання і заохочувати відповідну демографічну політику;

– ділитися знаннями і новими технологіями [1, с.X].

Ріо-де-Жанейрська конференція не тільки продекларувала єдність економічного зростання і охорони оточуючого середовища а й визначила шляхи досягнення цієї мети, основу яких повинні складати, по-перше, інтегровані інтереси всього світового співтовариства, по-друге, інтереси окремих країн і лише на останок – інтереси окремих підприємців та їх групвань. З метою досягнення сталого розвитку і значно кращого рівня життя для всіх народів, – підкреслюється в Декларації, – державам необхідно скоротити і виключити моделі виробництва і споживання, які не сприяють сталому розвитку. Інший важливий висновок Конференції ООН полягає в тому, що розвинуті країни визнають відповідальність, яку вони беруть на себе, підтримуючі концепцію сталого розвитку з врахуванням власного тиску на навколишнє середовище, технологій і фінансових можливостей, на які вони сподіваються [1, с.X].

Передусім йдеться про два принципових моменти. З одного боку, стала цілком зрозумілою неспроможність бідних країн просуватися вперед шляхом виснаження природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища, як це мало місце у більшості багатих країн за післявоєнний період; з іншого, – реалізація ідеї сталого розвитку потребує нових підходів до розробки шляхів і моделей економічного сходження, які не повинні копіювати західні варіанти.

Зауважимо, що концепція сталого розвитку вироблялася тоді, коли всі ознаки глобальної катастрофи і потенційного кінця людства вже стали реальністю. «Вона вироблялася, – на думку А.Толстоухова, – не як протитрута чи механізм подолання локальних негараздів, а як універсальна система подолання глобальної катастрофи» [5, с.251]. Оскільки в основі останньої знаходиться екологічний чинник, то очевидно, слід уже вести мову і про сталий екологічний розвиток. «Дана концепція знову стала центром уваги політиків світу на новому самміті під егідою ООН, який відбувся восени 2002 року – на цей раз в Йоганнесбурзі (Південна Африка). Продовжуючи традиції саммітів, що відбулися за тридцять і десять років до того, відповідно у Стокгольмі та Ріо-де-Жанейро, учасники Йоганнесбурзької конференції обговорили наявні проблеми навколишнього середовища та можливі шляхи відповідей на ці проблеми. Були прийняті нові нормативні

документи, зокрема »Йоганнесбурзька декларація по сталому розвитку«... та «Йоганнесбурзький план впровадження» [5, с.255].

Учасники самміту визнали, що останніми роками глобальне середовище продовжує зазнавати випробувань: зникає біологічна різноманітність, збільшуються площа пустель, потепління тощо, які вимагають здійснення негайних заходів світовим співтовариством. Відзначаючи деякий прогрес, особливо в усвідомленні зазначених проблем, конструктивний пошук спільного їх вирішення, все ж «ті засади екополітики, що викладені в документах йоганнесбурзького самміту, породжують, – на думку А.Толстоухова, – і дещо скептичне ставлення до спроможності сучасної влади радикально вирішити проблеми загрози існуванню природного середовища. Перш за все необхідно відмітити, що у центрі уваги учасників самміту знаходяться, знову ж таки, не власне екологічні проблеми, а саме концепція сталого розвитку, де збереження навколишнього середовища є лише складовою, поряд з економічним і соціальним розвитком» [5, с.256].

Отже, екополітичні цілі обмежуються цілями «керування природою», яка розглядається фактично базою природних ресурсів. Тобто «йдеться про те, природне середовище все ще вважається засобом для здійснення сталого розвитку – соціального та економічного розвитку людства, майстернею людини, своєрідною коморою запасів їжі – і лише в цьому її цінність, лише для цього ми маємо прагнути зберегти навколишнє середовище, не дати загинути біологічній варіативності» [5, с.257]. Зрозуміло, що така точка зору в наш час є застарілою і неспроможною вирішити глобальну екологічну проблеми, адже у ній відсутній сам ціннісний аспект природи як такої, передає статику, а не динаміку розвитку суспільства і природи. Це принципово нове положення: збереження природи нерозривно пов'язане з питанням розвитку. Сам же розвиток суспільства має відбуватися за умови збереження природи.

Аналіз сучасних теоретичних та практичних підходів до стратегії сталого розвитку дозволяє визначити наступні основні положення:

– сталий розвиток – це регульований процес, більш упорядкований порівняно з існуючим;

– прагнення до безмежного збільшення обсягів виробництва і споживанні врешті-решт веде до соціально-економічних потрясінь;

– регуляторами сталого розвитку є чисельність населення, споживання і обсяги промислового виробництва які мають свої квоти і ліміти на викиди, а також технологія;

– сталому розвитку притаманні регульований розвиток суспільства і біосфери, націленість ведення економічної діяльності та екологічного господарства на задоволення не індивідуальних, а суспільних інтересів;

– чинниками соціально-економічної дестабілізації є погіршення стану здоров'я і скорочення середньої тривалості життя, економічний спад, етно-культурна деградація та зростання соціально-політичної напруги і т.ін.;

– у процесі сталого розвитку задоволення існуючих потреб здійснюється без втрат для сучасного і майбутнього поколінь;

– сталий розвиток має врахувати геополітичне розташування країн, їх культуру, особливості соціально-економічного розвитку;

– екологічний аспект сталого розвитку передбачає збереження стійкості біосфери як системи;

– передумовою переходу до сталого розвитку є соціально-економічна стабілізація;

– всі країни мають право застосувати власні концепції стійкого розвитку.

Отже, екологічний сталий розвиток – це екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища проживання і деградацією природних екосистем. Тобто – це економічно і екологічно узгоджений процес, який забезпечує збалансоване вирішення проблем соціально-економічного розвитку на перспективу, збереження природно-ресурсного потенціалу і надійного біосферного простору з метою задоволення життєво необхідних потреб у людей і суспільства в цілому. Отже, в понятті «сталий екологічний розвиток» акцент робиться на гармонізацію економіки й екології і навіть більше – мова йде про переорієнтацію самого вектору розвитку – з економічного на екологічний. Мова йде про пороги виживання – людство повинно зробити рішучий крок від психології підкорення до психології захисту природи, де діє правило: «Економічно лише те, що екологічно».

Усталений екологічний розвиток є альтернативою панівній моделі сучасного розвитку. Забезпечення такого розвитку є не чисто технічна проблема, для розв'язання якої потрібні нові технічні засоби чи технології. Це проблема зміни суспільних відносин і формування такого суспільства, яке не руйнуватиме середовище свого існування. Образ такого суспільства допоможе сфокусувати увагу на наборі цінностей та етичних і моральних принципів, якими має керуватися наша діяльність як індивідуальна, так і на рівні інституційних структур [6]. Отже, перехід до сталого економіко-екологічного розвитку – це зсув у ціннісних орієнтаціях людей, це етичний ідеал, який повинен стати дороговказом для створення суспільства, яке буде перебувати в гармонії з природою [7, с.225].

Для забезпечення сталого екологічного розвитку кожна країна повинна виробити свою стратегію поведінки. В Україні розроблено проект «Концепції сталого розвитку України» (1996). В ньому, зокрема, визначаються «Основні напрями еколого-економічної політики держави на шляху до сталого розвитку». До них належать: структурна перебудова економіки

з урахуванням вимог екологічної безпеки; формування якісної з точки зору раціональності і безвідходності структури споживання; формування відповідної податкової та цінової політики; реформування екологічного законодавства; реалізація екологічних програм; визначення економічних механізмів природокористування та охорони довкілля.

Література:

1. Програма дій «Порядок денний на XXI століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
2. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
3. Кисельов М. Екологічна компонента процесу державотворення / М. Кисельов // Розбудова держави. – 1997. – № 7/8. – С. 38-46.
4. Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 года). – Новосибирск, 1992. – 62 с.
5. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє / Толстоухов А.В. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.
6. Кіндратець О.М. Політичні детермінанти сталого розвитку. Монографія / Кіндратець О.М. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2007. – 256 с.
7. Хилько М.І. Пошук засобів розв'язання суперечності між економічним поступом і збереженням природи // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. Ред. Лях В.В. – Вип. 5(103). – К., 2011. – С. 214-225.

Кирик В.Л. Идея устойчивого человеческого развития в контексте экологических проблем

Анализируются проблемы теоретического и практического характера, связанных с политическим обеспечением устойчивого экологического развития современного общества

Ключевые слова: экологический кризис, устойчивое развитие, общечеловеческие ценности.

Kyryk V.L. The idea of sustainable human development in the context of environmental problems

The problems of theoretical and practical problems related to sustainable environmental policy development in modern society

Keywords: ecological crisis, sustainable development, universal human values.

УДК 32: 001. 891.3 (075)

НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА ЯК КАТЕГОРІЯ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Воронянський О. В. ©

Кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України при Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка

Автор розглядає категорію «національна еліта» як різновид політичної еліти, що легітимно здійснює владний розподіл ресурсів та цінностей через механізм національної держави та інших інституцій політичної системи даного суспільства від імені нації як колективного суб'єкта політики.

Ключові слова: нація, національна система, ресурси влади.

Категорія «національна еліта» традиційно вважається одним із основних базових елементів інтеграції сучасного українського суспільства як у плані державотворення, так і в процесі розбудови сучасної української нації. Науковий аналіз сутності даної категорії має не лише академічне, але й прикладне значення, оскільки перехід українського суспільства до реальної демократії неможливий без визначення чинних суб'єктів перманентної боротьби за концентрацію владних повноважень та цілей, які вони ставлять перед собою в процесі використання механізму національної держави.

Однак розуміння сутності поняття «національна еліта» і у науковців, і у чинних політиків залишається невизначеним. У сучасній Україні, де загальноприйнятою є точка зору на націю (принаймні, українську) як біологічно-культурну спільноту, цей термін використовується, насамперед, у контексті культурного розвитку, політичної та цивілізаційної ідентифікації українського народу. Проблема ж функціональності вказаного поняття як наукового визначення у науковій політологічній літературі фактично не розроблялася.

Метою даної статті є розгляд наукових підстав для використання поняття «національна еліта» як базової дефініції політичної науки.

Питання про визначення сутності категорії «національна еліта» не можна розглядати без аналізу соціально-економічної сутності категорій «еліта» та «нація». Аналіз наукових публікацій з даної проблематики засвідчує, що у тлумаченні самого поняття «еліта» можна виокремити два основні підходи: соціально-статусний (еліта як представники вищого класу, які здійснюють керівні, управлінські функції у суспільстві – Г.Моска, В.Паретто, Р.Міхельс, Ч.Р.Міллс) та соціально-ціннісний (еліта як творча

меншість, що здатна вносити інноваційні зміни в суспільне життя та зберігати моральні цінності – А.Тойнбі, Х.Ортега-і-Гасет). Російські науковці Л.Гудков, Б.Дубін, Ю.Левада пропонують розрізняти продуктивну еліту як носія інтелектуального і виробничого потенціалу нації, та правлячу еліту, що здійснює владу [2, с.132-136].

У сучасній вітчизняній науковій літературі теж немає єдиного розуміння даного поняття. Так, Л.Герасіна та О.Фролова виділяють дві конкуруючі фракції національної еліти: відсторонену від державної влади «еліту духу» та «реально правлячий істеблішмент (політичний і економічний, який нерідко прагматично нехтує законами моралі й права)» [1]. О.Маркцова пропонує розглядати у складі національної еліти три найбільш значущі елітні групи: економіко-технократичну, політико-правову та культурницьку [5].

Не існує єдиного підходу серед науковців і щодо визначення поняття нації. У західній політичній думці домінує розгляд нації насамперед як політичної категорії, натомість українські вчені традиційно використовують прийнятий в радянській науці етніцистський підхід. Однак, незважаючи на відмінності в поглядах на порядок формування національних спільнот (як біологічних або як культурно-історичних), практично всі дослідники головною особливістю нації вважають її політичну (державну) суб'єктність. У сучасній науці дефініція «нація» вживається для визначення сукупності (асоціації) політично суб'єктних громадян даної держави – колективного носія державного суверенітету. Класичним прикладом даного підходу можна вважати визначення К.Дойча: «нація – це народ, який володіє державою» [3, с.330].

Дане визначення описує феномен, сутністю якого є саме політичні відносини. Згідно класичної теорії політичних систем в основі цих відносин лежить необхідність авторитарного розподілу ресурсів і цінностей. Однак реалізація політичної рівноправності обмежена реальною здатністю всіх громадян – потенційних суб'єктів політики мати рівний доступ до ресурсів влади. Нація як політична спільнота виконує функцію об'єднання дрібних владних ресурсів всіх громадян у мегаресурс, який делегується політичній еліті. Оскільки основна маса громадян фактично не в змозі здійснювати контроль над діями еліти, на цьому етапі виникає відчуження влади від її формального джерела – нації і концентрація владних повноважень в руках політичної еліти.

Виходячи з розуміння нації саме як політичної категорії, національна еліта є різновидом політичної еліти, що за визначенням, на відміну від інших елітних груп, представляє всю націю в цілому. Таким чином, основною функцією національної еліти є здійснення владного контролю над розподілом ресурсів і цінностей від імені нації як політично суб'єктного

народу. Однак дана функція ускладнюється наявністю у складі самої нації різних соціально-економічних груп із різноспрямованими політичними інтересами, що в свою чергу, відображають економічні інтереси цих груп (у ряді випадків антагоністичні). Існування таких інтересів не дозволяє оперувати категорією «нація» як внутрішньо несуперечливим, неподільним поняттям, а відтак робить непридатним для наукового аналізу сам принцип націократизму з його розумінням національної еліти як природного представника волі нації через механізм національної держави.

У сучасному суспільстві механізми політичної участі формуються не в рамках держави, а в рамках громадянського суспільства, реалізуючи вплив різних соціальних груп на державу. Звідси в якості інституційних механізмів формування національної еліти та реалізації її повноважень необхідно розглядати не лише національну державу, але й усі політичні організації та рухи даної нації, а також угруповання, чия діяльність носить політичний характер. Держава як основний механізм контролю над їх розподілом є об'єктом впливу з боку тих угруповань і соціальних груп, які володіють достатньою концентрацією ресурсів для впливу на прийняття державних рішень. Таким чином, процес формування національної еліти носить конкурентний характер боротьби за вплив на прийняття державних рішень і в кінцевому підсумку – державну владу. Від реалізації державної влади чи впливу на неї національна еліта отримує економічну ренту як у вигляді пільгового доступу до ресурсів, так і через отримання плати за їх розподіл на користь тих чи інших груп. Це означає детермінованість характеристик категорії «національна еліта» розподілом ресурсів влади в суспільстві, а також передбачає диференціювання реальних суб'єктів політичної влади у складі нації. Еліту зі свого середовища може виділити лише суспільна група, яка має високий рівень політичної суб'єктності, тобто не лише усвідомлює свої специфічні політичні інтереси, але й має достатній рівень організованості та концентрації ресурсів влади для їх забезпечення. Сьогодні таким характеристикам відповідають лише потужні бізнес-групи. Тому фактично в суспільствах із великим розривом рівнів прибутків національна еліта стає ланкою механізму політичного панування економічно домінуючої соціальної групи. Традиційне ж для вітчизняної політології уявлення про належність до національної еліти національно-культурницької інтелігенції не відповідає реальності. Сучасна інтелігенція за економічним статусом є маргіальною страгою, що не має самостійного доступу до ресурсів того ступня концентрації, котрий дозволяє здійснювати довгостроковий вирішальний вплив на прийняття політичних рішень.

Політичні еліти, просуваючи свої специфічні інтереси через політичну систему, намагаються надати їм характеру загальнонаціональних для того, щоб у боротьбі з конкуруючими угрупованнями заручитися під-

тримкою більшості або хоча б частини нації. В українському політикумі з цією метою активно використовується етніцистська ідеологія, побудована на фактичному отождненні понять «нація» та «етнос». Причому поряд з угрупованнями, що претендують на статус української етнонаціональної еліти, формуються «національні еліти» народностей, що входять до складу поліетнічної української нації. Так, усе більш помітну роль у політичному житті України відіграє Меджліс кримсько-татарського народу (котрий у дійсності є поліморфним новоутворенням, до складу якого входять як нащадки кримських татар, так і численні представники середньоазійських націй, кавказьких етносів, татар Поволжя тощо). Про право на національне самовизначення час від часу заявляють політичні угруповання, що виступають начебто від імені населення Закарпаття, нижнього Подністров'я. Етнічний чинник використовується як спроба обґрунтування особливого статусу російсько-культурного населення України. У реальності ж етнічна проблематика в політичному просторі сучасних держав, побудованих на визнанні суверенітету нації як асоціації громадян, відіграє функціонально деструктивну роль. Вона є одним із ефективних способів легітимації приватних і особливих колективних (корпоративних) політичних інтересів, їх протиставлення інтересам загальносуспільним – національним. Проголошення етносу вищою формою ідентичності надає контр-еліті, що виступає від його імені, підставу для обґрунтування своїх претензій на політичну, в тому числі й державну владу. Міфологізована етнічна риторика виникає не внаслідок підйому етнічної свідомості, а як дієвий засіб «етнічних» еліт у боротьбі за власні політичні привілеї на території держави, яка є результатом самовизначення нації в цілому, а не окремих її частин. З іншого боку, жодна з політичних еліт не може бути визначена як національна, якщо вона, монополізуючи процес реалізації національного суверенітету (що є невідчужуваною характеристикою всієї нації як його колективного суб'єкта) при цьому реалізує політичний інтерес окремих соціальних чи етнічних груп, навіть якщо вони становлять більшість суспільства. Тому етнічний чинник у процесі формування української національної еліти не відіграє основної ролі. Показово, що в ході першого туру останніх президентських виборів 80,45 % голосів громадян було подано за п'ятьох не етнічних українців, у той час як 13 кандидатів – представників титульного етносу в середньому набрали по 1,5% голосів.

В період радикальних перетворень пострадянського суспільства в Україні еліта гостро потребує визнання суспільством її цілей, а також політичного режиму і лідерів, здатних ці цілі здійснити. Для еліти важливо, що вона може представити себе виразником інтересів всього народу, який через інституції політичної системи та громадянського суспільства артикулює свої інтереси і реалізує їх через центри прийняття політичних

рішень. Необхідність легітимації еліти як національної диктує їй потребу у виробленні та впровадженні в суспільну свідомість єдиного інтегрального політичного інтересу, що його може сприйняти вся нація в цілому – національного інтересу. Однак через нерівномірний розподіл ресурсів влади серед різних суспільних груп національний інтерес формується не стільки шляхом агрегування різноспрямованих політичних інтересів, скільки шляхом заміщення їх сформульованим реальними суб'єктами влади власним політичним інтересом. Політичний інтерес національної еліти як суб'єкта влади полягає у здійсненні владних дій з реалізації свого панування і має за кінцеву мету пільговий доступ до ресурсів та цінностей. Він завжди вступає у суперечність із політичним інтересом більшості, який полягає в політичній рівності та політичній свободі. Дихотомія «панування/рівність» характерна для всіх суспільств і в суспільствах із відкритим типом еліти не носить антагоністичного характеру. Проте управління розподілом ресурсів через контроль над процесом прийняття державних рішень завжди надає пріоритетну можливість використання ресурсів країни і навіть їх монополізації. Як свідчать дослідження, для розвитку бізнес-груп України вирішальним є надаваний державою доступ до природних монополій, фінансових ресурсів держави (через прямі державні інвестиції, відшкодування затрат корпорацій та банківських груп за рахунок державного бюджету тощо), а також податкові пільги [4; 6]. Впродовж всього періоду незалежності в Україні формувалася така система владних відносин, яка забезпечувала економічні та політичні інтереси великих бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів. Якщо до кінця 1990-х рр. ці інтереси забезпечувалися за рахунок доступу до Президента, який керував процесом розподілу в першу чергу через надання доступу до пільгової приватизації великої державної власності, то з початку XXI ст. найпотужніші бізнес-групи України вже досягли рівня концентрації ресурсів, достатнього для безпосереднього доступу до прийняття найважливіших політичних (у тому числі державних) рішень. Інститути державної влади та представницької демократії дані групи використовують як інструмент просування корпоративних інтересів у конкурентній боротьбі за розподіл ресурсів.

Отже, сутнісними характеристиками національної еліти пропонується вважати:

- легітимність представництва нації як колективного суб'єкта політичної діяльності та національного інтересу як інтегрального політичного інтересу нації в цілому;
- довготерміновий вирішальний вплив на прийняття найважливіших політичних рішень, що реалізуються через механізми національних політичних інституцій (насамперед – національної держави, в якій колек-

тивним носієм суверенітету вважається нація як сукупність політично суб'єктних громадян);

- реальний контроль над владним розподілом ресурсів і цінностей у суспільстві, яке існує в рамках національної держави.

Звідси поняття «національна еліта» можна визначити як різновид політичної еліти в суспільствах, побудованих на національних засадах, яка здійснює політичну владу від імені нації як колективного носія суверенітету. Таким чином, національна еліта сучасної України – це владне угруповання, яке від імені нації як сукупності громадян держави Україна здійснює владний розподіл ресурсів у суспільстві через механізм національної держави та інших інституцій політичної системи. Отримуючи економічну ренту від контролю за розподілом, ця еліта прагне до монополізації в своїх руках ресурсів влади, що створює постійно діючу тенденцію до переростання демократичної системи правління в олігархічну. Однак боротьба за вирішальний вплив на прийняття владних рішень у процесі розподілу провокує постійну конфліктність у середовищі самої еліти. Тому окремі групи політичних еліт для успішної конкуренції в цій боротьбі змушені постійно легітимізувати свій статус в суспільній свідомості нації, надаючи останній можливість впливу на процес ротації елітних груп у складі національної еліти.

Література:

1. Герасіна Л.М., Фролова О.В. Проблеми дисперсії публічної політичної влади за умов конкуренції еліт / Л.М. Герасіна, О.В. Фролова // Міжнародна науково-теоретична конференція (XXIII Харківські політологічні читання) «Влада та суспільство під впливом закону циркуляції еліт» – Харків, 2010. – С.14 -16.
2. Гудков Л., Дубин Б., Левада Ю. Проблема «элиты» в современной России / Л. Гудков, Б.Дубин, Ю.Левада. – М., 2007. – С.372.
3. Дойч Карл. Народи, нація та комунікація / Карл Дойч // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 327-334.
4. Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересів, клани та олігархія / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1.
5. Маркозова О. Особливості формування національної еліти в Україні / О. Маркозова // Міжнародна науково-теоретична конференція (XXIII Харківські політологічні читання) «Влада та суспільство під впливом закону циркуляції еліт». – Харків, 2010. – С.23 -25.

6. Українська приватизація в спогадах та роздумах. – К., 2001. – С.447.

Воронянский А.В. Национальная элита как категория научного анализа: политологическое измерение

Автор рассматривает категорию «национальная элита» как разновидность политической элиты, легитимно осуществляющей властное распределение ресурсов и ценностей через механизм национального государства и других институтов политической системы данного общества от имени нации как коллективного субъекта политики.

Ключевые слова: нация, национальная система, ресурсы власти.

Voronyansky A. The national elite as a category of scientific analysis: political science measurement

The author considers the category of «national elite» as a kind of political elites who legitimately exercise authoritarian allocation of resources and values through the mechanism of the national government and other institutions of the political system of the society on behalf of the nation as a collective subject of politics.

Keywords: nation, national system, the resources of power.

УДК 32.019+057.875

МЕРЕЖНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Булгаков В. А. ©

*Кандидат політичних наук, директор Київського коледжу
будівництва, архітектури та дизайну*

Аналізуються концептуальні напрямки дослідження політичних процесів в основі яких лежить мережний підхід.

Ключові слова: плюралізм, корпоративізм, політичні мережі.

В останні роки впливовим у дослідженні політичних процесів і управління став концептуальний напрямок, в основі якого лежить поняття «політична мережа» (policy network). Статус цього напрямку дотепер досить дискусійний і чітко не визначений. Одні акцентують увагу на тому, що використання поняття «політична мережа» лише формує деякий дослідницький інструментальний підхід до вивчення політики й управління, інші наділяють його статусом концепції, треті пишуть про розроблену нову політико-управлінську теорію, деякі говорять про вдалу метафору. Незважаючи на розходження, цей дослідницький напрямок набирає ваги, стає все більше й більше оснащеним власним концептуальним апаратом, все частіше використовується для аналізу політики й управління, набуває своєї філософії і, відповідно, росте число його прихильників. За кордоном є досить велике коло авторів, які публікують результати своїх розробок, концептуального осмислення проблематики, яка цікавить нас [М.Кастельс, Т.Богесон, Т.Туунен, Т.Бурзель та ін.]. Ця тема присутня й на сторінках вітчизняних видань [В.Бebик, М.Варзар, В.Горбатенко, А.Кресіна, М.Онiщенко, О.Скрипнюк, О.Стойко та ін.].

З'ясовуючи сутність концепту наукового напрямку, який нас цікавить, зазначимо, що існують дві основні школи, які використовують мережний підхід як методологію дослідження політики. Це – англосаксонська і німецька школи.

Англосаксонська школа вважає плідним використання мережного підходу при вивченні взаємодії держави й зацікавлених груп, при якому концепція політичних мереж протиставляється плюралістичному й корпоративістському підходам, які використовуються для опису посередництва інтересів. Рід Родес і Девид Марш, які найчастіше згадуються як представники цієї дослідницької школи, відносять концепцію політичних мереж до концепцій середнього рівня, що «забезпечують зв'язок між мікрорів-

нем аналізу, який має справу з роллю інтересів та уряду, і макрорівнем, який концентрується на більш широких питаннях щодо розподілу влади в сучасному суспільстві» [1, с.96].

Німецька школа звертає увагу на мережі в політиці як на сучасну форму державного управління, відмінну від ієрархії та ринку. У сучасному суспільстві сучасній державі не вдається забезпечити задоволення суспільних потреб, є настійна потреба змінити ієрархічне адміністрування на нову форму управління.

Якщо державний менеджмент у пошуках нових підходів ставить акцент на ринкових відносинах, то теорія політичних мереж намагається облаштуватися, враховуючи комунікативні процеси постіндустріального суспільства й демократичну практику сучасних держав. Як підкреслює Т. Берцель, для виробництва суспільних благ держава все більше й більше залежить від інших акторів і субсистем; у цій ситуації взаємозалежності між суспільними й приватними акторами ні ієрархія, ні ринок не є ефективними структурами для координації інтересів і ресурсів різних акторів, включених у процес прийняття політичних рішень: як результат, домінантною моделлю управління стають сучасні політичні мережі [2, с.358].

Мережний підхід в дослідженні політики й державного управління включає в якості базових деякі ідеї, які часто не є самоочевидними й не лежать на поверхні. Вони мають бути з'ясовані, щоб провести чітку лінію між концепцією політичних мереж та іншими політичними й управлінськими аналітичними підходами. Деякі з цих ідей є нібито заново затребуваними, і тому низка вчених (Пітер Богесон, Тео Туунен та ін.) використовують формулу «назад у майбутнє» [1, с.96].

Концепція політичних мереж дійсно виникла не на порожнім місці. Уже в 50 – 60-е роки ХХ століття вироблення державної політики в США досліджується в аспекті управлінських субсистем, у яких взаємодіють бюрократія, конгресмени й зацікавлені групи. Концепція політичних мереж має ряд джерел і відправних крапок: це – організаційна соціологія й академічна теорія бізнес-адміністрування, соціальний структурний аналіз, інституціональний аналіз, теорія суспільного вибору й неоменеджеризм та ін. [1, с.96].

Говорячи про значимість інституціонального підходу, відомий російський політолог Т.А. Алексеєва відзначає, що дослідження інститутів «досить важливо для розуміння змісту політичної науки, акцентує увагу на тім, що дослідження інститутів – не альтернатива політичній науці, а її серцевина» [3, с.114].

Ряд дослідників виділяють різні підходи в рамках концепції політичних мереж, зокрема, підхід з позицій раціонального вибору, який, наприклад, був покликаний подолати недоліки біхевіоризму, структурно-функціональ-

ного аналізу та інституціоналізму, інтерпретуючи теорію, в якій людина була незалежним, самостійним, активним політичним актором і яка дозволяла б подивитися на поведінку людини «зсередини», з огляду на характер її поглядів, цілей, установок, вибір оптимальної поведінки; підхід з позиції персональної взаємодії, формальний аналіз мереж, структурний підхід до мереж.

Концепція політичних мереж вписується також у контекст філософської дискусії між лібералами й комунітаристами на Заході. Але сутнісне значення багатьох висловлених у попередніх теоріях ідей стають сьогодні новими, тому що вони включені в новий «текст» політичної й управлінської науки сучасного періоду. Доцільно в цьому контексті зупинитися на наступних темах: плюралізм, корпоративізм, інституціональні матриці, політичні мережі; загальні методологічні установки останніх; визначення; види політичних мереж; поняття «управління» у концепції мереж; використання підходів. Вихідним пунктом аналізу розбіжностей між плюралістичним, корпоративістським і мережним підходами в дослідженні взаємодії держави й суспільства, представленої зацікавленими групами, є віднесення всіх трьох аналітичних моделей інклюзивно до концепцій, які описують процес посередництва між інтересами в політиці.

Доцільно простежити їх у взаємозв'язку, оскільки гносеологічно й евристично багато хто з них виявляють істотну взаємозалежність, взаємозумовленість. Протягом досить тривалого часу проблематика груп інтересів органічно вписувалася в концепцію «плюралістичної демократії» (пізніше корпоративізму й неокорпоративізму), відповідно до якої безліч груп так або інакше впливають на органи державної влади й разом з партіями є повноправними учасниками процесу вироблення й прийняття політичних рішень. Для сучасної України проблема інтересу, його врахування в політиці більш ніж актуальна. Тому важливим є захист інтересів як країни в цілому, так і українського підприємства, і українського громадянина.

Деякі формулювання, які розкривають онтологію феномену й необхідні нам для подальшого розгляду з точки зору участі різноманітних асоціацій у сучасній політиці. У наявності маємо широкий спектр підходів до розуміння природи груп. Так, А.Бентлі взаємодію груп і інститутів держави вважав найважливішим і визначальним фактором державної політики [4, с.321-331]. М.Вебер вважав, що групи інтересів (союзи) мають певну автономію від держави, не шукають шляхи прямої участі у владі й «будуть діяти відповідно до встановленого угодою»[5, с.516]. А.Поттер використовує поняття «організовані групи» як групи, створювані головним чином з політичними цілями [6, с.15]. Р.Даль припустив, що в міру ускладнення суспільних процесів неминучим є збільшення числа досить

різноманітних асоціацій, груп. З цим процесом він пов'язував проблему стабільності сучасного суспільства [7; 8].

М.Олсон використовує поняття «селективні інтереси» і відзначає «нерівномірність» політичного впливу груп, виділяє «привілейовані групи», до яких він відносить, насамперед, вузькі угруповання, створювані великим бізнесом [9, с.133-136]. Т. Парсонс вважав, що «група може діяти тільки через своїх членів, зокрема, тих, хто виконує відповідальні ролі» [10, с.158], тобто дані асоціації зайняті, в тому числі, й діяльністю, пов'язаною з прийняттям урядових рішень. Р.Даль відзначає, що групи, які користуються для досягнення своїх цілей допомогою урядових організацій, є політичними групами інтересів [7].

Поняття «групи тиску» введене в обіг М.Дюверже. Він установив більш чітку градацію всередині цих груп, виділивши («exclusive» pressure groups) і ті, для яких така взаємодія є лише частиною їхньої активності («partial» pressure groups [11]). На думку Г.Джордана, безпрецедентний кількісний ріст груп, які захищають суспільні інтереси, свідчить про те, що для досить істотної частини активістів спонукальним мотивом участі стає не просто економічно раціональний вибір, а взаємна схильність плюс стимульований групою широкий спектр нових можливостей, що відкриваються цією участю, для самореалізації [12, с.294-320].

У вітчизняній політичній літературі діяльність груп інтересів характеризується як близька до функціонування груп тиску, групи інтересів виконують необхідні для суспільства функції. Відповідно до цих підходів можна виділити чотири типи груп інтересів у відповідності зі спеціалізацією організованості: спонтанні групи інтересів, інституціональні, асоціативні та неасоціативні.

Ж.Блондель, зокрема, підрозділяє групи інтересів на комунальні (етнічні, за місцем проживання й т.д.), інституціональні (військові, бюрократія, церква), протекціоністські (профспілки, підприємницькі організації), ініціативні (екологічні, споживачів, такі, що виступають проти чогось і т.п.) [13]. Багато дослідників підрозділяють групи інтересів на «соціальні», тобто створювані на основі приналежності членів до тієї або іншої соціальної або професійної категорії, і «цільові», тобто такі, що об'єднують людей відповідно до конкретного завдання, яке вони вирішують або намагаються вирішувати.

Посткомуністичне суспільство в сучасній Україні успадкувало від СРСР гетерогенну економічну структуру, яка представляє собою інтереси різних груп: елітно-номенклатурної, військово-промислової, «громадянської», аграрної, кримінально-мафіозної економіки й економіки «чорного ринку». Дослідник В.Макаренко, опираючись на класифікацію політико-управлінських угруповань, розроблену М.Дальтоном, який виділяє п'ять

типів подібних організацій, пропонує її для аналізу владно-управлінського апарату [14, с.120-128]. У цілому ж в рамках плюралістичного підходу дослідження груп інтересів концептуально виділяють наступні напрямки: концепція соціального порядку та конфлікту; концепція непередбачених наслідків; концепція обміну; концепція ангажування. Плюралістична концепція посередництва розглядає політичний процес як тиск різних груп інтересів і розподіл відповідно владі в суспільстві. На думку Ф.Шміттєра, плюралізм може бути визначений як система представництва інтересів, у якій складові її елементи організовані в невизначену безліч складних, добровільних, конкуруючих, не ієрархічних утворень, які спеціально не ліцензуються, не визнаються, не субсидіюються або будь-яким чином не контролюються (відносно вибору лідерства або вираження інтересів) державою і які не прагнуть до монополії репрезентаційної активності серед відповідних утворень [15, с.14-22].

При цьому підході політика є владним розподілом урядом дефіцитних ресурсів під тиском зацікавлених груп, які є активним чинником політичного процесу, тоді як держава в особі уряду виконує в цілому пасивну функцію реагування на діяльність зацікавлених груп. Уряд забезпечує збереження балансу інтересів, приймаючи те або інше рішення щодо комбінації інтересів і ресурсів. Як підкреслюють Р.Родес і Д.Марш, «у той час як зацікавлені групи постійно висувають вимоги уряду, і таке пред'явлення може навіть стати інституціоналізованим, уряд залишається незалежним від зацікавлених груп» [16, с.2].

Ефективність діяльності зацікавлених груп визначається наявністю ресурсів тиску, які вони використовують для одержання бажаних політичних результатів. Разом з тим концепція ресурсів тут не використовується для опису взаємодії груп тиску. Плюралістичний підхід обмежений також у тому відношенні, що він акцентує увагу скоріш на уряді, ніж на державі в цілому. Він не враховує дуже важливу обставину, що учасники політичної діяльності з боку держави мають свої власні інтереси, які включаються в процес формування політики. Отже, плюралістичний підхід не дозволяє досліджувати політикові як систему взаємозалежних відносин держави й суспільства, у якій держава є не просто агентом відповіді на виклики груп тиску, а активним учасником кооперації.

Аналітична модель корпоративізму по-своєму вирішує проблему взаємин між суспільними інтересами й державними структурами. Наприклад, в Україні, в умовах ринкових відносин, які розвиваються, і на основі швидкої диверсифікованості суспільства, важливу роль набувають корпоративні структури ділових кіл, галузеві клани промисловців і пов'язані з ними чиновники державного апарату як у центрі, так і на місцях. Супермонополії та групи підприємств, пов'язані між собою по

регіональному, галузевому й технологічному принципах, поступово трансформуються у фінансово-промислові групи, фінансові об'єднання й компанії, найбільші концерни й корпорації, здатні акумулювати у своїх надрах фінансові й інші засоби для інвестицій у політичну сферу з досить відчутними результатами.

Корпоративізм і неокорпоративізм – це також досить важливий і настільки ж дискусійний напрямок сучасної як вітчизняної, так і зарубіжної політології. Тема майбутнього «корпоративного тисячоліття» була заявлена в якості основної на черговому конгресі Міжнародної асоціації політичної науки в 2000 р. (Канада, м. Квебек) [17, с.166-168]. Учасники конгресу, як би продовжуючи дискусію, розпочату в 90-і роки, висловилися з досить важливих компонентів проблеми: 1) уточнення вектора розвитку, що визначає сутність сучасної корпорації як економічного й соціально-політичного інституту; 2) відносини корпорації зі структурами громадянського суспільства; 3) сьогодення й майбутнє трипартистських структур, однією з найважливіших складових яких є корпоративний капітал. Всі три компоненти досить співзвучні з темою нашого дослідження.

Розглянемо сукупність уявлень про феномен корпоративізму й інтегрований прогностичний концепт можливостей реалізації неокорпоративізму в умовах українських реалій.

Теорія неокорпоративізму є однією з основних концептуальних схем, які пояснюють сучасний політичний процес, поряд з різними версіями плюралістичної теорії. Неокорпоративізм «характеризується залученням («інкорпоруванням») організованих інтересів у політиці і їхню участь у формулюванні й здійсненні політичних рішень» [18, с.543].

Корпоративізм у концептуальному плані відображує більш широку сукупність соціальних інтересів і взаємозв'язків, у тому числі й політичних. У політичній літературі можна зустріти віднесення цього класу соціальних (у широкому сенсі терміну) взаємозв'язків до різновиду інституціоналізму. Висловлюються, наприклад, наступне міркування: «Якщо звернутися до позитивної частини аргументації інституціоналістів, то вона будується на припущенні про те, що десь між ринком і державою розташована широка мережа стійких моделей колективної поведінки. Індивіди й колективи більш-менш звично опираються на них, щоб структурувати свої очікування щодо поведінки інших сторін і знайти типові рішення проблем, які виникають» [15, с.16].

Таке трактування заслуговує на увагу. Дійсно, узгодження індивідуальних інтересів на основі групових корпоративних форм дозволяє забезпечити баланс спільних інтересів. Саме воно має місце між державою й групами інтересів, підприємницькими об'єднаннями, тобто по верти-

калі. Але узгодження інтересів відбувається й по горизонталі, між різними групами корпоративних інтересів.

Принцип функціонування корпорації типовий для групи інтересів, це завжди дія, доцільна поведінка групи індивідів, співвіднесена з інтересами інших членів групи, висунутими цілями. Інша важлива характеристика корпорації – встановлення між індивідами відносин ієрархічної залежності, заснованої на певному типі влади, визнаній всіма індивідами. Саме типом неформального панування й задається структура корпорації. Винятково важливий елемент такого узгодження інтересів – їхня ідентифікація в рамках груп, а потім використання на цій базі принципів і форм, що дозволяють ураховувати інтереси різних соціальних верств і груп суспільства.

Групи інтересів виступають як інститут представництва, що значно модифікується під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. До перших відносяться рівень концентрації, спеціалізації й кооперації виробництва, розвитку правових відносин, політична система суспільства тощо, до других – політична культура владних структур і підприємництва, особистісні характеристики політичної й підприємницької еліт тощо. Ще більш важливим є критеріальний принцип розмежування різних типів корпоративних об'єднань – характер їхніх економічних інтересів, насамперед зв'язок групового інтересу із загальнонаціональним.

Для сучасної України прийнятною, на наш погляд, є класифікація корпоративних об'єднань, запропонована Л. Логуною, зокрема: патріархальна корпорація; харизматична корпорація; раціонально-, бюрократична корпорація; гуманістичні корпорації [19, с.105-112]. Політологи, як правило, називають корпорацією будь-яке структуроване представництво груп інтересів, що виходить на рівень політичних інститутів. Відповідно під корпоративізмом нами розуміється така організація громадського життя, при якій відносини між групами інтересів і політичною системою реалізуються головним чином через корпорації.

Корпоративістські теорії виникли, почасти, як критичний відгук на недоліки плюралістичного підходу до посередництва інтересів. На противагу плюралізму корпоративізм розглядає державу в якості найважливішого елемента, який конститує відносини між групами інтересів і політикою. Відповідно до концепції корпоративізму в політиці діє обмежене число сингулярних, примусових, неконкуруючих, ієрархічно впорядкованих і функціонально різних утворень, які одержують схвалення або ліцензуються державою й прагнуть до монополії на представництво інтересів у відповідній сфері.

Тут основна увага приділяється економічним групам, які монополізують процес вираження інтересів у відповідному секторі суспільства, які тісно пов'язані з державою й з точки зору свого формування, і з точки

зору можливостей впливати на державу, підтримувати її в обмін на участь у прийнятті політичних рішень. Як правило, корпоративістська література розглядає найбільш впливові групи – бізнес і працю, і в цьому сенсі залишає в тіні безліч інших учасників політичного процесу, які сьогодні протистоять корпоративізму в політиці і які будують свої відносини з державою, не керуючись ієрархічними відносинами.

Підхід, який передбачає тісний зв'язок між державою й корпораціями, з точки зору теоретиків політичних мереж формує уявлення про те, що політика й політичний процес формуються в рамках твердого державно-корпоративного консенсусу. Мережний підхід до політики й управління допомагає авторові вишикувати свою дослідницьку стратегію, виходячи з нового характеру відносин між державою й суспільством, між публічною й приватною сферами громадського життя. Так, наприклад, аналізуючи сучасну політику й державне управління у Федеративній Республіці Німеччини, слід зазначити, що за останні двадцять років політична система тут уже не може виразити те, чим раніше характеризувалася так звана модель «держави партій», яка базувалася на сильному уряді, відповідальності «канцлерської демократії». Політична система ФРН краще описується як диференційована політика, що характеризується солідарністю й взаємозалежністю політичних інститутів, сегментованою виконавчою владою, самокерованими політичними мережами й зниженням ролі держави, при якому остання дрейфує до держави-асоціації [20, с.199]. Загальне кредо «мережовиків» полягає в тому, що мережний підхід, на противагу плюралізму й корпоративізму, здатний охопити складність і плинність сучасного процесу прийняття політичних рішень і формування політики. Політична мережа з'являється як аналітичний інструмент аналізу нестійкості й відкритості взаємодії безлічі політичних акторів, об'єднаних спільним інтересом, взаємозалежністю, добровільним співробітництвом і рівноправністю. Важливо відзначити, що концепція політичних мереж, будь те у версії англосаксонської або німецької шкіл, модифікує розуміння владно центрованої політики в напрямку політики взаємної відповідальності та зобов'язань.

Мережний підхід до політики й публічного управління є відбиттям не лише суперечок, які ведуться між представниками різних політико-управлінських теорій, але й відповіддю на зміни умов, у яких здійснюються політика й управління суспільними справами. Суть публічного управління за останні десятиліття істотно змінилася, що змушує шукати нові моделі управління окрім ринкових і ієрархічних адміністративних.

Література:

1. Сморгунув Л.В. Современная сравнительная политология: Учебник. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 472 с.
2. Burzel T. Organizing Babylon. On the Different Conceptions of Policy Networks. //Public Administration. – 1998. – vol. 76. – № 2. – P. 253-273.
3. Алексеева Т.А. Современные политические теории [Учеб. пособие] /Т.А. Алексеева: Моск. гос. ин-т международных отношений (Ун-т). – М.: РОССМЭН, 2001. – 343с.
4. Подходы к интерпретации политического процесса // Категории политической науки. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 321-331.
5. Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Potter A.: Organised Groups in British National Politics. – Westport (Corn.), 1961. – 395 p.
7. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С. Богдановского; Под ред. О.А. Алякринского. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
8. Даль Р. Предпосылки возникновения полиархий // Полис. – 2002. – № 6. – С. 34-57.
9. Парадокс Олсона // Д. Кола. Политическая социология / Пер. с фр.; Предисл. А.Б. Гофмана. – М.: ИНФРА М, Изд-во «Весь мир», 2001. – С. 133-136.
10. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.
11. Дюверже М. Политические партии / Пер. с фр. – М.: Академический Проект, 2002. – 560 с.
12. Негосударственные институты в политической системе // Категории политической науки. -М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 294-320.
13. Blondel J. Comparing Political Systems. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1973. – 746 p.
14. Макаренко В.П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: К методологии исследования // Социологические исследования. – 1996. – № 11. – С. 120-128.
15. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм / Полис. – 1997. – № 2. – С. 14-22.
16. Freeman J. The Political Process. – N.Y.: Doubleday, 1955. – 934 p.
17. Смирнов В. В. Некоторые итоги МАПН в Квебеке // Полис. – 2000. – № 6. – С. 166-168.

18. Даниленко В.И. Неокорпоративизм // Современный политический словарь. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 543.
19. Логунова Л.Б. Корпорация как тип социальной интеграции // Социологические исследования. – 1996. – № 12. – С. 105-112.
20. Береза А.В. Становлення і розвиток концепції мережі урядування // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – Вип.55. – К.: «ІНТАС», 2011. -С.199-206.

Булгаков В.А. Сетевой подход как методология исследования политических систем

Анализируются концептуальные направления исследования политических процессов в основе которых лежит сетевой подход.

Ключевые слова: плюрализм, корпоративизм, политические сети.

Bulgakov V.A. Network approach as a methodology of the study of political systems

Analysis of conceptual directions of research in political processes which are based on network-based approach.

Keywords: pluralism, corporatism, policy networks.

УДК 323:005

СТРАТЕГІЯ ТА ТАКТИКА ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В ПЕРЕХІДНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ

Максимова О. М.[©]

Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету

Визначається стратегія та тактика порівняння чинників політичної нестабільності в перехідних суспільствах.

Ключові слова: порівняльний метод, чинники політичної нестабільності, стратегія «найбільшої схожості», якісний порівняльний метод.

Використання порівняльного методу у дослідженні політичних явищ має давню історію. Актуальність його застосування зберігалась на протязі багатьох століть, починаючи з давньогрецького періоду. Ця тенденція не змінилася дотепер. В сучасній вітчизняній політології порівняльний метод достатньо активно використовується вченими. Зокрема, порівняння національних політичних систем має місце в роботах таки українських дослідників як О.Долженков, В.Болотнік, В.Дударьов, Ю.Стасюк, Х.Полішук та ін.

Застосування порівняльного методу в політичній науці пов'язане з низкою труднощів, принаймні, його методики мають особливості в залежності від предмета дослідження. «Однак, як зазначає російський дослідник О.Зазнаєв, – переваги порівняльного методу багаторазово «переважають» його недоліки. Завдяки цьому методу можна пізнати світ політики, пояснити його за допомогою понять і теорій, зробити найсміливіші припущення, підтвердити або спростувати гіпотези, оцінити те, що відбувається в своїй країні і закордоном, краще зрозуміти зміст політичних інституцій і процесів в різних країнах, адекватно використовувати позитивний іноземний досвід, застерегти від помилок в політиці і передбачати майбутнє» [1, с.162].

Рішення подібних задач може здійснюватися різними шляхами. Кожен такий шлях становить собою окремий тип порівняльного дослідження. Так, американський вчений Б.Пітерс виділяє п'ять типів порівняльних досліджень: дослідження на базі порівнянь однієї країни з іншими; аналіз подібних процесів та інститутів групи країн; побудова порівняльних типологій і класифікацій країн, груп країн, їх внутрішнього устрою і полі-

тичних систем; статистичний або описовий аналіз даних цілої групи країн, об'єднаних за географічною ознакою або на основі подібності шляхів їх розвитку (піддаються перевірці гіпотези, які були побудовані на основі аналізу змінних, що втілюють характеристики аналізованих країн-зразків); статистичний аналіз всіх країн зі спробою виділити моделі взаємин у політичних системах всіх типів [2, р.10].

Виходячи з цього, слід констатувати очевидні труднощі у використанні порівняльного методу. Різноманіття методик порівняльних досліджень, створює додаткові труднощі у використанні порівняльного методу, оскільки створює проблему пошуку стратегії найбільш адекватної предмету дослідження. Таким чином, це одна з проблем порівняльної методології, на якій необхідно зосередити увагу.

Методологія порівняльних досліджень отримала розвиток в американській політичній науці. Теоретичні аспекти застосування порівняльного методу описані в роботах американських вчених-компаративістів Б.Пітерса, Р.Чилкота, Дж.Мангейма, Р.Річа та ін. Практичне застосування порівняльного методу знаходимо в роботах таких вчених як Р.Макрідіс, Б.Браун, Г.Алмонд, Г.Павелл, Т.Макі, Д.Марш та ін. За допомогою даного методу досліджувалися політичні процеси і політичні системи, порівнювалися економіки, культури, традиції різних націй і народів, з метою знаходження оптимального типу політичної системи для своєї країни; пояснювалися відмінності між національними політичними системами, порівнювалися конституційні режими з тиранією, двопартійні системи з багатопартійними, стабільні уряди з нестійкими.

В даний час проблематика порівняльної політології отримала значну розробку в роботах вчених пострадянського простору, зокрема в роботах Г.Голосова, М.Ільїна, Л.Сморгунова, С.Решетнікова, Н.Антоновича та ін. Роботи зазначених вчених дають ключ до розуміння специфіки перехідних політичних систем. Враховуючи існуючі напрацювання зарубіжної і вітчизняної політичної науки, зробимо спробу побудови порівняльної методології стосовно чинників політичної нестабільності в перехідних політичних системах.

Існує ряд вимог і правил застосування порівняльного методу до політичних явищ. Перша вимога до порівняльного дослідження полягає в тому, щоб ставити тільки такі питання, які можуть бути застосованими до різних культур [3, с.333]. Це означає, що предмет дослідження повинен існувати, або бути характерним переліку систем, що досліджуються. У нашому випадку, мова йде про прояви політичної нестабільності, які тією чи іншою мірою характерні всім різновидами політичних систем. Проте, існують політичні системи, яким більшою мірою характерні нестабільні

стани. Тут маємо на увазі перехідні політичні системи, які перебувають в нестабільних фазах політичного розвитку.

Керуючись цією позицією, в дослідження не включаються політичні системи, що характеризуються демократичною та тоталітарною якістю. Перші функціонують в стабільних фазах; другі – штучно утримуються (за допомогою насильства) в стабільному або квазістабільному стані (показовим є приклад Північної Кореї). Тому в спектр країн, що порівнюються, повинні бути включеними тільки перехідні системи (напівдемократичні та напівавторитарні), оскільки в них нестабільність проявляється найчастіше.

Друга вимога до порівняльного дослідження полягає у виборі еквівалентної міри для всіх країн, що розглядаються. «Інакше кажучи, порівняльне дослідження повинне у різних культурах вимірювати одне й те ж поняття. Цього можна досягти двома способами: або використовуючи скрізь одну й ту ж змінну, або вибираючи змінні, які були би специфічними для кожної країни. Така альтернатива може здатися на перший погляд однобокою: адже ніщо так не забезпечує еквівалентності в підході до різних країн, як використання однієї і тієї ж змінної. Це вірно, однак, тільки в тому випадку, якщо наша «єдина» змінна для кожної з країн, що вивчається означає одне й те ж» [3, с.338].

Раніше за допомогою системного аналізу були встановлені основні чинники політичної стабільності / нестабільності перехідних політичних систем [4; 5]. Відповідно до отриманих результатів системного аналізу дестабілізація політичних систем може відбуватися під впливом трьох груп чинників: чинника надсистеми, системних чинників і чинника підсистеми. До першої групи відносяться всі ті дії, імпульси, що надходять до конкретної політичної системи від країн більш потужніших в соціально-економічному і політичному плані. Системні чинники політичної нестабільності безпосередньо пов'язані з дисфункціями політичної системи. Якщо у політичній системі за основними її параметрами відбувається зростання дисфункцій, то стан системи буде дестабілізуватися. До чинників підсистеми віднесена діяльність політичних еліт, окремі форми якої також можуть створювати передумови політичної нестабільності. На думку автора, більш розгорнутого аналізу при побудові порівняльної стратегії дослідження чинників політичної нестабільності потребує група системних чинників.

Ця група чинників включає в себе дисфункції в системі політичного панування, політичній участі, розподілі ресурсів, політичному представництві, політичній соціалізації. Перераховані чинники можуть розглядатися як основні змінні для порівняльного аналізу різних політичних систем перехідного типу. Становить інтерес питання: як ці чинники впливають на

стан політичної системи, які наслідки для політичної системи має вплив дисфункцій позначених чинників?

Наступний крок у реалізації порівняльного дослідження – відбір країн. Проблема вибірки може бути вирішеною одним з двох шляхів. Існує дві основні стратегії в порівняльному дослідженні. Перша стратегія «найбільшої схожості» припускає обмеження поля аналізу групою країн істотно схожих одна до одної за рядом характеристик. Подібні характеристики дослідник може прийняти за постійні і зосередитися на взаємовпливі змінних, що його цікавлять. Дана стратегія має недолік, який полягає в тому, що для дослідження обираються групи географічно і культурно близьких країн, проте при цьому слід подавати їх як такі, що зовсім не впливають одна на другу. Стратегія «найбільшої схожості» має й певні переваги, зокрема, легкість в пошуку закономірностей. Хоча при цьому не можна виключати проблему взаємовпливу країн, наприклад, у межах регіону.

Друга стратегія порівняльного аналізу – стратегія «найбільшої відмінності» передбачає вибір країн, які можуть бути віднесені до різних якісних типів. У цьому випадку, необхідно знайти серед країн вибірки деяку загальну особливість, у той час як відмінності між цими країнами виключаються з пояснення. Як відзначає російський дослідник Г.Голосов, «в ході застосування даної стратегії фіксується велика група характеристик, які в країнах, що порівнюються, контрастують одна з одною. Тоді дослідник може зосередити всю увагу на внутрішньосистемних змінних, які є відповідальними за схожість, наприклад на взаємозв'язку між рівнем освіти і політичною участю в Китаї (як «представнику» авторитарних режимів) і в одній з ліберальних демократій. Стратегія «найбільшої відмінності» дозволяє отримувати «сильні» узагальнення: якщо деякий чинник однаково діє в абсолютно різних ситуаціях, це повинен бути дійсно важливий чинник. Недоліки цієї стратегії пов'язані з великими втратами інформації на теоретичному етапі дослідження, що призводить, зокрема, до перебільшення відмінностей між обраними типами» [6, с.50].

Разом з двома позначеними стратегіями порівняльного дослідження, які застосовуються в «чистому» вигляді, іноді використовується комбінація обох зазначених стратегій. Такий варіант порівняльного дослідження має місце в роботі американського вченого Д.Кольера. Вчений вивчив вісім латиноамериканських держав, які при грубому наближенні схожі між собою, а далі всередині цієї групи виділяє пари країн з максимальними відмінностями [7, р.112].

Враховуючи специфіку предмета дослідження, яка простежується в досить широкому його формулюванні, необхідно обрати в якості основної таку стратегію, яка найбільшою мірою буде сприяти розкриттю предмета.

В цьому відношенні заслуговує на увагу точка зору французьких вчених М.Догана і Д.Пеласі. Вони стверджують, що «політична система – це абстрактне ціле, яке охоплює все різноманіття інститутів, процесів, моделей поведінки і груп. Залежно від обраної сфери дослідження і її географії зусилля компаративіста будуть орієнтовані на проведення абсолютно різного за своїм характером аналізу – всеосяжного або ж більш спеціального. Вибір обмеженої області дослідження, очевидно, дає можливість результативно порівнювати абсолютно різні політичні системи...» [8, с.163].

У нашому випадку, коли предмет дослідження досить широкий, а основні змінні охоплюють значний спектр політичних явищ, найбільш адекватним є використання стратегії «найбільшої схожості». Схожість країн буде базуватися на регіональній основі. У порівняльній політології така форма дослідження виділяється в якості окремого різновиду. Як відзначає Л.Сморгунов, регіональне порівняння (area study) – це порівняння групи країн певного регіону (країни Західної Європи, скандинавські країни, Латинська Америка, Східна Європа тощо). Дослідниками підкреслюється плідність подібного дослідження, оскільки воно дозволяє вирішити ряд проблем порівняння (порівняльність, еквівалентність), оскільки країни є обраними завдяки схожості їх економічних, культурних, політичних характеристик [9, с.58-59].

Переваги регіонального підходу в порівняльних дослідженнях підкреслюють М.Доган і Д.Пеласі. «Перш за все така стратегія дозволяє найбільш природним чином тримати під контролем ті змінні, які дослідник хотів зберегти постійними, з тим щоб мати можливість краще проаналізувати змінні, що представляють для нього особливий інтерес. Тим самим, таке «зональне дослідження звичайно забезпечує глибоке проникнення в суть предмета вивчення» [8, с.186].

Таким чином, в якості одиниць порівняльного аналізу щодо чинників нестабільності слід визначити країни, які б були об'єднаними в групу певним регіоном. Визначимо три основні групи країн: 1) блок латиноамериканських країн (Бразилія, Аргентина, Венесуела); 2) блок азіатських країн (Китай, Індія, Пакистан); 3) блок пострадянських країн (Росія, Білорусь, Грузія).

В кожній групі є країна, з великою територією та значним демографічним потенціалом і вагою в системі світових політичних відносин. Ця обставина робить окремі з перерахованих країн достатньо самостійними, що дозволяє при дослідженні мінімізувати вплив більш потужних держав. В той же час взаємовплив країн в певному регіоні має місце. «Спостереження за кожною з країн повинні бути незалежними – говорить правило порівняльного і статистичного дослідження. Порівнювати випадки можна тоді, коли

події в одній країні не знаходяться під впливом подій в іншій країні» [3, с. 345].

Процес, при якому події в одній країні впливають на життя будь-якої іншої країни, називається дифузією, а перевірка його впливу на результати порівняльного дослідження отримала назву проблеми Гелтона – за ім'ям вченого, який вперше її описав. Ця проблема полягає в тому, що дослідник може вбачати сильний причинний зв'язок між двома змінними там, де насправді його не існує. Причиною тут як раз є знаходження деяких країн з вибіркою під загальним для них впливом іншої країни.

«Насправді досить важко скласти таку вибірку, в якій всі дані були би абсолютно незалежними. Деякий ступінь дифузії майже неминуче буде присутній фактично у всьому, що ми вивчаємо при порівняльному аналізі. Якщо це так, то потрібні методи ослаблення його впливу. Само собою зрозуміло, один з таких методів полягає в тому, щоб виявляти у вибірці всі явні ознаки впливу однієї країни на іншу, після чого виключати останню з аналізу. Інший спосіб полягає у використанні принципу максимальної відмінності систем, коли відбираються країни, які розходяться за як можливо більшої кількості ознак, а також спостереження, що відносяться до різних періодів часу. Якщо врахувати, що дія дифузії з часом і з відстанню слабшає, то така стратегія збільшить шанси на те, щоб дані вибірки були незалежними. [3, с.346]

Оскільки передбачається проведення порівняльного дослідження з використанням стратегії «найбільшої схожості», проблема Гелтона буде існувати. Однак, російський вчений Л.Сморгунов, в цьому відношенні пропонує шляхи мінімізації впливу взаємозалежності. На його думку, проблему Гелтона дозволяє згладити стратегія аналізу впливу світової системи на внутрішній розвиток країн, при якій економічна і політична система країни розглядається як відкрита для зовнішнього впливу і в цьому сенсі є залежною [9, с.54]. Безумовно дана рекомендація повинна бути врахована при порівняльному аналізі регіональних груп країн, що були раніше виділеними.

Існує ще один важливий методологічний аспект порівняльних досліджень, який полягає у виборі тактики дослідження, тобто основних інструментів за допомогою яких передбачається отримання результату. Як відомо, тактика порівняльного дослідження може базуватися на використанні методів: 1) «кількісних, які орієнтовані на вивчення дисперсій ознак явищ», і 2) «якісних, які орієнтовані на порівняння категоріальних змінних» [9, с.35].

Використання кількісного порівняльного методу у дослідженні чинників політичної нестабільності не уявляється можливим. Причина полягає в тому, що застосування цієї тактики для вирішення завдань дослідження

ускладнюється наступними обставинами. По-перше, кількісний порівняльний метод зазвичай вимагає необмеженого збільшення кількості розглянутих випадків за рахунок розширення як географічної, так і історичної перспективи. По-друге, далеко не всі обрані критерії аналізу можуть вимірюватися кількісно, в окремих випадках єдиним можливим методом порівняльного аналізу видається його якісний різновид. Хоча використання в дослідженні чинників політичної нестабільності окремих кількісних показників (різних індексів) уявляється можливим.

Слід зазначити, що показники окремих індексів можуть в деяких випадках перекручувати фактичну картину політичних процесів. Швидше за все, причина криється не стільки в недосконалісті індикаторів окремих індексів, скільки в характері методики їх розрахунку. Базуючись на оцінках експертів, показник індексу в результаті нерідко може виявитися політично заангажованим. Тому використання деяких індексів у дослідженні, особливо тих, що базуються на експертних оцінках, повинно здійснюватися з обережністю.

Російська дослідниця О.Попова, наголошує, що «політичні індекси з інструменту аналізу та способу подання даних все більше перетворюються в засіб політичного тиску, яким ефективно і з великим ентузіазмом користуються ЗМІ, політичні організації, політики державного рівня, інститути влади» [10].

Щодо індексів, – вважає О.Попова, – принципово не вирішеними зараз залишаються наступні проблеми:

- будь-яке індексування, як і сама процедура порівняння, неминуче веде до спрощеного розуміння політичних процесів;
- відкритою залишається проблема надійності та обґрунтованості процедури масштабування (вимірювання або оцінки), що виконується;
- в інтегративних індексах виникає питання про «вагу», значущість окремих показників;
- не зовсім зрозуміло, як діяти, коли інформація по окремих організаціях або країнах залишається неповною, «непрозорою» [10].

Що стосується використання якісних методів дослідження, в їх підтримку висловлюються такі вчені як Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлосер, Ж. де Мер. Привабливість якісних методів, на їх думку, пояснюється двома чинниками. «Насамперед, якісні методи можуть з великим успіхом використовуватися в дослідницьких програмах, у яких теоретична база розвинена слабко й основні поняття недостатньо визначені. Тому якісні дослідження нерідко передують досягненню серйозних теоретичних результатів. Так, зокрема, звичайною практикою якісного дослідження є «подвійне поєднання» теоретичного поняття і емпіричної категорії, що дозволяє виявити і простежити зміст як поняття, так і категорії. По-друге, дослідники часто

ставлять питання, на які не можна відповісти за допомогою звичайних кількісних методів. Зокрема, більшість питань про найважливіші культурні та історичні явища пов'язана з емпіричними категоріями, які є обмеженими в часі і просторі, а тому зазвичай ґрунтуються на незначній, фіксований кількості відомих прикладів [11, с.730].

Під порівняльним якісним аналізом розуміється набір нових аналітичних прийомів з використанням булевої алгебри для введення в вживання принципів порівняльності, які застосовуються вченими, що займаються якісним вивченням громадського життя. У порівняльному аналізі якості кожен конкретний випадок є представленим як специфічна конфігурація заданих обставин і результату [11, с.737].

Сенс використання булевої алгебри в порівняльному якісному дослідженні полягає в тому, що аналізуються емпіричні дані з подальшою формалізацією їх якості у висловлюваннях, які оцінюються як помилкові (відсутність якості) або справжні (наявність якості). Це дозволяє врахувати специфіку кожного випадку і припустити різноманітні конфігурації незалежних змінних. Потім за допомогою певних алгоритмів обчислюється мінімальний набір змінних, який характеризує конкретні результати подій.

Повертаючись до заявленого предмету дослідження – чинників нестабільності в політичних системах перехідного типу, позначимо особливості застосування методики порівняльного якісного аналізу щодо виділених груп країн. В ході системного аналізу нами було визначено п'ять основних чинників нестабільності політичних систем. Однак використання булевого аналізу має свої особливості – збільшення дихотомних умов до 5-ти ускладнює процедуру розрахунку і робить її навряд чи можливою. «У таблиці достовірності повинні перераховуватися різні оціночні комбінації по заданих обставинах та оціночних варіантах результатів тих випадків, які відповідають кожній комбінації. Аналіз проведений на основі 3-ох дихотомних умов, веде до створення таблиці достовірності у 8 колонок, 4 обставини створюють таблицю достовірності в 16 колонок, 5 – в 32 і т.д.» [11, с.738]. Виходячи з цього, максимальна кількість чинників, що може бути включеною у дослідження, повинна обмежуватися чотирма показниками. З цього приводу в «вимірювання» включаємо чотири групи основних чинників, під впливом яких може відбуватися дестабілізація політичної системи перехідного типу: дисфункції розподілу ресурсів, політичного панування, політичної участі та політичного представництва.

Після отримання індикаторів дисфункцій стане можливим аналіз конкретних «випадків», тобто трьох зазначених груп перехідних політичних систем. При цьому аналізі необхідно враховувати вплив всіх визначених структурних чинників. Отримані якісні дані за кожним з чинників надалі

можуть бути мінімізованими, що дозволить отримати комбінації умов, які призводять до дестабілізації політичної системи, а також перевірити основні гіпотези дослідження.

Література:

1. Зазнаев О. И. Сравнительный метод в изучении форм правления / О.И. Зазнаев // Динамика политических систем и международных отношений / науч. ред. М. Х. Фарукшин; редкол.: Я. Я. Гришин [и др.]. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006. – Вып 1. – С. 161-186.
2. Peters V. G. Comparative Politics. Theory and Methods. – New York: Palgrave, 1998.
3. Мангейм Дж.Б. Политология: Методы исследования / Дж.Б. Мангейм, Р.К. Рич. – М.: Весь Мир, 1997. – 544 с.
4. Максимова О.М. Декомпозиція політичної системи як етап системного аналізу чинників політичної стабільності / О.М. Максимова // Вісник СевНТУ. Вип. 112: Політологія. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. – С.33-38.
5. Максимова О.М. Системний аналіз чинників стабільності політичної системи / О.М. Максимова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А.П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2010. – Вип. 6. – С.137-146.
6. Голосов Г.В. Сравнительная политология / Г.В. Голосов. – СПб: Изд-во Европ. ун-та, 2001. – 368 с.
7. Collier D. The Comparative Method // Finifter A. (ed.) Political Science: The State of the Discipline. – Washington, DC: American Political Science Association, 1993.
8. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси. – М.: Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.
9. Сморгунов Л.В. Современная сравнительная политология / Л.В. Сморгунов. – М.: РОССПЭН, 2002. – 472 с.
10. Попова О.В. «Измерительный инструмент» в сравнительной политологии: к вопросу о нерешенных проблемах. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/549/30/>
11. Рейджин Ч., Берг-Шлоссер Д., Мер Ж де. Политическая методология: качественные методы // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингемана. – М.: Вече, 1999. – С. 729-747.

Максимова Е.Н. Стратегия и тактика сравнительного исследования факторов нестабильности в переходных политических системах.

Определяется стратегия и тактика сравнения факторов политической нестабильности в переходных обществах.

Ключевые слова: сравнительный метод, факторы политической нестабильности, стратегия «наибольшего сходства», качественный сравнительный метод.

Maksimova O. Strategy and tactics of the comparative research of factors of instability in transitional political systems.

The strategy and tactics of comparing the factors of political instability in transitional societies are determined.

Keywords: comparative method, the factors of political instability, the strategy of the «most similarity», qualitative comparative method.

УДК: 316.4.063.4

ГЕНЕЗА І СТАНОВЛЕННЯ СКАНДИНАВСЬКОЇ ТА ПІВДЕННО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛЕЙ СУСПІЛЬНОГО ПЕРЕВЛАШТУВАННЯ

Ярова Л. В. ©

Доктор політичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права Одеської національної морської академії

Аналізуються системи соціального захисту європейських країн, на прикладі Швеції (скандинавська модель) та Італії (південно-європейська модель).

Ключові слова: соціальний захист, шведська модель, соціал-демократія, пенсійна реформа, соціальний сектор.

Однієї з найбільш поширених моделей соціального захисту в країнах Європейського Союзу є скандинавська, що характерна для Данії, Швеції та Фінляндії. Соціальні послуги визначаються в ній як громадянські права, а всі громадяни мають право на рівне, фінансоване соціальне забезпечення (за рахунок податків). Таким чином, соціальний захист – це не милостиня держави, а законне право громадянина. Винятком є страхування з безробіття, виокремлено з системи державного соціального захисту, яке ґрунтується на принципі добровільності.

Генеза і становлення скандинавської моделі як теоретично і практично найбільш вдалого варіанту стратегії соціал-реформаторського суспільного перевлаштування величезною мірою були пов'язані з унікальністю національної соціально-політичної ситуації впродовж багатьох десятиліть ХХ століття. Це був своєрідний соціетально-інженерний експеримент, при проведенні якого – на відміну від радянського – були знехтувані експропріація приватної власності і майже повна ліквідація власності і ринку через нарощування державного втручання в соціально-економічні процеси. Головним інструментом такого втручання була вибрана бюджетна (фіскальна і соціальна) політика.

Відмінною рисою скандинавської моделі є максимальне охоплення різних соціальних ризиків і життєвих ситуацій, які вимагають підтримки суспільства. Соціальні послуги, як правило, гарантуються всім жителям країни і не обумовлюються зайнятістю і сплатою страхових внесків. В цілому пропонований рівень соціальної захищеності досить високий. Окрім інших чинників, цього удається досягти завдяки активній перерозподільній політиці, спрямованій на вирівнювання доходів.

Необхідною передумовою функціонування даної моделі є високоорганізоване суспільство, що базується на принципах інституційного суспільства добробуту. Фінансування систем соціального захисту здійснюється переважно за рахунок коштів загального оподаткування, хоча певну роль відіграють страхові внески підприємців і найманих працівників. Єдина частина соціального захисту, виділена із загальної системи, – добровільне і кероване профспілками страхування по безробіттю.

Донедавна наймані працівники були практично звільнені від соціальних внесків і брали участь в страхуванні через сплату загальних податків. Проте в останнє десятиліття ХХ ст. окреслилася тенденція поступового збільшення долі участі працюючих по найму у фінансуванні страхових програм і підвищення страхових відрахувань від заробітної плати. Ця ж тенденція простежується і стосовно підприємців, тоді як соціальні витрати держави помітно скоротилися.

Найбільшій популярності набула шведська доктрина соціальної держави, яку часто називають егалітарною. Вона виводить турботу держави про своїх громадян в ранг національного культу, обіцяючи забезпечувати їм «безпеку, надійність і захист в загрозливих ситуаціях, а також організацію і управління захистом. Шведам немає необхідності залежати від рідні або благодійності, а тим паче від ринку. Від коліски до могили про них дбає держава» [1, с.27].

Засадничий принцип шведського соціального захисту – її універсальність, тобто охоплення всіх верств населення. Другим за важливістю принципом, характерним для багатьох європейських соціальних економік, але найбільшою мірою реалізованим в Швеції, є принцип солідарності. Його суть полягає в тому, що всі громадяни порівну і незалежно від соціального статусу беруть участь у фінансуванні системи соціального захисту, роблячи внески відповідно до своїх доходів.

Важливу роль в цій системі відіграє держава, яка виконує функції перерозподілу соціальних благ від забезпечених до найуразливіших категорій населення. Висока вартість такої системи (рівень оподаткування в Швеції один з найвищих у світі) повною мірою компенсується високою соціальною захищеністю населення, відсутністю шокуючих контрастів між багатством і бідністю і, відповідно, високою політичною і соціальною стабільністю.

«Золоте століття» шведської моделі припадає на кінець 1960 – початок 1970-х років, коли країна за показником національного доходу на душу населення посідала третє місце в списку найбагатших держав. Економічна криза 1970-х років торкнулася Швеції дещо пізніше, ніж інших західно-європейських країн: її наслідки стали відчутними лише з 1977 року, коли виріс рівень безробіття і збільшився дефіцит бюджету, скоротилася зайнятість в державному секторі.

На початок 1990-х років рівень безробіття досяг середньоєвропейського рівня і склав 10-14 %. Це дало підстави деяким аналітикам заговорити про кінець шведської моделі. Соціал-демократам довелося знову повернутися до питань ефективності шведської моделі соціальної держави, а також ставлення виборців до безперервного розширення соціальної держави і державного сектора.

З тих пір незалежно від політичної орієнтації уряду окреслилася тенденція до поступового скорочення державного фінансування соціального сектора, а також до перегляду обсягів соціальних дотацій, обмеження часових рамок їх отримання і скорочення числа зайнятих в соціальному секторі. У парламенті і в ряді політичних партій обговорювалися ідеї переходу від загального принципу соціального захисту до вибіркового, тобто до підтримки найуразливіших груп населення. Реалізація таких сценаріїв несла в собі чимало ризиків. Адже «зрівняльна» система, яку соціал-демократи створювали десятиліттями, має досить сильну підтримку не лише серед лівих, але і серед ліберально налаштованих виборців. Навіть помірне скорочення витрат на соціальну сферу, як правило, викликає хворобливу реакцію населення і профспілок, і нинішній соціал-демократичний уряд змушений зважати на подібні настрої.

Виходячи з ситуації, що склалася, уряд розробив так званий третій варіант фінансової політики, проміжний між неоліберальним і кейнсіанським підходами, між політикою сукупної пропозиції і політикою заборони заробітної плати. Колишні позиції соціал-демократів, орієнтованих на загальний добробут, були частково принесені в жертву заради перетворень шведського суспільства у напрямку «нової економіки». Це означало, по-перше, що соціал-демократична партія намагалася досягнути компромісу інтересів різних прошарків суспільства; по-друге, вона змушена була перебудувати соціальні установи відповідно до норм Євросоюзу. Зміни в соціальній політиці пов'язані як з новими процесами глобального економічного характеру, так і зі зміною ціннісних орієнтацій в самому шведському суспільстві.

Зміна історичних умов функціонування шведської моделі пов'язана не стільки з національним, скільки з інтернаціональним чинником. Його складовими, окрім глибоких структурних зрушень в економіці і суспільстві, стали такі, тісно пов'язані з ними тенденції планетарного масштабу, як глобалізація, особливо інтернаціоналізація національних економік, та індивідуалізація інтересів і потреб в найрізноманітніших їх проявах. В цілому це загальне зрушення можна означити як зміну індустріального суспільства, індустріальної парадигми розвитку – постіндустріальними. Цей процес став причиною руйнування шведської моделі з її колективістсько-універсалістською природою.

Інтернаціоналізація економіки спричиняє переважання тенденції до певної стандартизації економічної та соціальної політики (і держави, і бізнесу), до ослаблення державного втручання і ролі національних інститутів соціально-економічного регулювання. Індивідуалізація диференціює інструментарій задоволення запитів, які в умовах підйому загального добробуту зростають і стають усе більш різноманітними. Індивідуалізація ж викликає зростання проліберальних настроїв в суспільстві. Звідси, зокрема, – збільшення значення ринкових механізмів які найбільше реагують на модифікацію зростаючого попиту. Тому сьогодні шведи віддають перевагу свободі і індивідуальній відповідальності, а не державному патерналізму і рівності. Причому ці переваги у них набагато виразніші, ніж в переважній більшості західних країн [2, р.87]. Це, здавалося б, несподівано для колективістсько-універсалістсько-соціально етатизованого суспільства, але, мабуть, тому і закономірно. Проте, не можна сказати, що все в цій ситуації однозначно. Усвідомлення більшістю необхідності змін зовсім не рівноцінно їх швидкому і беззастережному прийняттю. Соціально-психологічна інерція, звичка до гарантованих благ безвідносно до їх «заробленості» індивідом може зникнути лише з часом.

Виявившись в принципово іншому соціально-історичному контексті, шведська модель повинна була до нього адаптуватися. Але вона не змогла цього зробити, не змінюючи своїх сутнісних ознак.

Динаміка співвідношення політики і ринку, властива шведській моделі, змінилася протилежною: ринок поступово бере гору. Відмирають інститути і механізми політики солідарності в галузі заробітної плати і централізованого колдоговірного регулювання. З появою масового безробіття втрачається значення активної політики зайнятості як інструменту адаптації попиту на робочу силу до її пропозиції: їх співвідношення більшою мірою, ніж раніше, формує ринок. У результаті шведська модель як системна сукупність інститутів соціального вирівнювання здебільшого втрачає свій інструментарій і свою ефективність, позбавляючись соціально-регулятивного змісту – чинника, що раніше визначав її соціалістично-перерозподільний вектор («соціалізм в розподілі»).

Соціальна політика держави зберігає свою універсальність і залишається засобом ослаблення нерівності щодо кінцевих доходів, особливо у застосуванні соціальних послуг. Проте в цілому міра компенсації по соціальному страхуванню знижується, певні його елементи передаються у повноваження працедавців і приватних організацій, що спеціалізуються на страхуванні. На зміну державної монополії у сфері соціальних послуг йде багатоукладність останньої – зростає значення приватного і кооперативного підприємництва. Соціал-демократи пішли на часткову приватизацію і комерціалізацію сфери соціальних послуг. У результаті соціальна політика

держави починає втрачати свій інституційно-перерозподільний характер, обумовлений колективістсько-універсалістською природою шведської моделі. Таким чином, і ця опора соціального каркасу шведської моделі піддається справжній ерозії; і в цьому аспекті співвідношення «риннок – політика» відчутно змінюється на користь ринку.

З часом з'ясувалося, що, хоча політика щодо підвищення ролі держави в соціально-економічних процесах була адекватною умовам індустріального суспільства, разом з тим, вона виявилася неефективною і безперспективною з переходом до постіндустріальної стадії. Колективістсько-універсалістська парадигма шведської держави добробуту, принциповими характеристиками якої були політика витіснення ринку «розтоварювання» робочої сили і орієнтація на чисельні владні ресурси праці, стала суперечити новим реаліям і тенденціям міжнародного і внутрішнього розвитку.

Головний висновок, який слід зробити, виходячи з аналізу шведської моделі суспільного розвитку, полягає в тому, що навіть в умовах розвинутої демократії перспективи функціонування моделі держави добробуту (а Швеція – зразок саме такої держави, тоді як багато інших західних країн краще було б називати суспільствами добробуту) пов'язані з цілим рядом проблем. Вони породжені недостатньою гнучкістю структур даної моделі в епоху постіндустріалізму та індивідуалізації, її загальмованою реакцією на швидкі зміни в суспільстві і навколишньому світі.

Однак, не йдеться про крах шведської моделі, а, радше, про вичерпання її як динамічної моделі. Як стверджує шведський професор К. Омарк, прагнення розвивати економіку за допомогою політичних важелів істотно зменшилося, особливо в порівнянні з грандіозними планами 1970-х років [3, с.526].

В умовах постіндустріалізму монопольно-централізаторські дії і в економіці, і в політиці, характерні для індустріального соціалізму, стають все менш можливими. Постіндустріальна революція стимулює приватне підприємництво і приватну ініціативу. Це не означає ліквідації регулювання в економіці і соціальній сфері, але веде до його істотної зміни [4, с. 10], що передбачає гнучкішу і конформну ринкову систему управління соціально-економічними процесами.

Наступну, південно-європейську модель соціального захисту, представляють такі країни, як Італія, Іспанія, Греція і Португалія. Цю модель ще називають рудиментарною. Лише у останні десятиліття під впливом соціально-економічних і структурних змін системи соціального захисту почали тут удосконалюватися. Дану модель можна інтерпретувати радше як таку, що розвивається, перехідну, а тому не має чіткої організації надання соціальних послуг. Саме тому «рудиментарність» моделі наголошується як її основна особливість різними західними дослідниками. Як правило, рівень

соціального забезпечення в даній моделі відносно низький, а соціальний захист відноситься до сфери турботи родичів і сім'ї. Тому сім'я та інші інститути громадянського суспільства відіграють важливу роль.

Розглянемо особливості становлення і прояву цієї моделі на прикладі Італії. Так, як відомо, одна з основних проблем соціального захисту Італії – історично сформована відмінність у доходах населення північних і південних регіонів, про що свідчить статистика щодо безробіття. Порівняно з загальним рівнем безробіття в країні (11,3 % в 1999 р.), рівень безробіття на півночі складав близько 7,5 % (що наближається до середньоєвропейських показників), а на півдні – понад 20 %. Особливо виразно це проявляється в тій ролі, яку починають відігравати деякі види системи соціального страхування. Перш за все, це стосується пенсії по інвалідності, яка в економічно слабких регіонах, окрім свого основного призначення, виконує роль допомоги по безробіттю і соціальної допомоги.

Характерною для Італії ознакою є вища, ніж в інших країнах Західної Європи, доля незайнятих серед жінок (16 % в загальній кількості безробітних проти 9 % у чоловіків) і молоді, рівень безробіття якої перевищує 12,4 %. Ще одна істотна проблема – одночасне існування слабо соціально-гарантованих секторів в економіці і секторів, в яких через різні обставини (наприклад, сильний профспілковий рух, особливо на півночі) гарантованість соціальних послуг вища. Крім того, сюди також можна віднести і незадовільний захист від ризиків людей, які з різних причин втратили всі свої доходи.

Наступною за значенням проблемою є асиметрична структура соціальних витрат. Це виражається в тому, що найбільшу частину соціальних витрат складає пенсійне забезпечення – 15,4 % ВВП (при середньоєвропейському рівні 11,9 %), тоді як на підтримку сім'ї, материнства, освіти і зайнятості витрачаються порівняно невеликі кошти (близько 0,8 %). Середній розмір пенсії в Італії в середині 1990-х років ХХ ст. був найвищим в Європі (після Франції і Нідерландів). Саме тому Італію інколи називали країною пенсіонерів. До 1992 року система пенсійного забезпечення Італії була, мабуть, «найщедрішою» порівняно з іншими країнами ЄС. Так, наприклад, законом гарантувалися пенсії після 35 років страхування без визначення меж пенсійного віку. Державні службовці мали право на повну пенсію вже після 20-річного страхового стажу. Серед країн ЄС саме в Італії було зафіксовано найбільшу кількість пенсіонерів у віці до 60 років. Оскільки розмір пенсії розраховувався на підставі доходу останніх трудових років, характерні «зрушення» в кар'єрі перед виходом на пенсію стали розповсюдженим явищем в країні. Крім того, порівняно просто можна було отримати пенсію по інвалідності: для цього було потрібно всього 5 років сплачувати страхові внески, а на вирішення питання про

надання пенсії по інвалідності здебільшого впливала не лише працездатність претендента в медичному сенсі, а також його соціальні і економічні умови.

Ситуацію ускладнює і несприятливий демографічний розвиток в країні: середній показник народжуваності – один з найнижчих в Європі і складає 1,26 дитини на сім'ю. Все це на тлі зростанням частки літніх в країні внаслідок збільшення тривалості життя: у 1997 р. 65-річні склали 16,7 % всього населення.

Проблемою Італії є високий рівень державної заборгованості (у 1990-их роках вона перевищила 120 % ВВП), що обмежує фінансову свободу держави в соціальній сфері. Водночас до проблем соціальної сфери слід віднести недостатню відповідальність як соціальних органів, так і одержувачів соціальних послуг, що не завжди обґрунтовано претендують на їх отримання. Ця особливість італійського суспільства має свою історію. Ще 1904 року в м. Парма з 48 тис. жителів до списку тих, що претендував на надання допомоги, було внесено 24 тис. осіб, тобто половина населення міста; у містах Анкона і Вінченца – 40,2 %, в Болон'ї – 25 % [5].

Характерним для Італії і найбільшим в Західній Європі до цього часу залишається тіньовий сектор економіки. Майже 30 ВВП складає незареєстрована господарська діяльність, де зайнято до 25 трудящих, тоді як в офіційному секторі зайнятість продовжує скорочуватися. Все це позначається на обсягах інвестування в соціальну сферу.

Нова ера в італійській соціальній політиці розпочалася 1992 року, коли уряд вдався до реформи в галузі соціального страхування. Основні заходи стосувалися системи пенсійного страхування. Передбачалося поступове підвищення пенсійного віку з 60 до 65 років для чоловіків і з 55 до 60 років для жінок, мінімальний термін страхового стажу збільшувався до 20 років. Крім того, розмір пенсій знижувався з 80 до 68 останньої заробітної плати.

Що стосується ринку праці і політики зайнятості, то тут впроваджувалися заходи, пов'язані, з одного боку, з підвищенням гнучкості ринку робочої сили і створенням додаткових можливостей для часткової зайнятості, а з іншого – з реформуванням системи соціального партнерства шляхом посилення взаємодії між союзами працевдавців, профспілками і урядом.

У подальшому реформування пенсійної системи було продовжено. Зокрема, в новій пенсійній реформі, здійснюваній урядом Л. Діні, змінювалася методика розрахунку пенсій, в якій за основу була прийнята орієнтація не на колишній дохід, а на рівень внесків. Це краще відповідало принципу еквівалентності і було більше схоже на принципи, характерні для добровільного приватного страхування. Крім того, реформа перед-

бачала поступове скорочення відмінностей між пенсіями по старості та за вислугу років, а також можливість дострокового припинення трудової діяльності з відповідним зменшенням розміру пенсії.

Основним завданням уряду в соціальній сфері в середині 1990-х років була консолідація соціального бюджету. Необхідність економії обґрунтовувалася, насамперед тим, що лише за таких обставин була можливою подальша інтеграція Італії в ЄС.

Таким чином, «європеїзація» виявилася важливим чинником проведення соціальних реформ в Італії – не в останню чергу тому, що на відміну від жителів інших країн Європи, що частенько розглядали Євросоюз як нову бюрократичну структуру, що обмежує компетенцію національних урядів, італійці завжди пов'язували з ним надію на поліпшення життя у власній країні і вважали інтеграцію навіть значнішою, ніж об'єднання країни в XIX ст. У цьому відбивається традиційна недовіра населення до власної держави, спричинена не лише особливостями національного характеру або менталітету італійців, але і конкретними проблемами економіки і соціального сектора в цілому.

У березні 2009 р., напередодні весняної сесії Європейської Ради, Єврокомісія ухвалила документ, названий «Сприяння оздоровленню Європи». Якщо грудневий (2008 р.) план був націлений на те, щоб зупинити рецесію і створити умови для поживлення економіки, то в березневому ставилося завдання посилити координацію дій між державами – членами ЄС і добитися переходу до стадії підйому економіки. Документ містить широку програму реформування фінансового сектора, уточнює і коректує заходи, покликані стимулювати споживчий попит, а також забезпечити зростання інвестицій і збереження (створення нових) робочих місць, що і є суттю соціального захисту населення.

Література:

1. Церкасевиц Л. В. Современные тенденции социальной политики в странах Европейского союза / Л. В. Церкасевиц. – СПб., 2009. – 256 с.
2. Ester P., Halmfn L., V. Rukavishnikov. From Cold War to Cold Peace? A Comparative Empirical Study of Russian and Western Political Cultures / P. Ester, L. Halmfn, V. Rukavishnikov. – Tilburg, 1997. – P. 84-87.
3. Создавая социальную демократию / Под ред. Клауса Мисгельда, Карла Молина и Клауса Омарка. – М.: Весь мир, 2007. – 536 с.
4. Самарская С. А. Социализм в перспективе постиндустриализма / С. А. Самарская. – М.: Едиториал УРСС, 1999. – 256 с.
5. Система социальной защиты в зарубежных странах // Журнал Отечественные записки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/?numid=12&article=523>

Яровая Л.В. Генеза и становление скандинавской и южно-европейской моделей социального переустройства

Анализируется система социальной защиты европейских стран, на примере Швеции (скандинавська модель) и Италии (южно-европейская модель).

Ключевые слова: социальная защита, шведская модель, социал-демократия, пенсионная реформа, социальный сектор.

Yarova L.V. Genesis and formation of the Scandinavian and Southern European model of social reforms

The system of social defence of the European countries is analysed in the article, on the example of Sweden (Scandinavia model) and Italy (South-Europe model).

Keywords: social defence, Swedish model, social democracy, pension reform, social sector.

УДК 336.71. 32

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ**Гурицька М. С.**[©]

Кандидат політичних наук, доцент кафедри соціології та соціальних технологій Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету

Йдеться про відповідні міри ПР-системи по запобіганню кризовим ситуаціям.

Ключові слова: кризова ситуація, види криз, типи криз, програми по управлінню кризами, подолання кризи.

Особливе значення паблік рілейшнз має в кризових ситуаціях, коли потрібно негайно й ефективно застосувати засоби, адекватні ситуації. Цей вид паблік рілейшнз ще називають екстремальним. Кризова ситуація – це подія, яка сталася і яку вже не змінити, отже, треба негайно розпочати «лікування» інформаційного подання події, оскільки таке інформаційне подання розвивається у незалежній від підприємства площині. Щоб ске-рувати уявлення громадськістю події, дотримуються певних рекомендацій щодо діяльності паблік рілейшнз у цей скрутний для підприємства час. Швидким реагуванням на подію перешкоджають виникненню негативних чуток, з якими важко боротися.

Кризи бувають найрізноманітнішими за своїм змістом та формами, проте фахівці паблік рілейшнз мають справу переважно із соціальними наслідками природних криз і з кризами соціального походження. Завдання фахівців з паблік рілейшнз запобігати цим кризам, зменшувати або усувати найнебезпечніші їх громадські наслідки. На відміну від усіх інших, соціальні кризи в більшості випадків піддаються певному передбаченню та дають змогу керувати їх перебігом. Оскільки соціальні кризи, як правило, спричиняються діяльністю людського фактора, вони мають багато спільного. Кажуть, що ці кризи – все одно, що драми, тільки з більшою кількістю варіацій основних сюжетних ліній та розв'язок [4, с.487].

Існує кілька видів криз, які мають певні особливості. Перший вид – це раптова криза, тобто така, яку ніхто не очікував, і тому немає часу на підготовку і планування відповідних заходів. Другий – це криза, що наростає поступово. Нарощуючись від слабкої до сильної, така криза дає час для дослідження, планування і реагування. Третій – слабка і постійна криза, що триває значний період.

У літературі з паблік рілейшнз представлена велика кількість підходів до класифікації криз. Авторі книги «Все про PR» – однієї з найпопулярніших

у США з цього фаху – Д.Ньюсом, А.Скотт та Дж.Терк, наприклад, пропонують таку типологію криз: руйнівні (катастрофічні наслідки – жертви і руйнування); неруйнівні (несподівані погрози, але втрати відстрочені або відсутні); природні (землетруси, торнадо, урагани, засухи, епідемії); навмисні (акти тероризму, розголошення секретів, умисні чутки, погрози отруєння продуктів); ненавмисні (вибухи, пожежі, аварії, біржові крахи, банкрутства, фінансова криза, проблеми на виробництві) [8, с.580].

Один з основоположників інституту PR у Великобританії, Сем Блек, розділяв всі кризи на два види: «відоме невідоме» (ВН) і «невідоме невідоме» (НН) [1, с.42]. Абсолютна більшість криз, з якими стикаються компанії, підприємства, організації, країни належать до категорії ВН – вони в принципі прогнозовані і відомі.

«Відоме невідоме»- це коли ми знаємо, що така криза, в принципі, можлива, але не знаємо, чи відбудеться вона, і якщо так, то де саме і коли саме. Прикладом може бути те, що через свою діяльність, багато підприємств потенційно можуть зіткнутися з аварією або витоком отруйних речовин (наприклад, підприємства нафтохімії, вугільні підприємства, транспортні підприємства).

«Невідоме невідоме» – це коли ми не припускаємо, що така криза взагалі може трапитися. Як приклад можна навести події яка відбувалися у Львові під час авіаційного шоу 27 липня 2002 року, вибух будівлі Торгового Центру в Нью-Йорку, унаслідок теракту в 2001 році тощо.

Дещо інший підхід до типологізації криз пропонують С.Катліп, А.Сентер та Г.Брум. За основу вони беруть тривалість розгортання криз, виділяючи такі можливі сценарії:

– несподівані кризи. Це найжахливіший тип криз, які трапляються настільки раптово і несподівано, що залишається дуже мало або зовсім не буває часу для підготовки і планування. Сюди можна зарахувати авіа-катастрофи, псування продуктів, смерть ключового керівника, землетрус, паніку. Такі кризи вимагають завчасного погодження між провідними керівниками плану дій, що дав би можливість уникнути непорозуміння, суперечок та неоперативності в реагуванні;

– назріваючі кризи. Вони дають більше часу для дослідження і планування, але можуть миттєво вибухнути після тривалого процесу. До таких криз можна віднести незадоволення працівників і несприятливий моральний клімат у колективі, істотні зловживання й образи під час роботи, надмірні сподівання на державні замовлення. У цьому випадку завдання полягає в тому, щоб переконати вище керівництво здійснити коригувальні кроки, перш ніж криза досягне руйнівної фази;

– повзучі кризи. Вони можуть тривати місяцями або роками, незважаючи на зусилля керівництва зупинити їх. Поза межами контролю паблік

рілейшнз, наприклад, можуть опинитися плітки або спекуляції, що повідомляються через засоби інформації чи поширюються з уст в уста. Ніякі спростування або протидії, здається, не здатні зупинити чутки або очистити канали новин від потоку викривлених даних, оскільки журналісти, ганяючись за новинами, завжди будуть наражатися на попередні публікації, знову і знову відтворювати дезінформацію [9, р.366].

Останнім часом, фахівці звернули увагу на те, що в основі багатьох криз лежать історико-культурні чинники. Для істориків нічого нового в цьому не немає – вони знають, що найзапекліші війни майбутнього – конфлікти культур і цивілізацій. Вже сьогодні, на прикладі протистояння арабського і західного світу, ми бачимо, яке величезне значення мають історико-культурні, етнокультурні і релігійні чинники, які часто є катализаторами.

Взагалі, кризова ситуація є складною з огляду на кілька моментів. Основна складність кризової ситуації є її новизна, тобто це така нова ситуація, до якої підприємство і його керівництво не підготовлені. Відомо, що людина часто приймає неефективне рішення в нових ситуаціях, стрес утруднює розробку і прийняття правильного рішення. Якщо основним правилом роботи в кризовій ситуації є попередня підготовка до кризи, то криза перестає бути новою і несподіваною. Ще однією складністю кризи є її динамізм. Криза – це подія, під час якої відчувається дефіцит такого ресурсу, як час. У попередню підготовку «часовий» параметр закладається заздалегідь. До того ж динамічний розвиток ситуації можна перемогти або значно знешкодити тільки динамічною поведінкою людей, які беруть участь у ліквідації кризи. Іноді успіх закладений у старанно розроблений попередній план ліквідації або знешкодження кризи. Існують певні сигнали, які свідчать про те, що криза виникла і розвивається, і якщо підприємство кваліфіковано і своєчасно відреагує на ці сигнали, можна бути впевненим, що втрата суспільної прихильності не буде такою значною [4, с.490].

Фахівець з паблік рилейшнз Пітер Грін називає чотири основних складових програми по управлінню кризами:

- визначення областей ризику;
- запобігання кризам за допомогою змін, що вводяться, заснованих на визначенні криз;
- підготовка програми дій під час можливих криз;
- само по собі управління під час кризи.

Він же пропонує своє правило по відновленню репутації під час кризи: найкритичнішими є перші двадцять чотири години, тому слід добитися відновлення ініціативи як можна раніше. Рішення такого роду приймається не в середині ПР-відділу, а на рівні вищого керівництва [10, р.139].

Взагалі можна запобігти великій кількості криз завдяки програмі з попередньою ідентифікацією кризових сфер, оскільки більшість із них

виникає саме через незадовільний менеджмент у широкому розумінні цього слова. Існують типові помилки, яких припускаються організації в умовах кризи:

- вагання, яке породжує у громадськості враження про нерішучість, байдужість, некомпетентність або відсутність підготовки;

- затуманювання, яке призводить до думки про нещирість та нечутливість;

- помста, яка збільшує напругу і швидше нагнітає емоції, ніж заспокоює громадськість;

- брехня або ухилення, які породжують ще більші проблеми, оскільки ніщо не може замінити правди;

- конфронтація, яка дає привід іншим роздмухувати проблему та нагнітати обстановку;

- судове оспорування, яке гарантовано робить кризу ще більш очевидною і може призвести до менш розумної розв'язки.

Якщо говорити в цілому, на протязі перших найбільш критичних після вибуху кризи годин найпершочерговішими є два питання: що робити і що говорити. Сенсом діяльності має стати не просто реагування на хід кризи, а розробка стратегії отримання та упередження. З метою уникнення подальшого поглиблення ПР-кризи організація повинна якомога швидше оцінити ситуацію, визначити в ній найбільш уразливі місця, звернувши особливу увагу на можливу загрозу життю людей та забруднення довкілля. Причому в полі зору має перебувати питання не просто стеження за найуразливішими місцями, а оцінка їх з точки зору помітності та можливості привернути до себе надмірну, емоційно забарвлену увагу. Якщо таких місць декілька, їх потрібно проаранжувати в залежності від ступеня значущості. Надто важливо передбачити сценарії ймовірного розвитку кризових подій і наперед підготувати проекти повідомлень та заяв [2, с.67-69].

Розвиток майже всіх кризових ситуацій відбувається за подібним сценарієм: загострення і поглиблення суперечностей; передкриза; кульмінація; вихід із кризи.

Ідентифікація, управління кризовими ситуаціями, подолання їх є полем безпосередньої діяльності ПР-служб і ПР-фахівців. Та передусім вони повинні займатися попередженням кризових ситуацій, реалізуючи з цієї метою відповідну систему заходів, яка охоплює:

1. Аналіз іміджу фірми (організації) шляхом з'ясування думок про неї у представників різних верств суспільства.

2. Розроблення разом із керівництвом стратегії протидії кризам, етапами якої є:

- аналіз технічних, економічних аспектів діяльності фірми (організації);

- виявлення несприятливого впливу на стан фірми (організації) з боку партнерів і конкурентів;
- вироблення пропозицій, спрямованих на вирішення конкретних проблем;
- складання плану дій у разі виникнення непередбачених ситуацій;
- складання кошторису витрат, необхідних для реалізації запропонованих заходів.

3. Реалізацію ПР-програм через налагодження комунікацій із загальними та ключовими аудиторіями [2, с.69-71].

Кризову ситуацію слід долати без зупинення основної діяльності фірми (організації), від чого суттєво залежить ставлення до неї співробітників і сприйняття її у зовнішньому середовищі. У цьому процесі важливо, щоб за зв'язки з пресою, громадськістю відповідала конкретна особа, бажано із складу провідних керівників, повноваження якої давали б змогу їй не лише транслювати чийсь думки, а й оприлюднювати власний погляд на події, процеси, явища. Сферу компетенції такої особи доцільно заздалегідь передбачити.

Подолання кризової ситуації неможливе без таких заходів: вироблення узгодженої політики залучених до цієї роботи осіб, структур, організацій, органів влади; консультації з юристами про різні аспекти подій; врахування правових норм, традицій і ментальності значущих, впливових аудиторій; вивчення і врахування думок громадськості; надання достовірної і відкритої інформації; створення належних умов для роботи журналістів і одержання ними інформації; функціонування надійних систем поширення інформації.

Роботу щодо подолання кризи необхідно починати в момент її виникнення, оскільки запізніле або неефективне інформування породжує чутки, різноманітні необ'єктивні версії, інтерпретації, які згодом доведеться коментувати, спростовувати, що створюватиме додаткові труднощі [4, с.509].

Ефективні ПР-системи працюють на випередження, запобігання кризовим ситуаціям.

У кризових, конфліктних ситуаціях загострюються суперечності в поглядах, інтересах індивідів, груп, колективів, радикалізуються їх дії, відбувається спотворене сприймання реалій, в якому домінують підозрливості, упередженість, рідко робляться об'єктивні висновки й ухвалюються обґрунтовані рішення. Для управління ними ПР-служби і ПР-фахівці повинні дослідити джерела і причини їх виникнення, динаміку розвитку, передбачити ймовірні сценарії їх подальшого перебігу, з'ясувати сферу компромісу, в якій може відбутися зближення ділових позицій і послаблення радикалізму психологічних настанов сторін. На основі цього вони матимуть змогу обрати оптимальну тактику та інструменти протидії, ней-

тралізації кризи. Для цього важливо створити сприятливі зовнішні умови цієї діяльності, найсуттєвішими серед яких є:

- довірлива атмосфера. Створення її залежить від багатьох чинників, але особливо важливим є вибір надійного й авторитетного джерела інформації, якому максимально довіряли б ті, кому ця інформація адресована;

- кожне звернення повинне нести цінну і нову для одержувача інформацію. Для цього обирають такі теми, які можуть найкраще задовольнити його інтерес;

- чіткість і зрозумілість повідомлень. Звернення повинні мати просту форму, бути однаково зрозумілими для джерела та одержувача інформації;

- безперервність і системність повідомлень. Для належного сприйняття і переконливості значущу інформацію необхідно послідовно подавати без помітних пауз у різних варіантах;

- оптимальний вибір каналів комунікації. Ними можуть бути як традиційні, так і спеціально створені комунікаційні канали;

- врахування інтересів, особливостей сприйняття аудиторії. Комунікація досягає максимальної ефективності, якщо вона не вимагає від одержувача особливих зусиль;

- орієнтація на діалог. Зусилля ПР-служб, поширювана ними чи з їх ініціативи інформація повинні максимально сприяти діалогу причетних до кризи осіб, груп тощо [2, с.73].

У кризових ситуаціях часто виникають різноманітні чутки, з'являються відомості, вірогідність яких не встановлена. Вони можуть стихійно народжуватися у певному середовищі, іноді їх спеціально поширюють конкуренти, недоброзичливці, противники (на війні) з метою дезінформації, нанесення збитків об'єктові чуток. Здебільшого вони відіграють руйнівну роль, оскільки навіть реалістична інформація з часом деформується під впливом безлічі факторів (індивідуальне розуміння проблеми, рівень освіченості, особливості пам'яті, здатність до сприйняття та інтерпретації інформації, особисті інтереси тощо). Найпродуктивнішим засобом у боротьбі з ними є своєчасне, вичерпне і точне інформування [4, с.531].

Загалом ПР-служби, ПР-фахівці, менеджмент повинні розглядати кризу як резерв для подальшого розвитку і нових успіхів, поштовх для розкриття і реалізації всіх ресурсів, можливостей фірми (організації).

Не раз доводиться переживати кризові ситуації, періоди кожній людині. Долання їх збагачує соціальним досвідом, відкриває нові внутрішні ресурси, сприяє усвідомленню самоцінності, утвердженню поваги тих, з ким вона взаємодіє. Для мінімізації, оптимізації криз необхідно вміти прогнозувати умови, які їх породжують, запобігати їм.

Література:

1. Блек С. Паблик рилейшнз. Что это такое ? – М.: Новости, 1990. – 240 с.
2. Болотова В.О. Паблік рілейшенз в ОВС: Конспект лекцій. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 100 с.
3. Катлип С.М., Сентер А.Х., Брум Г.М. Паблик рилейшнз. Теория и практика / Пер. с англ. – 8-е изд. – М.:Издательский дом «Вильямс», 2000.
4. Королько В.Г., Некрасова О. В. Зв'язки з громадськістю. Наукові основи, методика, практика: Підр. для студентів вищих навчальних закладів / 3-тє вид., доповн. і перероб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 831с.
5. Крутько В. Введение в менеджмент кризисных ситуаций. – К.: МЗУУП, 1994. – 52 с.
6. Ламбен Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. – СПб.: Наука, 1996. – 589 с.
7. Линтон И. Маркетинг по базам данных. – Минск: Амалфея, 1998. – 272 с.
8. Ньюсом Д., Тсрк Дж., Крукеберг Д. Все о PR. Теория и практика паблик рилейшнз / Пер. с англ.. – 7-е изд. – М.: Консалтинговая группа «ИМИДЖ-Контакт»: ИНФРА-М, 2001. – С. 580.
9. Cutlip S. And other. Effective Puplic Relations. – P. 366.
10. Green P. S. Winning PR tactics. – L., 1994. – P. 139.

Гурицкая М.С. Паблик рилейшнз в кризисных ситуациях.

Речь идет о соответствующих мерах ПР-системы по предупреждению кризисным ситуациям.

Ключевые слова: кризисная ситуация, виды кризисов, типы кризисов, программы по управлению кризисами, преодоление кризиса.

Gurytska M.S. Public relations in crisis situations.

Appropriate measures of PR systems to pre-empt crises are analyzed.

Keywords: crisis situation, types of crises, programs on a management crises, overcoming of crisis.

УДК 321.342

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЛАНКА ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГІОНОМ: КОМПОНЕНТИ СТРУКТУРИ І РІВЕНЬ КОМПЕТЕНЦІЇ

Хмельников А. О.[©]

*Здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара*

*Аналізуються нормативно-правові чинники розширення ролі місцевих
громад по визначенню параметрів розвитку регіону.*

*Ключові слова: міське самоврядування, територіальне управління,
громадськість, політичне управління, інноваційний розвиток регіону.*

Постановка проблеми. Створення дієвих засобів управління суспільством потребує аналізу нових альтернативних моделей, які б відзначалися гнучкістю, оперативністю та адаптивністю до сучасних мінливих умов. Політичний рівень управління включає не лише постановку стратегічних завдань і забезпечення функціонування суспільної інфраструктури на макро рівні. Цей різновид управління визначає необхідність врахування всіх існуючих альтернатив і інтересів, які ґрунтуються на підтримці громадськості. В умовах сучасної демократії у структурі політичного управління регіоном дедалі більшої ваги набуває ланка місцевого самоврядування. Як свідчить досвід країн Європейського Союзу, забезпечення високих темпів економічного зростання, технологічне переозброєння, впровадження менеджерської та сервісної ідеологій управління у короткі терміни, стали можливим за умови децентралізації місцевого управління. Протягом 80 – 90-х років ХХ століття такі європейські країни, як Великобританія, Франція, ФРН, Нідерланди, країни Скандинавії здійснили передачу управлінських функцій на рівень місцевих громад.

В сучасній Україні ця модель лише набуває розвитку. Національною специфікою нашої держави є наявність великих регіонів, в яких ланка місцевого самоврядування ще не задіяна у повній мірі. Така ситуація обумовлена незрілістю місцевих громадських структур, а також тим, що місцеві політичні еліти перебувають у стадії становлення. Тому для українських регіонів важливою є інтеграція місцевого самоврядування у систему політичного управління регіону. Ця система, у її завершеному вигляді, має враховувати як загальнодержавні, так і місцеві пріоритети і забезпечити

вироблення державно-управлінських рішень на основі широких консультацій політичних партій, громадських організацій і територіальних громад. Метою системи політичного менеджменту регіону є забезпечення динамічного інноваційного розвитку територій з максимальним застосуванням місцевих інтелектуальних, фінансових, матеріальних ресурсів. Також, крім урахування місцевих інтересів, модель політичного управління регіону, яка ґрунтується на ланці місцевого самоврядування, може забезпечити більш адресне задоволення потреб і оперативне вирішення нагальних проблем.

Проблема модернізації політичного управління активно розробляється вітчизняними дослідниками. В.В. Тертичкою [7] систематизовано наукову парадигму аналізу державної політики, обґрунтовано доцільність виділення її до окремого, перспективного напрямку наукового дослідження. О.М. Ємельяненко [3] показано, що ступінь розвитку електронного уряду та виконуваних ним функцій не є показником демократичності політичної системи суспільства. О.М. Шушпанниковим [8] розроблено модель системи політичного управління соціально-трудовими конфліктами, охарактеризовано її складові, зокрема функції та джерела фінансування. Водночас аспект удосконалення політичного управління на регіональному рівні недостатньо вивчений у політологічному контексті.

Метою цієї статті є розгляд структури та компетенції органів місцевого самоврядування як основної ланки політичного управління регіону. Як завдання розглядаються встановлення тих рис місцевого самоврядування, які забезпечать політичний характер управлінського процесу у регіонах України.

Основний зміст. Якщо дослідити визначення цього інституту у країнах розвинутої демократії, то треба акцентувати увагу на тому, що в англосаксонській правовій системі для позначення системи місцевого самоврядування використовується термін «local government», який при буквальному перекладі означає «місцеве управління». Саме про застосування інституту місцевого управління зі змістом «місцевого самоуправління» у Сполучених Штатах Америки та у Великобританії свідчать ряд дослідників та джерел [5, с.84]. Враховуючи це, деякі неангломовні дослідники у наукових публікаціях англійською мовою використовують термін «local self-government», який не використовується у джерелах права у англосаксонській правовій системі, хоча не зменшує свого лексичного значення при буквальному перекладі. Так при перекладі на українську мову праці американського дослідника В. Бернхема термін «local government» був поданий як «місцеве врядування». Рівень округу, міста або села цілком включається до поняття «місцеве» або «муніципальне врядування». Але ми не можемо сказати, про тотожність терміну «самоврядування» з терміном «врядування», оскільки про «право самоврядування» йде мова при

описі правового статусу великих міст у штатах. З тексту згаданої роботи очевидно, що мова йде про більшу юридичну і політичну незалежність великих міст [2, с.28], тобто про «самоврядування» – це певна особлива політико-юридична можливість населення великих міст США. Очевидно, що у зміст категорії «врядування» та «самоврядування» перекладачі, і, напевно, носій мови, поклали різне значення. З'ясуванню співвідношення цих категорій у американській правовій системі можна приділити окреме дослідження. Нашим завданням є висловлення того, що термінологічної однозначності у вираженні категорії місцевого самоврядування не існує також і в інших системах управління.

На наш погляд, врахувавши таку неоднозначність понять «місцеве управління» та «місцеве самоуправління», вважаємо, що для позначення в українській правовій системі процесу здійснення управління публічно-владними органами, які будуються за принципом представницької демократії на місцях, необхідно вживати термін «місцеве самоврядування». Тобто, термін «місцеве самоврядування» буде вживатись не тільки у значенні інституту науки державного управління і правової системи України, а й у позначенні процесу здійснення публічної влади органами, організованими за принципом представницької демократії у територіальних громадах. Інші органи місцевої влади, які є організованими відповідно до рішень центральних органів влади (уряду та міністерств), повинні узагальнюватись поняттям «органи виконавчої влади на місцях».

При дослідженні ролі місцевого самоврядування у контексті політичного управління регіоном треба сконцентрувати увагу на тому, що рушійним фактором у економічній сфері регіону на території України виступає не окремий орган конкретної територіальної громади, а вся сукупність органів місцевого самоврядування у регіоні. Якщо взяти окремий регіон України, то цю сукупність складають обласна і районні ради, всі органи базового рівня місцевого самоврядування (місто, село, селище), районні у містах ради, а також асоціації місцевого самоврядування.

Моделювання системи політичного управління регіональним розвитком можливо завдяки застосуванню однієї з концепцій ієрархічного відображення, зокрема стратифікаційну. Стратифікаційна концепція ієрархічного відображення застосовується при необхідності створення уявлення про багаторівневу систему [6, с.25]. При стратифікаційній презентації системи управління регіональним розвитком треба виділити основні страти, або основні елементи системи. Розклад на страти доцільно проводити на суб'єктній основі, тобто виходячи з класифікації суб'єктів управління. Такий підхід дозволить виділити місцеве самоврядування як окрему страту системи управління.

У сучасній науці державного управління досить вдало сформульовані принципи формування страт, що дозволить якісно підійти до побудови цілісної системи. По-перше, вибір страт продиктований необхідністю зручніше відобразити в системному вигляді об'єкт дослідження (систему управління регіональним розвитком). Страти обираються таким чином, щоб одна доповнювала іншу в плані всебічного розкриття змісту досліджуваної системи. По-друге, поєднання страт між собою не обов'язкове і здійснюються тоді, коли це необхідно для отримання повного уявлення про об'єкт дослідження. По-третє, вибір апарату та набору методів дослідження для кожної страти безпосередньо пов'язаний з метою її вибору [6, с.24].

Використовуючи перший принцип стратифікаційного моделювання, система управління регіональним розвитком в Україні представлена трьома стратами: системою суб'єктів загальнодержавного управління регіональним розвитком, системою суб'єктів регіонального управління, системою місцевого самоврядування. Як вже було визначено, кожний суб'єкт (група суб'єктів) управління створює свою систему.

Сукупність центральних органів управління створює систему суб'єктів загальнодержавного управління, яка у науковій літературі та правових документах окреслюється як «державна регіональна політика». Державну регіональну економічну політику визначають як сукупність організаційних, правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей [4, с.6].

Сукупність регіональних органів, що можуть бути організовані на різних засадах, як на самоврядних так і адміністративних принципах, створює систему регіонального політичного управління. Основним критерієм виведення суб'єкта управління є поширення його управлінської компетенції на територію регіону. На рівні регіону можуть діяти органи місцевого самоврядування, органи державної виконавчої влади, спеціальні особливі інститути управління, яким делеговано функції управління регіональним розвитком (наприклад, агентства регіонального розвитку, бізнес-центри, яким відповідно до законодавства надано функції регулювання або організації бізнес-процесів у регіоні).

Сукупність органів місцевого самоврядування базового рівня у містах, селах, селищах та органів місцевого самоврядування на рівні району та області утворюють систему місцевого управління. Ця система виступає важливим елементом у всій системі політичного управління регіональним розвитком. Передусім це обумовлено тим, що суб'єкти місцевого самоуправління неодмінно виступають суб'єктом розподілу всієї управлінської компетенції регіону та мають право приймати участь у розподілі його ресурсів. У проекті Концепції державної регіональної економічної

політики органи місцевого самоврядування виділено як одні з основних суб'єктів [4, с.6].

Відповідно до іншого принципу стратифікаційного відображення, можна застосувати графічну структурно-функціональну модель поєднання і пов'язання страт для повноцінного уявлення про систему управління регіональним розвитком. Графічно всю систему можна зобразити «нерівнозначним трикутником»

Всі три підсистеми не тільки здійснюють вплив на об'єкт (наприклад, на економічну сферу регіону), а й взаємодіють з приводу управління регіональним розвитком одна з іншою. Взаємовідносини між підсистемами – це не абстрактні відносини, вони наповнені як суб'єктивним, так і об'єктивним змістом, тобто існують конкретні органи політичного управління, що здійснюють діяльність з визначеного кола питань. Звідси випливає, що важливим є визначення переліку суб'єктів кожної підсистеми та їх компетенції. На фоні цього можна виявити основні напрямки діяльності місцевого самоврядування у процесі політичного управління регіональним розвитком.

Окреслення існуючої компетенції органу управління, який представляє кожну з трьох підсистем, висуває проблему децентралізації державної влади. Більш того, основою дієздатності досліджуваної системи може виступати система повноважень розподілених між основними суб'єктами управління. Очевидно, що якщо орган у певній системі не буде наділено повноваженнями, то й немає сенсу вести мову про суб'єкта управління. Питання стосується не встановлення у певному місці системи органів управління, а встановлення обсягу повноважень даних органів, що по суті і визначає роль органу та механізми його діяльності. Такий підхід буде виправданим при з'ясуванні ролі органів місцевого самоврядування.

Із змісту запропонованої системи випливає, що треба врахувати ще одну річ. Відносини «загальнодержавне політичне управління – регіональне політичне управління» мають зовсім інший характер ніж відносини «загальнодержавне управління – місцеве самоврядування», так само як «регіональне управління – місцеве самоуправління». Характер кожного з видів відносин визначають законодавче закріплення обсягу повноважень з економічних питань, бюджетно-фінансового забезпечення та реальної здатності реалізувати згаданий обсяг повноважень, наявність матеріально-технічної бази для здійснення наданих повноважень.

Повне розуміння сутності управління регіональним розвитком неможливе без зображення і аналізу структури такого управління. Структура як форма взаємозв'язку між елементами системи, є однією з важливих ознак всієї системи.

Проблема впливу структурної будови на політико-управлінські відносини виступає предметом багатьох наукових досліджень. Організаційні структури часто мають вирішальний вплив як на управлінські відносини так і на розвиток соціально-економічних процесів. Загальнодержавне управління регіональним розвитком як сукупність управлінських відносин між суб'єктом та об'єктом державного управління і місцевого самоврядування має свою особливу, притаманну тільки цьому управлінню, структуру. Політичне управління регіональним розвитком складається з усієї сукупності елементів, які є учасниками управлінського процесу (включно з політичними силами, громадськими організаціями і групами інтересів).

Отже, для повноцінної характеристики структури політичного управління регіональним розвитком необхідно з'ясувати всі її елементи. Основними елементами системи політичного управління виступають суб'єкти управління, а для повної характеристики «структури» важливим є аналіз кожного з цих елементів.

Суб'єкт політичного управління регіональним розвитком засновується відповідно до законодавчих актів. Серед всієї сукупності законодавства суб'єктів управління визначають Конституція України, закони України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інших органів центральної виконавчої влади, розпорядження глав місцевих державних адміністрацій, рішення органів місцевого самоврядування.

Набувши юридичної сили, законодавчий акт наділяє правосуб'єктністю орган управління, а разом з цим орган набуває компетенції, яка є його основною ознакою. Компетенція увібрала у себе всі можливі інструменти управління підвідомчою системою (об'єктом управління). Разом з цим, необхідно усвідомлювати, що у складних управлінських системах окрім керованої підсистеми у якості об'єкта управління виступають інші суб'єкти управління. Тобто окрім «суб'єкт-об'єктних відносин», досить чітко простежуються «суб'єкт-суб'єктні відносини».

Відповідно до законодавчих конструкцій, управління іншими суб'єктами може простежуватись як по вертикалі (керівництво), так і по горизонталі (координація або співучасть). Останнє досить виразно проявляється у створенні на загальнодержавному чи регіональному рівні міжвідомчих дорадчих комісії з економічних питань.

За таких умов, у системі політичного управління регіональним розвитком всіх суб'єктів можна поділити на групу суб'єктів, які юридично функціонують самостійно, та суб'єктів, які керовані іншими суб'єктами управління.

Дослідники зазначають, що внутрішня структура органу управління виступає складовою структури управління [1, с.47].

Таким чином, на основі аналізу суб'єктів управління, ми можемо говорити про три різновиди політичного управління регіональним розвитком:

- 1) загальнодержавне політичне управління регіональним розвитком;
- 2) регіональне політичне управління регіональним розвитком;
- 3) діяльність місцевого самоврядування у процесі управління регіональним розвитком.

Кожний з цих видів має низку підсистем управління, оскільки не зводиться до єдиного органу. Низка центральних, регіональних органів і місцевих органів приймає участь у процесі формування регіонального господарства, і навпаки. Управлінські відносини які виникають у такій системі є послідовно зв'язаними, тому важливим є їх органічне поєднання в межах владної ієрархії.

Висновки. Потенціал місцевого самоврядування для політичного управління, як ми бачимо, потребує розкриття за умов наявності відповідної нормативної бази, перевизначення функцій державного управління і управління місцевими громадами. Політичний характер управління регіонів в умовах демократії має прояв у консолідованій позиції місцевих громад щодо напрямків розвитку сусідніх територій, взаємовигідної трансформації інфраструктури, взаємного врахування інтересів. Компонентами, які зумовлюють політичний характер управління на рівні регіону, є особлива позиція представницьких органів територіальних громад, а також деякі специфічні аспекти управлінського процесу на місцевому рівні. Інтеграція місцевого самоврядування до єдиної регіональної структури політичного управління передбачає, з одного боку, уніфікацію управлінських технологій в межах місцевих громад, а з іншого – стимулювання ініціативи місцевих посадових осіб з метою інтенсифікації розвитку територій.

Отже, мотивацією створення структури політичного управління на регіональному рівні є не лише врахування місцевих інтересів, але й надання консультаційної і координаційної допомоги з боку регіонального центру. Також корисним є обмін думками і колегіальне затвердження політичних рішень, серед яких ключове значення має затвердження обласного бюджету. Хоча обласні ради на сучасному етапі певною мірою представляють інтереси територіальної громади областей, проте більш тісна співпраця може сприяти підвищенню ефективності політико-управлінського процесу.

Таким чином, ланка місцевого самоврядування у системі політичного управління регіону може стати осередком генерування прагматичних цілей і завдань для діяльності всіх державних органів управління. Політичний характер такого інструменту дає виборний характер органів місцевого самоврядування і механізми контролю за його функціонування з боку громадськості.

Мери міст, які входять до складу регіонів, реалізують політичну волю населення, яке віддало за них свій голос під час виборів. В той же час, районні державні адміністрації є відображенням політичної волі центральної влади, у формуванні якої провідну роль відіграє партійний чинник. Тому в сучасних умовах є реальною можливість інтеграції загальнодержавних і місцевих політичних позицій у межах єдиного курсу. Отже, органи державного управління на рівні регіону мають перспективи подальшого поширення співпраці. Перспективою подальшого розгляду проблеми, порушеної в цій статті є встановлення значення соціального складу місцевих громад в межах системи політичного управління регіону.

Література:

1. Бейкун А. Правові проблеми теорії державного регулювання в Україні// Право України. – 2001. – № 8. – С. 44–48.
2. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США.– К.: Україна, 1999. – 554 с.
3. Ємельяненко О.М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.М. Ємельяненко; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 17 с.
4. Концепція державної регіональної економічної політики (проект)// Регіональна економіка. – 1998. – №2 – С.5–19.
5. Крусян А. Местное управление и самоуправление: К постановке вопроса о содержании и понятии /А.Крусян// Юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 84–87.
6. Структури механізмів державного управління// Інформаційно-аналітичний журнал Дніпропетровської облдержадміністрації «Влада». – 2003.— № 5. – С. 24 – 25.
7. Тертичка В.В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Автореф. дис... д-ра наук. з держ. управління: 25.00.01 / В.В. Тертичка; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К., 2004. – 36 с.
8. Шушпанніков О.М. Політичне управління соціально-трудовами конфліктами як фактор суспільної стабільності: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.М. Шушпанніков; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 19 с.

Хмельников А.О. Местное самоуправление как звено политического управления регионом: компоненты структуры и уровень компетенции.

Анализируются нормативно-правовые факторы расширения роли местных сообществ по определению параметров развития региона.

Ключевые слова: местное самоуправление, территориальное управление, общественность, политическое управление, инновационное развитие.

Hmelnykov A.A. Local government as a political link of the regional governance: the components of the structure and level of competence.

Analyzes the legal and regulatory factors enhance the role of local communities to determine the parameters of the region.

Keywords: local government, territorial administration, public policy management, innovative development.

УДК 323:321

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ У СТРУКТУРІ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ ПОЛІТИКИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Третяк О. А. ©

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Розглядаються проблеми участі громадян у публічних виступах з політичною метою. Оцінюються Інтернет-технології як форми громадської публічної політики. Звернено увагу на психологічні передумову громадського виміру публічної сфери політики.

Ключові слова: громадськість, публічна сфера, місцеві громади, громадянська активність, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення теоретико-методологічного інструментарію публічної сфери політики зумовлено низкою причин, які характеризують стан громадянського суспільства в Україні і світі, а також потреби розвитку сучасної політичної науки. Активне включення громадян до політичної діяльності, розвиток технічних засобів комунікації, зростання активності політичних сил, бурхливий розвиток засобів масової інформації спонукають до пошуку нових шляхів осмислення цих чинників у межах предметності політичної сфери.

Адекватне сприйняття публічної активності суспільства та політичних суб'єктів відкриває перспективи удосконалення сучасної демократії, встановлення змісту політичної трансформації, співвідношення взаємовпливу еліт і мас, розкриття потенціалу нових технологій політичного управління, встановлення істотних рис політичних відносин ХІХ століття.

Публічна сфера в умовах демократії є, з одного боку, сукупністю явищ, які об'єднуються у концептуальній площині відкритості, транспарентності, комунікативності в політиці. З іншого боку, це теоретична конструкція, яка поєднує конституційну структуру політики з етико-моральним обґрунтуванням громадського мовлення і поведінки, орієнтованої на загальне сприйняття. Тому через зростання значення комунікативної взаємодії в процесах прийняття рішень, збільшення ваги в масових публічних виступах, утворення форм громадсько-політичної участі тощо, опрацювання нових підходів до вивчення публічної сфери набуває великого ступеню актуальності.

Серед останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор, переважають вітчизняні дослідники. Зокрема, Р.М. Максаковою [4] визначено зміст поняття місцевих виборів як форми безпосереднього (прямого) волевиявлення територіальних громад з метою формування органів місцевого самоврядування, що відбувається на базі принципів, передбачених Конституцією та законами України, шляхом голосування. О.М. Максимовою [5] встановлено, що конкретна форма політичної участі визначається типом політичної культури та ступенем її розвиненості. Нею також запропоновано класифікацію політичної участі за суб'єктом, об'єктом, ресурсами та засобом впливу суб'єкта на об'єкт. У роботі, автором якої є І.М. Білоус [1] розкрито сутність понять «політична участь і «ставлення до політики» як категорій політичної психології, розроблено модель ставлення молодіжної Інтернет-аудиторії до участі у політичному житті держави. Водночас, проблематика публічної сфери політики не була остаточно розкрита.

Метою статті є аналіз громадськості як середовища і передумови публічної політичної активності. Завданнями є встановлення місця та ролі локальних спільнот у розбудові політичної публічності, розкриття потенціалу соціальних мереж і психосоціального тла політичної участі як підґрунтя громадянської публічної діяльності.

Основний зміст. Важливою частиною дослідження політичної реальності, яке становить підґрунтя громадськості, або в демократичному суспільстві є її організаційний аспект. Зусилля з організації громадських спільнот мають ключове значення для успіху демократичних трансформацій. Тому локальний рівень самоорганізованих товариств та індивідів є джерелом інформації стосовно реального функціонування громадськості як підґрунтя публічної сфери політики. Згідно з «Пакетом рекомендацій з організації місцевої громадськості», «сутність організації місцевої громадськості полягає у спільній роботі окремих людей для вирішення завдань, які впливають на їх повсякденне життя і створюють силу спільноти. За своєю суттю організація місцевої громадськості означає: 1) участь громадськості у виявленні проблем і в процесі розв'язання цих проблем; 2) безпосереднє реагування і, за необхідності, протест проти існуючих владних відносин з боку тих, кого зачіпають політика і структури влади» [6].

У межах організаційного виміру локальної громадськості важливе місце посідають конкретні заходи, здатні зацікавити громадян до громадської діяльності. Ці ж заходи становлять водночас і зміст громадськості в звичайних умовах. Тому рекомендації з організації локальної громадськості включають життєво важливі для громадян заходи або проблеми. Згідно з пропозиціями російських громадських адвокатських (advocacy) структур, «можна зробити так, щоб місцевий супермаркет запровадив екологічно дружні заходи із скорочення відходів або обмеження використання

пластикових пакетів. Місцеві підприємства і корпорації можуть бути притягнені до відповіді за використання грабіжницьких або дискримінаційних практик, які негативно впливають на членів місцевої громади та споживачів» [6].

Важливим в теоретико-методологічному плані є огляд компонентів громадськості у суспільствах сталої демократії. Ними є недержавні структури, які на локальному рівні функціонують у межах публічної сфери. Не всі вони орієнтовані на втілення ідеалу громадськості, але в межах громадської активності відбувається реалізація їх безпосередніх інтересів. «Аналогічним чином великі некомерційні організації є центрами влади всередині спільноти, вони часто мають сильний вплив на виборців або прихильників. Існують різні види некомерційних організацій, у тому числі коледжі та університети, лікарні та інші заклади охорони здоров'я, благодійні організації, організації безпосереднього обслуговування, правозахисні організації, а також цілий ряд місцевих громадських груп» [6].

Окремим аспектом життєдіяльності громадськості є взаємодія з владою, тиск на неї у спосіб, як це робиться у США. Така активність є прикладом для нових демократій Центральної та Східної Європи. Тому, в рекомендаціях щодо організації локальної спільноти йдеться про мотивацію суб'єктів громадськості щодо взаємодії з державними органами. «Місцеві інститути не завжди мають повноваження приймати рішення або вносити зміни, яких ви вимагаєте. Але, можливо, вони в змозі вплинути на тих, хто наділений такими повноваженнями, і тому вам буде необхідно дізнатися, як заручитися їх підтримкою або забезпечити їх активну участь у ваших зусиллях» [6].

Залучення індивідів до сфери громадськості є важливою частиною розбудови повноцінної громадськості. Етап залучення має функцію рекрутування і збільшення кількості зацікавлених у функціонуванні повноцінної громадськості. Що більше людей є зацікавленими, то більш функціональною є громадськість, тим більшою є її підтримка з боку громадян. «Важливий фактор підтримки залученості людей – це організація цієї діяльності, в якій вони можуть взяти участь, і реальні завдання, які вони можуть виконувати. У більшості людей є інші справи, що потребують часу і сил: сім'я, робота, школа і (або) участь в інших організаціях. Якщо хтось виявив цікавість до вашої групи, вам потрібно запропонувати їм конкретні способи участі у вашій діяльності» [6].

Підґрунтям участі громадян у межах громадськості, розширення їх сприйняття, є психічні стани, які обумовлюють колективну участь. Практика громадськості ґрунтується на позитивних прикладах і тривалих традиціях. Тому, чим більше випадків спільних дій громадян, тим сильнішою є тенденція до формування громадськості і функціонування її у

публічній сфері. Дослідники визначають необхідність свідомого ставлення громадян до діяльності в публічній сфері. Як зазначає О. Козлов, «що стосується особистості і соціальних груп в їх повсякденному житті, дане поняття знаходить вираження, насамперед, в термінах «громадянську свідомість» і «громадянське поведінка» в першому випадку, мається на увазі якась особлива форма індивідуального групового і масової свідомості, специфічно, у вигляді понять і образів, закріплена в певних стереотипах, які впливають на образ думки людини (спільноти людей – громадян держави) та на характер прийнятих ним рішень. У другому ж, мова йде про стійкі стереотипи поведінки, пов'язаних з поняттям громадянства і що випливають з характеру громадянської свідомості» [3].

Також реальний розвиток громадськості ґрунтується на вітальних інтересах громадян і спільнот. Тому вираз певного ставлення до політичних і публічних подій вимагає конкретних зусиль й відповідного емоційно-психічного стану. Так само наявність традицій, навичок участі в громадських подіях є невід'ємною частиною громадськості і передбачає аналіз не лише нормативно-правових і соціальних, але й ментальних особливостей залучення людей до громадськості. Згідно з О. Козловим, «навіть чи варто трактувати громадянську мужність як спонтанний акт. Дія – лише завершене вираження процесу, часто йде через зусилля, навіть насильство над собою, коли людина змушена, «притиснувши себе до стіни», відповісти на питання, яке є логічним продовженням знаменитих питань юності: «ким бути?» і «яким бути?» – «з ким бути?» І не на основі надуманих фантазій, а виходячи із законів розвитку реальності буття» [3].

Вагоме значення для побудови цілісної концепції громадськості як частини публічної сфери політики демократичного суспільства має інтерпретація значення нових Інтернет-технологій. Низка дослідників констатує, що блоги і соціальні мережі є повноцінною ареною виразу громадської думки. Віртуальний простір стає не менш важливою сферою громадської діяльності, ніж традиційні заходи вуличного характеру. В цих віртуальних громадських подіях характерним є чітке висловлення позицій, застосування інтелектуальних можливостей, швидке поширення інформації, тому громадськість, як інтелектуальна течія отримує важливий потужний імпульс для розвитку. Як вважає Сергій Рачинський «блоги, соціальні мережі – це інструменти і все визначається тим, хто і в яких цілях ці інструменти використовує. Хтось заробляє гроші, хтось займається улюбленим хобі, хтось шукає впливу і популярності. Все це вже частина нашого життя. Природно, що Інтернет став ареною активної громадської діяльності. Серед нас багато тих, хто використовує Мережу для розповсюдження ідей, важливої й суспільно значимої інформації, хтось веде освітню та просвітницьку роботу. Комусь вдається більше, комусь менше. Блоги та соціальні мережі стали

найважливішим інструментом у боротьбі зі свавіллям чиновників, обмеженістю і жадібністю влади, корупцією і злочинами. Це теж наше життя. Ми не можемо інакше вести себе в країні, де влада узурпована, демократія відкрито зневажається, а права людини зневажають усіма – від міліціонера до судді» [7].

Водночас, критерієм зарахування Інтернет-явищ до сфери розвитку громадськості є й мотиви участі у публічній комунікації. Тому використання публічного потенціалу громадськості з політичною метою стає помітним для населення, про що й зазначають деякі дослідники. Отже, Інтернет-технології стають основою для функціонування дійсної, а не удаваної, уявної громадськості. «Блогер – не той, хто пише, а той, кого читають. Політик, не той, хто має мандат, а той, за кого голосують. Нам всім потрібні блогери, яких читають, і політики, за яких голосують. Перші у нас є, і їх стає все більше, а других практично немає, і їх стає все менше», – вважає С. Рачинський [7].

Аналіз явищ, які протиставляються справжній, або оптимальній (ідеальній) громадськості йде також шляхом визначення тих практик, які існують в реальному житті. Ними є сукупність політичних дій, які є звичними та усталеними у певному суспільстві. В цих умовах громадська активність як практика є, скоріше, надзвичайною подією, ніж справжньою. Тому з метою розбудови громадськості є необхідним розширення звичних правил громадсько-політичної діяльності. Як стверджує Олександр Каліх, «активній людині виділено лише вузьку смужку для громадянської дії: платити податки, ходити на вибори. Вільній і повноправній (за Конституцією) людині вказано її справжнє місце: вона нічого не може змінити, не може брати участь у прийнятті рішень, не може просунути свої пропозиції через законодавчі і, тим більше, виконавчі органи влади. Точніше сказати, все це він може. Але з ризиком багато чого втратити, у тому числі, нерідко, і свободу» [2].

Ресурсом і водночас умовою розширення громадськості в перехідних умовах є, як вже зазначалося, психологічний стан учасників громадських спільнот. Сукупність мотивів, які визначають поведінку громадян є багатоманітною, але провідним у них є соціальний чинник. Сучасні дослідники, зокрема Любов Семенюк, констатують, що громадська діяльність є природною та невід'ємною частиною соціального буття людини, є органічно притаманна їй. «Виокремлення власне громадянської активності як особливої за своєю природою, обумовленої соціальною сутністю людини, дозволяє розглядати всі форми прояву цієї активності, по-перше, в єдиному просторі, по-друге, на відповідному структурному рівні її організації, по-третє, у взаємозв'язку і взаємозумовленості її видів на загальній основі, що дає можливість по-новому вирішувати проблеми диференціації та інтегра-

ції індивідуальних і особистісних характеристик, як в процесі онтогенезу, так і в культурно-історичному середовищі» [8, с.24].

Особистісний рівень участі у громадських процесах є перспективою вивчення можливостей розширення участі громадян у публічній сфері. Згідно з Л. Семенюк, «виділення простору «громадянська активність-пасивність», розкриття структурних компонентів громадянської активності і різних форм її здійснення в цьому просторі забезпечує можливість нівелювання психічного стресу, виступаючи одночасно підставою пошуку нових засобів, механізмів розгортання громадянської активності як найважливішої особистісної якості» [8, с.35].

В окремих випадках громадська діяльність є чинником корекції психосоціального стану людини. Тому у межах соціального суспільства громадськість є чинником підвищення адаптивності населення до певних зовнішніх умов. Засобом встановлення і гармонізації відносин між особою з її внутрішніми мотивами і навколишнім світом, який набуває рис публічності. «Виявлення характеру впливу потреб і цінностей у формуванні та розвитку громадянської активності дозволяє вирішувати багатопланові завдання соціально-психологічної корекції поведінки і відносин індивіда, посилювати суб'єктну спрямованість у розгортанні його просоціальної діяльності», – вважає російська вчена [8, с. 36].

Психосоціальне тло громадської діяльності є простором, у якому проявляються всезагальність громадськості і її проникнення в усі сфери життєдіяльності суспільства. На основі психологічних мотивів участь індивідів і груп у громадськості не регламентується політичними і правовими нормативами. Відтак громадськість є універсальною і життєво необхідною формою самореалізації людини, вирішення її буденних потреб. «У життєдіяльності людини, що охоплює всі види, типи та рівні активності, саме просоціальна діяльність в її найширшому розумінні, що визначає наявність предмета, мети, мотиву, що припускає можливість проектування, реалізує різноманітні форми взаємодії індивідів, забезпечує їх розвиток, саморозвиток найбільш повнокровно і гармонійно реалізує специфіку громадянської активності», – зауважує Л. Семенюк [8, с.46].

Розгортання громадськості як підґрунтя публічної сфери, пов'язане з адекватним її сприйняттям як життєво важливої, звичної практики. Тому кількість проявів і їх багатоплановість сприяє укоріненню позитивного сприйняття цього компоненту публічної сфери у людській свідомості. Згідно з Л. Семенюк, «значущою властивістю громадянської активності виступає її багатоканальне здійснення, коли, зокрема при прояві суб'єктом будь-якої активності виконуються складні процеси в рамках психічної активності, не пов'язані з виконанням конкретної дії» [8, с.37].

Формування активності громадян як норми здатне визначити можливість роботи громадськості з державою, коли громадськість втрапить підпорядковане положення. Тоді практики громадського життя в публічній сфері стануть більш масовими і буденними ніж взаємодії з державою. Такий стан речей буде більшою мірою відповідати ліберальним концепціям громадянського суспільства.

Висновки

Як свідчить викладене вище, громадськість у всьому різноманітті її проявів є комплексним явищем, яке лише починає отримувати оцінку фахівців. Громадській активності і співпраці притаманний динамізм, необмеженість сфер функціонування, зв'язків з потребами і смисловим наповненням, буттям людини на онтологічному рівні. Громадськість інтегрується до технологічних комплексів сучасності (якими є комунікаційні мережі), виступає провідною практикою буденної діяльності людей. Тому цілком виправданим є проміжний висновок щодо громадськості, як провідної, базової структурної основи публічної сфери у демократичному суспільстві.

Таким чином, громадськість є одним з центральних структурних елементів публічної сфери, вона певним чином поєднує в собі і політичні і соціальні аспекти, є середовищем і каналом перетікання соціальних інтересів у політичну сферу. Разом з тим, подальший розгляд цієї проблеми у фаховому політологічному дослідженні неминуче зустрічається з потребою розгляду держави як партнера та опонента громадськості.

Література:

1. Білоус І.М. Особливості становлення молодіжної Інтернет-аудиторії до участі у політичному житті: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.11 / І.М. Білоус; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2008. – 19 с.
2. Калих А. Кому нужна гражданская активность?/А.Калих Режим доступа <http://www.hro.org/node/1362>
3. Козлов А.А.Гражданственность и гражданская активность/ А.А.Козлов Режим доступа:http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2283
4. Максакова Р.М. Выборы до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Р.М. Максакова; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2003. – 17 с.
5. Максимова О.М. Місце та роль неконвенційної політичної участі в функціонуванні політичних систем: Автореф. дис... канд. політ.

наук: 23.00.02 / О.М. Максимова; Николаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П.Могили. – Николаїв, 2007. – 18 с.

6. Пакет рекомендаций по организации местной общественности. – / Режим доступа pubadvocate.nyc.gov/files/OrganizingGuide-Russian.pdf

7. Рачинский С. Блоги, сети и гражданская активность. Но при чем тут политика?/С. Рачинский. – Режим доступа <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2010-12-18/58507>

8. Семенюк Л. М. Психология гражданской активности: особенности, условия развития: особенности, условия развития /Л. М.Семенюк: Диссертация... доктора психологических наук: 19.00.01 Москва, 2007. – 293 с.

Третьяк О.А. Гражданская активность в структуре публичной сферы политики демократического общества.

Рассматриваются проблемы участия граждан в публичных выступлениях в политических целях. Оцениваются Интернет-технологии как формы общественной публичной политики. Обращено внимание на психологические предпосылки общественного измерения публичной сферы политики.

Ключевые слова: общественность, публичная сфера, местные общины, гражданская активность, гражданское общество.

Tretiak O. Civic engagement in the structure of public policy areas of democratic society.

Considers the problem of citizen participation in public statements for political purposes. Evaluated Internet-based technologies as a form of social public policy. Attention is paid to the psychological conditions of social dimension of public policy areas.

Keywords: public, public sector, local communities, civic engagement, civil society.

УДК 342.8:32

ЕФЕКТИВНІСТЬ МАЖОРИТАРНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ НА ВИБОРАХ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Мостіпан О. М.[©]

Аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються результати застосування мажоритарної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України. Розкривається її ефективність та недоліки.

Ключові слова: мажоритарна виборча система, ефективність, Верховна Рада України, представництво, виборчі закони.

Дослідження ефективності мажоритарної виборчої системи відбувається в контексті вирішення проблеми створення ефективної виборчої системи до Парламенту сучасної України.

Ефективність мажоритарної виборчої системи досліджували О. Альонкін [1], П. Кислий [11], О. Лавринович [2], М. Рябець [3, 13], А. Ткачук [12], Ю. Шемшученко [8] та інші вітчизняні вчені.

Мета статті полягає у дослідженні ефективності мажоритарної виборчої системи, що застосовувалась на виборах до Верховної Ради України шляхом аналізу отриманих політичних результатів та співвіднесення їх з критеріями визначення ефективності мажоритарної системи.

Особливістю України можна вважати часту зміну виборчого законодавства, що відображає швидку динаміку трансформації політичної системи загалом. Проведення кожних чергових виборів до Верховної Ради України регулювалось новим виборчим законодавством. З одного боку, це може свідчити про намагання ситуативно підлаштувати виборчу систему з метою отримання певних переваг на поточних виборах, з іншого – про пошук оптимальних виборчих процедур і механізмів як гарантії забезпечення виборчих прав громадян. О. Альонкін з цього приводу зазначив, що кожна нова редакція закону є вдосконаленою версією попереднього [1, с.95]. О. Лавринович підтримує цю точку зору та вважає, що виборче законодавство має динамічно розвиватися, «створюючи умови для підвищення ефективності роботи державної влади» [2, с.49]. З іншого боку, М. Рябець вважає, що Україна потребує стабільного виборчого законодавства [3, с.10]. Отже, існують різні думки щодо доцільності постійної зміни виборчого законодавства, тому для аналізу ефективності мажоритарної виборчої системи

необхідно розглянути закони, що регламентували виборчий процес, та проаналізувати механізми закладені у них з метою досягнення ефективності виборчої системи, маючи на увазі отримані результати: 1) Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» від 1989 р.; 2) Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 1993 р.

Вибори 1989 року проводились в СРСР, проте виборчий закон 1988 року заслуговує на увагу, оскільки містить положення, що започаткували процеси демократизації в незалежній Україні. Зазначимо, що це були перші альтернативні вибори проведені за радянської доби: за 2250 депутатських мандатів у ВР СРСР змагалось 9505 кандидатів [4, с.220]. Закон передбачав, що третина (750 осіб) від загальної кількості народних депутатів СРСР обиралась на «з'їздах, конференціях або пленумах загальносоюзних органів», визначених законом як «громадські організації», до яких належали КПРС, ВЛКСМ, профспілки (ВЦПРС), а також Академія наук СРСР. Інша частина народних депутатів СРСР обиралась шляхом голосування громадян на виборчих дільницях. Цю виборчу систему не можна вважати ефективною з точки зору реалізації базових демократичних принципів виборчого права, адже порушувався принцип загальності виборів – члени окремих організацій фактично утворювали виборчі курії, що мали власне представництво. Крім того, обрання депутатів від громадських організацій навіть не всіма членами цих організацій, а лише їх керівними органами, порушувало принцип загальності виборів у межах кожної з цих «курій», що свідчило про непрямі вибори. Зазначимо, що члени керівних органів громадських організацій мали не два голоси, як основна маса виборців, а три чи навіть більше. Іншою особливістю союзного виборчого закону 1988 року було те, що висунення кандидатів не мало своїм наслідком їх автоматичної реєстрації виборчими комісіями. Фільтром між висуненням та реєстрацією був інститут «окружних передвиборчих зборів», уповноважений відхиляти вже висунуті кандидатури. Законом передбачалось обрання З'їзду народних депутатів, який у свою чергу обирав склад Верховної Ради СРСР. Тобто вибори парламенту були ступеневими [5, с.5].

Таким чином, поняття «виборча система» мало сенс лише стосовно виборів «народних депутатів від округів». Вибори проводились за мажоритарною системою абсолютної більшості. У першому турі голосування для перемоги необхідно було здобути абсолютну більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Якщо переможця не виявлено, проводився другий тур, у якому брали участь два кандидати, які здобули найбільше голосів виборців у першому турі. Для перемоги у другому турі достатньо було здобути відносну більшість голосів. Якщо у першому турі брали участь лише два кандидати і серед них не виявлено переможця, то другий тур не проводився, а призначались повторні вибори з новим висуненням кандида-

тів. Вибори вважались такими, що відбулися, якщо в них взяло участь не менше половини виборців, внесених до списків виборців округу.

Зазначимо, що виборчий закон СРСР 1988 відобразив глибокі суспільно-політичні суперечності епохи «перебудови і гласності». Водночас він створив основу для альтернативних виборів і став вихідним пунктом еволюції виборчого законодавства України.

Закон УРСР 1989 року «Про вибори народних депутатів УРСР» в основному дублює союзний закон 1988 року. Закон передбачав застосування мажоритарної системи абсолютної більшості, за якої вибори проводились «на основі загального рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні» [6, с.3]. У Законі не згадувалось про керівну роль комуністичної партії, а право висувати кандидатів у народні депутати Української РСР надавалось «трудовим колективам, громадським організаціям, колективам професійно-технічних, спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовцям по військовим частинам, які знаходяться на території даного виборчого округу» [6, с.7]. Зазначимо, що законом не передбачалась можливість висувати кандидатів від політичних партій, і в майбутньому це положення вимагало змін.

16 стаття Закону передбачала утворення 450 одномандатних виборчих округів, в той час як 17 стаття була спрямована на забезпечення рівності голосів виборців шляхом утворення виборчих округів «...приблизно з рівною кількістю виборців на всій території Української РСР» [6, с.10].

В 11 статті Закону передбачалось існування імперативного мандата, але не був визначений механізм його реалізації. Тому Закон відсилав до інших законів СРСР та УРСР: «Порядок внесення, узагальнення, розгляду і організації виконання наказів установлюється законами СРСР і української РСР» [6, с.7]. Таким чином, функціонування імперативного мандата у практичній площині фактично було неможливим, а його проголошення мало декларативний характер.

У 34 статті Закону перераховано основних суб'єктів, які мають право висувати кандидатів у народні депутати: 1) з'їзди, конференції, пленуми, загальні збори обласних, районних, міських, районних в містах органів громадських організацій; 2) збори (конференції) трудових колективів, колективів професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, які нараховують не менш як 200 чоловік; 3) збори виборців за місцем проживання, на яких присутньо не менше 200 чоловік; 4) збори військовослужбовців, на яких не менше половини учасників зборів повинні підтримати кандидата, щоб він вважався висунутим.

Цікавим є те, що Закон передбачав можливість одночасно бути народним депутатом у двох Радах народних депутатів, але не більше [6, с.26].

48 стаття Закону передбачала застосування «негативного» способу голосування за кандидатів, тобто виборці повинні були викреслити в бюлетені прізвища кандидатів проти яких вони голосують, а залишитись не викресленим мав лише один кандидат – за якого голосують.

Згідно 50 стаття Закону у виборчому окрузі обраним є кандидат, який набрав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Зазначимо, що у Законі встановлено високий відсоток явки виборців, щоб вибори вважались дійсними: «Вибори визнаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше половини виборців, внесених у списки виборців, а також у зв'язку з вибуттям усіх зареєстрованих по округу кандидатів у депутати» [6, с.37]. У випадку, якщо за результатами волевиявлення не можна визначити переможця, відбувалось повторне голосування. Повторне голосування (другий тур виборів) проводилось з-поміж двох кандидатів, які одержали найбільшу кількість голосів у першому турі, але жоден з них не здобув абсолютну більшість голосів. Для перемоги при повторному голосуванні потрібно було здобути відносну більшість голосів виборців: «Обраним вважався кандидат у народні депутати Української РСР, який одержав при повторному голосуванні найбільшу кількість голосів виборців, які взяли участь в голосуванні, щодо іншого кандидата» [6, с.40]. Якщо за результатами повторного голосування не можна було визначити переможця, то призначались повторні вибори. Зазначимо, що згідно 55 статті Закону кандидати, які брали участь під час перших виборів та не здобули потрібну для обрання кількість голосів, не допускались до реєстрації для участі у повторних виборах. Норма 55 статті Закону, згідно якої «Повторні вибори народних депутатів замість вибулих за рішенням Центральної виборчої комісії можуть не проводитись протягом року, якщо вони двічі визнавалися такими, що не відбулися», виявила свою неефективність та була доповнена у 1993 році.

Загалом, за результатами виборів у Верховній Раді України у 1990 році серед народних депутатів більшість становили представники інтелігенції, керівники різних галузей господарства, в той час як у попередніх скликаннях Верховної Ради Української РСР переважали робітники та колгоспники: з «обраних 426 народних депутатів дванадцятого скликання більше половини було службовців, працівників гуманітарної сфери – науки, культури, охорони здоров'я – 15,3 проц., керівників підприємств і господарських організацій – 13,5 проц., керівників корпорацій, концернів, асоціацій – 4,1 процента» [7, с.401].

Загострення економічної ситуації, що супроводжувалось страйками шахтарів Донбасу, зупиненням роботи потужних промислових підприємств України, погіршенням забезпечення соціальної сфери, заборгованістю у виплаті заробітної плати стало поштовхом для проведення дострокових

виборів до Верховної Ради України 27 березня 1994 року. Тому нагальною була проблема створення нового виборчого законодавства. Зазначимо, що на той час існувало декілька законопроектів, які передбачали запровадження різних типів виборчих систем. Зокрема, проектом створеним за участю Партії Демократичного Відродження України передбачалось запровадження змішаної виборчої системи, а у проекті Народного Руху України пропонувалось введення пропорційної виборчої системи [8, с. 224]. Відзначимо, що ще в 1991 році велась продуктивна робота щодо реформування виборчого законодавства України, свідчення чого є існування проекту Закону «Про вибори органу народовладдя Української РСР», що був опублікований у газеті «Вечірній Київ» від 13 вересня 1991 року [9, с.359]. Не зважаючи на те, що перед проведенням дострокових виборів у Верховній Раді України у 1993 році було представлено 10 політичних партій, український Парламент залишався політично неструктурованим законодавчим органом, оскільки до складу цих партій входило лише близько 10% парламентарів [8, с.224]. Тому завданням дострокових виборів було досягнення політичної структуризації Парламенту шляхом зміцнення ролі партій, що вимагало від парламентарів запровадження пропорційної чи змішаної виборчої системи. Зазначимо, що компромісного варіанту у формі змішаної виборчої системи досягнуто не було і 18 листопада 1993 року Верховна Рада України прийняла новий Закон «Про вибори народних депутатів України», у 43 статті якого зафіксовано функціонування мажоритарної системи абсолютної більшості: «Обраним вважається кандидат у депутати, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менш як 25 відсотків від числа виборців, внесених до списків виборців даного округу» [10, с.99]. Згідно Закону, встановлювалась 50% явка виборців, необхідна для того, щоб вибори були визнані такими, що відбулись. У випадку, якщо жоден з кандидатів не здобуде абсолютну більшість голосів виборців, передбачалось проведення повторного голосування з-поміж двох кандидатів у депутати, які здобули найбільшу кількість голосів виборців у першому турі. Прийняття нового виборчого Закону обґрунтовувалось необхідністю політичної структуризації Верховної Ради України, потребою у кристалізації парламентської більшості та опозиції, оскільки лише парламентська більшість бере на себе політичну відповідальність за формування уряду [11, с.218].

Виборчий закон 1993 року, так само як і попередній, проголошував проведення виборчого «процесу на демократичних засадах, зокрема декларувалось проведення виборів «на принципах загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні» [10, с.80]. Згідно 2 статті Закону активне виборче право надавалось з 18 років, а пасивне – з досягненням 25-річного віку. З метою підвищення професіоналізму депу-

татського корпусу і роботи Парламенту в цілому у 2 статті Закону також заборонено суміщення мандата Народного депутата України з роботою в інших представницьких органах державної влади, місцевого та регіонального самоврядування.

У 7 статті Закону конкретизовано, що громадяни України, які мають право голосу, реалізують своє право висувати кандидатів у депутати як безпосередньо, так і за посередництва політичних партій та виборчих блоків політичних партій. Згідно 23 статті Закону політичній партії або виборчому блоку надавалось право висунути одного кандидата у виборчому окрузі. Виборці також мали право безпосередньо висунути претендента на кандидата в депутати у виборчому окрузі, але йому потрібно було зібрати на свою підтримку не менше, ніж десять підписів виборців округу. Наступний крок, який повинен був виконати претендент на кандидата в депутати – це зібрати на свою підтримку триста підписів виборців округу, щоб бути зареєстрованим кандидатом у депутати у виборчому окрузі. Згідно Закону, грошова застава, обов'язкова для внесення усіма кандидатами у депутати, поверталась у випадку одержання кандидатом не менше п'яти відсотків голосів виборців. Зазначимо, що партіям, які висували кандидатів у депутати, було об'єктивно легше виконати перераховані умови Закону, ніж кандидатам від виборців чи трудових колективів, оскільки останні не володіли організаційною структурою і апаратом, що був доступний партіям. Тому, існуючі у Законі нерівні умови висування кандидатів від різних суб'єктів стали основою для відповідних результатів виборів: «Серед кандидатів на виборах 27 березня 1994 р. 62,3 відсотка були висунуті виборцями, 26,7 відсотка – трудовими колективами, 11 відсотків – політичними партіями, зареєстрованими Центральною виборчою комісією як такими, що беруть участь у виборах (всього 28 політичних партій). Проте кожний дев'ятий кандидат від політичних партій став народним депутатом України, і лише одному з 23 кандидатів, висунутих групами виборців та трудовими колективами, вдалося вибороти депутатський мандат» [8, с.223].

У 30 статті Закону гарантувалась недоторканність кандидата в депутати під час виборчої кампанії, що виявлялось у неможливості його притягнення до кримінальної відповідальності, заарештування або піддання заходам адміністративного стягнення без згоди Центральної виборчої комісії.

11 стаття Закону 1993 року, так само як і в Законі 1989 року, передбачала утворення 450 одномандатних виборчих округів: «Виборчі округи утворюються з приблизно рівною кількістю виборців на всій території України з урахуванням адміністративно-територіального поділу України та компактності проживання національних меншин» [10, с.83]. Згідно цієї ж статті Закону, приблизно рівна кількість виборців в окрузі означала, що відхилення від середнього не може перевищувати 12%. Зазначимо, що порівняно

з Законом 1989 року, суттєво уточнено вимоги до утворення виборчих округів. Так, згідно 11 статті Закону виборчі округи повинні утворюватись на засадах територіальної єдності, підлягати періодичному перегляду меж їх територій, містити приблизно однакову кількість виборців.

Закон 1993 року передбачав утворення спеціального органу, який відповідає за організацію і проведення виборів – Центральної виборчої комісії, та детально прописував її повноваження. Згідно 14 статті Закону політичним партіям та виборчим блокам надано право призначити по одному представнику у Центральній виборчій комісії з правом слова. З метою підвищення професіоналізму організації виборчого процесу у 14 статті Закону зазначено, що Голова, заступники голови, секретар Центральної виборчої комісії та не менше третини її складу повинні мати вищу юридичну освіту. Крім того, у 14 статті Закону визначено, що Голова, заступники голови і секретар Центральної виборчої комісії працюють на постійній основі.

З метою підвищення прозорості роботи виборчих комісій усіх рівнів, згідно 14, 15 та 16 статті Закону 1993 року партіям та виборчим блокам надано право призначити по одному представнику при Центральній, окружній та дільничній виборчих комісіях з правом слова.

Зазначимо, що у 40 статті Закону збережено негативний спосіб голосування, який також був закріплений у Законі 1989 року: «Голосуючий може залишити в бюлетені прізвище лише одного кандидата або не залишати жодного, викреслюючи в бюлетені для голосування прізвища тих кандидатів, проти яких він голосує» [10, с.98].

У 2 статті Закону 1993 року обмежено можливість використання загального виборчого права для певних категорій осіб: «Здійснення виборчого права зупиняється на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебувають в місцях позбавлення волі, а також для осіб, які за рішенням суду знаходяться в місцях примусового лікування» [10, с.80].

52 стаття Закону 1993 року, що мала назву «Обмеження на внесення змін і доповнень до цього Закону», була спрямована на підвищення правового статусу та захисту закону, оскільки допускала можливість внесення до нього змін не пізніше, ніж за один рік до дня проведення виборів: «Зміни і доповнення до цього Закону можуть бути внесені не пізніше як за рік до закінчення строку повноважень Верховної Ради України даного скликання і вступають в дію після призначення виборів до Верховної Ради України нового скликання». Ця норма була спрямована на підвищення стабільності виборчого законодавства як одного з критеріїв вимірювання ефективності виборчої системи. Зазначимо, що на підставі Закону України № 133 / 97 – ВР від 06.03.97 статтю 52 було виключено. З одного боку, такий крок є виправданим, адже українське виборче законодавство перебувало на стадії активного становлення у той час, що вимагало від Верховної Ради бути

у постійній готовності його оновлювати. З іншої точки зору, можливість вносити зміни і доповнення у Закон за короткий час до дня проведення виборів, нерідко під час виборчої кампанії, внесла чимало непорозумінь у виборчий процес, вплинула на якість його підготовки та проведення, на можливість суб'єктів виборчого процесу вчасно відреагувати на нововведення. Тому у майбутньому доцільно поновити існування подібної правової гарантії, яка підвищує стабільність виборчого законодавства України.

Зазначимо, що на дострокових виборах до Верховної Ради України ця система виявила свою неефективність, оскільки після повторного голосування виборці в окремих округах залишилися без представника в парламенті. У 71 окрузі, в яких не було обрано депутата, кандидат-лідер здобував понад 47% голосів [12, с. 62]. На повторних виборах висувались кандидати, які мали набагато меншу популярність, ніж кандидати, що висувались під час перших виборів, а тому повторні вибори також виявились нерезультативними. У підсумку, Верховна Рада України розпочала роботу у неповному конституційному складі. Нерезультативність цієї моделі виборчої системи була підставою для внесення змін до Закону у 1994 році [13, с.20]. Загалом, свідченням неефективності цієї моделі виборчої системи є те, що повторні вибори за період 1994-1997 років проводились 20 разів, оскільки 27 березня 1993 року було обрано лише 338 народних депутатів України, і в результаті 7 повторних виборів, що відбулись протягом цього року, чисельність депутатського складу Парламенту зросла до 405 [8, с.236]. Зазначимо, що виборчий закон 1993 року також не був ефективним з точки зору стимулювання участі політичних партій у виборчому процесі та розвитку партійної системи країни. З іншої точки зору, запровадження мажоритарної виборчої системи можна вважати цілком обгрунтованим і логічним рішенням на той час, оскільки не зважаючи на велику кількість політичних партій, яка почала стрімко зростати після скасування 6 статті Конституції УРСР, їх реальна роль в суспільстві залишалась незначною.

Підсумуємо, головним результатом виборів 1990 і 1994 років було виникнення і зростання ролі партій у виборчому процесі. Внаслідок застосування мажоритарної виборчої системи депутатський корпус парламенту більшою мірою був структурований за територіальним і галузевим принципами, а не на програмній основі. З іншого боку, участь політичних партій у виборах сприяла партійній структуризації парламенту. Не зважаючи на суперечності, що мали місце до і внаслідок запровадження виборчого Закону 1993 року, результати його застосування були основою для започаткування процесу демократизації суспільно-політичних відносин в Україні, розвитку партійної системи держави, роботи Верховної Ради України на постійній і професійній основі. Зазначимо, що у науковій літературі існує багато різних поглядів стосовно доцільності та оптимальності

запровадження мажоритарної виборчої системи у той час. Наприклад, що мажоритарна система є оптимальною для стабільних демократичних суспільств, в той час як пропорційна чи змішана є ефективною в умовах перехідного періоду у більшості постсоціалістичних країн для стабілізації і розвитку нових політичних режимів [8, с.227]. У будь-якому випадку, мажоритарна виборча система виявила свою ефективність, оскільки створила можливості для поступального становлення української державності, демократизації процесу виборності органів державної влади та неперервності обрання вищого представницького органу України в умовах розпаду СРСР та відновлення української незалежності.

Література:

1. Альонкін О. Законодавче забезпечення виборчого процесу в Україні: реалії та перспективи // *Вибори – 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи*: Зб. матер. міжнар. науково-практ. конф., 31 жовт. – 1 лист. 2006 р., Київ. – К.: Атіка, 2007. – С. 94–100.
2. Лавринович О. Виборче законодавство України: історія становлення та перспективи розвитку // *Україна. Вибори*: – 98: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конфер. / Центральна виборча комісія; голов. ред. М. М. Рябець. – К.: Преса України, 1999. – С. 48–49.
3. Рябець М. М. Практика реалізації законодавства про вибори та референдуми в Україні та шляхи його подальшого вдосконалення / М. М. Рябець // *Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації і шляхи вдосконалення*: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 13-15 лист. 2002 р. (доповіді, виступи, рекомендації) / ред. кол. М. М. Рябець [та ін.]. – К.: Нора-друк, 2003. – С. 8–34.
4. Александров Д. Н. Политология XX века. Выход из бездны / Д. Н. Александров. – М.: Экслибрис-Пресс, 2003. – 504 с.
5. Закон СРСР про вибори народних депутатів СРСР: [Закон]. – К.: Політвидав України, 1988. – 44 с.
6. Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР»: [Закон]. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1989. – 44 с.
7. Верховна Рада України дванадцятого скликання 1990-1994 роки / заг. ред. академ. НАН України народного депутата України 12-го скликання Павла Кислого і Голови Верховної Ради України 12-го скликання Івана Плюща; відп. ред. Яків Зайко. – К.: Кий, 1998 – 756 с.
8. Український парламентаризм: минуле і сучасне / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 368 с.

9. Коцюба О. Спочатку було слово – правове слово // Верховна Рада України дванадцятого скликання 1990-1994 роки / Асоціація народних депутатів України попередніх скликань Верховної Ради; заг. ред. П. Кислого, І. Плюща; відп. ред. Я. Зайко. – К.: Київ, 1998. – С. 394–399.
10. Закон України «Про вибори народних депутатів України»: [Закон, 18 листопада 1993 р.] / Верховна Рада України. – К.: Верховна Рада України, 1996. – С. 80-103. – Т. 6: Закони України. – 1996. – 424 с.
11. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. – К.: Абрис, 2000. – 414 с.
12. Ткачук А. Скільки коштує недосконале законодавство? / А. Ткачук // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1994. – № 3 (8). – С. 60 -65.
13. Вибори до Верховної Ради України: Інформ.-довід. вид. / ред. кол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центр. виборча комісія, 2002. – 675 с.

Mostipan A.H. Эффективность мажоритарной избирательной системы на выборах в Верховную Раду Украины.

Исследуется результаты использования мажоритарной избирательной системы на выборах в Верховную Раду Украины. Раскрывается ее эффективность и недостатки.

Ключевые слова: мажоритарная избирательная система, эффективность, Верховная Рада Украины, представительство, избирательные законы.

Mostipan O.M. Effectiveness of majority electoral system on elections to the Supreme Rada of Ukraine.

There is an analysis of results of using majority electoral system on elections to Supreme Rada of Ukraine. Its effectiveness and disadvantages are disclosed also.

Keywords: majority electoral system, effectiveness, Supreme Rada of Ukraine, representation, electoral laws.

УДК 329

ПАРТІЙНА ПОЗИЦІЯ ЛЮДИНИ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Івченко О. Г.[©]

*Кандидат економічних наук, професор Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова*

Розрізняється масова, стихійна і свідомо, ініціативна громадянська активність, яка в у демократичному суспільстві детермінує вираження і реалізацію партійної позиції людини.

Ключові поняття: громадянське суспільство, демократія, громадянська активність, партійна позиція.

Закон України «Про політичні партії в Україні» досить чітко і комплексно регулює всі аспекти діяльності політичних партій в Україні [12]. У ньому визначено, що політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, мета якого сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян. Серед визначальних настанов і обмежень діяльності політичних партій в Україні – такі:

- політичні партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції України, законів України та згідно партійного статуту, прийнятого у визначеному законом порядку;
- політичні партії в Україні мають тільки всеукраїнський статус;
- політичні партії рівні перед законом.

У контексті нашої теми нас більше цікавить особисто-людський вимір політичних партій, в якому варто виокремити наступні аспекти:

- ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії;
- належність чи неналежність до політичної партії не є підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг;
- обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією та законами України;
- членом політичної партії може бути тільки громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах;
- громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії;

– членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства визначається статутом політичної партії [8, с.48-51].

Об'єднання громадян мають право на добровільних засадах засновувати спілки (союзи, асоціації тощо) або вступати в них, утворювати блоки та коаліції, укладати між собою угоди про співробітництво і взаємодопомогу.

Вплив політичних партій, об'єднань, блоків на становлення громадянського суспільства не є безособовим – цей вплив реалізується в політичній поведінці і громадянській активності їх членів, прихильників або супротивників. Ця громадянська активність може здійснюватися у різних формах – від участі у виборах і референдумах, членства у загальнонаціональних політичних партіях і громадських об'єднаннях до діяльності у різноманітних місцевих громадських структурах – житлових товариствах, батьківських комітетах, клубах за інтересами тощо.

Таким чином, рівень громадянської активності визначає і силу реального впливу політичних партій на процеси, що перебігають в суспільно-політичному середовищі. Громадянська активність фактично детермінує вираження, реалізацію партійної позиції громадянина.

Не можна сказати, що рівень громадянської активності населення України на даному етапі є задовільним. Навпаки – з кожними черговими і позачерговими виборами в органи влади він дедалі зменшується.

В.Барков, Т.Розова, О.Піщуліна виокремлюють три групи основних причин, які зумовлюють низький рівень громадянської активності в сучасній Україні:

а) соціально-психологічні стереотипи, притаманні значній частині населення, зокрема патерналістські орієнтації, пасивність і безпорадність у нових суспільних умовах, рудименти «зрівнялівки» на тлі наростання агресивно-споживацьких настроїв;

б) втрата громадянами довіри до влади та можливості впливу на неї і як наслідок – недовіра до самої держави, обрання ними індивідуальних шляхів виживання, а отже, байдужість до громадських справ;

в) недосконалість інститутів, які є каналами для виявлення громадянської активності населення – політичних партій, профспілок та громадських організацій, практична відсутність в Україні доступних для більшості населення незалежних ЗМІ [3].

Унаслідок всього цього більшість населення не вважає виявом громадянської активності навіть і участь у виборах – практично єдину загальнодоступну і загальнообов'язкову його форму. Цьому сприяли і зростання незвіри в легітимності виборчого процесу в Україні, і втома від частих

перевиборів та від не завжди гідної конструктивної поведінки обранців, яку часто демонструють засоби масової інформації.

Проте необхідно погодитись із Г. Алтинбековою, яка зазначає, що не можна політичну участь зводити тільки до участі у виборах і державному управлінні. Це поняття є значно ширшим, і визначається як залучення членів суспільства до наявних політичних відносин і до структури влади [1]. Авторка стверджує, що об'єктивні характеристики політичної діяльності і суб'єктивне сприйняття політики людиною, її розуміння власної ролі у ній є підставою для виокремлення наступних типів участі:

- 1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, які надходять від політичної системи, від її інститутів чи їх представників, яка не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;
- 2) діяльність, яка пов'язана із делегуванням повноважень: участь у виборах (місцевого чи державного рівнів), референдумах тощо;
- 3) участь у діяльності політичних і неполітичних громадських організацій: партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;
- 4) виконання політичних функцій у межах державних інститутів;
- 5) професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність;
- 6) участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, які спрямовані на докорінну перебудову наявної політичної системи [1].

Тож спробуємо сформулювати власну класифікацію форм вираження партійної позиції громадянина. Участь у виборах будемо вважати першою із форм у цій класифікації.

Іншою вагомою формою вираження партійної позиції громадянина є участь у громадських слуханнях, яка уможливорює вплив представників інших (недержавних) політичних сил на прийняття державноуправлінських рішень.

У статті 13 Закону «Про місцеве самоврядування» визначено, що громадські слухання є правом територіальної громади «зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення»; це фактично механізм прямого спілкування громадськості з представниками органів місцевого самоврядування та можливість громадян висловити свою думку щодо питань місцевого значення [11]. Але крім членів територіальної громади, учасниками громадських слухань можуть виступати представники різноманітних партійних і громадських об'єднань, представники компаній, підприємств, спеціалісти національних та галузевих науково-дослідних установ та організацій; а також і представники органів державної влади.

Як демонструє досвід більш зрілих демократій, громадські слухання постають необхідною складовою соціального діалогу влади та громадськості – вони покликані сприяти налагодженню механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства, визначенню пріоритетів та перспектив цієї взаємодії для взаємної користі. Адже втілення на практиці процедури вироблення рішень «знизу вгору» є однією з визначальних характеристик демократичної політичної системи. Громадські слухання є максимально ефективними, коли висловлюються точки зору усіх зацікавлених осіб, і коли обговорення відбувається у ситуації взаємної довіри [17; 18].

Третьою формою вираження партійної позиції громадян є участь у проведенні експертної оцінки з важливих для суспільства питань і за необхідності надання консультативної експертної інформації щодо цих питань органам державної влади.

Як зазначають автори «Політологічного енциклопедичного словника» (2004), що в умовах сучасної демократичної держави підготовка політичного рішення тільки самим суб'єктом влади практично неможлива, оскільки головною вимогою до рішення є його максимальна адекватність суспільно-політичній дійсності [14, с.576-577]. Ця адекватність забезпечується не тільки компетентністю та інформованістю суб'єктів влади, знанням громадської думки, але й ступенем участі представників найрізноманітніших політичних сил. В інтересах держави є створення умов для ефективної діяльності дорадчо-консультативних органів при органах влади різних рівнів. Так, можна запропонувати формалізувати взаємодію між дорадчими органами і державними органами, створити правові норми, які б регулювали їхні відносини. Можна також визначити коло рішень органів державної влади, які мають проходити обов'язкову громадську експертизу ще до їх ухвалення [4].

Особливою формою участі громадянина в такій експертизі може бути вираження його позиції під час роботи в неурядових аналітичних («мозкових») центрах (англ. think tanks) – так називаються недержавні науково-дослідницькі організації, які, як правило, зосереджують свої зусилля в галузі гуманітарних наук – політики, економіки, соціології, права тощо. Такі «аналітичні центри» реалізують оригінальні дослідження та освітні програми, спрямовані на навчання та здійснення впливу на політиків і осіб, які формують громадську думку з широкого кола економічних, соціальних, політичних, екологічних питань та проблем безпеки.

Вплив аналітичних центрів на становлення громадянського суспільства здійснюється через такі можливості:

- популяризація напрацьованої експертної інформації через власний друкований орган і видання книжок;

- контактування з іншими подібними структурами у формі публічних заходів («круглих столів», конференцій тощо);
- представник центру, як правило, входить у якийсь дорадчий орган при держструктурі [13].

Крім того, різноманітні дорадчі та експертні об'єднання можуть виступати інструментом громадського контролю – і це ми вважаємо четвертою формою вираження позиції громадянина. Громадський контроль – один з видів соціального контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян та самими громадянами. Він є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою. Суб'єктами громадського контролю є громадські об'єднання і політичні партії, професійні спілки, молодіжні та інші громадські організації, органи самоорганізації населення, трудові колективи, збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни [9, с.149-150].

Якщо ж узагальнити, то всі названі форми вираження політичної позиції громадянина зводяться до однієї комплексної функції – через ці форми громадянин долучається до формування громадської думки, а за посередництвом цього різноманітні політичні сили (партії, їх об'єднання, блоки) чинять реальний вплив на розвиток громадянського суспільства в країні.

Як вказує М.Дзюба, громадська думка – це колективне судження людей, у якому ставлення до подій і явищ виявляється у формі схвалення, осуду або вимоги. Вона формується в процесі руху інформації в суспільстві, відображає людське буття, суспільну практику людей і виступає як регулятор діяльності. Створюється громадська думка під впливом буденної свідомості, емпіричних знань, а також науки, мистецтва, політики, джерел масової комунікації. Зрозуміло, що громадська думка є важливим засобом вираження ідей і помислів окремих громадян та їх об'єднань, а тому реальним інструментом формування громадянського суспільства [10].

Крім виділених форм вираження партійної позиції людини (або групи), важливо підкреслити, що вплив політичних сил на суспільно-політичне становище в країні детермінується характеристиками громадянської активності, яку виявляють мешканці. Адже, на нашу думку, необхідно розрізняти масову, стихійну і свідому, ініціативну громадянську активність. Перша визначається не стільки потребою виразити свої інтереси і бажанням позитивно вплинути на майбутнє Батьківщини, скільки пасивним дотриманням встановлених норм і правил громадянського співжиття: треба піти на вибори і проголосувати – людина так і робить (часто при цьому визначаючись із самою кандидатурою обранця вже в кабінці для голосування). На жаль, більшість сучасних виявів громадянської активності українців носить саме такий характер. Натомість тільки свідоме, ініціативне вираження громадянської активності, що супроводжується

прийняттям на себе одноосібної відповідальності за свої дії, може призводити до якісно відчутних процесів у розвитку громадянського суспільства, а може й державної підсистеми.

Вплив різноманітних політичних течій на становлення громадянського суспільства опосередковується виконанням ними їх головної функції – адже політичні партії, рухи, коаліції мають виступати провідниками певної політичної ідеології. Відповідно до цієї своєї функції, вони повинні інформувати населення про свою програму чи соціально-політичні можливості. Цією інформацією та активними діями вони мають стимулювати вільну електоральну поведінку, раціональний вибір, мобілізувати своїх прихильників в бажаному напрямку задля досягнення певних політико-ідеологічних цілей, задоволення партійних інтересів. За допомогою цього громадянин, який має більш-менш стійке раціональне уявлення про те, яким він хоче бачити майбутній устрій суспільства, співвідносить свої цінності та інтереси з проголошеними в програмі партії цілями, і робить вибір на користь тієї політичної сили, цілі якої релевантні його власним соціально-політичним пріоритетам.

Існує точка зору, що вплив партійної позиції на електоральний вибір українських громадян (а отже, і на становлення громадянського суспільства) незначний, оскільки лише 35 % з них вважає, що в українському політикумі є рухи, коаліції, партії, близькі їм за програмовими цілями та ідеологічними поглядами (згідно з опитуванням, проведеним 11 – 23 грудня 2003 року соціологічною службою Національного інституту стратегічних досліджень [16]). Проте західні та російські психологи в цьому питанні не такі однакові. Перші вважають: для того, щоби спрогнозувати результати голосування, слід виявити партійну самоідентифікацію виборця та встановити її інтенсивність. Російські ж дослідники [5; 6; 7] жорстко критикують ідею використання концепції партійної ідентифікації стосовно дослідження поведінки виборця на теренах пострадянських країн, оскільки тут, через відомі обставини, не могло скластися «електоральних традицій» [15, с. 193], не могла розвиватися політична і електоральна культура [2].

Українська дослідниця даної проблематики Г.Циганенко [19], в цілому позитивно оцінюючи вище наведені аргументи, вважає справедливим і інше твердження, згідно якого «особливістю самоідентифікаційних стратегій» сучасних українців (а й росіян), є ідентифікація не з певною політико-ідеологічною течією, «а з ціннісними і світоглядними орієнтаціями особи», що репрезентує цю течію [15, с.194]. На нашу думку, варто погодитись із цим поглядом, що партійна позиція сучасного українського громадянина і вектор його політичної активності зорієнтований переважно на актора електорального змагання – тобто лідера, який «уособлює» ту чи іншу політичну силу. Хоча при цьому більшість респондентів усе ж про-

голошують залежність своєї партійної позиції та електоральної поведінки передовсім від ідеологічних уподобань, від інтересів і цінностей, проголошуваних конкретною політичною партією.

Разом із тим, сила впливу політичної партії на розвиток громадянського суспільства визначається не формальною кількістю її членів. Адже можливі різні варіації, пов'язані із ступенем реального ототожнення громадянина з ідеологією партії:

- громадянин А реально підтримує ідеологію партії, відчуває її як власні переконання і формально входить до ланок цієї партії;
- громадянин Б лише формально є членом політичної партії, але не поділяє проголошуваних нею цінностей і керується здебільшого ситуативною економічною користю або соціальними перевагами, які наразі дає йому це членство;
- громадянин В повністю підтримує партійну ідеологію, але формально не входить до ланок політичної партії, не маючи таким чином повноважень реально впливати на реальні процеси становлення громадянського суспільства.

З іншого боку, партійна позиція людини може бути непостійною, ситуативною. Ситуативна партійна позиція пов'язана з тимчасовим ототожнення громадянина з певною політичною силою – у контексті тільки актуальних політичних умов. Така позиція дуже сильно реагує на маніпулятивні впливи професійних політичних акторів, на активні пропагандистські дії, що особливо посилюються перед виборами. Разом із тим, вона не створює фундаменту для постійного впливу політичної партії на процеси розвитку громадянського суспільства.

Натомість постійна політична позиція людини скоріше пов'язана з набутим нею політичним досвідом, з певними усталеними переконаннями і пріоритетами. Вона не так швидко змінюється, як ситуативна, забезпечує внесок в реальний вплив політичної сили на перебіг суспільно-політичних процесів: зокрема, створює підґрунтя для супротиву маніпулятивним впливам державної влади, засобів масової інформації тощо.

Література:

1. Алтынбекова Г. Гендерное измерение политического участия: новые концепции и подходы / Г.Алтынбекова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm>.
2. Артемов Г.П. Мотивация электорального выбора / Г.П.Артемов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politanalysis.narod.ru/artuomov1.html>.
3. Барков В. Специфікація громадянського суспільства в Україні / В.Барков, Т.Розова, О.Пішуліна // Україна: стратегічні пріоритети.

- Аналітичні оцінки – 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm#a.1
4. Вдосконалення участі громадян у прийнятті політичних рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor29_n/01.htm#a1.
5. Гельман В. Изучение выборов в России: исследование направления и методы анализа / В.Гельман // Выборы и партии в регионах России. – М.; СПб, 2000.
6. Голосов Г.В. Поведение избирателей в России: Теоретические перспективы и результаты региональных выборов / Г.В.Голосов // Полис. – 1997. – №4. – С.44-56.
7. Голосов Г.В. Сравнительная политология / Г.В.Голосов. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 368 с.
8. Громадські об'єднання в Україні: навч. посіб. / за ред. В.М. Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 415 с.
9. Державне управління: навч. посіб. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко; За ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання-Прес, 2003. – 343 с.
10. Т.Дзюба // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2008. – № 1(1). – С.77-90.
11. Закон України «Про місцеве самоврядування», зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.
12. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23.
13. Пашков М. Неурядові аналітичні центри: пропонування на тлі відкладеного попиту / М.Пашков, В.Чалий // Дзеркало тижня. – 2004, 16 січня. – № 1 (476) 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/45225>.
14. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
15. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О.В.Попова. – СПб.: 2002. – 258 с.
16. Прес-реліз за результатами загальнонаціонального опитування «Політичні партії України», проведеного з 11 по 23 грудня 2003 року соціологічною службою Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.

17. Пущенко П. Громадські слухання по-чернігівськи. Частина Перша / П.Пущенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/special/vis/?p=634>.
18. Рекомендации по проведению общественных слушаний / В.Т.Семяшкіна, Ю.А.Паутов, Л.А.Пунегова, Е.Е.Осипова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forest.ru/rus/bulletin/28/7.html>.
19. Циганенко Г. Парти́йна ідентифікація та електоральна поведінка / Г.Циганенко // Соціально психологія. – 2004. – № 2 (4). – С.61-69.

Ивченко А.Г. Партийная позиция человека в гражданском обществе.

Различается массовая, стихийная и сознательная, инициативная гражданская активность, которая в демократическом обществе детерминирует выражение и реализацию партийной позиции человека.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, гражданская активность, партийная позиция.

Ivchenko O.G. Party position of a human in a civil society.

It is necessary to distinguish mass, spontaneous and conscious, initiative civil activity, which in democratic society determines expression and realization of party position of a human.

Key words: civil society, democracy, civil activity, party position.

УДК 1.(091)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Руденко О.[©]

*Здобувач кафедри політичних наук Державного закладу
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського*

Розглянуто форми державної PR-діяльності, особливості функціонування PR в органах державної влади взагалі, і виконавчої влади, зокрема. Уточнюються завдання зв'язків із громадськістю в державній сфері.

Ключові слова: зв'язку із громадськістю, органи державної влади, органи виконавчої влади.

Комунікація у сфері політики, або політична комунікація, подібно до будь-яких інших комунікаційних актів, може переслідувати три мети: передачу інформації, зміну думки, зміна поведінки, проте ключовим в цьому процесі, поза сумнівом, є зміна поведінки, оскільки саме воно складає стержень владно-управлінських стосунків в суспільстві. Відповідно, використання ЗМК і контроль над змістом повідомлень стає в інформаційному суспільстві однією з обов'язкових умов для утримання, здійснення, а в необхідних випадках і завоювання влади [1, с. 4].

Сьогодні стає усе більш очевидним, що без достовірно партнерських стосунків між державою і суспільством не може бути ані сильної держави, ані міцного суспільства. Тут потрібний діалог на рівних, а його ефективність в значною мірою залежить від влади, його органів, представників і відповідних підрозділів. Природно, що зазначене безпосередньо відноситься до діяльності PR-служб органів влади, місією яких є формування і підтримка системи зв'язків з громадськістю, залучення потенціалу конструктивних громадських ініціатив для вирішення державних завдань. В той же час, принципово важливими є політична воля і настрої, в першу чергу, самих політичних акторів для налагодженні і підтримці плідних стосунків і успішної співпраці між ними, як органом влади, і їх громадськістю в особі їх виборців і організованої громадськості – багаточисельних суспільних некомерційних об'єднань.

Досвід формування демократій західного типа свідчить про те, що мінімально необхідними умовами становлення демократичної політичної системи і громадянського суспільства є: організація політико-державної влади і прилюдного управління, при якій всі значимі для жителів країни

рішення приймаються за їх участю; самоорганізація суспільства, поява в ньому автономних від держави дієвих неурядових інститутів, які виражають потреби більшості соціальних прошарків і груп; високий рівень забезпечення і захисту прав і свобод людини; безперервний процес діалогу, узгодження інтересів і пріоритетів між владою і населенням в рамках регулярний і багаторівневих суспільних угод-договорів між ними.

Сьогодні структури державного управління все більше виявляють зацікавленість в поясненні і популяризації своєї діяльності. Необхідною умовою досягнення мети діяльності держави є суспільна підтримка.

Як показує практика, розвинена система політичного інформування громадян сприяє зростанню капіталу суспільної довіри, необхідної для ефективного функціонування влади. З точки зору формування стійкого зворотного зв'язку, важливе значення має той факт, що Інтернет робить можливою інтерактивну взаємодію. Тобто, не лише громадяни отримують досить повну інформацію про діяльність уряду, але і уряд отримує додатковий канал здобуття інформації, добровільно наданої громадянами, що веде до збільшення соціального капіталу, яку А. Хиршман назвав «моральними ресурсами».

Законодавче закріплення права на доступ до офіційної інформації – світова тенденція, що охопила Європу, Північну і Південну Америки, Австралію, Азію, Африку і Океанію. Близько 70 країн вже прийняли і в 50 країнах розробляються відповідні закони. Дійсна прихильність декларованим правовим принципам і суспільна користь від цих встановлень, звичайно, в різних місцях сильно відрізняються. Проте корисних результатів вже немало, причому добиваються їх не лише громадяни розвинених демократичних країн. Так, завдяки дії законів про доступ до інформації в Індії були розкриті зловживання і внесені зміни в державну систему продовольчого забезпечення бідних; у Таїланді публікація з запиту батьків дійсних результатів іспитів в елітній державній школі привела до політичного скандалу і поліпшення контролю в цій сфері; у ЮАР міноритарні акціонери дістали доступ до інформації про діяльність прилюдних компаній.

Не можна не погодитися з тим, що доступ до інтерактивних комунікацій і демократичний процес взаємозв'язані не лише на статистичному, але і на змістовнішому рівні. Природно, що демократія, як форма політичного життя, орієнтована одночасно на розвиток можливостей діалогу і монологу. В той же час поширена практика переговорів за закритими дверима не сприяє збереженню і підтримці довіри, необхідної для досягнення суспільного консенсусу.

У демократичному суспільстві органи державної влади є особливою системою, де, як відомо, одним з принципів управління є відвертість

влади перед суспільством. Даний принцип є обов'язковим для дотримання і передбачає забезпечення відвертості інформації при виробленні і ухваленні управлінських рішень. Отже, будучи відкритою системою, державні структури потребують елементу, здатного забезпечити цю відвертість. Таким елементом можуть виступати зв'язки з громадськістю. Населення повинне бачити своїх керівників компетентними і чесними, чому сприяє відвертість ухвалення тих або інших рішень. Влада зобов'язана виражати турботу про своїх громадян, інакше вона не буде потрібна взагалі. Органи державної влади не лише повинні працювати ефективно, але і всі громадяни мають бути переконані, що вони працюють ефективно, саме в цьому і полягає призначення зв'язків з громадськістю в даній сфері [2].

На думку А. Чумікова, «функції держави з неминучістю включають функції управління зв'язками з громадськістю, породжують спеціальні державні і муніципальні структури, покликані оптимізувати ці зв'язки, співвідносити їх з управлінськими цілями органів влади. Іншими словами, зв'язки з громадськістю з'являються органічним компонентом державного і муніципального управління, своєрідним політичним інститутом, сутнісним, функціональним явищем, спрямованим на оптимізацію прийняття і реалізації політичних рішень» [3, с. 169]. Отже, зв'язки з громадськістю з'являються як підструктура державної структури і здійснюють оптимізацію процесу прийняття і реалізації рішень.

Таким чином, одним із завдань зв'язків з громадськістю в державній сфері є налагодження діалогу з громадськістю, тобто створення двостороннього зв'язку.

В сучасних умовах ефективність вирішення суспільних завдань визначається не стільки бюрократичною ієрархією або ринково-державним менеджментом, скільки налагодженням спільної дії держави з суспільством. Одночасна держава стала розглядатися лише як один з агентів координації суспільних справ. Виникла розгалужена мережа агентів прилюдного управління, між якими встановлювалися стосунки співпраці, співучасті, сприяння, спільної відповідальності.

Деякі дослідники стверджують, що всі політичні інститути є не чим іншим, як засобами переробки інформаційних потоків. Також можна стверджувати, що ефективність їх діяльності безпосередньо залежить від уміння впорядкування інформації і налагодження осмислених комунікативних процесів. В той же час і самі політичні суб'єкти змінюють свою подобу, з'являючись як всілякі носії інформації [4, с. 117].

У цьому плані може бути корисний досвід західних країн і, перш за все, США, які, наприклад, свою військову політику в обов'язковому порядку погоджують з ґрунтовною підготовкою національної і світової громадської думки. На практиці це знайшло відображення в принципі, що сформувався

в американській політиці відносно населення своєї держави – «робити не лише вірно, але і так, щоб тебе вірно розуміли» [5].

Піар продовжує залишатися характерною особливістю демократичних систем, хоча він і прихований під личиною стосунків із ЗМІ. Останнім часом основна увага дебатів зосереджена на необхідності використання піару і його доцільності в умовах демократичного плюралізму.

Найбільш ефективним напрямом формування позитивного іміджу органів влади є виконання ними ряду загальних і специфічних функцій, обумовлених їх призначенням і роллю в суспільстві. Це передбачає високу якість виконання покладених на них соціально-економічних, соціальних, інноваційно – реформаторських обов'язків і завдань. Саме реальна практика їх виконання створює основу позитивного іміджу державному органу виконавчої влади і забезпечує його стійку підтримку і легітимацію в суспільстві.

Проте в інформаційному суспільстві, як ні парадоксально, навіть при ефективності функціонування органів державної влади, не можна обійтися без PR-діяльності.

Під PR-діяльністю органів державної влади розуміється управлінська діяльність, яка спрямована на ефективну всебічну взаємодію держави і суспільства, успішне функціонування всіх державних структур шляхом встановлення взаємовигідних, гармонійних стосунків між владою і суспільством [6, с. 12].

Основна мета встановлення зв'язків з громадськістю полягає в тому, щоб представити організацію або окрему людину в позитивному світі, поліпшити думку громадськості про них, і, можливо, хоча і не завжди, змусити людей діяти на користь цієї людини або організації.

У державному управлінні механізм PR – це механізм планованого і керованого спілкування і взаємодії державної влади з громадянським суспільством і його інституційними структурами, функціонування якого засноване на взаємній довірі і партнерських стосунках, знанні і повній інформованості.

Подібно до комерційного середовища, у владних державних структурах головним засобом дії PR є інформаційні потоки. Але тут у фахівців в галузі PR виникають певні труднощі: їм доводиться не лише взаємодіяти з пресою, створювати позитивний імідж державних структур, але і сприяти формуванню відкритої управлінської структури. Здавалося б, принцип інформаційної відвертості – обов'язковий і загальновідомий в практиці PR. Але тут виникає проблема в його здійсненні.

Особливості функціонування PR в органах виконавчої влади: це сприяння реалізації функцій демократичної влади, участь в процесі легітимізації влади, участь в процесі залучення громадськості в державне

управління, забезпечення узгодження інтересів великих суспільних груп, необхідність і труднощі створення позитивного іміджу, відсутність конкуренції, особливі взаємини з мас-медіа, сприяння прозорості і відвертості влади як найважливішої вимоги демократичної влади (наявність закритої інформації регулюється законами), участь в політиці [7, с. 85].

Специфіка PR-технології в органах виконавчої влади виявляється в тому, що дуже часто саме PR тут виступає у функції «регулювальника» конфліктних ситуацій будь-якої організації: адже органам влади постійно доводиться стикатися з перспективою ухвалення непопулярних рішень; державні установи значно більше схильні до тиску з боку політиків, лобістів і нерідко виявляються «втягнутими» в безсторонні ситуації, несучи відповідальність перед законом, державою і суспільством. PR-діяльність по управлінню конфліктами включає: прогнозування конфліктних ситуацій і визначення їх «ієрархії», попереднє вироблення стратегії по локалізації і врегулюванню конфлікту, а також створення програми і графіка дій, звернення до громадськості і до ЗМІ з тим, щоб, кінець кінцем, брати участь в аналізі причин і умов виникнення конфлікту і підготовці пропозицій з їх усунення [8, с. 85].

Основою функціонування механізмів взаємодії органів влади з громадськістю є надання цими органами через посадових осіб певним чином підготовленої інформації. Тому правовими аспектами їх функціонування є деякі загальні правові аспекти інформаційної взаємодії, такі як випадки дезінформації і дифамації, дотримання авторського права і конфіденційності, а питання організації, спрямованості і мірі використання таких механізмів відносяться до сфери державної інформаційної політики [9, с. 84-85].

Дійсно, практика підтверджує, що державним структурам потрібні інформаційні кампанії по пропаганді рішень, що приймаються. Громадянське суспільство, що тільки формується, випробовує наростаючу потребу в ефективних технологіях взаємодії з владою і з різними соціальними групами, в результаті яких може бути створена модель, яка є відповідною викликам часу, новим умовам суспільного життя і відповідає реаліям перехідного періоду. Крім того, потреба як держави, так і суспільства в корелюючих механізмах взаємодії дуже велика.

У демократичних державах суб'єктами PR-діяльності на державному рівні виступають всі органи державної влади і державні установи, оскільки в їх функціональні обов'язки входить надання громадськості інформації про результати своєї діяльності, плани і рішення, що приймаються, а також реалізація функції освіти громадськості у сфері їх компетенції і відповідальності. Для цього в структурах органів державної влади і державних установ, як правило, створюються спеціальні служби для здійснення PR-діяльності, хоча назви і круг повноважень таких служб можуть бути

різними, і із загального координаційного центру здійснюється узгодження діяльності таких служб з метою проведення єдиної державної політики в галузі PR.

Основна форма державної PR-діяльності – це проведення інформаційно-комунікаційних кампаній, які мають бути спрямовані на забезпечення відвертості діяльності державної влади, підвищення рівня інформованості громадськості і повинні складати частину демократичного процесу прийняття і реалізації державних рішень.

Література:

1. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретико-методологический анализ: автореф. дис... докт. полит. наук: спец. 23. 00. 01 – теория политики, история и методология политической науки (политические науки) / М. Н. Грачев. – М., 2005. – 62 с.
2. Данильчук Н. Н. Связи с общественностью как способ достижения открытости органов местного самоуправления перед общественностью / Н. Н. Данильчук, Н. А. Карнаухова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pr.tsu.ru/articles/130/>.
3. Чумиков А. Н. Связи с общественностью: теория и практика / А. Н. Чумиков, М. П. Бочаров. – М., 2006.
4. Унтила Ю. Г. Сущность и особенности коммуникативных процессов в политической сфере / Ю. Г. Унтила // Политическая коммуникация: Материалы Всероссийской научной школы для молодежи. Екатеринбург, 25 августа – 08 октября 2009 / Урал. гос. пед. ун-т; Гл. ред. Чудинов А. П. – Екатеринбург, 2009. – Т. 2. – 140 с.
5. Горбенко А. Н. Информационное противоборство в современном мире / А. Н. Горбенко [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lihachev.ru/chten/6006/6125/6127/?bpage=0>
6. Авдюкова А. Е. Деятельность пресс-службы в органах государственной власти / А. Е. Авдюкова, Е. А. Громышева // Политическая коммуникация: Материалы Всероссийской научной школы для молодежи. Екатеринбург, 25 августа – 08 октября 2009 / Урал. гос. пед. ун-т; Гл. ред. Чудинов А. П. – Екатеринбург, 2009. – Т. 2. – 140 с.
7. PR-технологии в информационном обществе: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 4-5 ноября 2003 г. – СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2003. – 214 с.
8. Там само.
9. Таиров А. И. Информационное обеспечение функционирования органов государственной власти: дис... канд. полит. наук / А. И. Таиров. – Киев, 2010. – 185 с.

Руденко О. Особенности функционирования связи с общественностью в органах государственной власти.

Рассмотрены формы государственной PR-деятельности, особенности функционирования PR в органах государственной власти вообще, и исполнительной власти, в частности. Уточняются задачи связей с общественностью в государственной сфере.

Ключевые слова: связи с общественностью, органы государственной власти, органы исполнительной власти.

Rudenko O.V. Peculiarities of functioning of public relations in government.

Considered a form of state PR-activities, especially the functioning of PR in government in general and the executive branch in particular. Clarifies the problem of public relations in the public sphere.

Keywords: public relations, public authorities, organs of executive power.

УДК 239

БРИТАНСЬКА КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ВІХИ КОНСТРУКТИВНИХ ЗМІН

Кулачинський М. М.[©]

Старший викладач кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету

Проаналізовані сучасні трансформації ідеології і діяльності Консервативної партії Великобританії, неоліберальна інтерпретація консерватизму. Саме англійський неоконсерватизм у владі став ключовим змістом політичної основи британських «нових правих». Розробка нових концепцій проходила на тлі критичної переробки ідейної спадщини традиційної консервативної думки і творчого розвитку класичного і нового лібералізму.

Ключові слова: трансформації ідеології, неоконсервативна ідеологія, політичні партії.

Вступ. Як відомо, в 1970-80-ті роки ХХ століття загострилися проблеми, з якими британське товариство зіткнулося при переході від індустріального до постіндустріального типу розвитку. Популярність завоювали ідеї розкріпачення людської особистості, звільнення інститутів громадянського суспільства від державного контролю, розширення сфери діяльності вільних ринкових сил. Праві політичні сили виступили з гаслом відродження «ліберальної Англії», принципів добровільності, індивідуальної свободи, самопомогги.

Вони вимагали звести функції держави до мінімуму, створити умови для «спонтанного розвитку суспільства». Були вироблені концепції розвитку вільного ринку і перегляду функцій держави.

Британські праві, як і лейбористи, вчинили ідейний переворот, надавши традиційному трактуванню консерватизму неоліберальну інтерпретацію. Феномен підйому неоліберальної хвилі став частиною ширших явищ, що проявилися не лише в політиці, але і в громадянському суспільстві. Політика консерваторів відкрила в 1979 р. новий етап в суспільно-політичному житті країни, майже на два десятиліття монополізувала політичний Олімп. Поразка консерваторів на загальних виборах 1997 р. підвела під його історією рису.

Постановка проблеми. Загальною проблемою провідних політичних сил країни стало відношення до кризових явищ, що розвивалися у британ-

ському товаристві. Кейнсіанство все виразніше виявляло свої слабкості. Інтенсифікація ідейних дискусій вилилася в пошавлення інтересу до ліберальної моделі громадського розвитку. Виник феномен британського неоконсерватизму, зародження якого припало на 1970-ті роки. Найбільш яскравим його втіленням став політичний термін «тетчеризм», що пройшов декілька етапів розвитку[1, с.7].

У наступні два десятиліття він став одним з найуспішніших післявоєнних європейських політичних брендів. Розробка нових концепцій проходила на тлі переробки спадщини консервативної і ліберальної думки, їх трансформації в сучасних умовах.

Мета статті – проаналізувати сучасні трансформації в ідеології та діяльності британських консерваторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рух британських «нових правих» було багатостороннім і різноплановим явищем. Жорсткого організаційного взаємозв'язку між його окремими компонентами не існувало. Але були ряд принципів, що вказували на їх загальну природу – неприйняття кейнсіанства, післявоєнного політичного консенсусу і культурних змін, що сталися в західному суспільстві в 1960-70-ті роки, прагнення зміцнити інститут приватної власності і реформувати «державу добробуту», зміцнити прерогативи державної влади за рахунок автономії професійних організацій і місцевих органів влади.

Однією з ідейних основ «нових правих» була діяльність групи «Солсбері» на чолі з Роджером Скратоном, Морісом Коулінгом і Перегрином Уорсторном, які критикували державу за зневагу традиційними інститутами сім'ї, релігії, школи, закликали до зміцнення його законодавчих функцій, виступали проти ідеології просвіти і культури споживчого гедонізму, що виріс на її основі [2, р.117]. Помітний вклад у формування ідейного клімату в країні в 1970-ті рр. вніс Фрідріх фон Хайек, що розробив концепцію децентралізованого ринкового обміну і «розширеного порядку», заснованому на вільному обміні інформацією в суспільстві. Концепцію «негативної» і «позитивної» свободи, важливу для обґрунтування скорочень функцій держави в соціально-економічному житті країни, розвинув Ісайя Берлін [4, р.97].

Іншим теоретиком британських неоконсерваторів був Карл Поппер. Свою концепцію критичного раціоналізму він протиставляє так званому «колективістському раціоналізму» і «утопічній інженерії». У своєму арсеналі «нові праві», використали ідеї американських лібертаріанців таких як Роберт Нозік і Мюррей Ротбард [5, р.102].

На відміну від представників утилітарного напрямку ліберальної думки, що стояли на позиціях «етичного суб'єктивізму» і «емпіричного індивіду-

алізму», либертаріанці дотримувалися теорії природних прав і концепції «морального», «етичного» індивідуалізму, що відповідала їй.

Ідейною основою британських «нових правих» в економічному плані була «австрійська школа», яка нарівні зі «школою Чикаго» і «школою громадського вибору» склала кістяк неоліберальної політичної економії. Послідовники австрійської школи дотримуються доктрини методологічного індивідуалізму, який виключає з розгляду макроекономічну проблематику і займається аналізом питань мікроекономіки. Серед представників школи Чикаго у Великобританії найбільшої популярності набув Мілтон Фридман.

На основі його ідей була створена британська версія монетарної теорії. З точки зору представників школи громадського вибору, функціонування суспільно-політичної системи будувалося по аналогії з роботою ринку, коли політичні діячі керуються у своїх діях раціональним і утилітарним прагненням максимізувати свою вигоду.

Прихід неоконсерваторів до влади в 1979 р. став результатом тривалого процесу становлення цієї політичної течії. Британський неоконсерватизм, як складова частина міжнародного феномену «нових правих», потрапив у ритм коливань громадських настроїв; його адепти уміло скористалися ситуацією для завоювання політичної влади.

У 1979 р. Консервативна партія, що прийшла до влади, ідеологічно була заряджена на боротьбу з інфляцією, проте до 1997 р. щоденність придбала питання іншого порядку: соціальної нерівності, утиску прав найманих робітників і неблагополучних груп населення. Неоконсервативні підходи в питаннях соціально-економічної модернізації продемонстрували свою ефективність, проте і вони до середини 1990-х років виявилися застарілими.

В цілому твердження «нових правих» про перевагу ринкової парадигми над колективістською так і залишилися в емпіричній площині знань, не досягнувши рівня концептуального аналізу. Невдачею закінчилися спроби великомасштабного дирижизму в економіці, проте, подібна доля чекала і іншу крайність – заперечення ролі держави в регулюванні ринкових процесів.

1990 р. не став рубежем в історії 18-річного перебування Консервативної партії у влади. Сталася зміна її лідера, але їх політика принципово не змінилася. Проте був створений міф про радикальність «залізної леді» по відношенню до слабкого і нерішучого Джона Мейджора. У науковій літературі з'явилися оцінки періоду правління Мейджора як послідовника політики М. Тетчер, тобто повернення консерваторів на позиції класичного централізму.

Саме у 1990-ті роки були приватизовані вугільна промисловість і залізниця, в систему освіти і охорони здоров'я впроваджені ринкові елементи,

посилилися умови виплати посібників з безробіття, були заявлені наміри приватизувати поштову службу і систему пенсійного страхування, досягнуті успіхи в області боротьби з безробіттям, інфляцією та ін. Наслідку перемоги консерваторів на загальних виборах в 1992 р. були не менш значними, чим результати трьох попередніх.

Консервативна партія, так само як і ЛПВ, в умовах мажоритарної виборчої системи була «великим приходом» – політичною організацією, під дахом якої діяли різні ідейні течії. Їх виникнення, розвиток і взаємодія робили значний вплив на організаційний і ідейний розвиток торі.

У Консервативній партії в різній пропорції завжди були присутніми три ідейні течії: прогресизм (соціальний реформізм), що оформився за часів Дізраелі в концепцію «однієї нації», індивідуалізм, пов'язаний з питаннями особистих свобод і приватної власності, і традиціоналізм, що стояв на варті національного суверенітету, конституційного ладу і моралі.

Соціологічні дослідження настроїв серед рядових членів партії в 1979 – 97 рр. говорять про те, що індивідуалізм трохи потіснив прогресизм, зміщення настроїв вправо серед рядових консерваторів не було таким істотним, як серед членів партійного керівництва [6, с.29].

Більшість активістів тяжіли до правого центру, доброзичливо відносилися до ідей підвищення розміру посібників з безробіття, захисту прав споживачів від зловживань в умовах ринкової економіки, контролю за приватизованими підприємствами, збільшення витрат за статтями охорони здоров'я, розширення прав найманих робітників на виробництві. Прогресисти були в меншості тільки по двох позиціях – прогресивне оподаткування і реформа системи голосування. Більше 40 % опитаних позитивно відізналися про «політику доходів».

В той же час посилювався вплив індивідуалізму. Більшість опитаних симпатизували приватизації вугільної промисловості, впровадженню ринкових елементів в сферу медичного обслуговування, приватному медичному страхуванню і освіті, зниженню прибуткового податку. Дані свідчили, що обоє складові консервативної ідеології були яскраво виражені, хоча відставання індивідуалістів від прогресистів було ліквідоване, очевидне в 1960 – 70 – ті роки.

Нова політика консерваторів якоюсь мірою кренилася у бік індивідуалізму, а також до зміцнення традиціоналізму. Його прибічники підтримували страту, виступали проти поглиблення процесів європейської інтеграції, ратували за жорстку політику відносно іммігрантів, національних і нетрадиційних меншин, були супротивниками абортів.

Так звані «м'які ринковики» з симпатією відносилися до ідеї «соціального ринку», який трактували як поєднання традицій ліберальної економіки і християнської демократії. Трохи пізніше неоконсерватори визнали не лише

важливість інститутів національної держави – «макроконсерватизму», але і видну роль місцевих і регіональних співтовариств – «мікроконсерватизма», в яких проходить повсякденне життя людини [8, с.61].

Поширення таких ідей свідчило про відхід частини ідеологів консерваторів від сприйняття суспільства виключно крізь призму індивідуалізму, але і не було поверненням до концепції органічного суспільства. У їх уявленні «вільна ринкова» модель повинна забезпечувати «локальні співтовариства» соціальною мобільністю і свободою вибору, захистити їх від дріб'язкової опіки центральної влади. В цьому випадку можна розраховувати на успіх ринкових реформ, у тому числі у сфері освіти і охорони здоров'я.

Прийшовши до влади Джон Мейджор обіцяв подальше зниження податків, проте досить скоро уряд вимушений був їх не раз підвищувати.

Європейська політична спрямованість особливо дуже вдарила по консерваторах в 1993-94 рр. В липні 1993 р. уряд опинився в меншості в ході ратифікації в парламенті Маастрихтського договору через те, що 23 депутати-торі проголосували разом з опозицією; у листопаді 1994 р. 8 депутатів-торі було позбавлено функціональних повноважень також у зв'язку з голосуванням з європейського питання проти своєї партії [3, р.9]. Таким чином, консерватори і лейбористи помінялися місцями.

Вибори зміцнили позиції євроскептиків, які тепер складали більшість членів консервативної фракції в парламенті.

Якщо в 1990-і роки ЛПВ сприйняла ряд ключових принципів неконсервативної політики і ідеології, популярної у населення, то торі опинилися у владі недоліків, які дуже ударили по лейбористах на загальних виборах 1979-92 рр., – слабкість керівництва, розлад в партійних лавах, втрата довіри з боку населення з соціально-економічних питань. До того ж додалися корупційні скандали і звинувачення в аморальній поведінці. Після 1997 р. консерватори припинили протидію і фактично визнали реформи лейбористів в області деволуції, мінімальної оплати праці, збільшення витрат у сфері соціальних послуг та ін. [3, р.11].

В останні роки консервативного правління позначилися межі розширення «вільної ринкової» моделі. Період тетчеризма завершився. Оформлялися контури консервативно-лейбористського консенсусу нової якості.

Лейбористи примирилися з більшою частиною неоконсервативних реформ в області приватизації і ринку праці, рівнозначністю і взаємодоповнюваною цінностей індивідуалізму і колективізму, а консерватори відмовилися від однозначно негативного відношення до соціальних функцій держави, яка була характерною рисою тетчеризма. Економічний

лібералізм зайняв те, що відповідає його реальній базі місце в ідейній системі координат політичних сил країни.

Після переходу поста лідера консерваторів до Уільяма Хейга ідейний пошук в партії поживався і вийшов за рамки європейської тематики [2, р.122]. Як колись «нові лейбористи» переймали свіжі ідеї у «нових демократів» Біла Клінтона, тепер торі шукали ідейне натхнення за океаном. Наприклад, концепція «дбайливого консерватизму» мала широке розповсюдження серед радників Джорджа Буша-молодшого. Проте протікав цей процес у край хворобливо. Консерватори були деморалізовані розгромом 1997 р. а протистояння євроскептиків і євроентузіастів гальмувало розвиток внутрішньопартійної дискусії по інших напрямках. Декілька років після виборів позначалася інерція мислення і вплив сталих в роки тетчеризма ідеологічних схем. Так, торі продовжували ратувати за політику зниження податків, але одночасно під тиском електоральної необхідності стали робити обіцянки, що мають на увазі збільшення державних витрат. В результаті лейбористи не раз ловили їх на цій невідповідності.

Важкість полягала і в тому, що лейбористи перехопили багато гасел і ідейні позиції, які до цього були властиві ідеології консерватизму, як традиційного (наприклад, жорстка політика в області правоохорони і пеніціарної системи), так і з приставкою «нео» (збалансований бюджет, гнучкий ринок праці, низька інфляція). У цій ситуації торі мусили не просто змінити акценти і поміняти місцями складові у своєму ідеологічному рівнянні, але знайти дійсно неординарні рішення.

Висновки. Сьогодні лише в двох випадках торі в тій чи іншій мірі виражають інтереси значних груп населення і можуть відповідним чином будувати свою ідеологічну стратегію: половина жителів країни з тих або інших причин виступає проти подальшої передачі національного суверенітету органам ЄС, особливо що стосується відмови від національної валюти; також серед консерваторів сильне бажання підняти на щит питання про зневагу в ході деволюції інтересів етнічних англійців.

Проте в першому випадку лейбористи уміло лавірують, погодившись па проведення референдуму про прийняття нової європейської конституції і поклавши в довгий ящик питання про проведення референдуму про вступ Британії в єврозону; у другому – консерватори, обері вони цей шлях, перетворяться на партію англійського націоналізму, що тільки ще більше звужить їх електоральну базу.

Сучасному стану ідеології британських консерваторів також властиві протиріччя з приводу співвідношення глобального і національного: як примирити ліберальні ринкові погляди, втіленням яких на практиці є світові процеси диверсифікації, регіоналізації і економічної інтеграції, з прагненням зберегти централізовану унітарну державу? Чи можна виступати за

гнучкий ринок праці і одночасно ставити перешкоди на шляху припливу в країну іноземної робочої сили?

Як поєднується об'єктивна, з точки зору глобальних ринків, тенденція по розмиванню суверенітету національної держави із спробою зупинити втягування Британії в процеси європейської інтеграції?

Цілком можливо, що постійні поразки або в крайньому випадку незадовільний набір депутатських крісел підштовхне «нових консерваторів» до більше послідовних дій з вироблення нової ідеологічної програми, яка замінить політику, засновану на популізмі. Як ні поверхневі у більшості випадків історичні аналогії, недавня історія показала, що саме після своєї третьої поразки в 1987 р. лейбористи взялися за глибоке ідейне оновлення, яке через вибори привело їх до перемоги. Можливо, що ті консерватори, які серйозно налаштовані на відновлення позицій своєї партії, замислюються про аналогічні трансформації

Література:

1. Перегудов С. П. Тэтчер и тэтчеризм. М., Наука, 1996, – 300 с.
2. David Butler, Gareth Butler. Twentieth-Century British Political Facts. 1900-2000. – Macmillan Press, 2000. – 141 p.
3. Giovanni Sartori. Party Types, Organisation and Functions / Giovanni Sartori // West European Politics, Vol. 28. – № 1. – January 2005. – P. 1-32.
4. Samuel H. Beer. Modern British Politics. London: Faber and Faber, 1982. – 431 p.
5. Wring D. Political Marketing and Party Development in Britain / Wring D. // European Journal of Marketing, 1996. – № 30. – P. 100-111.
6. Цитрин П. С. Британский электорат: концепции упадка двухпартийности. – М.: Академия наук СССР, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1987 – 46 с.
7. Перегудов С. Тони Блэр. – М.: ИНИОН, 2000. – 55 с.
8. Громыко А. А. Политический реформизм в Великобритании (1970-1990 годы) / А.А. Громыко. – М.: XXI век – Согласие, 2001. – 268 с.

Кулачинский М.М. Британская консервативная партия конца XX – начала XXI в.: знамения конструктивных изменений.

Проанализированы современные трансформации идеологии и деятельности Консервативной партии Великобритании, нелиберальная интерпретация консерватизма. Именно английский неоконсерватизм будучи во власти стал ключевым содержанием политической основы британских «новых правых». Разработка новых концепций проходила на фоне критической переработки идейного наследия традиционной консервативной мысли и творческого развития классического и нового либерализма.

Ключевые слова: трансформации идеологии, неоконсервативная идеология, политические партии.

Kulachinsky M.M. The British Conservative Party late XX – early XXI century: Signs of constructive changes.

Modern transformations of ideology and activity of Conservative party of Great Britain, new liberal interpretation of conservatism, are analyzed in the article. Exactly English new conservatism being in power became key maintenance of political basis of British «new right». Development of new conceptions passed on a background the critical processing of ideological heritage of traditional conservative idea and creative development of classic and new liberalism.

Keyword: ideological transformation, neokonservativ ideology, political parties.

УДК 1:316.4

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ Й ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Дзьобань О. П. ©

*Доктор філософських наук, професор кафедри філософії
Національного університету «Юридична академія України імені
Ярослава Мудрого»*

Розглядається правовий нігілізм з позицій його історичного розвитку та соціальної природи, досліджуються окремі форми його прояву в сучасному суспільстві і впливу на правосвідомість і правову культуру українського народу.

Ключові слова: нігілізм, правова культура, традиції, суспільство, правосвідомість.

Постановка проблеми. Правосвідомість українського суспільства, з одного боку, є динамічним явищем, а з другого – вона досить давно «зберігає» цінності та антицінності попередніх епох на рівні ментальних матриць. Трансформаційні процеси у суспільній правосвідомості далеко не завжди мають позитивні риси. В умовах перехідного періоду відкрився цілий шар негативних факторів, що гальмують правову реформу та становлення демократичного типу правосвідомості [1, с.218]. Причини деформацій суспільної правосвідомості мають глибинний характер і зумовлені як історичним минулим нашого народу, так і процесами сьогодення. Одним із негативних явищ є правовий нігілізм. Тому метою статті є розгляд правового нігілізму з позицій його історичного розвитку та соціальної природи, дослідження окремих форм прояву в сучасному суспільстві і впливу на правосвідомість і правову культуру українського народу.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що нігілістичні настрої й установки як неприйняття існуючого порядку речей завжди були присутні в суспільстві. Нігілістичний світогляд супроводжував різні етапи людської історії, він представлений у вченнях софістів, кініків, стоїків і епікурійців, скептиків, у китайському легізмі, середньовічній ересі, в рухах Відродження, Реформації, Наукової революції і особливо в нігілізмі XIX-XX ст. – філософському (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше), соціально-політичному (Д.Писарев, М.Бакунін, П.Кропоткін), естетичному (Дж.Байрон, Ш.Бодлер, О.Уайльд), а також в християнстві, буддизмі, вченнях Нагарджуні й Крішна-мурті, концепціях марксизму, екзистенціалізму, фрейдизму, постмодернізму.

Поширеність подібних переконань зумовила й наявність великої «бібліотеки» класичних праць з проблематики нігілізму. Так, термін «*nihilista*» зустрічається вже у Блаженного Августина для позначення еретиків і невірних. Пізніше латинське «*nihil*» використовується німецьким філософом Фрідріхом Генріхом Якобі для опосередкування переходу від розсудливої метафізики до «філософії віри й відчуття». Своїм широким розповсюдженням в Європі поняття «нігілізму» зобов'язане роману І.Тургенєва «Батьки і діти», де воно виступає, згідно з висловом М.Хайдеггера, як «позначення того переконання, що дійсно існує тільки суще, доступне плотському сприйняттю, тобто власному досвіду, і окрім нього нічого. Тим самим заперечується все, що засноване на традиції, владі й будь-якому іншому авторитеті» [2, с.63].

Грунтовну розробку й обґрунтування дане поняття отримало в працях філософів ХІХ-ХХ ст. і, передусім, Ф.Ніцше, який визнається родоначальником і пропагандистом філософської теорії нігілізму. «Що означає нігілізм? – розмірковував він. – Те, що вищі цінності втрачають свою цінність... Нігілізм виникає там, де життя знецінюється, де втрачена кінцева мета соціального існування, де немає відповіді на питання про сенс життя, про сенс самого світу» [3, с.35-36].

«Бог помер» – ось серцевина нігілістичного світогляду. Звідси нігілізм, вслід за С.Франком, можна визначити як «заперечення або невизнання абсолютних (об'єктивних) цінностей, коли на зміну універсальним імперативам і критеріям розрізнення добра і зла приходять абсолютизація одного лише «людського», дуже людського», задоволення суб'єктивних людських потреб [4, с.172-176]. Світ розколюється, роздвоюється на реальність справжню й ілюзорну – на суще й цінне, на буття й його сенс. Абсурд, на думку А.Камю, стає глибинною основою людської екзистенції, фундаментальним і єдино можливим типом взаємостосунків між індивідом і соціальним цілим [5, с.269].

Нігілізм, стверджує О.Шпенглер, «чисто практичним світонастроєм мешканців великого міста, у яких за спиною закінчена культура і нічого попереду... Вчорашні ідеали, великі релігійні, державні, художні форми є знехтуваними, й лише цей останній акт культури – її самозаперечення – ще раз служить виразом прасимволу всього її існування» [6, с.360]. Взятий в такий якість, нігілізм розкривається як всепоглинаючий «історичний рух», а не якесь кимось представлене вчення або переконання.

М.Хайдеггер вважає, що нігілізм – це «не просто історичне явище серед інших явищ, не тільки духовне течія разом з іншими – християнством, гуманізмом і просвітництвом – в межах європейської історії. Нігілізм по своїй суті – основний рух в історії Західної Європи. Цей рух виявляє таку глибину, що його розгортання може мати наслідком тільки світову катастрофу...

Нігілізм – внутрішня логіка європейська історії, це наслідок розколу світу на «сущє» й «цінне», відділення реальності від її сенсу» [2, с.164].

Аналіз сучасних існуючих підходів до розуміння власне правового нігілізму свідчить перш за все про відсутність єдиної точки зору в його визначенні серед представників правової науки. Однак традиційно в юридичній літературі правовий нігілізм характеризується як негативне явище. Крім того, про нього кажуть як про деформовану правосвідомість, яка базується на виборі альтернативи: із маси соціальних регуляторів суб'єкт вибирає найбільш притаманний йому, при цьому права регуляція соціальної поведінки відходить на другий план.

Якщо розглядати суб'єктивну (особистісну) структуру, то правовий нігілізм є сукупністю трьох складових:

1) внутрішнього розуміння (особистісно мотивованого) або визнання (інтуїтивно чи досвідно підтвердженого) невідповідності права (його норм, інститутів галузей) як об'єктивної цінності;

2) особистісного ставлення до права або переоцінювальної позиції – (активної чи пасивної), яка залежить від рівня розвитку і якості особистості і є поведінковим стимулом;

3) мотивованої поведінки (правомірного чи неправомірного) суб'єкта, який спрямований на досягнення своєї мети найбільш вигідним шляхом.

Це значить, що для конкретного суб'єкта правова норма не виконує тієї задачі, яка в неї з самого початку закладена. Суб'єкт це усвідомлює і не сприймає належним чином регуляторні функції норми. Крім цього, він свідомо її не використовує, при цьому, можливо, не порушуючи закону. І якщо норма не здатна виконувати свою головну роль, вона визнається суб'єктом як «нуль», «ніщо». Такий стан свідомості індивіда і називається правовим нігілізмом.

Правовий нігілізм – самостійний, автономно існуючий і такий, що розвивається, компонент буття права. Право первинне, правовий нігілізм – вторинний. Право породжує правовий нігілізм, правовий нігілізм – є відчуженням права. Суспільство намагається прожити без нього.

У даному випадку мова може йти про три речі. По-перше, про чинне законодавство. При цьому панує негативне ставлення до законів і виправдовується протизаконна поведінка. По-друге, про правопорядок, коли люди вважають реально існуючий порядок (який далеко не завжди співпадає з вимогами законів) неправильним та несправедливим. По-третє, про базові ідеали та принципи законодавчого регулювання. Це проявляється як несприйняття масовою свідомістю сутності й значення свободи та формальної рівності учасників соціальної взаємодії [7-9].

Якщо в суспільстві існує хоча б одне із зазначених проявів, то є всі підстави вважати, що правовий нігілізм характерний для цього суспільства.

Нігілізм як заперечення існуючих норм, обмежень та заборон має складну структуру і в своєму розвитку проходить декілька стадій. Спочатку це можуть бути просто сумніви, скептичне ставлення до норм моралі, культури, мистецтва, потім критичне ставлення до них, і нарешті, повне заперечення попередніх традицій, цінностей.

Аналіз наукової літератури дає можливість виділити у розвитку нігілістичних ідей та поглядів чотири етапи, що повторюються циклічно, та є однаковими для будь-якого з видів нігілізму, у тому числі й правового [10-13].

На першому етапі відбувається переоцінка існуючою порядку в правовій сфері. Цей процес можна назвати старінням, відмиранням чи втратою правових цінностей. Відмова від старих стереотипів, ідеалів та концепцій дає поштовх до розвитку нових. На цьому етапі відторгнення старого має масовий характер. Частина нігілістичних поглядів у суспільстві є високою, але не максимальною.

Другий етап – виникнення інноваційної ідеї. Можна стверджувати, що це етап, на якому нігілістичні погляди у суспільстві досягають свого максимуму. Його особистістю є подвійний правовий нігілізм, з одного боку, це нігілізм більшої частини суспільства, що виражається у прагненні змін, з іншого – мінімальний нігілізм опонентів, людей, які задоволені існуючим станом речей та яких не влаштовує інновація, що пропонується.

Третім етапом є прийняття збалансованого рішення. Це переломний період. Частина нігілістичних поглядів у суспільстві мінімальна, оскільки старе перестає існувати й заперечувати вже нічого. Як правило, після прийняття такого рішення інтереси більшості населення враховані, але залишається невелика частина і незадоволених. Це відбувається тому, що неможливо врахувати все розмаїття поглядів одночасно.

Четвертий етап – динамічний чи перехідний. Відбувається поступове збільшення правового нігілізму в суспільстві. Таке зростання зумовлене плином часу і є неминучим, поступово суспільство починає відмовлятися від збалансованого варіанта який задовольнив його в певний момент. Це пов'язане як з розвитком суспільства в цілому так і окремих індивідів. Результатом цих змін є масовість нігілістичних поглядів, що призводить суспільство до переоцінки правових цінностей та змушує шукати нові рішення. Спостерігається тенденція до зменшення та мінімізації ролі права в житті суспільства, деаксіологізація його природи, що призводить до кризи правосвідомості, яка не дозволяє повною мірою закладати основи демократичної правової держави. Виникає замкнуте коло руйнівної дії. Слід зазначити, що правовий нігілізм у даній ситуації є лише верхівкою айсбергу – це переплетіння відносин між населенням та органами влади, поєднаного з низьким рівнем правової культури.

Проблема подолання правового нігілізму стає чи не найактуальнішою на сьогодні, адже не може йти мова про правову державу в тому суспільстві, де ігноруються права та свобода людини і громадянина, де право взагалі не належить до першорядних цінностей. А оскільки правовий нігілізм, як продукт соціальних відносин, зумовлений багатьма причинами, необхідною умовою подолання є з'ясування джерел його виникнення.

Одним із джерел сучасного правового нігілізму, є безперечно, спадком минулого. Правосвідомість українського суспільства на сучасному етапі визначається багато в чому саме тими традиціями, що були закладені віковими процесами боротьби нашого народу за свою державність, культуру (особливо мову), релігію. Ці традиції беруть початок з доби Київської Русі, тому що саме в цей період було прийнято православ'я, яке визначило вектор духовного, політико-правового розвитку, як українців, так і інших слов'янських народів. Правосвідомість населення Київської Русі формувалась багато в чому під впливом візантійського права.

У подальшому розвитку українські землі перебували під юрисдикцією різних держав. У цей час правосвідомість українського народу набула ознак правового нігілізму, скептичного ставлення до законодавства, яке частогусто насаджувалося державою загарбником і не відповідало інтересам нашого народу, оскільки законодавство було або польським, або австро-угорським, або російським, тільки не українським. Тому правосвідомість українців більше «орієнтувалась» на традиції, звичаї як засіб збереження своєї національно-культурної ідентичності, аніж на позитивне право.

У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною, що стало однією з причин породження правового нігілізму в суспільстві. Тому українське населення боялось влади, не вірило у справедливість права і всіляко намагалось позбутися зазначених атрибутів держави [1, с.114-127].

За сотні років українці звикли до того, що порядок у державі підтримується всілякими силовими засобами. Тому в людей виробилось «політико-генетична» звичка підкорення силі й страху.

До входження України до складу Росії правосвідомість українського суспільства формувалась більшою мірою під впливом європейської традиції у її польсько-литовському варіанті. У той же час Україна, перебуваючи на межі «західного» та «східного» культурно-історичних світів, не могла бути вільною від впливу інших народів (росіян, татар, турків). У цей історичний період формується «порубіжна правосвідомість українства». Особливістю такого типу правосвідомості є синтетичність щодо поглядів та уявлень про право, справедливість, свободу. Такий тип правосвідомості є достатньо «рухливим» та толерантним, що дозволяло і дозволяє українцям зрозуміти і прийняти інші світоглядні системи. При цьому необхідно

зазначити, що правосвідомість російського народу у XV-XVII ст. набула ознаки яскраво вираженої патріархальності та позитивізму, на відміну від індивідуалізму українців. Правосвідомість російського суспільства визначалася більшою залежністю людини від влади та громади, впевненістю у колективній «правді» та постійною апеляцією до неї. Правосвідомість українців вже в той час була більш індивідуалістичною та менш етатистською, оскільки власної держави в повному розумінні наш народ не мав.

Від Петра I до Миколи II, від Й.Сталіна до Л.Брежнєва ніхто не намагався додержуватися вимог законодавства. Більше того, насаджувалися авторитарні методи керівництва, що супроводжувалися обмеженням демократії і грубим порушенням прав громадян. Зневажалися ідеї захисту честі і гідності особистості, незалежність судів, презумпція невинуватості та інші правові цінності. Все це завдало й завдає великої шкоди нашому суспільству і призводить до падіння престижу закону, всюдозволеності масового зростання злочинності.

Трагедія сьогоденної України в тому, що в силу історичних обставин вона опинилася у сфері впливу двох культур: західної і східної, які накладалися одна на одну. У східній Україні проводилася асиміляція національних форм побуту, традицій звичаїв українського народу з боку як державно-владних структур, так і православної церкви, яка стала оплотом суспільного консерватизму та антиукраїнських настроїв. А характеристика моралі з її поняттями добра і зла, особливо в російськомовних містах, вивітрена з народної свідомості, вибита спробами замінити її «класовою» мораллю, яку ідеологи комунізму сформулювали приблизно так: «добрим є те, що в даний момент потрібно владі.» Зрозуміло, що така «мораль» багато в чому деморалізувала суспільство.

В Західній Україні, яка довгий час перебувала в складі Австро-Угорщини та Польщі, українському народові як не дивно значною мірою допомогла зберегти свою індивідуальність і остаточно не відійти від західної культури саме греко-католицька церква. Так, серед визначальних рис населення Галичини можна виокремити історично вироблені в його працьовитості, законослухнянності, вміння господарювати, цілеспрямованості та національний патріотизм, які за умови кваліфікованого керівництва мали б стати добрим підґрунтям для державного будівництва. Однак як раз у галицької еліти відсутній досвід державного керівництва, оскільки за часів панування Польщі та Австро-Угорщини вона взагалі не залучалась до влади, а в умовах СРСР керівні посади в Галичині надавалися росіянам або наддніпрянцям.

Таким чином, перебуваючи у складі двох імперій з полярними культурами, український народ опинився в катастрофічному становищі – його культурне ядро розщепилось також, на дві підкультури: східну і західну.

І саме тому український народ як цілісність не сприймається практично ніким.

Розвитку правового нігілізму сприяв і вхід України до складу СРСР, який потягнув за собою порушення прав і свобод людини, створення репресивного законодавства, недосконалість правосуддя і його залежність від виконавчої влади, які стали нормою життя. В ті часи не людина, її життя і здоров'я, честь і гідність недоторканість і безпека, а влада вважалася найвищою соціальною цінністю, що кваліфікувалась як одна з визначних засад радянської історії. Внаслідок цього право і закон розглядалися як другорядні щодо держави явища. Теоретичним підґрунтям правового нігілізму тривалий час була ідея про буржуазний за своєю сутністю характер держави і права, які приречені на відмирання після перемоги соціалістичної революції, про диктатуру пролетаріату як владу, що не може бути пов'язаною або обмеженою законом, про адміністративно-командну систему, яка керувалась партійними наказами та інструкціями, які здебільшого були таємними, не виховуючи у суспільстві пошани до законності та права. Існуючі союзні Конституції були здебільшого деклараціями на папері та «показухою», аніж реально діючими гарантіями прав та свобод людини. До того ж, часто невдалі, «уривчасті» спроби реформувань та перетворень в період перебудови призвели до масової зневіри суспільства та розвитку нігілістичних поглядів на нові цінності, право, політику, мораль.

У праві не бачили високої соціальної та культурної цінності, під ним розуміли «необхідну декоративну прикрасу, формальний атрибут, притаманний кожній «благопристойній державі». Право на той час вважалось «неповноцінною» (навіть шкідливою формою соціальної регуляції, лише тимчасово і лише в силу печальної необхідності запозиченої у колишніх експлуататорських епох». Проте його каральні можливості використовувались максимально, про що свідчать масштабні репресивні кампанії 1937-1938 та 1949-1950 років. Колесо репресії крутилося в юридичних формах, розігрувалися «театралізовані процеси» з усіма їх атрибутами, скрупульозно дотримувались відповідні норми, інструкції, процедури.

Це було по суті лицемірно-фальшиве визнання права авторитарним режимом, який не дуже і має у ньому потребу, оскільки використовував в основному волонтаристські методи правління. В таких умовах цілком природно, що з правовим нігілізмом не тільки не боролися, про нього навіть і не згадували, мовби його не існує. Чимало сприяє правовому нігілізму і процес перебудови, що супроводжувався, «війною законів», національними конфліктами, падінням державної дисципліни і ще сотнями причин, що породжували і примножували це негативне явище.

Проте, найзначущою з них стало те, що як тільки країна відмовилась від тоталітарних методів правління і спробувала стати на шлях правової

держави, як тільки скути раніше в економічному і політичному плані люди отримали реальну можливість користуватися правами і свободами, так одразу ж дали про себе знати низький рівень правової культури суспільства, пануюча в ній зневага до права, його недооцінка. Також до правового нігілізму призводять і порушення прав людини та громадянина, відсутність належних умов для їх реалізації. Неналежна правова захищеність особи підриває її віру в закон, у здатність держави заперечити порядок і спокій у суспільстві, захистити людей від злочинних послань. Безсилля права не може породити позитивного відношення до нього, людина перестає поважати право, оскільки не бачить в ньому надійного гаранта й опори.

Найнебезпечнішими джерелами правового нігілізму виступають злочинність і безкарність винних у скоєнні злочинів. Недоліки системи кримінальної юстиції, в основному породжувані її перевантаженням, призводять до зростання рівня безкарності винних у скоєнні злочинів. Кримінальний світ зростає із частиною державного апарату, внаслідок чого виникають мафіозні структури, які намагаються підпорядкувати собі частину функцій державної влади.

У таких умовах навіть у законослухняних громадян виробляються антиправові установки та стереотипи. До розчарування в законах, появи правового скепсису призводить і правовий ідеалізм. Його сутність полягає у переоцінці об'єктивних можливостей права, його ролі у вирішенні найскладніших, найболючіших проблем суспільства. У світовій практиці вже давно визначене цивілізоване співвідношення – відповідно, 80% і 20%. Перші – закони, другі – акти, що їх регламентують. В Україні все навпаки. До речі, в незалежній Україні й досі продовжують функціонувати близько десятки законів, прийнятих ще за радянської влади.

Справжньою проблемою сьогодні є те, що навіть розумні закони не працюють. Це пов'язано або із відсутністю механізмів їх реалізації, або із кризовим станом, в якому перебуває наша держава. Прийняття законів без попереднього аналізу їх практичного втілення заздалегідь прирікає їх на бездіяльність. Мусимо визнати – правосуддя не стало доступним для переважної більшості громадян України. Практично відсутня безоплатна правова допомога. Майже половина судових рішень сьогодні не виконується.

Щороку в Україні в містах позбавлення волі знаходиться близько 200 тис. людей, 50 тис. арештовані і утримуються у слідчих ізоляторах. У нас щороку потрапляють у місця позбавлення волі 413 людей на 100 тис. населення, в Польщі – 211, Грузії – 147. В Європі цей показник становить лише 60 людей на 100 тисяч при тому, що в Європі враховуються кримінальні проступки, які у нас вважаються адміністративними правопорушеннями.

Протягом останніх років в Україні виноситься щороку 700-1000 виправдовувальних вироків [14].

Джерелом правового нігілізму є і низький рівень правової культури громадян. Сучасні українці жили і продовжують жити у просторі, де норма права підмінена нормою закону, правовідносини – законівідносинами.

Висновок. Враховуючи все вищесказане, можна стверджувати, що не дивно звідки беруться неприйняття суспільством нових цінностей, незадоволеність змінами, соціальні протести проти шляхів впровадження реформ і відторгнення «західних» зразків поведінки, що насаджуються «зверху», протидія офіційним лозунгам, ворожість до державних інститутів, владних установ та їх лідерів. Проте, слід зазначити також наступне: нігілізм не є повністю негативним явищем, а має й певні позитивні наслідки. Можна вести мову про його очисну функцію – видалення устоїв, що віджили себе, поштовх до пошуку нових концепцій та ідеалів. Але, недооцінювати нігілізм також не слід. З ним слід боротися як на державному, так і на повсякденному рівнях: уникати романтизації злочинного світу в кінематографі, в художній літературі та в інших сферах мистецької діяльності.

Література:

1. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: [монографія] / Калиновський Ю.Ю. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
2. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / Мартин Хайдеггер: [сост., вступ. ст., коммент., указ.]; пер. с нем. В.В. Биbihина. – СПб.: Наука, 2007. – 620 с.
3. Ницше Ф. Ессе Homo: Антихрист / Фридрих Ницше; [пер. с нем. Ю. Антоновского, В. Флеровой]. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 222 с.
4. Франк С.Л. Этика нигилизма / С. Франк // Вехи. – 1991. – № 2. – С. 172—176.
5. Камю А. Миф о Сизифе / Альбер Камю: [пер. с фр.]. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 251 с.
6. Шпенглер О. Закат Европы. Гештальт и действительность: очерки морфологии мировой истории / Шпенглер Освальд; [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А.Свасьяна]. – М.: Эксмо, 2006. – 797 с.
7. Дзьобань О.П. Правовий нігілізм як модифікація індивідуальної життєвої стратегії / Дзьобань О.П. // Філософські стратегії XXI століття: матеріали XIV Харківських Міжнародних Сковородинівських читань / За заг. ред. О. М. Кривулі. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 192—193.

8. Дзьобань О.П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права / Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2006. – № 3. – С. 34—40.
9. Дзьобань О.П. Передумови та зміст правового нігілізму / Дзьобань О.П. // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: НЮАУ, 2007. – Вип. 88. – С. 182—190.
10. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: Монографія / Л.М.Герасіна, О.Г.Данильян, О.П.Дзьобань та ін. – Х.: Право, 2009. – 352 с.
11. Ємельянова Н.М. Західноєвропейський нігілізм: джерела, сутність, перспективи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.05 «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / Н.М. Ємельянова. – К., 2004. – 36 с.
12. Правове виховання в сучасній Україні: Монографія / А.П.Гетьман, Л.М.Герасіна, О.Г.Данильян та ін.; за заг. ред. акад. В.Я.Тація, акад. А.П.Гетьмана, проф. О.Г.Данильяна. – Х.: Право, 2010. – 368 с.
13. Лютий Т.В. Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютий Т.В. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 296 с.
14. <http://www.minjust.gov.ua/>.

Дзєбань О.П. Правовой нигилизм как деструктивный фактор украинского правосознания и правовой культуры.

Рассматривается правовой нигилизм с позиций его исторического развития и социальной природы, исследуются отдельные формы его проявления в современном обществе и влияния на правосознание и правовую культуру украинского народа.

Ключевые слова: нигилизм, правовая культура, традиции, общество, правосознание.

Dzeban O.P. Legal nihilism as a destructive factor in Ukrainian legal awareness and legal culture.

In the article legal nihilism is examined from positions of his historical development and social nature, the separate forms of his display are explored in modern society and influences on sense of justice and legal culture of the Ukrainian people.

Keywords: nihilism, legal culture, traditions, society, sense of justice.

УДК: 327: 316.37

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Шелестов О. М.[©]

*Здобувач Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Досліджуються проблеми політичної культури як якісної характеристики політичного життя українського суспільства і дієвого інструменту його демократичних перетворень.

Ключові слова: політична культура, політичні цінності, політична поведінка.

Аналіз місця і ролі політичної культури набуває вирішального значення у відповіді на ключові аспекти проблеми становлення, формування та перспектив подальшого розвитку українського демократичного суспільства. Цим, власне, й обумовлена наукова і соціально-практична значимість спеціального звернення до зазначеної теми дослідження.

Політична культура як суттєва частина культури загалом, зароджувалась, як і інші явища, на певному етапі розвитку суспільства. Відображаючи специфіку епохи, інтереси тих чи інших прошарків населення, вона збагачувалась новими характеристиками, наповнювалась новим змістом. І хоча політична культура як соціальний феномен має багатовікову історію, сам термін «політична культура» був запроваджений мислителем епохи Просвітництва І.Гердером [1, с.333]. Відтоді, різні мислителі вкладали різний сенс у його тлумачення.

Вагомі дослідження в галузі політичної культури та політичних цінностей здійснили такі дослідники, як: В.Айхлер, Е.Баталов, Р.Бауер, Ф.Бейлі, Д.Белл, Х.Віара, А.Вілдавські, І.Воронов, С.Вятр, К.Гаджиев, Д.Гарднер, Д.Горер, А.Дегтярьов, Л.Дитгмер, Д.Елазар, А.Інкелес, В.Іноземцев, О.Кіндрагець, Р.Корр, В.Кулагін, С.Лодж, Д.Мід, Дж.Нейсбіт, Л.Пай, О.Панарін, М.Петро, Д.Поп, Д.Рікман, Дж.Рітцер, Дж.Ролз, Р.Робертсон, У.Розенбаум, Р.Такер, Р.Тезлафф, Г.Тернборн, А.Турен, С.Уайт, М.Уотерс, Т.Хірші, Т.Фрідман, Е.Фромм, Ф.Фукуяма, Е.Ціммерман, Г.Шахназаров, А.Юраун та інші.

В Україні дослідженню політичної культури та політичних цінностей присвячені праці В.Андрущенко, О.Бабкіної, В.Баркова, В.Бебика, В.Беха, О.Білоруса, В.Боровика, С.Бульбенюк, А.Величко, І.Вільчинської,

А.Голобуцького, Т.Голобуцької, М.Головатого, Є.Головахи, В.Горбатенка, В.Драговця, О.Корнієвського, В.Корнієнка, В.Кременя, І.Кресіної, Г.Колодка, Є.Комарова, П.Кононенка, В.Кулика, І.Кураса, М.Михальченка, Л.Морозова, Л.Нагорної, Н.Паніної, В.Панченка, Ю.Пахомова, В.Потульніцького, В.Рєбкала, Ф.Рудича, В.Селіванова, М.Степика, В.Ткаченка, М.Ходаківського, М.Чурілова, В.Якушика та інших дослідників.

Відаючи належне дослідникам і не вдаючись глибоко в деталі, попередньо зауважимо, що більшість визначень «політичної культури» у методологічному плані містять ряд типових недоліків. Політична культура тлумачиться або досить широко: у неї нерідко включаються явища, які за своїм змістом знаходяться поза межами цього виду культури, або політична культура розглядається без зв'язку з іншими політичними категоріями і політичними реаліями. Розповсюджена інтерпретація політичної культури як різновиду духовної культури, в якій перша зводиться до рівня свідомості, а її діяльний аспект або ігнорується, або недооцінюється. Разом з тим, у літературі зустрічається недиференційований підхід до визначення політичної культури суспільства і політичної культури особи, а також недостатньо аналізуються вияви політичних субкультур.

Визначальну концепцію політичної культури запропонував Габрієль Алмонд, який у зв'язку зі спробою розробити класифікацію для порівняння політичних систем зазначав: «Кожна політична система включена в конкретну модель орієнтацій на політичні дії. Я вирішив корисним назвати це політичною культурою» [2, р.39]. Під політичною культурою Г.Алмонд розуміє «відповідний зразок орієнтацій на політичні дії, що відбиває особливості кожної політичної системи» [2, р.39]. Вчений припускав, що політична культура має певну автономію, але, водночас, пов'язана з загальною культурою, вона не співпадає з політичною системою, за межі якої виходять моделі орієнтацій стосовно політики.

Згодом, у спільній праці із Сіднеєм Вербою «Громадянська культура» це уявлення про політичну культуру було уточнено. На думку авторів, поняття «політична культура» вказує на специфічні політичні орієнтації – установки відносно політичної системи та різних її політичних частин та установки стосовно власної ролі в системі. Іншими словами, політична культура – це політична система, інтерпретована в знаннях, почуттях і оцінках членів суспільства [3]. Алмонд і Верба, виходячи з розрізнення двох рівнів аналізу політичної системи – інституціонального (тобто дослідження політичної структури суспільства) та орієнтаційного (специфічні форми орієнтації людини на реальну політичну систему конкретного суспільства та на власну політичну діяльність). При цьому вчені виділили три типи таких орієнтацій: 1) пізнавальні орієнтації (знання про політичну

систему, її ролі й носіїв цих ролей, її «входи» та «виходи»); 2) емоційні орієнтації (почуття щодо політичної системи, її функціонування й тих, хто її уособлює); 3) оціночні орієнтації (уявлення про судження про політичні об'єкти, що спираються на ціннісні стандарти й критерії в поєднанні з інформацією та емоціями) [3, р.15].

Політична культура є одним з найскладніших і багатофункціональних концептів в сучасному політичному знанні. Сьогодні політологічна література частіше тиражує визнане практично класичним визначення Г. Алмонда, який зробив спробу концептуального узагальнення досліджень соціокультурного аспекту політичного процесу і запропонував у якості узагальнюючої основи поняття «політична культура». На його думку, всякій політичній системі властивий певний зразок орієнтацій (когнітивних, афективних, оцінних) суб'єкта на політичну дію. Ця сукупність і була названа Алмондом «політичною культурою». Правда, повсюдно політологи відзначають надмірно широкий зміст, що ховається за цим поняттям і явно присутнє в ньому аксіологічне і психологічне забарвлення.

Прагнення операціоналізувати (все частіше цей термін в політології використовується для того, щоб підкреслити функціональний аспект тієї або іншої категорії, можливість застосувати її як в теоретичному, так і в прикладному аналізі) концепту політичної культури далеко не випадкове: проблема політичної культури держави, цивілізації, соціальної верстви – самих різних акторів (суб'єктів – учасників політичної практики) політики виявляється центральною для більшості авторів, що досліджують духовну мотивацію політичного процесу. Тому загальноновизнаним в сучасній теоретичній політології є уявлення про політичну культуру як особливу форму орієнтації суб'єктів і акторів політики на політичну систему. Отже, говорячи про політичну культуру, не можна уникнути аналізу її як сукупності орієнтацій. Політична культура включає: 1) пізнавальні орієнтації (тобто знання про політичну систему, її ролі і носіїв ролей, її функціонування, «входи» і «виходи»); 2) емоційні орієнтації (тобто відчуття, щодо політичної системи, її функціонування і тих, хто її втілює); 3) оцінні орієнтації (тобто уявлення і думки про політичні об'єкти, що спираються на ціннісні стандарти і критерії у поєднанні з інформацією і емоціями) [2, р.396].

Але в цілому, все різноманіття інтерпретацій політичної культури не виходить за певні рамки, тому можна спробувати уявити певну схему, яка пояснює принципи класифікації політичної культури. Залежно від критеріїв (системних, функціональних, ціннісних, цивілізаційних), покладених в основу розрізнення, політична культура позначається в літературі наступним чином.

І. Системні, організаційні критерії: 1) за ступенем інтегрованості в політичну систему: а) пануюча; б) субкультура; у) фрагментарна; г) контр-

культура. 2) За рівнем організації: а) індивідуальна; б) групова; у) загальна. 3) За статусом суб'єктів політичної культури в політичній системі: а) елітарна (офіційна політична культура владарюючого суб'єкта); б) масова; в) маргінальна (культурутворчість носіїв спеціалізованої свідомості).

II. Функціональні критерії: 1) за ступенем гомогенності: а) поляризована (*Discordia*), неоднорідна; б) консенсусна (*Concordia*), однорідна. 2) За ступенем і характером участі суб'єктів в політичному житті (переважаючих «ролях»): а) раціонально-активістська; б) підданська; в) ірраціонально-відчужена (парохіальна). 3) По способах здійснення соціалізації: а) громадянська; б) авторитарна; у) демократична. 4) По характеру відносини до правлячого режиму і політичної системи в цілому: а) лояльна; б) апатична; у) відчужена, опозиційна.

III. Ціннісно-нормативні критерії: 1) по відношенню до суспільства, свободи: а) індивідуалістичні (асоціальні); б) комунітарні (колективістські). 2) По відношенню до держави і політичної влади в цілому: а) етатистські; б) антиетатистські. 3) За цілями, ідеологічною спрямованістю: а) консервативні; б) ліберальні; в) радикальні. 4) За об'ємом сповідуваних цінностей, орієнтовані на: а) загальнолюдські цінності; б) національні, релігійні, професійні тощо.

IV. Цивілізаційні (історичні, соціокультурні) критерії: 1) за місцем в історії людства: а) архаїчна, до індустріальна; б) індустріальна; в) постіндустріальна. 2) По соціокультурних підставах: а) самобутня (що орієнтується переважно на національні традиції і власний унікальний досвід державності), ендемічна; б) космополітична (що запозичує чужий досвід і зразки).

Зазначене дає підставу запропонувати наступну типологізацію неоднорідної політичної культури українського суспільства, як сукупності політичних ідеалів, ціннісних орієнтацій, установок і стилю дії різних соціальних верств, що дозволяє охарактеризувати соціокультурні детермінанти, суть, особливості і специфіку політичної свідомості і діяльності української політичної еліти (владарюючого суб'єкта), інтелігентської опозиції і «маси» українського народу. Слід відразу «розвести» офіційну політичну культуру, політичну культуру маси, політичну культуру інтелігенції.

При цьому під «офіційною політичною культурою» мається на увазі культура владарюючої еліти, що поєднує раціонально-активістські і підданські тенденції, лояльну, етатистську, консервативну за визначенням, авторитарну, комунітарну, космополітичну по суті і ендемічну, національно-релігійну за формою; під «масовою політичною культурою» – фрагментарну, по суті, культуру, парадоксальним чином єднальну лояльність і апатію, підданські і ірраціонально-відчужені, архаїчні, традиціоналістські та ендемічні

риси, етатизм і орієнтацію на національно-релігійні цінності з демократичними, комунітарними і анархічними тенденціями; під «політичною культурою інтелігенції» – політичну субкультуру української інтелігенції – маргінальної групи носіїв спеціалізованої свідомості, що виконує раціонально-активістську роль в історії держави, в масі своїй, більшою чи меншою мірою, опозиційною правлячому режиму і політичній системі в цілому, у політичній свідомості якої поєднуються індивідуалістичні і комунітарні, етатистські і антиетатистські, ліберально-демократичні, реформістські і революційні, радикально-нігілістичні і охоронні прагнення і тенденції, космополітизм і самотність.

Тут доречно нагадати фундаментальну працю вчених Інституту соціології НАН України «Политическая культура населения Украины», в якій політична культура розуміється як сукупність поглядів, переконань, орієнтацій та зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності [4, с.3]. Важливість зазначеної наукової праці полягає і в тому, що вона достовірна, оскільки була здійснена за матеріалами загальнонаціонального опитування.

У наукових доробках вітчизняних вчених можна виділити три основні підходи щодо тлумачення політичної культури:

1) політична культура розглядається як система політичних знань, поглядів, переконань та інших духовних цінностей, історичного досвіду і традицій;

2) політична культура характеризується як засвоєні людиною політичні знання, як певний рівень її політичної зрілості, як вміння використовувати, політичні знання на практиці [1, с.198];

3) політичну культуру визначають як процес реалізації у суспільно-політичній діяльності сукупних сил людини, її знань та переконань [5, с.70].

Категорія «політична культура» впроваджує у методологію дослідження політики проблему існування і розвитку людини як політичної особи, як продукту всього попереднього і теперішнього розвитку даної політичної спільноти, і разом з тим як її діяльного суб'єкту, котрий породжує політичні відносини, і, у свою чергу, визначається ними.

Але є й інші підходи. Так у праці «Современный Левиафан» ми зустрічаємо визначення політичної культури, скоріше, як чисто духовного феномену: «феномени суспільної свідомості впливають на формування, розвиток діяльності інститутів, а також на масову політичну поведінку громадян» [6, с.174]. У даному випадку доведеться уточнити, що маємо справу з феноменом, у якому найбільш повно проявляється індивідуаль-

ність особи. Вона не завжди підкоряється своєму часу і, можна сказати, що у цьому проявляється її суть як особи. І це не можна не враховувати.

Видається виваженим і підхід І.Козліхіна, який підкреслює, що при аналізі політичної культури потрібно враховувати відмінності у політичній культурі індивіда, групи, суспільства, не забуваючи, що у цьому випадку категорії одиничного, особливого і загального не відображають у всій повноті реальну діалектику взаємовідносин між цими системами [49, с.54]. Процеси, які виникають між цими категоріями, набагато складніші. Тому слід уникати і прямолінійності, надмірної ідеологізації, котра призводить до схематизму, звучує проблему, висвітлює її досить однобоко.

Порівняння наведених визначень, дозволяє виявити деяку їх тотожність. Так, наприклад, Є.Бабосов пише: «Політична культура – це реалізація політичних знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соціального суб'єкта (особи, класу, суспільства) в історично визначеній системі політичних відносин і політичної діяльності. Вона включає зафіксований у звичаях та законах політичний досвід суспільства, соціальних груп, індивідів, рівень їх уявлення про політичну владу і політичні відносини, здатність дати виважену оцінку явищам суспільного життя й зайняти політичну позицію у ньому, що виражається у конкретних соціальних діях» [8, с.39].

Для такого визначення характерний акцент на діяльний аспект, врахування рівня знань суб'єкта політичного процесу, їх ідеологічну спрямованість, при неповному врахуванні морально-етичних, особистісних моментів, котрі виступають як прояв загальнолюдської культури, а у деяких випадках, як анти культури. Тому своєрідним доповненням є визначення політичної культури, як найбільш важливого регулятора якості політичних відносин, активності, політичної участі. У даному випадку політична культура розглядається як своєрідне відновлення (відтворення) людини, як соціальної особи (функцію відтворення тут виконують самі політичні традиції та виступають не лише як статично накопичений досвід, а як дієвий феномен системи політичної культури.

Досить оригінальний підхід можна простежити у працях представників різних гуманітарних дисциплін. Так, соціологи аналізують політичну поведінку через вплив таких елементів як соціальні норми та цінності [9], і схильні розглядати культуру, по-перше, як соціальну пам'ять суспільства, зафіксовану у відповідних традиціях; по-друге, як єдність соціальних норм, цінностей і традицій, які регулюють поведінку особи і соціальних груп [10, с.27]. Політичні психологи вважають, що політичну культуру потрібно розуміти як досвід, вирішення соціальних проблем демократичними засобами і як особливості національно-історичних традицій [11, с.31].

Але, разом з тим, майже всю багатоманітність визначень поняття «політична культура» можна звести до чотирьох великих груп: 1. Психологічні,

де політична культура розглядається як набір орієнтацій на політичні об'єкти; 2. Комплексні, де політичну культуру розуміють як установку і як поведінку; 3. «Об'єктивні», де політична культура ототожнюється з сукупністю норм політичної поведінки, прийнятих у межах даної політичної системи; 4. «Евристичні», де політична культура – гіпотетична константа, утворена для аналізу [6, с.196].

Політичну культуру, на наш погляд, краще визначати, виходячи з комплексного, тобто другого підходу до цього поняття, тому що жоден вид культури, а політичної тим більше, не можливо уявити без відповідного дієвого аспекту. Адже будь-яка культура є органічним поєднанням елементів свідомості і реальної поведінки. Виходячи зі сказаного, можна дати наступне визначення: політична культура – це засіб реалізації сукупних сил особи у процесі політичної діяльності, що визначається природою даного суспільства, рівнем освоєння суб'єктом культурної спадщини (знань, норм, політичних традицій) і здатність застосувати їх на практиці в конкретних умовах.

Разом з тим, зауважимо, що в сучасній літературі одна група дослідників (Ф.Бурлацький, А.Галкін) обмежують політичну культуру сферою політичної свідомості, не включаючи в її зміст зразки політичної поведінки. «Політична поведінка є більш широким поняттям, ніж політична культура, бо остання утворює лише частину його джерел. Через це включення політичної поведінки в політичну культуру не сумісне з логікою дослідження і може призвести до неприпустимого переоцінювання політичної культури й недооцінювання значення інших факторів, що формують політичну поведінку» [6, с.199]. На думку інших дослідників (Є.Баталов, Є.Єгоров, Н.Кайзеров, М.Фарукшин та ін), політична поведінка є складовим елементом політичної культури.

Дійсно, політична культура є досить складним у структурному відношенні утворенням. Через це існує розмаїття думок у питанні її компонентів. Ми ж визначаємо політичну культуру, як історично сформовані стійкі політичні уявлення, переконання, орієнтації, а також обумовлені ними моделі й норми політичної поведінки людей, стилі діяльності політичних інститутів. Політична культура як суспільно-політична діяльність виявляється у рівні практичного й теоретичного освоєння людьми соціально-політичної реальності. Остання являє собою певну систему відносин, що складаються у сфері державної влади і реалізується різними соціальними суб'єктами у процесі політичного регулювання соціальних явищ і процесів, що здійснюється через засвоєні політичні традиції, норми і цінності.

Але, оскільки соціально-політична діяльність, як і всі суспільні відносини, є єдністю двох сторін – практичної діяльності людей (суспільне буття) і духовної діяльності (суспільна свідомість) то і політична культура

має відповідно дві грані. З одного боку – вона виступає як суспільно-політична діяльність, з іншого – як сукупність ідей, теорій, уявлень, тобто є політичною свідомістю, яка є необхідним моментом суспільно-історичної практики. Означені сторони політичної культури нерозривні за своїм походженням. Як політичні ідеї не можуть виникнути поза практикою, так і реальні суспільно-політичні відносини не можуть остаточно скластися і дозріти без політичної свідомості, ідеологічного обґрунтування. Однак, лише випробувані практикою на відповідність ментальності народу та на ефективність розв'язання важливих проблем елементи увійдуть до системи політичної культури. Не сформовані належним чином зміст та форма політичних ідеалів та системи політичних цінностей, їх слабке закріплення у політичних традиціях негативно впливають на цілісність політико-культурної системи взагалі.

Разом з тим, слід розрізнити ці дві сторони політичної культури. Практична сторона (політична практика) політичної культури виступає основою її ідеологічної форми. З ґносеологічної точки зору ідеологічні складові політичної культури відображають і практичну діяльність. Тому політичну культуру не можна зводити лише до ідеологічних форм. Вона являє собою процес перетворення знань у переконання та їх реалізацію у практичній політичній діяльності, через засвоєння політичними суб'єктами ідей, цінностей та політичних традицій [12, с.201].

Підсумовуючи зазначимо, що політична культура – явище поліструктурне, багаторівневе. Численні зв'язки політичної культури з різноманітними соціальними й політичними процесами визначають її будову й організацію. Структура політичної культури включає в себе культуру функціонування політичних інститутів, політичну свідомість та політичну поведінку. Отже – вона інтегрує в собі пізнавальні, нормативно-оцінюючі і практично-поведінкові елементи.

Література:

1. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
2. Almond G.-A. Comparative Political System // Journal of Politics.- Gainesville, 1956. – Vol. 18. – N. 3. – P.391-409.
3. Almond G.A., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963. – 562 p.
4. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований [Головаха Е.И., Панина Н.В., Пахомов Ю.Н. и др.] – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.

5. Давидович Д.Е., Жданов О.А. Сущность культуры. – Р.-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1979. – 264 с.
6. Бурлаций Ф.М., Галкин А.А. Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. – М.: Мысль, 1985. – 384 с.
7. Козлихин И.Д. Традиции, идеология и право в политической культуре // Вестник ЛГУ. – Серия 6 (История КПСС, научный коммунизм, философия, право). – Вып. 4. – 1989. – С.54-60.
8. Бабосов Е. Политическая культура советского человека // Вопросы теории в жизнь. Сборник статей. – М. Наука, 1987. – С.28-42 (183 с.).
9. Смелзер Н. Социология // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С.121-139.
10. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. – Новосибирск: Наука, 1991. – 442 с.
11. Роцин К.С. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня // Психологический журнал. – 1990. – № 5. – С.22-31.
12. Рудакевич О.М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: Монографія. – Тернопіль: ТНЕУ, вид-во «Економічна думка», 2010. – 455 с.

Шелестов А.Н. Теоретические подходы к осмыслению феномена политической культуры украинского общества.

Исследуются проблемы политической культуры как действенного инструмента его демократических преобразований.

Ключевые слова: политическая культура, политические ценности, политическое поведение.

Shelestov A.N. Theoretical approaches to understanding the phenomenon of political culture of the Ukrainian society.

The problems of political culture as an effective tool of democratic transformation is analyzed.

Keywords: political culture, political values and political behaviour.

УДК 339.92(016.1)

ІДЕОЛОГІЯ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Шандор Ф.Ф. ©

Кандидат соціологічних наук, доцент (м. Ужгород)

З огляду на наявні в сучасній науці методологічні підходи ідеологія розглядається як консолідуюча і мобілізаційна засада розвитку національної свідомості.

Ключові поняття: особистість, інтереси, культура, виховання, ідеологія, національна свідомість.

Жодна держава, цивілізоване суспільство або політична система не можуть обійтися без ідеології, оскільки саме ідеологія встановлює зв'язок між світоглядом і нормами поведінки людей, надає сенс змінам, що відбуваються в суспільстві, пояснює і виправдовує виникаючі суспільні реалії через співвідношення їх із загальнолюдськими цінностями.

Інша справа, що перефразовуючи відому рекламу, не усі ідеології однаково корисні. Як сказав політолог М. Головатий у статті «Бути господарями у власному будинку», існують ідеології розвалу та ідеології творення [1]. Хочеться вірити, що нашій інтелектуальній еліті вистачить мудрості створити таку ідеологію творення, яка б заклала фундамент могутньої і процвітаючої Української держави.

Інтерес до ідеологічного феномену має давню традицію. Ідеологічна «зброя», ідеологічна аргументація, ідеологічна фразеологія і риторика стають запорукою підтримки відповідного рейтингу того чи іншого суспільного устрою.

Активізація уваги до ідеології стає більш помітною в перехідні, переломні, кризові періоди розвитку суспільства, коли особливо актуалізується проблема соціального самовизначення, необхідність вибору моделі соціального майбутнього. Виявляється розуміння неминучості існування й розвитку ідеологій, закономірного зростання їх ролі як інтегрального складника суспільної свідомості.

Саме поняття «ідеологія», навколо якого зараз більше виникає суперечок, ніж коли-небудь, є багатозначним через те, що в ньому в концентрованій формі відображаються теоретичні сутички у галузі права, політики, філософії, моралі, мистецтва, міжнародних відносин. У науковому лексиконі існує не так багато понять, яким довелось упродовж свого

порівняно недовгого існування пережити стільки метаморфоз, як це трапилось з терміном «ідеологія».

Ідотепер однозначного ставлення до цього феномена суспільного життя не вироблено. Серед численних оцінок виділяються такі основні підходи:

1. Негативна оцінка ідеології як форми містифікації дійсності: «кристалізація хибної свідомості» (В. Парето); «добровільна містифікація» (К. Мангейм); «секуляризована релігія» (Д. Белл); «ерзац-релігія» (У. Матц); «невпізнана брехня» (Б.-А. Леві) тощо.

2. Оцінка ідеології як неминучого зла, ненаукової свідомості, якої, проте неможливо позбутися у практиці суспільного життя, оскільки «виснаження старої ідеології викликає потребу у новій» (Д. Белл); люди просто бояться ідеологічного вакууму, і тому за гаслом «жодної ідеології» кристяться насправді її певний різновид (Е. Лемберг).

3. Визнання позитивної ролі ідеології як необхідної духовної передумови соціально-політичної діяльності.

В Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, ставлення до ідеології зазнало суттєвих змін. Відразу після його розвалу воно було переважно негативним, оскільки тотальна ідеологізація суспільного життя епохи «розвиненого» соціалізму викликала у громадській свідомості ефект неприйняття, відторгнення цього явища взагалі. Поширеною була думка, що будь-яка ідеологія погана і слід позбутися цього феномена в усіх його проявах. Проте згодом стало очевидним, що боротьбу за звільнення від тоталітарної ідеології не слід поширювати на ідеологію взагалі. Трансформаційні процеси, що розпочиналися, вимагали глибокого ідеологічного забезпечення, теоретично обґрунтованих орієнтирів внутрішньої і зовнішньої політики, які, як виявилось, неможливо отримати із повсякденного досвіду.

Ідеологія впливає на всю сукупність соціальних відносин, що визначають глобальний розвиток сучасного людства. Вона є багатограним явищем, що вміщує сукупність соціальних поглядів й етичних настанов, системи цінностей і політичних орієнтацій.

Філософська спадщина, присвячена проблемам ідеології, здатна вразити своїм обсягом і широтою тем, що зачіпаються. За майже два століття наукової традиції осмислення цього явища виникла низка шкіл і напрямків, що відображають різноманітні підходи до розуміння природи, ролі й місця ідеології в житті суспільства. Найбільш відомі опінії належать К. Марксу, К. Мангейму, Т. Парсону, Р. Мертону, П. Бурдьє, Г. Маркузе, М. Горкгаймеру, Т. Адорно, К. Попперу, Ю. Габермасу, М. Фуко, Р. Барту, К. Гірцу, Л. Альтюссеру, О. Уледову, М. Яковлеву та ін. Але жодна з них не претендує на безумовне й універсальне знання стосовно ідеології. З відомих причин питання теорії ідеології в українській філософії почали

об'єктивно й ґрунтовно розроблятися лише наприкінці ХХ століття. Сьогодні вони також є предметом дослідження вітчизняних науковців, зокрема Л. Губерського, В. Андрущенка, М. Михальченка, В. Лісового, В. Заблоцького, П. Кравченка та ін.

Виявлення найбільш значних чинників методологічного, соціально-історичного, світоглядного характеру, які найдужче вплинули на розвиток теорії ідеології, стає дуже складним завданням, якщо не визначити той спектр тем, який переважно цікавить дослідників.

Із двох методологічних підходів – сутнісного (за темами) і концептуального (за науковими школами, напрямками) продуктивнішим нам видається перший, оскільки він дає змогу сконцентрувати увагу безпосередньо на окремих вузлових проблемах досліджуваного об'єкту (феномену ідеології). Тому, на нашу думку, доцільно спершу виокремити ці теми, через розгляд яких можна виявити найбільш значущі чинники методологічного, соціально-історичного, світоглядного характеру, які найбільше вплинули на розвиток теорії ідеології. Отже, ключовим питанням дослідження феномену ідеології є:

- природа й сутність ідеології (К. Маркс, Ф. Енгельс, представники Франкфуртської школи, «соціології знання», неопозитивності);
- характеристика соціальних функцій ідеології (Т. Парсонс, О. Лемберг, А. Гоулднер, Л. Альтюссер, К. Гірц, П. Бурдьє), зокрема, вивчення її ролі в індустріальному й тоталітарному суспільстві (Г. Маркізе, Т. Адорно, К. Ленк);
- причини, спрямованість і форми трансформації ідеології в історичній ретроспективі і в сучасному світі (Ю. Габермас, М. Фуко, Р. Барт й ін.)

У зв'язку із заідеологізованістю і моноідеологічністю комуністичного ладу в перші роки незалежності ідеологія піддалася певному науковому остракізму, ідеологічна проблематика часто «випадала» з поля наукових інтересів, а сам термін набував негативного відтінку. Дослідники якщо і зверталися до цієї проблеми, то переважно в ракурсі розгляду й аналізу тоталітарної ідеології. Нерідко цю проблему намагалися вирішити, не включаючи ідеологію до складу значимих інституціональних утворень або ж відводячи їй незначну роль.

Особливістю України є те, що вона розташована на перехресті цивілізації. Тому виникають труднощі з виробленням єдиної ідеологічної концепції, здатної об'єднати націю. Слід також враховувати, що Україна перебуває в перехідному періоді свого розвитку. Його особливості зумовлено, по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, що склалися в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних показників якості життя, спричинених насамперед

різким розривом колишніх збалансованих зв'язків; по-третє, не ефективним і надто довгим пошуком суспільних пріоритетів і стратегічних партнерів; нарешті глибокою інертністю суспільної психології людей, які звикли керуватися далеким від демократії та ринкових відносин цінностями [5].

Якщо коротко торкнутися історії розвитку української ідеологічної думки, то більшість дослідників вказують на три основні шляхи її розвитку.

Перший шлях – «малоросійська» ідея. Суть її полягає в тому, що Україна є частиною так званого «російського світу» (варіант: разом з Росією – «пост візантійського світу») йому відповідає проросійська орієнтація. На сьогодні в Україні її прибічниками є представники лівого і лівоцентристського спектру українського політикуму (КПУ, частково СПУ, СелПУ), УПЦ (московського патріархату), різного роду товариства «російської культури».

Конструкція історичного міфу. Росіяни і українці братти-слов'яни, що мають загальну віру, культуру, традиції. Київська Русь – колиска трьох братських народів. Після її розпаду українці і росіяни як частина єдиного цілого завжди прагнули до возз'єднання, чого і добилися в 1654 році в Переяславі. У 1991 році в наслідок підступів Заходу і заради власної еліти сталося знищення загальної батьківщини і штучний розподіл братських народів.

Культурно – лінгвістична парадигма. Двомовність, Акцентування на загальних рисах. Українська культура як локальний прояв загальноросійського.

Другий шлях – ідея незалежної України або «самостійницька» ідея. Умовно її можна розділити на два підвиди – ліберальну (ліберально – демократичну) і націократичну. Орієнтована на захід. Її прибічники – представники правоцентристського спектру української політики (ПРП, «Рухи», КУН, СНПУ), в деякою мірою центристи українського політичного спектру, греко – католики, різні неурядові організації.

Конструкції історичного міфу. Київська Русь – українська держава, спадкоємцем якої є Велике Князівство Литовське, яке в результаті Кревської і Люблінської унії оформилося разом з королівством Польським в Річ Посполиту. Війна Богдана Хмельницького між старою (магнати) і новою (козаки) українською шляхтою, що закінчилась катастрофою («Руїною»). Після цього – перманентна боротьба за незалежність (Виговський, Мазепа, Центральна Рада/Директорія, ОУН – УПА), що закінчилась в 1991 році проголошенням Акту про незалежність України.

Культурно – лінгвістична парадигма. Україна – європейська держава. Акцентування на пріоритетності української мови над російською, елементами європейської культури, відсутніх північно-східного сусіда (братства,

елементи Ренесансу, Реформація і контрреформація, Магдебурзьке право і т.п.).

Третій шлях – «імперська ідея». Умовно її можна розділити на проросійську і антиросійську. Суть її полягає в тому, що Київ висувається як альтернатива Москві відносно домінації на пост візантійському просторі. Основними прибічниками цієї ідеї на сьогодні відкрито себе проголошують УНА-УНСО, «Щит Батьківщини» (антиросійська лінія), різні право і ліворадикальні проросійські громадські організації (проросійська лінія), представники школи аріософії.

Конструкція історичного міфу. Україна – колыска арійської цивілізації, прабатьківщина аріїв. Кіммерійські, скіфські, сарматські державні утворення – українські держави. Україна – родоначальниця православ'я і візантійської цивілізації у східних слов'ян. Київ – «мати міст руських», духовний центр, а тому в умовах духовного занепаду слав'яновізантійської цивілізації приречений стати центром її відродження.

Культурно – лінгвістична парадигма. Україна – істинний центр пост візантійського світу, Heartland («Середина земля») Великого Євразійського простору. Пріоритет ланд патріотизму (патріотизм, що проявляється до землі/території) над фолькпатріотизмом (патріотизм по відношенню до народу). Глорифікація усіх, хто мислив Україну ширше, ніж «від Сяну до Дону» (князь Світослав, Безбородько, Капніст, Липа, Скоропадський). У лінгвістичному плані «проросіяни» акцентують увагу на церковнослов'янській мові, «антиросіяни» – на паралелях української мови і санскриту.

Українське суспільство за останніх півтора десятиріччя зазнало суттєвих змін. Зрушення у всіх сферах життя створили низку проблем, характерною особливістю яких постає невідповідність між новими вимогами життя, старими схемами діяльності і несформованість загальних орієнтирів і критеріїв для створення діяльних соціальних систем. Динаміка суспільного життя порушила раніше звичні і взаємовизначені поняття місця і функції, самореалізації і соціальної ролі людини. Це призводить до дезорієнтованості соціальної діяльності, до напруженості, конфліктності форм її протікання. Саме на цьому тлі актуалізують проблема формування ідеології як соціальної стратегії, яка б задавала цілі, смисли, горизонти життєдіяльності як людини так і суспільства в цілому.

Як відносно систематизована сукупність уявлень, поглядів, сутнісною рисою яких є функціональний зв'язок з інтересами і спрямуваннями соціальних груп, ідеологія є невід'ємним функціональним компонентом громадянського суспільства, однією з важливих несучих його конструкцій. Постаючи теоретичною формою обґрунтування та легітимізації суспільних цінностей, ідеологія з точки зору функціональної ролі в суспільстві – це суспільний інтегратор і координатор у вирі відцентровано спрямованої сві-

домості окремих соціальних груп. Подібно до того, як держава виступає інтегратором і координатором суспільного буття у вирі різноманітних інтересів і потреб окремих людей та соціальних груп, так і ідеологія є координатором та інтегратором у вирах свідомісного та світоглядного полів, що взаємодіють і взаємозалежать від потреб, інтересів та цінностей людського життя.

Наукове дослідження ідеології як феномену суспільного життя отримало свій розвиток в XIX – на початку XX століття. Класичним постає осмислення ідеології, здійсненне К. Марксом, В. Леніним, М. Мангеймом, Т. Адорно, Л. Альтюссером, А. Грамші та іншими вченими, які здійснили спробу розкрити сутність цього явища, систематизувати та структурувати ідеологічні компоненти.

Закладене в цей період протиставлення двох різних підходів до розуміння ідеології визначено наступні розбіжності в дослідженнях. В радянській науці відстоювалась можливість існування наукової ідеології і на цій підставі аналізувалися роль, значення, місце і соціальні функції марксистської ідеології на противагу «ілюзорності», «хибності» буржуазної. З кінця 70-х років XX – століття такими вченими Н. Біккенін, А. Уледов, М. Яковлев, Ж. Тощенко було створено узагальнюючі теоретичні праці, що розкривали сутність ідеології її основні функції і роль.

Український період вивчення ідеологічного процесу можна умовно поділити на два етапи: перший розпочався за радянських часів в 70-х роках XX століття і був представлений філософами що розглядали ідеологію як невід'ємну частину суспільної свідомості з їх істинними й помилковими переконаннями. Можемо констатувати, що українська філософська думка цього часу практично тотожно радянській філософії. Другий період хронологічно співпадає з існуванням незалежної Української держави й характеризується різноманіттям ідеологічних концепцій західного й східного зразка, їх поєднанням і спробою знайти щось непересічне й найбільш цінне для формування саме української державності.

Нова генерація філософів передусім поставила за мету осмислити й адаптувати до вітчизняних суспільних реалій безліч західних теоретичних концепцій стосовно ідеології та ідеологічного процесу. Сутність ознаки ідеології, окремі ідеологічні течії, їх історичний та цивілізований контекст докладно розкриті в працях В. Заблоцького, В. Лісового, В. Тарана та інших учених [2; 7; 12]. Новим актуальним напрямом дослідження стало вивчення ідеологічних впливів на «повсякденну свідомість», який започаткувала соціолог І. Попова [10].

У дослідженнях феномена ідеології актуалізується розгляд концептуалізації підходів до вивчення процесу виникнення і становлення ідеології, які структурно визначаються як атропоцентричні, соціоцентричні та куль-

турно-історичні вектори. Антропоцентризм вбачає витоки виникнення і розвитку ідеології у природі людини та еволюції міфологічного світогляду. Соціоцентризм переважним історичним полем виникнення ідеології виокремлює Новий час, оскільки саме тоді відбувалися найсуттєвіші зміни у соціальній структурі суспільства, його духовній та науковій сферах. Культурно-історичний зріз інтерпретації виникнення і ставлення явища характеризується особливим проявом ідеології у межах розвитку того чи іншого типу суспільства. Життєздатність ідеології в соціальному процесі конститується через розмежування і означає її одночасно як форми і атрибуту суспільної свідомості. Ідеологія як форма суспільної свідомості в процесі змін виступає формою організації духовного буття соціуму. Атрибутом суспільної свідомості ідеологія постає у якості ідеологічності, яка набуває соціального виміру через самоусвідомлення і ціле покладання.

Стосовно структури ідеології, то вона постає як єдність фундаментального і оперативного рівнів. Змістовна частина ідеології представлена внутрішньою динамікою раціонально-ірраціональних структурних елементів. Фундаментальний рівень ідеології тяжіє до раціоналізму, оскільки тут логіка домінує над спостереженням, роздуми – над практикою, принципи – над прецедентами, цілі – над засобами, і пізнання постає переважно як опосередковане. Оперативний рівень ідеології постає у своїй основі емпіричним, оскільки тут спостереження домінують над логікою, практика – над роздумами, прецеденти над роздумами, прецеденти над принципами, засоби є важливішим ніж цілі, а пізнання – більш безпосереднім.

Ідеологія як сукупність ідей, поглядів, принципів, цінностей, що відображають у більш – менш систематизованій формі відношення людей до оточуючої дійсності і взаємовідносини, які фіксують становище, роль і місце індивіда у суспільстві, визначає духовну владу людської спільності, виражає її інтереси, проектує майбутню модель суспільства, оптимальну для даної соціальної групи. Ідеологія формує особистість, спонукає її діяти, стимулює і спрямовує політичну поведінку, об'єднуючи при цьому дії суспільства і окремих індивідів. Саме від вектора суми ідеології кожної соціальної спільності залежать майбутнє будь-якої країни, її суспільний устрій, культура суспільства, політична поведінка людей.

Поняття «ідеологія» розкриває взаємозв'язок і специфіку багатьох процесів – економічного, політичного, правового, морального, естетичного та інших. Звідси конкретні форми ідеології – політичні, економічні, правові тощо [9, с.14-54].

Існуючи на різних рівнях, ідеологія в геополітичному плані відображає інтереси окремих країн (мікроідеологія) і інтереси провідних країн світу

(макроідеологія). В цьому контексті ідеологія визначається вже як неодмінний компонент суспільної свідомості, як ідейність – компонент свідомості особистісної. І поки в світі співіснують різноманітні суспільства, буде спостерігатися боротьба мікроідеологій за право виходу на макроідеологічний рівень [3, с.27].

Мікроідеологія – це щось подібне до захисного механізму нації, який дозволяє останній турбуватися насамперед про свої інтереси. Звідси випливає необхідність розробки механізмів керування нею – якщо нація не буде керувати своєю ідеологією, за неї це зроблять інші нації, але вже для забезпечення власних цілей. Особливо актуальним є формування власної ідеології для країн з перехідною економікою (Україна є саме такою країною), на які здійснюється потужний вплив більш розвинених країн.

Про це не замислювались в 90-ті роки, коли вплив марксистського – ленінської ідеології значно послабився. Однак природа не витримує порожнечі: коли пострадянське суспільство залишилося без офіційної ідеології, то суспільна свідомість почала заповнюватися ідеями катастрофізму: людей залякували екологічною, демографічною, сировинною, енергетичною та іншими кризами. Серед причин подібного явища дослідники називають як прагнення західних країн довести ідеологічну боротьбу до переможного кінця – знищення колишнього ідеологічного противника через підрич його морально – психологічного стану, так і економічні війни (витіснення конкурентів фірм, корпорацій із ринків збуту товарів).

Щоб не було закладено в основі даних дій, що проводяться через засоби масової інформації і комунікації, результати запровадження ідеології катастрофізму наявні: сучасний стан українського суспільства характеризує занепад виробництва, безробіття, низька тривалість життя, падіння народжуваності, високий рівень злочинності, перехід людини корпоративної до людини економічної, зорієнтованої на досягнення власного успіху будь – якими засобами. Зрозуміло, що Україна повинна відмовитись від подібного згубного шляху пасивного сприйняття чужих ідеологічних впливів, що ведуть до виродження українців. Не останню роль у справі самовідновлення нації повинна зіграти ідеологія, сформована українським народом самостійно, спираючись на свою історію, традиції, аналіз прорахунків радянської ідеології. Власне національна за походження м ідеологія висуває принцип самоцінності – «тільки ми самі можемо допомогти собі». Звичайно, повністю виключити сторонній вплив неможливо, але потрібно намагатися його послабити чи використовувати власних інтересах.

Ідеологія, яка має об'єднати український народ, покликана зумовити політичний, економічний, культурний розвиток держави, а відтак і громадян цієї держави – як усіх разом, так і кожного окремо. Випрацьована суспільством, вона майбутньому сприятиме творити спосіб життя людей

даної держави (як, наприклад, в розвинутих західних країнах) або ж, навпаки, придушує все жтєвонеобхідне і сприяє утвердженню жорстокого диктату (приклади відомі). Отже, при творенні державницької ідеології (а на цій стадії Україна застигла і перебуває майже без руху) слід бути особливо далекоглядним і передбачливим, прогнозуючи події, які зумовить майбутня ідеологія [3].

З прискоренням темпів суспільного розвитку принципово важливо знати, що чекає нас не тільки в найближчому, але і у віддаленому і недалекому майбутньому. Відповідь на це питання і дає ідеологія.

Вся історія розвитку суспільства свідчить про те, що ідеї лише тоді завойовують маси, коли вони пов'язані із життєво важливими інтересами людей та виходять з них. Оскільки ідеологічні системи неоднорідні, то і реалізація прогностичної функції (як і інших) залежить насамперед від характеру і змісту інтересів, що відображаються даною ідеологією.

Кожна соціальна спільнота «очікує» те чи інше майбутнє в залежності від свого становища, своєї ролі в суспільстві. Стратегічне завдання ідеології, таким чином, полягає в тому, щоб «озброїти» соціальну групу теоретичним усвідомленням своїх пріоритетних цілей і завдань, що виходять за межі повсякденних уявлень. Ідеологія тому і виступає своєрідним інструментом соціального орієнтування і прогнозування, а сконструйована в її рамках модель перспектив розвитку – методологічною основою пізнання майбутніх суспільних явищ [3, с.30-31].

Ключову роль у переосмисленні ролі ідеології в житті суспільства й особи відігравали праці про «деідеологізація» та «реідеологізація» суспільства Д.Бела, К.Поппера, Р.Арона, Е.Тоффлера, З.Бжезинського, Д.Білячи, О.Лемберта, Р.Нейсбітта та інших західних учених другої половини ХХ ст. В роботах даних вчених починає домінувати ідея про можливість побудови «безконфліктного» суспільства, при якому суспільна згода скасовує саму необхідність в будь – яких ідеологічних системах. У них відповідні проблеми розглядалися як засіб проти експансії марксистсько – радянської ідеології, носії якої прагнули переконати весь світ у перспективі соціалістичного вибору як нібито справедливого та єдино правильного, а також як спроба певних соціальних груп утвердити нову ідеологічну парадигму, що відповідала б реаліям західного способу життя та модернізованим цінностям [6, с.162].

В умовах поглиблення «холодної війни», коли ідеологічне протистояння країн соціалістичного табору та Заходу розгорталось не на користь останнього, постала проблема «деідеологізації» суспільства та сформувався відповідна теорія, фундатором якої став американський соціолог Даніель Белл. У своїй праці «Кінець ідеології», яка побачила світ у 1960р., він проголосив тезу про те, що політичні ідеології, призначенням яких є

мобілізація суспільних груп заради суспільних змін і які апелюють до мегацінностей, втрачають своє значення в постіндустріальному суспільстві. За Беллом, із закінченням ідеологічної ери настає час неідеологічної соціології – неупередженого дослідження суспільства, а наукова соціологія не має та не повинна мати нічого спільного з ідеологією. Таким чином спростовувалося принципове положення марксистської соціології про нерозривність соціології, політики й ідеології [11].

Окрім того, в Д.Белла, К. Поппера, Р. Арона «кінець ідеології» розглядався як один з аспектів боротьби класових інтересів, політичних амбіцій, непомірних егоїстичних бажань.

За умов становлення постіндустріального суспільства в 1970-1980-х рр. на зміну концепції деідеологізації приходять концепції реідеологізації. Реідеологізація розумілася та розуміється й досі як процес відродження ідеології, оновлена віра в ідеологію, посилення її ролі в сучасному світі. Провідні теоретики (Р. Арон, Д. Білячі, О. Лемберг, Р. Нейсбітт та ін..) оголосили на початку 1970-х рр., що в сучасному світі відбувається бурхливе відновлення духу, виявлені та залучені світоглядні ресурси, що дотепер дрімали, зміцнюється втрачена в минулі десятиліття віра в мобілізаційну силу ідеології капіталізму. Пізніше реідеологізація трактувалася як масове залучення широких верств населення до ідеалів і цінностей сучасного суспільства [13]. Результатом відповідної роботи виступило обґрунтування ідеології як невід'ємного елементу в організації суспільного життя, що виконує ряд важливих соціальних функцій. Ця позиція розкривається в дослідженнях А. Вінера, О. Лемберга, Г. Маркузе, Дж. Лоджа, а також у працях Р.Арона, Д.Белла, погляди яких зазнали змін.

Сучасні соціальні трансформації, що дозволяють констатувати появу нових специфічних особливостей ідеологічного процесу, пов'язаних із маніпулюванням та активізацією ідеологічної міфотворчості, відображені у працях Т. Євгенєвої, Л. Зубрицької, С. Кара-Мурзи, А. Кольєва, І. Кравченка, Я. Любивога, М. Маклюєна, В. Міщенко, А. Тузикова, Г. Шиллера.

Процес реідеологізації став синонімом відродження аксіологічного (ціннісного) підходу до соціальних взаємодій, а одночасна увага реідеологізації до людських ціннісних орієнтацій підсилила міфологічні компоненти ідеології. Як наслідок у процесі реідеологізації сформувалося дві тенденції. Одна, неоконсервативна версія, пов'язана з посиленням ідеологічного компонента національно-культурної інтеграції; у цьому разі ідеологія надає змісту традицій, а традиція освячує ідеологію. Інша, ліберальна, версія ставить завданням формування нової «глобальної ідеології» як основи планетарської єдності.

У зв'язку з реідеологізаторською тенденцією в західній літературі обговорювалися питання про те, що справді мали на увазі Р. Арон, З. Бжежинський, Д. Белл, С. Липсет, Е. Шилз та ін., коли говорили про «кінець ідеології». З'ясувалося: йшлося не взагалі про кінець ідеологій, про кінець у певному смислі: вичерпували свій вік ідеології, що втілювалися в репресивні соціальні практики [8, с.10-13].

Навіть популярні наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття концепції кінця історії Ф.Фукуями та зіткнення цивілізації С. Хантінгтона певною мірою продовжують традиції деідеологізації та реідеологізації. Зокрема Френсіс Фукуяма у праці «Кінець історії» стверджує, що прийде кінець історії, якщо у світі восторжествує моно ідеологія. Оскільки інших ідеологій не існує, крім ліберальної, значить немає боротьби, немає руху й історія прийшла до кінцевої стадії[14]. Саме це і є фактичними визнаннями ролі ідеології як однієї з головних рушійних сил історії.

Література:

1. Головатый Н. Быть хозяевами в собственном доме // Персонал, 2001. №1. С.12.
2. Заблоцькій В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк: Янтра, 2001. 368 с.
3. Зелінський М.Ю. Особливості прогностичної функції ідеології // Вісник Житомирського державного технологічного університету, 2008. №3. Серія «Філософські науки».
4. Зелінський М.Ю. Прогностична функція ідеології // філософські проблеми гуманітарних наук, 2005. № 4-5. С.27-33.
5. Корнієнко В. Ідеал – ідеологія: тандем чи патологія в суспільстві? / В. Корнієнко// Наукові записки НУКМА: Політичні науки. – 2000. – Т.18 – С.55-61.
6. Культура. Ідеологія. Особистість: Методологія – світогляд. аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – к.: Знання України, 2002.
7. Лісовий В. Культура. Ідеологія. Особистість.- Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 456 с.
8. Маккев С. Кому необхідна ідеологія? / С.Макеев / Грани. – 1999. – 1(3) – С.10-13.
9. Михальченко М.І. Политическая идеология как форма общественного сознания. К., 1981.
10. Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются, исчезают. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. 219 с.
11. Семиноженко В. Украина наравне с мировыми лидерами: «воздушный замок» или достижимая цель? // Ойкумена. Альманах

сравнительных исследований политических институтов, социально – экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа. – Вып. 4. – 2006. – С.7-12.

12. Таран В.О. Идеології перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). Монографія. -Запоріжжя: ЗЮІ, МВС України, 2000. 316 с.

13. Философский энциклопедический словарь / Ред. – сост. Е.Ф. Губский и др. – М.: Инфра – М, 2003. – 576 с.

14. Фукуяма Ф. Конец истории / Ф.Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-148.

Шандор Ф.Ф. Идеология как основа развития национального сознания.

Учитывая имеющиеся в современной науке методологические подходы, идеология рассматривается как консолидирующее и мобилизационное начало развитию национального сознания.

Ключевые слова: личность, интересы, культура, воспитание, идеология, национальное сознание.

Shandor F.F. Ideology as a basis of development of national consciousness.

Given the available methodological approaches in modern science, ideology is considered as a consolidating and mobilization fundamental of development of national consciousness.

Keywords: personality, interests, culture, upbringing, ideology, national consciousness.

УДК 32.019

МЕНТАЛЬНА ПРИРОДА СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Денисюк С. Г.[©]

Докторант кафедри політичних наук НПУ ім. М.П. Драгоманова

Розглядається ментальність як основа взаємодії між суб'єктами і об'єктами політики. Аналізуються роль менталітету, темпоритму і архетипів у сприйнятті громадянами політико-комунікаційних технологій, політично важливої інформації.

Ключові слова: ментальність, політична комунікація, політичні технології, темпоритм, архетип, маніпуляція.

Процес суб'єкт-об'єктної взаємодії в процесі політичної комунікації містить різні аспекти: психологічний, політологічний, економічний тощо. Цікавим є те, що деякі елементи в основі цієї взаємодії є стійкими і домінуючими, порівняно з іншими. Так, через економічні зміни передбачається, що повинні змінюватись і взаємини в суспільстві, але досить часто політична комунікація залишається стабільною. Таким стійким елементом є ментальність, яка визначає особливості політичної комунікації. Тому актуальним є аналіз ментальності в якості основи взаємодії між учасниками комунікації, сприйняття політично значущої інформації.

На сьогоднішній день існує досить багато наукових праць, в яких розглядаються канали і засоби комунікації, політико-комунікаційні технології тощо. Класичними є праці Б. Барельсона, Г. Блумера, Ю. Буданцева, Н. Вінера, М. Коттре, Г. Лассуелла, П. Лазарсфельда, У. Ліппмана, Н. Лумана, Г. Маклюєна, Л. Пайя, Т. Парсонса, К. Сайне, У. Уівера, Р.-Ж. Шварценберга, К. Шеннона, Ю. Хабермаса та ін..

Серед вітчизняних науковців варто відзначити праці В. Андрушенка, В. Беха, О. Бабкіної, В. Бебика, І. Варзара, М. Головатого, О. Гриценка, С. Демченка, М. Карашука, В. Ковалевського, А. Костирєва, В. Корнієнка, Г. Почепцова, С. Телешуна, Ю. Шайгородського, М. Шульги та інших.

Наукові розвідки щодо ментальності є досить різноплановим і здійснюються в рамках різних наук (психології, політології, філософії, культурології тощо). Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що багато авторів у своїх дослідженнях розкривають сутність феномену «ментальність» крізь призму таких понять, як національна ментальність, національний характер, «душа народу» [1] тощо. Свої праці їм присвятили українські дослідники: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, О. Кульчицький, Г. Смітюх, В.

Стрілецький, Д. Чижевський, намагаючись виявити основні риси, які характеризують українську ментальність та знайти засоби для її аналізу. Питання екзистенційно-індивідуалістичних рис ментальності українців досить широко досліджується в працях сучасних українських дослідників: Т. Воропаєвої, І. Грабовської, П. Кононенка, І. Кресіної, С. Кримського, М. Михальченка.

При досить інтенсивному вивченні складових процесу політичної комунікації, недостатньо уваги приділяється механізмам і основам сприйняття політичної інформації, зокрема, ментальній природі цих механізмів, яка детермінує участь людей у політико-комунікаційних процесах. Тому, виходячи із практичної і теоретичної актуальності зазначеної теми, метою статті є аналіз ментальності як основи взаємодії в процесі політичної комунікації.

Так, під ментальністю ми розуміємо одну з визначальних характеристик сучасного мислення, що пояснює особливості аксіологічного сприйняття українців. Вона є способом самовиявлення суспільства через етнокультурні тенденції розвитку, що ґрунтується на поєднанні раціональних та ірраціональних ознак, цим самим, знаходячи між ними закономірну узгодженість.

В процесі сприйняття політично важливої інформації людиною феномен ментальності з'являється як на колективному рівні через систему норм, цінностей, суспільні настрої, характер людських взаємин, так і на індивідуальному рівні – через специфічні способи сприйняття дійсності та характерні особливості способу мислення. Про ментальність йдеться, коли мається на увазі, що представники певного суспільства, мають певну спільність у своїх світоглядах та у поведінці [2, с. 110].

Слушно зазначає І. Грабовська, що поняття «mentality» не можна адекватно перекласти на інші мови. Це і «умонастрій», і «мислительні настанови», і «колективні уявлення», «психологія» і «склад розуму» [3, с. 61]. Одне з найкращих, на нашу думку, визначень поняття таке: «ментальність» (від лат. mens (mentis) спосіб мислення, склад душі») є характеристикою сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів, що уособлюються певними соціокультурними феноменами [4, с. 369-370].

В нашій статті під менталітетом ми маємо на увазі комплекс всіх елементів душі народу, як психічної подібності людей, що породжує об'єктивний «автоматизм» інтелектуального і духовного життя, що позначається на політичній комунікації, зокрема, сприйнятті інформації. Слід зазначити, що кожна етнокультура має свій власний, так званий, «ментальний інструментарій» – мову, міфи, вірування, звичаї, мистецтво, мораль [5], що багато в чому й визначає специфіку політичної комунікації. Так, менталь-

ність є сукупністю образів, уявлень і установок, інтегрованих в цілісну систему світобачення, що цементує єдність культурної традиції етносу, яка визначає своєрідні «правила комунікації», які зумовлюють активність і найбільш доцільний в певних соціальних, історичних, політичних умовах тип взаємодії в політико-комунікаційному просторі.

Сьогодні в умовах високої інформатизації суспільства, значної кількості населення і високої його зайнятості практично немає безпосередніх контактів громадян із політиками або їхніми представниками. Ці контакти опосередковані ЗМІ, зокрема, рекламою, політичними диспутами на телебаченні, сайтами в Інтернеті тощо. Тобто, можна констатувати, що політична комунікація стала високотехнологізованою, базується, опосередковується і визначається сучасними технологіями. Простір політичної комунікації, сам по собі, став технологією, тобто існує паралельно реальна і віртуальна комунікація (віртуальна політична комунікація поступово витісняє реальну). Цей простір формують фахівці, а об'єкт політичної комунікації – населення – не готове до критичного сприйняття політичної дійсності і певних технологій, тому засвоює сформовану інформацію досить часто несвідомо.

В цьому процесі політтехнологи повинні враховувати особливості політичної культури і свідомості, менталітет народу, темпоритм тощо. Менталітет є потужним трансформуючим фактором політичної комунікації, надзвичайно важливим і дієвим, і, в той же час, малопомітним, оскільки імпульси, які ним транслуються етносу чи окремій людині, йдуть з глибини історії і навіть майбутнього. Це не дивно, оскільки згадані імпульси генеруються архетипами нації, які належать «тонкому світу», що характеризується для нас поки що не вивченими просторо-часовими харак-теристиками.

Врахування цих особливостей і, відповідно, правильно побудовані політико-комунікаційні технології дають змогу політику справити бажаний вплив на електорат. Тому, моделюючи й реалізуючи політтехнологічні проекти, слід вивчити, якою є країна (полінаціональною чи мононаціональною), щоб вірно врахувати особливості менталітету кожної нації, що прожи-ває на певній території. Також важливо дослідити ознаки, що характеризують найважливіші для досягнення політичного результату національні групи; які національні цінності культивуються, а які проблематично сприймаються в суспільстві; якими є національні відносини, національне життя в країні та як впливають вони на політичну поведінку індивідів і спільнот тощо. Так, згадки росіян про велике імперське минуле багатьма українцями сприй-маються як політична нетактовність, імперський рецидив. Ще один приклад: враховуючи, що рисами ментальності українців є бажання залишитись осторонь розв'язання складних сус-

пільних проблем, індивідуалізм і певна наївність, то дієвою іміджевою стратегією для політика є підтримка образу «царя-батюшки», який наведе порядок в суспільстві.

На процес політичної комунікації впливає багатівіковий тиск на українську еліту, її скероване знищення в періоди розбрату та бездержавності, що сприяли деякому консерватизму українського менталітету, як захисту здобутих національних цінностей від зовнішніх впливів, і, в той же час, постійно відновлювали нездоровий скепсис населення стосовно власної еліти, як продажного та аморального прошарку суспільства («ну робіть, робіть, а ми вас всіх знаємо»). Така позиція громадян закріплює існуючий стан речей і гальмує процес демократизації взаємин.

Також важливу роль відіграють певні риси менталітету у поєднанні із темпоритомом життя суспільства. Так, у країнах, де цей показник високий, значно швидше можна сформувати і поліпшити рейтинг політика, а там, де він розмірний – для цього потрібно багато часу. Наприклад, в Таджикистані велике значення має усна традиція тому, що там багато людей не освічених. В результаті, доцільно політичну рекламу (біл-борди, плакати, лозунги тощо) не обтяжувати словами. В азійських країнах темпорит повільніший, п'ятнадцяти секундні рекламні кліпи не сприймаються, і їх варто робити тривалістю не менше сорока п'яти секунд, щоб виборці встигли налаштуватися і зрозуміти зміст [6]. Отже, для одних місцевостей готують короткотривалі й динамічні інформаційно-агітаційні відеоматеріали (країни Заходу), для інших – триваліші й спокійніші (країни Азії).

Досліджуючи особливості процесу взаємодії між учасниками політичної комунікації в українському суспільстві, слід проаналізувати роль найсуттєвіших рис ментальності: кордоцентризму, чуттєвості, антеїзму, інтуїтивного сприйняття сутності складних суспільно-політичних явищ, мрійливості, індивідуалізму, волелюбності та ін.. На ці риси накладаються маргінальні, двоїсті компоненти національного менталітету, обумовлені всесвітньо-історичною місією українського етносу, як Матері-Берегині європейської цивілізації, що простягла свої захищаючі руки між Заходом та Сходом. Цим компонентам притаманні поєднання індивідуалізму, характерного для західної ментальної орієнтації, і східної вразливості, колективізму, бурхливої реакції на соціальну несправедливість, частково змішаної з наївною вірою в сильного правителя.

Таке наївне ставлення громадян до політичних діячів підтримується й зазначеною вище рисою – кордоцентризмом (від латин. «cordis» – «серце», «centrum» – «центр кола»; «серце як єдність та цілісність людини»), автором цього терміну вважається О. Кульчицький [7, с. 8]. В цьому випадку мається на увазі, що людина приймає рішення в політичній кому-

нікації не раціонально, а емоційно, образно кажучи, серцем, інтуїтивно і, певною мірою, наївно.

Але поряд з позитивними рисами ментальності, через специфіку радянського минулого, сформувались й такі негативні риси, як безвідповідальність та безініціативність, які, поєднуючись із певною повільністю, обережністю та інертністю, гальмують процес розвитку демократичної політичної комунікації. Так, на думку О. Стражного, українець не любить ризикувати, живе за принципом «якось воно буде», довго зважає «за» і «проти», довго радиться і приймає рішення половинчasti [8].

Проте варто зауважити, що є всі підстави говорити не тільки про особливості українського менталітету в цілому, але й про його відмінності в різних регіонах України, що визначатиме і використання відповідних технологій. Так, для жителів Західної України більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності. Відповідно, на Західній Україні політична комунікація вдало реалізується через технології, що містять національну символіку, ідеологію (політик повинен бути у вишиванці, демонструвати міцність своєї родини, релігійність, повагу до національних традицій, наприклад, В. Ющенко).

Що стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то, як відомо, для них головним було не національне, а соціальне визволення. Тому провідними рисами менталітету в цих регіонах стали колективізм, поєднаний з анархізмом, звичка до кропіткої праці, яка має обов'язково дати покращення матеріального становища. Ставка у технологіях робиться на матеріальну зацікавленість громадян (виборець розглядає політика через призму конкретної матеріальної вигоди для себе), відповідно, в обіцянках політичних діячів звучать шляхи покращення добробуту, підвищення рівня життя, що сприяє зростанню кількості популістських заяв і політиків-популістів (наприклад, Ю. Тимошенко). Також цікавою була технологія Партії регіонів в 2004 р. – «Від дверей – до дверей», що передбачала укладання угоди між громадою певного населеного пункту і В. Януковичем щодо вирішення актуальних матеріальних проблем (газопостачання, водогону, будівництва доріг тощо). В разі своєї перемоги політик обіцяв виконати умови договору в зазначений строк.

В підготовці політичних технологій фахівцям важливо враховувати архетипи народу, з метою формування образів героїв, антигероїв, референтних осіб. Свого часу, наприклад, консультанти намагалися переформатувати імідж Ю. Тимошенко, маючи на меті сформувати асоціацію із княгинею Ольгою, Жанною Д'Арк, Богоматір'ю. Важко заперечити втручання в роботу архетипу «Україна» впливу, так званого «радянського

архетипу», який спотворив національний генетичний код. Основними рисами радянського менталітету є: відсутність волі до покращення долі власними силами («рідна партія за все подбає»), показна працелюбність (аби керівництво нас помітило, а робота якось зробиться»), амбіційність («знай наших»), патерналізм («він за це гроші отримує, тому хай подбає за всіх нас»), безпорадність («все одно хтось прийде та зробить, а моє діло маленьке»).

Певним чином, українці мають консервативні настрої, не довіряючи змінам, прагнуть не знайти щось нове, а зберегти вже створене. Це дозволяє зробити висновок, що такі риси дещо заважають економічному успіху. Якщо можна поділяти мислення на класику, романтизм, готику, бароко, авангард, то в українців однозначно мислення барокове, тобто з якоюсь специфічною вигадливістю [8].

Цікавими для нашого дослідження є результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в жовтні 2011 р. щодо рейтингів провідних політиків. Так, найбільшу підтримку громадян України мають Ю. Тимошенко, А. Яценюк та В. Кличко. Президент України В. Янукович – на четвертому місці. Порівняно з травнем 2011 р., статистично значуще зросла частка респондентів, які повністю підтримують діяльність Ю. Тимошенко [9], не дивлячись на звинувачення в економічних злочинах і отримання за це вироку суду. На наш погляд, така позиція громадян обумовлена особливостями менталітету (кордоцентризм у поєднанні з бурхливою реакцією на соціальну несправедливість і наївністю), через це вони сприймають Ю. Тимошенко як мученицю, не справедливо засуджену, співчувають їй, готові підтримати.

В українців менше розвинуті домінування, харизматичність, прагнення до завоювання, але, з іншого боку, притаманне прагнення до розв'язання конфліктів мирним шляхом. Яскравим прикладом такого прояву можуть слугувати Помаранчеві події 2004 р. в Україні. Водночас, потрібно зазначити, що такі риси виступають певною перешкодою, оскільки не дають змоги надати розвитку країні бажаної динаміки та ініціювати широке впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних та інформаційних технологій.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства менталітет продовжує відігравати важливу роль, як «вмонтованого в соціум» регулятора економічних, політичних та культурних комунікацій. Саме завдяки особливостям українського менталітету (певному консерватизму, уповільненості, зваженості) в Україні не відбулося соціальних вибухів в періоди «помаранчевої революції» кінця 2004 р., політичної кризи початку 2006 р., запровадження не популярних реформ 2011 р. тощо. В той же час потрібно зазначити, що ці риси є серйозною перешкодою на шляху реформування нашого сус-

пільства, оскільки вони не дають змоги надати розвитку країні бажаної динаміки та ініціювати прорив на фронті впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних та інформаційних технологій.

Сьогодні в умовах глобалізаційного впливу ментальність українців поступово змінюється, відбувається певний «розрив єдності» між особистістю і середовищем, що проявляється в процесах втрачання почуття ідентичності, посилення нерівномірності розвитку національних спільнот. Відповідно, політико-комунікаційні технології повинні також змінитися. Бажано, щоб вони були спрямовані не на маніпуляції суспільством, а на консолідацію населення навколо певної ідеї, що значно прискорить розвиток суспільно-політичних процесів та виведуть їх на рівень виконання Україною своєї всесвітньо-історичної місії.

Отже, ментальність українців містить риси як західних, так і східних суспільств, має регіональну специфіку, повільно змінюється під впливом суспільно-політичної ситуації, інформатизації суспільства, глобалізації. Ментальність українців (емоційність, індивідуалізм, безініціативність) визначає вибір відповідних політико-комунікаційних технологій і спрямована на підтримку існуючих взаємин в політичній комунікації. Гармонізація комунікації можлива за умов певної зміни ментальних настанов, пошуку об'єднаної національної ідеї для жителів різних регіонів України. З накопиченням історичного досвіду, з соціокультурними трансформаціями актуалізуються і з'являються якісно нові позитивні риси ментальності, способи мислення, поведінкові стереотипи.

Втім питання ментальної природи політичної комунікації не вичерпується розглянутими в статті технологічними аспектами взаємодії громадян і владної еліти. Перспективним напрямком подальшого розвитку теми нами бачиться дослідження впливу інформаційного обміну, глобалізаційних процесів, освіти на сприйняття електоратом політичних технологій і аналіз шляхів зменшення маніпуляцій в процесі політичної комунікації з боку суб'єктів політики.

Література:

1. Воропаєва Т.С. Українці та росіяни в контексті ментальних ідентифікаційних характеристик / Т.С. Воропаєва // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – № 12(199). – Т.2, Ч. 1, 2010. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlush/Sots/2010_12_2/15.pdf.
2. Попович М.В. Проблеми теорії ментальності / М.В. Попович, І.В. Кисляковська, Н.Б. Вяткіна та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.

3. Грабовська І. Проблеми засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 15. – С. 58-70.
4. Кримський С. Ментальність / С. Кримський, В. Заблоцький // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 743 с.
5. Воропаєва Т.С. Українці та росіяни в контексті ментальних ідентифікаційних характеристик / Т.С. Воропаєва // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – № 12 (199). – Т. 2, Ч. I, 2010. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlush/Sots/2010_12_2/15.pdf.
6. Минченко Е.Н. Универсальные избирательные технологии и страновая специфика: опыт российских политических консультантов / Минченко Е.Н., Студеникин Н.В. – М.: Русская панорама, 2004. – 80 с.
7. Гнатюк Я.С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій: Монографія / Гнатюк Я.С. – Івано-Франківськ: Симфонія фор-те, 2010. – 184 с.
8. Стражний О. Українська ментальність як чинник успіху / О. Стражний // Персонал. – 2009. – № 2(304). – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/304/4300.html>.
9. Тимошенко – знову лідер симпатій українців // Українська правда. – 18.10.2011. – Режим доступу: <http://forum.pravda.com.ua/read.php?2,21129026>.

Денисюк С.Г. Ментальная природа современной политической коммуникации.

Рассматривается ментальность как основа взаимодействия между субъектами и объектами политики. Анализируются роль менталитета, темпоритма и архетипов в восприятии гражданами политико-коммуникативных технологий, политически важной информации.

Ключевые слова: ментальность, политическая коммуникация, политические технологии, темпоритм, архетип, манипуляция.

Denisyuk S. G. Mental nature of modern political communication.

Mentality is considered as a basis for interaction between the subjects and objects of policy. The article analyses the role of mentality, temporhythm and archetypes in the perception of citizens of political and communicative technologies and politically important information.

Keywords: mentality, political communication, political culture, political technologies, temporhythm, archetype, manipulation.

УДК 32.351:303

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Тарасенко В. А. ©

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

Проаналізовано внутрішньополітичні орієнтації сучасних студентів, зроблено спробу віднайти найбільш оптимальні шляхи поліпшення культурного і патріотичного виховання студентів.

Ключові слова: молодь, студенти, патріотичне виховання, політична орієнтація, виховання.

Ставлення студентства до питання щодо ситуації в країні та рівень довіри до суспільних і політичних інституцій відзначається різноманітністю. За даними дослідження Центру досліджень проблем громадянського суспільства «Студентство України: політичні пріоритети після Майдану», у жовтні 2008 року покращення ситуації в країні відчували лише приблизно 4% студентів, а от 56% відзначили тенденцію до погіршення, що, мабуть, пояснюється розгортанням у країні економічної кризи. 21% опитаних схильні вважати, що ситуація лишилася такою ж, як і рік тому. Не змогли відповісти на поставлене запитання 19%.

Відчуття погіршення власного економічного становища значною мірою вплинуло на особливості сприймання студентською молоддю діяльності органів влади, а також на її електоральні орієнтації. Найбільшим рівнем довіри в середовищі студентської молоді у 2008 р. користувалися церква й телебачення – їм довіряли чи, скоріше довіряли відповідно 49,0% та 46,1% опитаних. Це в цілому відповідало загальноукраїнським тенденціям.

Найменше українські студенти схильні були довіряти політичним партіям і Верховній Раді України – їм довіряли чи, скоріше довіряли лише 10% та 10,6% опитаних. Саме ці інституції мали найвищі показники недовіри серед студентів, адже їм не довіряли чи, скоріше не довіряли 74,6% та 71,6%. У середині 2009 р. високим був рівень недовіри до Президента України В. Ющенко – 69,4%, у той час як довіряли чи, скоріше довіряли йому лише 13,4% опитаних студентів. Не набагато кращі показники мали Кабінет Міністрів України й Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, котрим не довіряли чи, скоріше не довіряють відповідно 68,9% та 62,9% опитаних студентів. У той же час рівень довіри до них складав лише 13,2% та 20,9%.

Надзвичайно високим був також рівень недовіри до міліції та НБУ – їм не довіряли чи, скоріше не довіряли 61,8% та 61,1% студентів. Майже всі перераховані владні інституції мали рівень недовіри серед студентства більший, ніж 50%. Для порівняння: в європейських країнах розвиненої демократії рівень довіри громадян до владних структур, офіційних осіб, як правило, перевищує 50% [1, с.131]. Студентська молодь не надавала переваги окремій партії (партіям) на противагу іншим віковим групам (скажімо, тенденція людей похилого віку до підтримки Комуністичної партії України). Це може означати відсутність у політикумі «молодіжної» партії, у яку студентство могло б і бажало інвестувати свій електоральний інтерес. На це вказувало і наявність 26% опитаних студентів, які не проголосували за жодну з партій.

Результати різних соціологічних досліджень свідчать про те, що студенти на перший план висувають політичні вимоги, розв'язання соціально-економічних проблем населення, збільшення зарплат і стипендій, зниження соціальної нерівності, створення додаткових умов для самореалізації, невтручання держави у приватне життя молоді тощо. Незважаючи на ліберальні та соціальні запити й політичні орієнтири, студентство переконане, що є необхідність у зміцненні вертикалі влади і посиленні ролі владних органів.

Однак у питаннях ідеології українські студенти (власне, як і переважна частина населення країни) орієнтуються недостатньо. Ця суперечність зумовлюється досить низьким рівнем політичної грамотності, розмитістю ідеологічних платформ більшості політичних партій та блоків, а також домінуванням у мотивації виборця соціально-економічних аспектів над ідеологічними.

Але особливістю суспільно-політичного розвитку України на сучасному етапі є відродження й творення власної державності, що вимагає значно вищої, ніж звичайно, політичної активності всіх громадян. Політична свідомість формується внаслідок цілеспрямованого виховання й навчання, отримання певних знань, норм, вимог, запитів та ідеалів. З іншого боку, це результат соціально-політичних умов, що відображає особливості стану студентства в цих умовах і реальні політичні відносини в суспільстві, які часто набувають спонтанного й досить суперечливого характеру. Високий рівень недовіри до державних інституцій обумовлює негативне ставлення молоді до політичної діяльності взагалі.

Вплив усіх зазначених факторів призводить до того, що політична свідомість української молоді та студентства зокрема є переважно фрагментарною і суперечливою.

Серед багатьох цінностей, за допомогою яких виробляються відповідні життєві орієнтації молоді, велике значення мають національні. Саме

тому одним з головних пріоритетів та органічною складовою освіти згідно з Доктриною є національне виховання, яке спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури [2, с.27].

Для студентської молоді розуміння національної ідеї пов'язано, як правило, з поняттям «міжнародний імідж України», і тому корелюється, у першу чергу, з рівнем довіри до держави, і до окремих її інституцій. При цьому рівень патріотичної самосвідомості може біти достатньо низький. Під патріотичною самосвідомістю молоді розуміється своєрідний чуттєво-вольовий стан особистості, що при самореалізації за індивідуальними і колективними принципах, продовжує у сфері соціокультурної діяльності суспільства та держави ті матеріальні і духовні процеси, що не тільки забезпечують її власну самореалізацію, але і зміцнюють політичний устрій, економічний лад, соціальну і культурну цілісність народу. Останнє вимагає того, щоб держава взяла на себе відповідальність за надання молоді можливостей для максимального використання свого творчого потенціалу на користь власного народу.

Реальний стан патріотичних почуттів молоді можна визначити за наступними критеріями: наявності у неї системних знань, уявлень, поглядів, наукових і художніх понять патріотичної тематики; ступеня оволодіння молодими людьми національно-культурною спадщиною, засвоєння й осмислення ними загальнолюдських цінностей; вираженню в суспільній і політичній діяльності патріотичних почуттів і адекватних їм намірів, вчинків, поведінки; проявові в суспільній практиці діяльності патріотичного змісту і спрямованості, фіксації патріотичних намірів і прагнень у спілкуванні.

Самі по собі національні цінності й орієнтації – не що інше, як складова частина всього комплексу соціальних цінностей. Такі цінності відбивають особливості, зміст життя нації, визначають її потреби й інтереси.

Національні цінності мають як економічний, культурологічний, так і соціальний зміст. Самі по собі молоді люди об'єктивно є носіями національних цінностей, не просто автоматично успадковуючи них від старших, попередніх поколінь. Мова, культура, спосіб мислення, поведінка передаються від старших поколінь, але ними все-таки треба опанувати, усвідомити їхню сутність та особливості. До того ж національні цінності й орієнтації не залишаються довічними, вони розвиваються з розвитком самої держави, суспільства.

Основою формування патріотичних почуттів є національна самосвідомість. Саме на основі останнього насамперед і формуються патріотичні почуття.

На формування національної самосвідомості молодих громадян в Україні істотно впливає менталітет українців як нації, народу. Така ментальність – явище неоднозначне, тому що нашим предкам були властиві одночасно з демократизмом, толерантністю, милосердям, прагненням до свободи і незалежності і такі далеко не кращі риси, як анархізм, тяга до міжусобної боротьби і бунтів, протиставлення особистих інтересів суспільний, загальнодержавним, визначений політичний конформізм і т.п.

Але, на наш погляд, при оцінці розуміння студентською молоддю національної ідеї необхідно, у першу чергу, використовувати трохи інші критерії, ніж при оцінці цього ж параметра в дорослого населення. Це пов'язано, у першу чергу, з іншими, ніж у старшого покоління соціальними практиками.

Наприклад, українська студентська молодь, з одного боку, має велику частку тих, хто хоче покинути Україну (за даними опитування, 23,8% планують виїхати за кордон на постійне місце проживання), з іншого боку – найбільша група студентства налаштована збудувати краще майбутнє для себе в Україні (76,2% не планують виїжджати за кордон на постійне місце проживання). При цьому більше половини і третина відчувають себе громадянами світу (51,7%) та європейцями (32,8%). Таким чином, для сучасного студента виїзд за кордон не розглядається в термінах «зради» ідеалам вітчизни, оскільки світ стає усе більш відкритим, тобто таким, у якому відсутні кордони. Але при цьому практично 65% студентів ніколи за кордон не виїжджали.

Слід зазначити, що період становлення державності супроводжується активним пошуком загальнонаціональних ідейно-духовних орієнтирів, здатних консолідувати суспільство, зміцнити державу, вивести її на високий рівень цивілізованості та культури. Саме на цьому етапі серед першочергових завдань державної політики постає завдання патріотичного виховання молоді, як важливої складової формування української національної ідеї соборності України.

Для вирішення цього завдання Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з Міністерством оборони України, Міністерством культури і туризму України та Міністерством освіти і науки України було розроблено проєкт Концепції патріотичного виховання молоді. В документі визначено головні пріоритети діяльності відповідних державних органів: створення механізму становлення та ефективного функціонування державних систем патріотичного виховання; формування патріотичних почуттів і національної свідомості молодих громадян на основі гордості за свою країну та її історичні надбання; виховання громадянина-патріота, який усвідомлюючи взаємозв'язок між ідеями індивідуальної свободи, прав

людини та її громадянською відповідальністю готовий до участі в процесах державотворення та захисту державних інтересів нашої держави.

На поліпшення культурного і патріотичного виховання студентів спрямована також програми з виховної роботи щодо забезпечення функціонування української мови в усіх сферах діяльності вищих навчальних закладів, формування в молодих громадян поваги до Конституції України та символів держави, поглиблення обізнаності з українською історією та культурною спадщиною. Отже, з наведеного вище можна зробити такі висновки:

1. Становлення державності супроводжується активним пошуком загальнонаціональних ідейно-духовних орієнтирів, здатних консолідувати суспільство та вивести її на високий рівень цивілізованості та культури. Тому одним із основних завдань державної політики визначено патріотичне виховання молоді, як важливої складової формування соборності України.

2. Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту проводить велику кількість різних акцій, заходів, фестивалів, конкурсів, які спрямовані на інтелектуальний, творчий і духовний розвиток студентської молоді та сприяє проведенню змістовного дозвілля.

3. Виховний процес у вищих навчальних закладах щодо формування ціннісних і духовних орієнтацій студентства опирається на наявну культурно-дозвілєву базу залежно від власної спроможності та наявності відповідних кадрів у кожному окремо взятому навчальному закладі.

4. Серйозне занепокоєння викликає зменшення інтересу молоді до книг, мистецтва та культури загалом. Натомість зростають споживчі настрої юнаків і дівчат, орієнтованих, перш за все, на сферу розваг та пасивний відпочинок, який у більшості випадків не спрямований на формування духовних цінностей.

5. Вищі навчальні заклади спільно з молодіжними громадськими організаціями (студентське самоврядування, профспілки) покликані створити умови для впровадження сучасного механізму виховного процесу, який би враховував всі необхідні зміни щодо формування ціннісних орієнтацій студентської молоді та її духовного розвитку з обов'язковим урахуванням думки самої молоді [3, с.96].

Література:

1. Студентська молодь України: сучасний вимір. – К., 2009.
2. Національна доктрина розвитку освіти: Затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002. – № 347.
3. Студентська молодь України: сучасний вимір. Щорічна державна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету

Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2008 р.) – К., 2009. – 164 с.

Тарасенко В.А. Внутривполитические ориентации современных студентов.

Проанализированы внутривполитические ориентации современных студентов, сделана попытка найти наиболее оптимальные пути улучшения культурного и патриотического воспитания студентов.

Ключевые слова: молодежь, студенты, патриотическое воспитание, политическая ориентация, воспитание.

Tarasenko V. Internal political orientation of modern students.

Analyzes the domestic political orientation of today's students, attempted to find the best ways to improve the cultural and patriotic education of students.

Keywords: youth, students, patriotic education, political orientation, education.

УДК 316.377.858(043.5)

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ**Крисаченко В. С.**[©]

Доктор філософських наук, професор, Національний науково-дослідний інститут українознавства і всесвітньої історії

Розглядається український етнічний світ і його чинники: етнос, духовно-ідеальна реальність та матеріальна культура. Наводяться факти щодо антропологічного, етнічного, культурного та суспільного розвитку на теренах України протягом останніх декількох тисячоліть.

Ключові слова: етнос, світ ідей, світ речей, мова, світогляд, філософія, міфологія, історіософія, релігія, психологія, мистецтво, культура, ендогенні та екзогенні чинники.

Етнічний світ, зокрема український, – феномен з давніх давен багатолікий і складається принаймні з таких взаємопов'язаних чинників:

- сам етнос, людність, котра є і носієм відповідних цінностей, і їхнім творцем – світ людей;

- духовно-ідеальна реальність, тобто знакові системи (мова), світогляд, філософія, міфологія, історіософія, релігія, психологія, мистецтво і культура в широкому контексті – світ ідей;

- предметно-практична реальність, інакше – матеріальна культура, котра є опредмеченням чи втіленням тих або інших ідей та мисленних проєктів – світ речей.

Ці три складники є необхідними, але далеко не рівнозначними у визначенні сутності самого українського світу. Звернімося спочатку до витвореної українцями матеріальної культури. У межах здобутків етносу опиняються не лише питомі витвори цього народу, а й досягнення інших спільнот, загальнолюдський набуток. Справді, буває так, що все витворене людськими руками може ідентифікуватися головню як витвір цілком конкретного етносу. Але це стосується переважно суспільств архаїчних, досить ізольованих один від одного, у котрих переважає ручна праця і котрим притаманний цілком певний господарсько-культурний тип. Коли ж суспільство переходить до високих технологій, індустріального виробництва, тоді уніфіковані операції чи продукти запозичаються і можуть мати всезагальне поширення. Щоправда, навіть в індустріальну та постіндустріальну добу ведуть мову, скажімо, про архітектуру японську чи французьку, дизайн італійський чи німецький, стиль праці швейцарський чи російський, тобто

етнічне тло може зберігатися навіть в матеріальній культурі постіндустріальної епохи.

Більш органічними для етносу є ознаки духовні, ментальні. Насамперед мова – образно-символічне втілення світовідношення етносу, спосіб буття його думки, збереження історичного досвіду, не кажучи вже про функції інформаційні. Так само й вірування, обряди, звичаї, погляд на світ в цілому, інших людей і своє місце в універсумі – всі ці та їм подібні духовні твори, попри універсальне побутування з погляду на них як на атрибутивні ознаки будь-якого етносу, завжди наснажені конкретним світовідчуттям і є саме його смисловим витвором. Без мови немає народу – цей вислів вже став аксіоматичним, принаймні від часів О. Потебні, але народ уявити важко і без національної філософії, звичаєвості, родинного й суспільного устрою, вірувань, саморефлексії та інших «тонких» ментальних шарів. Істотною при цьому є та обставина, що, поприплинність часу й зміни в історії, в системі кожної з таких субстанцій існують певні інваріанти (архетипи) – мовні, поведінкові, діяльнісні, рефлексивні та інші, котрі дають змогу ідентифікувати певного індивіда однієї історичної доби як приналежного до того самого етносу, що й його представник із зовсім іншого часу. Так, за стереотипами поведінки скіфів, антів, русів, українців, простежених за автентичними текстами відповідної доби, без зусиль простежуються ознаки типологічно спорідненої етнічної спільноти. І навпаки, залюднюючі терени певної держави представники різних етносів в один і той самий історичний час відрізняються один від одного не лише, скажімо, мовними ознаками, а й манерою поведінки, вітання, самопошанування тощо.

І безперечно, безумовною необхідністю існування українського світу в усій його повноті є саме існування етносу – носія та творця його атрибутивних ознак. Бо ж історія знає велику кількість прикладів, коли цінності (духовні, матеріальні та ін.), створені тим чи іншим етносом, виявляються більш тривкими у часі, ніж самі їхні творці. Як правило, вони мають поважне культурне, мистецьке чи інтелектуальне значення, але вже живуть переважно в контексті вселюдської цивілізації, а не генетичних спадкоємців творців таких здобутків. Це можна простежити на прикладі історичного буття різноманітних етносів, частково або повністю втрачених людством, на різних етапах свого поступу: шумерів, аккадців, вавилонян, персів, хозарів, готів і багатьох інших. Так, кожен з цих народів залишив по собі величну спадщину. Але істиною є й те, що така культура втратила власних творців, ту основу, на якій здійснювалися її самоорганізація та саморозвиток. У цьому відношенні етноси, котрі не зійшли з історичної арени, продовжують творити свої національні образи світу, нехай і не такі всесвітньо значущі, але самодостатні, тому що вони ефективно адаптовані до світу: бо ж вижили у ньому.

Саме факт існування українського етносу є визначальним для творення світу українства. Водночас слід наголосити, що й довкільний світ, зокрема терени України як геополітичної реальності, є формотворчим чинником українського етносу. При цьому витворюється така антропологічна група, котра, попри свою приналежність до виду людини розумної, її європеїдної раси, має свої особні риси, що роблять її не тотожною з іншими гілками людства, і водночас залишається частиною всепланетної спільноти людей.

Для розуміння сучасного образу українців як антропологічної спільноти важливими є, зокрема, дві обставини, котрі з'ясувала наука ХХ ст.:

по-перше, існує певна антропологічна спадкоємність між степовими племенами України епохи бронзи, скіфами, людністю черняхівської культури, антами та племінною групою полян; через останніх сучасні українці успадкували багато рис давнього населення Північного Причорномор'я. Ці висновки достатньо аргументовані дослідженнями як українських (Хв. Вовк, М. Носів та ін.), так і зарубіжних вчених, зокрема російських [1];

по-друге, антропологічний тип українців, зберігаючи інваріантні риси по всій території України, має водночас локальні особливості та відміни; це зумовлено як варіативністю єдиного типу згідно з конкретними еколого-географічними обставинами життя (степ, гори, ліс тощо), так і потужними зовсім «ін'єкціями» до генетичного типу українців (контакти з половцями, ромеями, поляками, німцями та ін.). При цьому варто, однак, завжди мати на увазі (особливо, враховуючи тезу про антропологічну неперервність людності у Середньому Подніпров'ї), що такі впливи накладаються на базові генетичні та ментальні ознаки власне українців, а тому мають дотичний, хоча й урізманітнюючий етнос, вплив.

Історичне буття України прикметне, з одного боку, сталістю геополітичного образу, а з другого – плинністю смислоорганізуючих центрів, котрі якраз і забезпечували збереження єдності й цілісності цієї реальності. Тому постає проблема пошуку глибинних рушіїв та спрямовуючих чинників її розвитку, котрі забезпечували і цивілізаційний поступ (розвиток економіки, політичних та соціальних інституцій, мови, культури, ремесла, мистецтва тощо), і усталення й успадкування деяких інваріантних рис для України як геополітичної реальності.

Подібний стан речей генерувався, головню, двома колами чинників, специфіка котрих визначалася насамперед їхнім походженням, а також механізмом та обширами (об'єктом) реалізації: ендегенними й екзогенними.

Ендегенні чинники закорінені в самій людині – в душі, мисленні, психіці, емоціях, спадковості тощо. Залежно від характеру локалізації вони бувають спадково-генетичними та етнокультурними. Вони втілюються й проявляються у певних образах та моделях поведінки й мислення.

Інакше кажучи, йдеться про архетипи людського буття, котрі є питомою ознакою як етносу в цілому, так і кожного (в ідеалі) члена такого етносу. Архетипи визначаються впливами довкілля (соціального та природного), а також історико-генетичними здатностями й можливостями спільноти сприймати такі впливи в реальному житті; вони є фактично досвідними і надіндивідуальними як певні універсально-сутнісні риси та спонуки життя індивіда. Сферою суспільного формовтілення архетипів є моральні взаємини – система норм, стандартів, приписів, ідеалів та табу (заборон), котрі регламентують повсякденне життя спільноти в цілому та її членів зокрема.

Екзогенні чинники – суть зовнішні стосовно конкретної людини (спільноти) чинники, породжені її питомим соціокультурним та природним довкіллям. Це можуть бути і привнесені ззовні (чужинцями-завойовниками, місіонерами- культуртрегерами, «вищою» силою тощо) певні нормативні та регулятивні засади регламентації повсякденного життя спільноти. Це – чинники практичного гатунку, причому, як правило, актуального, тобто нинішнього стану, і вони закорінені в реальні потреби й домагання політичних інституцій та спільнот (насамперед держав) й спрямовані на уніфікацію типів і стандартів поведінки всіх членів суспільства, незалежно від їх волі, своєрідності, ціннісних уподобань та орієнтацій.

У скіфо-сарматські часи системоорганізуючими домінантами постають, головню, дві ідеї:

по-перше, сакралізація звичаєво-традиційних цінностей, у зв'язку з чим найвищого світоглядного сенсу набуває дотримання та примноження звичаїв і підпорядкування їм, збереження й відтворення їх у вервечці поколінь;

по-друге, визнання примату рідної землі, країни (включно з власною етнополітичною реальністю) як найвищої суспільної цінності буття взагалі.

Виразно про це писав, наприклад, римський імператор Клавдій Юліан Флавій (331-366 рр. н. е.). Міркуючи про співвідношення законів та звичаїв, він згадує скіфів, котрі «не схвалили» Анахарсиса (а простіше – вбили), що приніс на Батьківщину чужинські впливи: «Ось яка стійкість природних рис характеру» [2, с. 129]. Сила цих двох ідей дала змогу скіфо-сарматському світові зберігати стійкий стан (з елементами поступу) понад тисячоліття.

Цьому не змогли завадити ні грецька колонізація Північного Причорномор'я, ні спроби інших античних цивілізацій, насамперед, перської – походи Дарія I, еллінсько-македонської – часів Александра Македонського, римської – часів римсько-боспорських війн тощо) поста-

вити автохтонні етноси та їхні політичні інституції у васальну залежність від тієї чи іншої метрополії.

Справа в тому, що і Персія, і Рим, і Греція були не лише окремими цивілізаційними, а й самодостатніми геополітичними реальностями, вихід за межі яких потребував не тільки мілітарної міці, а й зламу – що досягалось значно важче – соціально-психологічних стереотипів та вимог до довкілля як до автентичного власній суті, тобто рідного. І тому в нашому регіоні греки колонізували лише узбережжя Чорного та Азовського морів, а також гірський і прибережний Крим – подобу власне іонійського світу, а римляни, чинячи так само, від неадекватного їм етно-екологічного світу намагались навіть відгородитися грандіозними штучними спорудми – Траянові вали у Подунав'ї, Перекоп, тобто рів у Тавриді тощо. Перси ж, котрі проігнорували подібні застереження, взагалі зазнали поразки – не стільки військової, скільки саме геополітичної: корінний етнос, згармонізований зі своїм питомим довкіллям, примусив завойовника капітулювати практично лише силою природних обставин (згадаймо похід перського царя Дарія I проти скіфів і його ганебну поразку).

Так само, але пізніше, вікінги колонізуватимуть скелясті узбережжя Півночі та транспортні комунікації (але не освоюватимуть усі захоплені простори), російська спільнота також знищить армію Бонапарта не тільки політично-військово, а й своєю етноприродною потугою...

Системоутворюючі фактори наступної доби, котра тривала приблизно тисячоліття (V – XV ст.), виразно відрізняються від попередніх. Їхня специфіка визначається насамперед тим, що саме в цей час – чи не вперше в історії цивілізації – людність планети відчула себе певною цілісністю. Локальні центри культури, доти вельми істотно відмежовані одні від одних як у цивілізаційному часі, так і в просторі, в силу певних обставин почали кумулюватися в якусь нову інтегративну цілісність. Цьому сприяла низка обставин: по-перше, усталення трьох основних світових релігій, або – точніше – ідеологічно-теологічних систем: буддизму (зі своїм логічним продовженням – індуїзмом), християнства й ісламу, котрі, як відомо, мають свого спільного попередника – іудаїзм; по-друге, виникнення цивілізацій нового типу, котрі, на відміну від політичних інституцій минулого, об'єднувались не мілітарними чи геополітичними чинниками, а ідеологічно; по-третє – відбувається активний перерозподіл планетних обширів і створюються торгівельно-кочові імперії (за О. Пріцаком), внаслідок чого спостерігається потужний і невпинний «рух народів» – зі сходу на захід, з півночі на південь та навсібіч (як вікінги, арабо-мусульмани чи західно-європейці).

Тим-то звичасвий консерватизм на теренах старожитньої України в антські, а особливо – у руські часи, змінюється новими пріоритетами. І

анти, і руси втягуються у змагання за «переділ» всесвітнього спадку, головно ідейного, а також, хоча й меншою мірою, територіального. Вони, наприклад, не лише спостерігали, як хвиля за хвилею войовничі європейці (германці, готи, гали та ін.) накочуються на Рим, намагаючись урвати свою дешицю від цього «вічного міста». Вони, очевидно, зазнали своєрідного шоку, коли ці самі вандали-варвари, зруйнувавши імперію, на власних теренах почали розбудовувати нову, назвавши її не більше і не менше як Священною Римською імперією. І цей утвір – то як реальність, то як ідейний фантом – проіснував аж до початку XX ст. Так інші етноси, серед них і анти-руси, дістали наочний урок «переймання» культурного спадку та геополітичного статусу однією державою від іншої. То був, можливо, перший, але не єдиний урок.

Справа в тім, що власна геополітична реальність антив-русів є об'єктом відвертих домагань не лише ближніх сусідів – що не вельми приємно, але принаймні зрозуміло. На її терени починає зазіхати і людність геть незнана, відділена від Русі багатьма тисячами кілометрів і культурним проваллям. В різні часи в Україні з'являються етнополітичні світи аварів, гуннів, готів, печенігів, половців, монголів та ін. Автохтони краю з подивуванням виявили, що вони опинилися відсунутими від морів, а терен їхньої країни став обкраяним та обшарпаним. Чимало з чужинців залишалося та облаштовувалося власне тут, але більша частина їх рушала – одразу чи через деякий час – далі в Європу, де намагалася щось «ухопити» від найбагатших тодішніх держав – Риму, Візантії тощо. Природно, що відчуття «узбіччя», відстороненості від переділу всесвітнього спадку не могло не викликати бажання і самим прилучитися до цієї справи.

Отже, можна говорити про такі системні організатори етносуспільного життя в антсько-руську добу:

по-перше, усвідомлення власної приналежності до обширу цивілізованого світу (читай – всепланетної спільноти);

по-друге, активне змагання за поважне місце у системі міжнародного устрою і, у зв'язку з цим, домагання своєї «законної частини» всесвітнього спадку.

Виразно праукраїнська історіософія, заангажована на обґрунтуванні обраності наших предків, блискуче викладена в такій унікальній пам'ятці світової культури, як «Велесові книги» [3, с.48-62].

Так, «Велесова книга», ця, на жаль, не відома нам в оригіналі пам'ятка автентичної української духовності, найпізніший список якої укладений десь у IX ст., окидає поглядом події ще принаймні півтораста років давності: як пише невідомий автор, за багато тисяч літ до Діра «ішли предки наші до гір Карпатських і жили кладно». Із написаного в «Книзі» можна вирахувати, що йдеться про VII – VI ст. до н. е., тобто часи ще доге-

родотові. Подальше розселення привело праукраїнців через п'ятсот літ до Дніпра (Непри) і Прип'яті (Прип'яте), а ще згодом – до Дінця й Дону. Інакше кажучи, якщо навіть наші предки і не тотожні скіфам й спочатку залюднювали лише західну частину старожитньої України, однак з плином часу вони усталилися в межах все тієїж самої геополітичної реальності, що й скіфи, сармати чи анти, тобто приблизно по межі: Карпати – Дунай – Чорне та Азовське моря – Дон – Полісся.

Дослідження засвідчили виразно протоукраїнський характер «Велесової книги» як в історичному, так і в мовному контексті. Події ж бо, описані у книзі, подовжують історію нашої країни і її автохтонного етносу ще принаймні на півтори тисячі років перед Володимиром Великим. Виклад доведено десь до 870 р. н. е., бо в книзі згадується Рюрик, князь Новгорода, але не згадується його спадкоємець Олег.

З мовного погляду «Велесова книга» настільки виразна, що українець може читати і розуміти її і без перекладу, подивовуючись кришталевій чистоті її лексики, чимало втраченої в сучасній мові під староболгарськими, польськими та російськими нашаруваннями.

Перекладами, аналізом та тлумаченням цього твору займалося багато дослідників: Юрій Миролюбов, А. Кур (Куренков), Сергій Лісний, М. Скрипник, Володимир Шаян, Олесь Білодід, Валерій Шевчук та ін. У радянській історіографії цей твір було оголошено фальшивкою «буржуазних націоналістів», котрі «зазіхнули» на офіційну доктрину про Київську Русь як попередницю Росії, про «спільну колыску народів» тощо. Але нині, на щастя, проблема ідентичності, тобто справжності «Велесових книг», практично розв'язана. Йдеться, зрештою, про їх повноцінне осмислення та вчитування в текст і контекст.

Насамперед це стосується української історії, в яку вводиться нова низка осіб (легендарних чи реальних), подій, ознак і т. ін. Такими є, наприклад, Ір (Орь) та Богумир. Ір'ові сини – то вже знайомі нам Кий, Щек, Хорив, предки русичів, чехів, кроатів. Богумир з дружиною Славунею мали трьох дочок – Древу, Скреву і Полеву, котрі одружилися з посланцями Сонця – Ранком, Полуднем і Вечором: так започаткувалися, якщо вірити текстові «Велесової книги», племена древлян, кривичів і полян, і розселилися вони по зеленій країні задовго до приходу сюди готів. Так у «Велесовій книзі» переплітаються сюжети історичні, міфологічні і навіть космогонічні. Таких місць у тексті чимало.

Унікальна «Велесова книга» і в плані реконструкції світогляду та міфології праукраїнців. Перший бог слов'ян – Триглав (він же Троян), який водночас є поєднанням Сварога, Перуна і Світовида. Діють й інші боги – Ява, Нава і Права, уособлення єдності світів (явного і потойбічного). Згадуються боги, знайомі з інших джерел, і геть незнані, відомі лише за

цим текстом: Хорс, Яр, Коляда, Рік, Числобог, Берегиня, Лета, Мара, Жаль, Горинь, Карна, Ладо, Яр, Купало й багато інших, навіть бог Індра, герой «Рігвед».

Пам'ятка містить загадки географічного та етно-екологічного плану: неодноразово йдеться про Гелон, що локалізувався десь на Полтавщині, – добре знаний з «Історії» Геродота; докладно осмислюється тема Сурожа й Корсуня (тобто Криму і його, так би мовити, столиці) та їх слов'янської колонізації, низка нових, безцінних свідчень є про Дніпро та Київ, землю Русколань – одну з назв старожитньої України. Діють у книзі відомі дотепер і незнані історичні постаті – вожді племен: Германаріх, Оторіх, Скотень, Вишень, Славен, Скіф, Колун, Голун, Альдоріх, Бобрець, Боровлен та інші, роль та значення яких ще належить осягнути і віднайти їхнє місце в пра-історії.

Багато нового проливає «Велесова книга» на життя та побут наших предків: вони розводили худобу, обробляли землю, пили мед, шанували предків, людських жертв не чинили... Одним словом, статечні, добропорядні мешканці землі української, яких, далекі, можна було знайти в усі часи і скрізь в Україні.

Чи не вперше етнонім «анти» згадується у праці готського історика VI ст. н. е. Йордана «Про походження готів». Описуючи колізії війн готів під проводом Германариха, він торкнувся його сутичок з венетами: «Всі вони поділяються на три частини: венетів, антів і склавінів» [4, с.151]. І хоча Йордан зазначає, що Германаріх «підкорив всі народи Скіфії та Германії», власне антів, ядро котрих було у Середньому Придніпров'ї, приневолити так і не вдалось. Можна як довід взяти, скажімо, писання вже згадуваного тут історика кінця VI – початку VII ст. Менандра Візантійця, який, пишучи про склавінів, споріднених з антами союзом племен, зауважив: «Здавня склавіни грабували римлян... їхня ж земля не була зруйнована жодним іншим народом» [5, с.161]. Оповідуючи про власне антів, цей історик зазначає, що авари постійно грабували й спустошували землі антів, але володарі останніх залишилися володарями і вели переговори з нападниками, захищаючи свою землю не лише збройно, а дипломатично. Прикметний епізод, описаний Менандром «Анти відправили до аварів посланником Мезамира... і просили дати їм змогу викупити деяких бранців» [5, с.159]. Але авари, ці питомі азійці, вбили посла...

Самі анти зовсім не відсторонено спостерігали, як на їхніх очах змінюється політична карта світу, а далекі чужинці (готи, потім гунни й інші кочовики) зазіхають на питомі європейські землі й цінності.

Втім, суспільний устрій ранніх антів, перехідний за своєю суттю, ще несе виразні риси скіфо-сарматських звичаїв з їхніми специфічними системними організаторами. Як зазначає анонімний автор трактату «Тактика

і стратегія» – а ним найімовірніше, був імператор Маврикій (582-612 рр.), «племена склавівів і антів подібні своїм способом життя своїми звичками, своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином не можна прихилити до рабства або покори: вони хоробрі у своїй землі і витривалі, легко витримують спеку, холод, дощ, голизу, нестачу їжі» [6, с.33-37]. Вони прихильні до гостей навіть чужинців, але нещадні до грабіжників та ворогів; рабства анти не знають, а скромність їхніх жінок переважає будь-які уявлення про вірність: по смерті чоловіка дружина, за звичаєм, самохіттю йде з ним у вічність.

Описи життя антів імператора Маврикія повністю підтверджують, а багато в чому й доповнюють писання візантійського історика VI ст. Прокопія Кесарійського. Племені склавівів та антів, зазначає він, ніколи не підкорялися одній людині, але живуть вони народоправством, тому в них спільне і щастя, і нещастя. Вірять у верховного владику, бога вогню й творця блискавок, і йому чинять офіри й треби, жертвуючи биків. Але, зауважує історик, «вони пошановують ріки, і німф, і всілякі інші божества, чинять всім їм жертви і за допомогою цих жертв гадають. Живуть в убогих хатинах на великій відстані одні від одних. У тих і інших одна й та сама мова, варварська, і зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від одного. Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри та волосся у них не дуже білий або золотистий і не зовсім чорний, але все ж вони темно-червоні... В давнину ці два племені називали «спореями»...» [7, с.76].

Одразу звернемо увагу на останній етнонім – «спореї», що означає не більше і не менше як «розсіяні», тобто «роси». І треба згадати звичай античних та візантійських авторів перекладати грецькою мовою самоназви «варварів». Тобто «спореї» Прокопія – то суть-таки «роси», і вони відомі не лише у VI ст., а й раніше – «в давнину», за словами історика. Цікаві й опис релігії (культу Дажбога-Перуна), і обожнювання сил та явищ природи, способів життя й фізіогноміки (зовнішній вигляд) антів. У цьому без особливих зусиль можна помітити як традиційні архетипи української людності, так і своєрідність її антропологічного вигляду.

Імператор Маврикій зазначає також, що в антів – велика кількість худоби та різних плодів земних, зокрема проса і пшениці, а селяться вони в лісах та біля рік, влаштовуючи житла типу напівземлянок. Цікавий звичай, описаний Маврикієм (і вже згадуваний нами), добре відомий з життя запорозьких козаків, а саме: переховуватися від ворога під водою, дихаючи через порожнисту очеретину. Ці та інші ознаки устрою життя антів виразно тяжіють до антеїзму та є самодостатніми автохтонними цінностями.

Водночас анти стають активними учасниками змагань за всевітні набутки, котрі ототожнювалися в ті часи з досягненнями обох Римських

імперій – Східної (Візантії) та Західної (Риму). Причому роблять це двояко, як безпосередні учасники та творці візантійської історії і як претенденти на її подовження.

Так, анти (й інші слов'яни) були у війську Візантії не тільки як найманці, а й як союзники, наприклад у війні проти готів, що її вів імператор Юстиніан I (помер у 565 р.); деяким слов'янським спільнотам цей володар (і його наступники) відводив в імперії землі для постійного поселення, причому робив це не лише стосовно Балкан, а й Малої Азії (Віфінія, Опсипій), навіть – середземноморських островів (Крит, Евбея, Самофракія, Фасос та ін.). Але ще важливішими були власне військові походи антив проти Візантії: про це не раз згадує Прокопій Кесарійський у «Готській війні», а також у іншій своїй праці – «Таємній історії», причому вражають самі масштаби антської навали: «...Більша частина Азії була спустошена мідянами і сарацинами, а вся Європа пограбована гуннами, склавінами й антами (підкреслення мос. – В. К.)». Далі: «...З того часу, як Юстиніан обійняв владу над Римською імперією, гунни, склавіни й анти, роблячи напади, чинили над мешканцями цих областей (Фракія, Іллірія, Херсонес, Еллада тощо. – В. К.) нестерпні речі...» [8, с.79]. Часто анти разом зі своїми союзниками, як це було ще в 526 р., тримали в загрозі захоплення сам Константинополь.

Не випадково протекторату Києва починають шукати не лише довкільні нечисленні та аморфно зорганізовані племена й народи, а й нащадки великих імперій або їхніх значніших частин. Так, десь у 60-х роках X ст. з гірського Криму, де локалізувались рештки колись могутньої готської держави, а на той час – вже васала Візантії, вгору по Дніпру до Великого князя Святослава рушив Готський топарх просити зверхництва. «І я, – нотує цей політик і воїн, – щоб зберегти наші володіння, подався до нього [Святослава] і був бажано прийнятий. І коли я все йому виклав у короткій, по можливості, промові, він сприйняв цю справу найуважливіше, – охоче дав мені знову владу над Кліматами [столиця Готії] і додав до цього цілу сатрапію й дарував значні щорічні прибутки зі своєї землі» [9, с.284]. Так мудрий київський князь, взявши під свою руку далеку країну, зазнаючи певних матеріальних втрат, дістав чималий політичний вииграш – як спадкоємець цінностей і теренів готської цивілізації.

VI – VII століття на теренах України проходять під гегемонією політичних об'єднань склавів та антив, а VIII – IX ст. – різноманітних об'єднань племен і племінних союзів східних слов'ян в цілому. Держава антив, в історії якої досі багато таємничого, неодноразово протистояла наймогутнішій імперії того часу – Східній Римській, що виразно свідчить про її потугу; водночас вона мала виразно протоукраїнський характер. Розглянемо це докладніше, на основі свідчень сучасників тих давніх подій.

Кесарій – християнський богослов, брат Григорія Великого (Назіанського), жив у IV ст. н. е. При Констанції та Юліані був придворним лікарем у Константинополі, а за Валента – квестором у Віфінії. Помер у 368 р. Цьому мислителєві приписують низку патрологічних творів. Зокрема, у його «Діалогах» прикметними є наступні посилання: він наводить чотири різних назви Дунаю і одним з перших згадує слов'ян («склавіни»). Інтерес також викликає культ Ахілла й Патрокла, відповідно – на острові Білому (нині Зміїний) та в Понтійському царстві.

Маврикій – грецький імператор-василевс (582-612 рр.), військовий теоретик та історик, жив наприкінці VI – у першій третині VII ст. н. е. Він – ймовірний автор відомого трактату «Тактика і стратегія», у якому докладно викладені не тільки проблеми військового мистецтва, але заторкнuto й історичні та політичні аспекти. У деяких місцях, зокрема в XI книзі (п'ята глава), містяться докладні відомості про антів та слов'ян (склавінів): описано їхній побут, звичаї, природу краю, образ людності (фізіогноміку), військові прийоми, озброєння тощо. Ці факти надзвичайно цінні та повчальні для дослідження вітчизняної історії.

Маврикій особливо підкреслює волелюбність і справедливість антів та склавінів: вони люблять свою землю і свободу й прихильні до чужинців – до тих, хто приходить з миром. Злодіянів же – провчають. Вони заможні, мешкають у лісистих місцях поблизу рік, тут спостерігається значна щільність їх населення. Земля їхня щедра, а жінки – надзвичайно скромні. Обширним є набір їхніх військових прийомів та засобів, особливо ж вони меткі у ближньому бою і в звичних умовах; озброєні вони луками, списами та щитами.

Особливо пильної уваги заслуговує опис Маврикієм тактики, котру застосовували проти антів та склавінів самі ромеї. Коли вчитуєшся в ці повчання – як нападати на селища, як грабувати, коли втікати, де переховуватися, як вбивати всіх підряд під час нападу тощо – не можеш позбутися думки, що читаєш опис навали кочовиків (печенігів, половців та ін.) на Україну (згадаймо хоча б описи Гійома Левассера де Боплана). А насправді ж мова йде про дії супроти мирного, осілого та хліборобського народу давньої України з боку «другого Риму», тогочасного осердя цивілізації – Візантійської імперії! Враження посилюється ще й тим, що імператор Маврикій пише про те, що ромеям треба організувати «банди» (або «тагми») для нападу. Що ж, це реальна історія, і слід віддати належне василевсу Маврикію, котрий безжалісно і щиро виклав таку ганебну для цивілізованої Візантії правду.

Менандр Візантієць – візантійський історик кінця VI – початку VII ст. н. е., про якого майже нічого не відомо. Автор «Продовження історії Агатієвої» у якій сам про себе сповіщає, що батько його – Ефратас з Візантії,

що дорослим він займався судочинством, був у придворній сторожі проти-ктором. Його історія є продовженням історії Агатія, дієписця середини VI ст. і, в свою чергу, передує праці Феофілакта Симокатти. Менандр описує події від 558 р., коли прийшли у Фракію гунни, і завершує 582 р. (смерть кесаря Тиверія). Літописні виклади знайомлять з першими контактами аварів з автохтонами України – антами, а також з наступними сутичками аварів зі слов'янським (склавінським) світом у Подунав'ї.

Факти та обставини, наведені Менандром Візантійцем, спонукують і до серйозних роздумів щодо взаємин, з одного боку, антів і склавінів, а з іншого – аварів, про локалізацію цих племен (союзів), навіть про відно-сини антів та склавінів.

Те, що анти початково обіймали всю територію, аж до Чорного та Азовського морів – практично не викликає сумнівів: бо, як зазначає Менандр, авари грабували «землю антів», – а відомо ж, що авари загарбали в степове Причорномор'є. Отже, це була антська земля до приходу аварів. Зауважимо також, що анти стверджують – і ніхто, ні аварський каган, ні василевс ромейв, це не спростував, – що земля їхня ніколи не була зруй-нована іншим народом; отже, степове Причорномор'я – то лише частина землі антів, причому не головна.

А тепер про «склавінів»: їх звично розташовують на Балканському пів-острові. Але ж текст Менандра свідчить про інше [5, с.159-161]. Склавіни прийшли і спустошили не тільки Елладу, а й прибули у Фракію та Іллірію: з контексту зрозуміло, що це не їхні питомі землі. Події, зумовлені наміром кагана покарати склавінів на р. Саї (тепер – Сава, правобічна притока Дунаю, впадає в нього нижче Тиси), точаться на території Іллірії, куди склавіни також звідкись оружно прийшли. Адже на цих теренах раніше мешкали трибалли, агафірси, амантіни та ін., потім – даки, гети й інші племена. І знову застереження, що склавіни нікому не платять данини, – ні кагану, ні василевсу; автохтонна ж людність явно не відповідає цьому покажчику. Все це наштовхує на думку, що склавіни Менандра – суть прийшли, принаймні з Прикарпаття та Тавриди, незалежні племена, котрі чинили на імперію військові походи, вертаючись потім на свої питомі землі.

Інакше кажучи, є досить підстав, щоб ставити питання про тотожність антів Менандра і склавінів Кесарія – праукраїнської людності VI ст. н. е.

Феофілакт Симокатта – візантійський історик кінця VI – початку VII ст. Походив з Єгипту і мав ґрунтовну освіту. Автор багатьох творів, найвідомішим з яких є його «Історія» [10]. У ній оповідається про події 582-602 рр., головню про війни, які вела Візантія на півночі і на сході. Створена ця праця, найпевніше, між 628 і 638 рр. До речі, тут автор, говорячи про ромейв, часто пише «у них», «вони», виразно підкреслюючи своє суто еллінське, тобто невізантійське походження. Письменник окреслює непро-

сті взаємини ромеїв зі своїми північними, «задунайськими» сусідами. З тексту можна скласти уявлення про етнічний склад цих країв, рух та переселення народів, окремі психологічні й еколого-географічні реалії. Феофілакт Симокатта викладає своє бачення етногенезу гуннів та аварів, згадує етнонім «анти»: для нього звичним є розрізнення серед «варварів» аварів, гуннів, склавів та антів. Чималий інтерес становить також згадка про плем'я лівидинів, столиця яких знаходилась, на думку дослідників, поблизу сучасного міста Лебедина, що на Київщині. Важливі описи надібуємо і про гепідів – одного з готських племен, що залюднювало береги Тиси і середнього Дунаю.

Описано битви ромеїв під верховенством стратига Пріска з аварсько-слов'янським військом, що відбувалися влітку 600 р. Цікавий, до речі, титул кагана скіфів-гуннів, що включає вираз «повелитель семи кліматів всесвіту». «Сім кліматів» – то, власне, всі зони землі. Отже, каган іменувався володарем всієї планети.

Феофілакт Симокатта як історик прикметний ще й тим, що, з одного боку, він сам добре знався на політичних процесах імперії (певний час був секретарем імператора Іраклія (610-640 рр.), а тому міг викладати її із знанням справи, а з іншого – йому притаманні й деякі особливості високого стилю в «Історії», тобто він подекуди приносив у жертву історичній точності художність та алегоричність опису, возвеличення ромейських чеснот. Історик розпочинає виклад історії з часів царювання імператора Маврикія (582-602 рр.), про що він мав значно менше особистих спостережень порівняно з пізнішими часами, тому тут він широко компілює попередні джерела, головню Менандра; цю обставину також треба мати на увазі.

Феофілакт згадує низку етносів (племінних союзів): ромеїв, тобто греків-візантійців, аварів, склавів, антів, готів, гепідів та ще деяких. Фахівці вже звично вказують на певну аморфність й історичну звичаєвість поіменування прийшлих етносів назвою їхніх попередників-автохтонів. Тому, наприклад, звичними є вживання етнонімів «авари», «скіфи» щодо слов'ян. У деяких випадках під одним етнонімом (у тексті – це насамперед авари та ромеї як представники імперій) приховується низка народів. Та все ж пильний погляд на текст Феофілакта Симокатти дає змогу виокремити чотири етнічні спільноти, котрі є визначальними для розуміння описаних Феофілактом у Причорномор'ї подій, а саме: ромеї, авари, склавіни й анти.

Тут варто пригадати деякі засадничі обставини та передумови постапої ситуації. Насамперед згадаймо, що ще в 30-х роках VI ст. ромейське військо під зверхництвом стратига Хільбудія перемагає антів на Дунаї і переносить бойові дії на лівобережжя. Посилення місцевих формувань

антами з Середнього Подніпров'я різко змінює ситуацію: у 533 р. вони перемагають ромеїв і міцно закріплюються на Дунаї, використовуючи його як плацдарм для спустошення Фракії, Еллади та інших країн; у цей час анти і склавіни діють союзно. Можна зазначити також, що склавіни – суть ближчі до Візантії територіально, але анти, віддаленіші просторово, сильніші за впливом на події.

І хоча на початку 40-х років VI ст. союз між склавінами та антами фактично розпадається, анти, по суті самотужки, завдають Візантії нищівних ударів, результатом чого став укладений у 545 р. мирний договір між антами та Візантією; на думку Ю. Павленка, цілком імовірно, що на чолі посольства антів у Константинополі стояв Великий князь Кий – «з цього часу аж до 602 р., до якого відноситься остання згадка про антів, вони підтримували з Візантією союзницькі стосунки» [11, с.283-284]. За угодою, анти діставали лівобічне Нижнє Подунав'я, придунайську фортецю Турріс, а також чималі грошові оброки з Візантії; цілком ймовірно, що саме в цей час князь Кий засновує Києвець на Дунаї. Принаймні Дунай відіграв колосальне, досі до кінця не зрозуміле, значення в суспільно-політичному житті праукраїнців-антів, мабуть, не менше, ніж Дніпро. Згадаймо хоча б, як трьома століттями пізніше київський князь Святослав у році 6477 від заснування світу (969 р. н. е.) скаже своїй матері і боярам: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї (курсив мій – В. К.)» [12, с.39].

Отже, нехай і на рівні світоглядної архетипової риси, Дунай є центрово-осередковою системою для Антії-України. Тому події, пов'язані з діями антів на Дунаї, набувають особливого значення для розуміння могутності праукраїнської держави, її геополітичного статусу, впливу на перебіг тодішньої історії. До речі, на що також звертає увагу Ю. Павленко, дунайським «Києвом» князя Кия цілком могло бути місто, яке на місці сучасного Кийова, що на півдні Моравії, – власне, тих питомих місць сутичок антів, аварів та ромеїв, про які оповідає Феофілакт.

Тепер про аварів, обрив – як про них писали давньоруські літописи і як вони згадуються в українському фольклорі. Відомо, ще в середині VI ст. вони рушили з-під Уралу на захід, у 557 р. перейшли Волгу і підкорили деякі племена Прикаспію та Приазов'я; невдовзі вони були аж при Дунаї – принаймні угода з Візантією про недоторканість її кордонів на півночі (за умови виплати щорічної данини) була укладена в 558 р. Потім авари, котрим ромеї розв'язали руки, всією силою кидаються на сусідів: почергово зазнають поразок анти, гепіди, лонгобарди, склавіни. Але не так просто було підкорити їх, зокрема антів, про що свідчить і описаний похід аварів проти антів у 602 р., коли аварський полководець Апсих дістав наказ кагана розгромити антів, які на той час були союзниками ромеїв. Після

цього етнонім «анти» зникає з історичного побутування назавжди, що свідчить зовсім не про те, що народ цей зник, а скоріше, що настав новий час у політичному розвитку праукраїнців, з відповідними центрами консолідації, союзами, назвами – етнонімами, самоназвами тощо.

Дуже цікавий фрагмент з полоненими склавінами, який описує Феофілант (VI, II:10-16). До імператора привели людей «з-під океану», неозброєних, лише з гусями; з їх розмов ясно, що це – розвідники («глибока розвідка»). Зрозуміло також, що їхній народ не підкорився ні кагану, ні василевсу. Інакше, як блискучим зразком дипломатичних переговорів, не можна назвати промову посла кагана Коха (VI, VI:1-14): історичний контекст дає змогу зробити висновок, що право звинуватити ромеїв у дворушності мали лише автохтони краю, тобто анти та склавіни, але аж ніяк не ординці-авари. Тому мудрий посол, найімовірніше, був слов'янського роду-племені. Безперечно також, що ромейський військовик Татимир (VI, VIII: 3-8) був за походженням ант (згадаймо іншого його співвітчизника, анта Мезамира), що зайвий раз свідчить про їхні союзницькі з ромеями стосунки.

Особливої уваги вимагає один з описаних істориком тактичних прийомів оборони «варварів» (VII, II:1-2), а саме: кільцевий табір з укріплених возів, з'єднаних між собою. Цей прийом був одним із найулюбленіших в Русі княжої доби і особливо в козацькому війську. Прикметно, що самі кошовики рідко коли так залагодженим вибудовували свою оборону.

І ще один сюжет, чи не найповчальніший. У всіх угодах кагана з василевсом, аварів з ромеями невідступно присутня тема антів-склавінів як своєрідної «розмінної монети» у взаєминах двох імперій – кочової та цивілізованої. Пограниччям для аварів і ромеїв є Істр, зазначає Феофілакт (VII, XV:12-14), і цей кордон порушувати не можна. Не можна, окрім каральних експедицій проти слов'ян. Так дві держави вирішували свої проблеми за рахунок автохтонів, і це ой яка болюча прикмета й сьогоднішньої геополітики на теренах Східні Європи.

Особливе місце у світовій історії займає державно-політична реальність Східної Європи VII – XV ст., в масовій літературі знаній переважно як Київська Русь, а в науковій – як середньовічна держава давніх українців. Це був унікальний цивілізаційний феномен планетного значення, і тому про його витоки, природу, устрій, політику, культуру, філософію тощо дискусії не лише не згасають, але й дедалі більше інтенсифікуються.

Історичні джерела цінні насамперед тим, що вони дають змогу сприйняти події давнини не крізь схему чи догму упередженого науковця або ідеолога, а поставити їх на ґрунт достовірного знання, тобто тлумачити минуле не крізь образ сучасного світу (на основі принципу актуалізму), а виходячи з нього, світу минулого, самого. Якраз таким чином істотно

збагачується вже хрестоматійна, здавалося б, схема найдавнішої історії України.

Нестор-літописець, творець «Повісті минулих літ», фіксує, що назва «Русь, руська земля» стала знана нашим предкам від варягів у 862 р. І на цьому вибудовуються різноманітні моделі української історії, починаючи від норманської і закінчуючи трипільською. Тим часом низка джерел, головню східного походження, переконливо свідчить: етнонім «руси» був знаний у цивілізованому світі вже з VI ст. н. е. Про них писали сирієць Захарія Ритор, дербентець ас-Саалібі, інші автори. А вже у VII-VIII ст. народ з назвою «рус» живе на сторінках творів багатьох арабомовних авторів.

Понад те, східні автори писали навіть не про одну, а про три Русі: першу з них розташовували десь на Волині чи навколо Великого Новгороду, другу мислили з центром у Києві, третю – біля Азовського моря чи, навіть, у Криму. Останню Русь, назва якої ще Арта, Артанія чи просто Танія, переважна більшість давніх авторів розташовувала на острові («острові русів»), зовсімбіч оточеним водою, населявала її мужнім і войовничим народом; розміри якого (острова) визначали на три дні дороги вздовж і впоперек. Чи ж не Крим це?

Середньовічних джерел про «три Русі» чимало: це – «Коштовні цінності» Ібн Русте, «Книга творіння і історії» Мутаххара ал-Макдісі, «Розваги змореного у мандрах краями» ал-Ідрісі, «Книга доріг і держав» ал-Істахрі, «Аромат квітів з дивовижних країв» Ібн Ййаса, «Природа тварин» ал-Марвазі та ін. Знання з цих пам'яток – неоціненне з погляду вибудування об'єктивної історії України давніх часів.

Можна, звичайно, проголосити: інформація про три Русі і, особливо, про «острів русів» є міфами. Мовляв, придумали задля втіхи. Але не забуваймо, що середньовічні араби були неперевіреними географами насамперед через релігійні потреби: кожен мусульманин мав знати достеменно свої координати, де б і в якій частині світу він не знаходився, щоб під час молитви намазу орієнтуватися на Мекку. Саме тому Артанія, «острів русів» як Таврида – це принципово нове у баченні далекої середньовічної історії нашого краю. Чи це так? Звернемося до джерел.

Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі – іранський географ X ст., родом з м. Істахрі, що на півдні країни. У 930-933 рр. створив політико-географічний трактат «Книга доріг і держав». Перероблена десь у 950 р. версія цього твору справила значний вплив на подальший розвиток арабської географічної літератури. У ньому міститься інформація про русів. Оскільки ал-Істахрі у цьому питанні спирався на узагальнення географа IX ст. Абу Зейда Ахмеда Ібн Сахла ал-Балха (бл. 850-930-ті рр.), зокрема на написану бл. 920-921 рр. працю «Карта кліматів» (пізніше, на жаль, втрачену),

то його інформація про русів відображає рівень знань арабів кінця IX – початку X ст., тобто часу, який передував приходу варягів на Русь.

Ал-Істахрі розрізняє три групи русів, і це має виняткове значення для розуміння етнополітичної ситуації в тодішній Східній Європі [13, с.355-419]. Перша група – навколо міста Куйаба, тобто Києва; вона найближча до Булгара, тобто волзької Булгарії. Друга – ас-Славія – найімовірніше, обшири новгородських слов'ян. І нарешті, третя група – Артанія зі столицею в місті Арта. Цю третю Русь авторитетні дослідники (Г. Вернадський, Я. Пастернак, С. Бібіков та ін.) локалізують між Дніпром і Доном. Якщо згадати, що ще в VI-VII ст. тут був центр союзу племен антів, то чи не є Артанія прямою спадкоємицею цієї давньоукраїнської держави? Доказів на користь цього припущення стає дедалі більше.

Причорноморські обшири русів засвідчує також вказівка на те, що вони торгують з Румом (Візантією), Хазарією, великою Булгарією, а також болгаро-християнами, котрі мешкали за Дунаєм. Та й вказівка на те, що Рум межує з Руссю, а окремі провінції платять данину русам, свідчить про те, що ці дві могутні держави були безпосередніми сусідами, а не розділені якимись іншими державними утворами.

Абд-ал-хай Гардизи – арабомовний історик, географ та етнограф XI ст.; жив і працював при дворі правителів Хорасану (держави, яка була на території нинішнього Афганістану) Газневідів. У середині XI ст. написав історичну працю «Краса оповідей», котра містить багатий матеріал з географії та етнографії, зокрема народів Східної Європи. Саме у заключній частині твору міститься опис русів і слов'ян, їхніх звичаїв, релігії тощо.

Гардизи, за його власним твердженням, спирався на попередній досвід у цій галузі, особливо на праці Ібн Хордадбега та ал-Джайгані. Крім того, у його описах русів та слов'ян багато паралелей з аналогічним свідченням іншого середньовічного автора – Ібн Русте, хоча фахівці вважають описи обох авторів незалежними один від одного. Таким чином, характеристики наших предків в праці Гардизи є певною мірою усталеними, нормативними для тогочасного Сходу.

Ми знаходимо у Гардизи опис острова русів [14, с.213-214]: лісистій вологої країни, де живе десь сто тисяч жителів, на чолі яких стоїть цар (хакан). Вони люди войовничі, нападають на інших слов'ян, продають, що мають, сусідам, не орють і не сіють, збирають данину з підкорених племен. До речі, останнє дуже нагадує «полюддя» вже часів княжої Русі, під час одного з яких було вбито князя Ігоря. Описується висвята сина мечем, суд у володаря, розв'язання суперечок у чесному бою тощо. Знову підкреслюється особлива роль у суспільстві вішунів, влада яких поширюється і на хакана. Процес поховання Гардизи також описує традиційно для східних

авторів: у могилу з небіжчиком кладуть все необхідне, замурують і живу дружину.

Знову-таки, головна проблема: де локалізується «острів русів»? Гардизи згадує, що він у морі, і що руси плавають на «кораблях». Під ці характеристики найбільше пасує Крим. Водночас у русів водяться соболі та білки, і їх оточує слов'янське населення, а сама країна волога та лісиста. Цим ознакам найбільше підходить Середнє Подніпров'я. У будь-якому разі маємо цінне свідчення про країну русів часів VIII-IX ст., котра локалізувалась на теренах сьогоднішньої Південної України.

Абу Алі Ахмед бен Омар Ібн Дауд Ібн Русте – арабомовний вчений-енциклопедист першої половини X ст. З прочитання імені цього автора Д. Хвольсоном (1869 р.) в літературі усталилось Ібн-Дауд; у сучасній літературі вважають коректним використовувати скорочене ім'я автора Ібн Русте.

Докладні відомості про життя Ібн Русте дуже обмежені: відомо, що за походженням він перс, ним створена універсальна праця «Коштовні цінності» (варіант перекладу: «Книга дорогоцінних скарбів»). Конкретний час написання енциклопедії також називається різний: від 903 р. (І. Крачковський, В. Бартольд) до 922-923 рр. і далі (М. Грушевський, Дж. Маркварт та ін.). В російський науковий обіг працю ввели відомі сходознавці Д. Хвольсон та А. Гаркави, а в українське джерелознавство – М. Грушевський. Загалом, з огляду на її вартість для розуміння ранньої історії слов'ян до неї зверталось чимало фахівців з різних країн.

Сам Ібн Русте у своїх узагальненнях спирався на попередніх авторів, з яких найголовнішими є Ібн Хордадбег та Ібн Фадлан. Перший з них народився десь бл. 820 р., а у проміжку від 846 до 885 р. написав своєрідний довідник «Книга доріг і держав»; Ібн Фадлан – відомий дипломат початку X ст., автор «Записок» – звіту про посольство 921 р. до царя волзької Булгарії. Обидва попередники Ібн Русте є авторами надзвичайно цінних спостережень про слов'ян та русів, багато з яких практично без поправок він використав. Ця обставина дає змогу поглибити хронологію описів Ібн Русте, принаймні до середини IX ст.

Винятковий інтерес становить опис Ібн Русте країн слов'ян та русів [15, с.205-208]. Осереддя країни слов'ян вираховується на основі шляхового критерію: від печенігів до них 10 днів дороги; якщо врахувати, що у середині IX ст. печеніги (баджнака) ще стояли на Волзі, то якраз маємо відстань до Києва. У цьому контексті місто «Ва.т», згадане в тексті, очевидно, і є арабським його прочитанням: не випадково Гаркави та Маркварт прочитують це місце як Куяб і розшифровують як Київ. Інше згадане місто – «Джарват» – фахівці тлумачать як видозмінене Хорват; враховуючи, що в середині IX

ст. хорвати (білі) залюднювали обшири Карпат, маємо підстави вважати це місто праукраїнським.

Натомість автор постійно наголошує на відмінності країни слов'ян від країни русів («ар-Русій») і, таким чином, окреслює тезу про те, що це різні утвори. Ібн-Русте, як і багато інших арабських істориків, наголошує, що Русь знаходиться на острові, оточеному озером; цей острів завдовжки у три дні шляху, болотистий і лісистий, там живуть руси, вони мають хакана, плавають на кораблях, а товар свій продають хазарам, булгарам та ін. І знову постає фундаментальне питання: що ж це за острів?

Спочатку торкнемось географічного критерію, вимоги до якого досить чіткі. У цьому контексті висувались найрізноманітніші версії: А. Новосельцев (1965 р.) вважав, що це район Новгород – Ростов – Білоозеро, тобто десь у місцях поселення ільменських словен; М. Грушевський (1895 р.) висловив припущення, що вказаним критеріям відповідають або Полісся, або Дніпрові плавні; велика кількість авторів (В. Пархоменко, Г. Вернадський, С. Юшков та ін.) локалізували цей край у приазовському районі, переважно навколо Тмуторокані; нарешті, існує досить давня традиція від ал-Ідрісі (XII ст.) ототожнювати острів русів з Кримом.

Автори північної локалізації «острова русів» звично вказують на норманів як на носіїв цього терміну. Нестор-літописець під роком 862 фіксує: «Пішли вони [слов'яни] за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів русь... І од тих варягів дістала назву Руська земля». Лише за 912 роком «Літопис Руський» знову згадує цю назву: «Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю». З тих пір назва «Русь» для київської держави стає головною, хоча ще трапляються етноніми типу Велика Скіфія, Сарматія, Роксоланія та ін.

Тим часом східні джерела, автори яких жили од Норвегії значно далі, ніж від Тавриди, етнонім «руси» вживають вже принаймні з VI ст., тобто за чотири століття перед першою літописною згадкою у Києві. Так, русів (поряд з турками і хазарами) згадують в епізоді з оповіді про побудову Хосровом I Ануширваном оборонної стіни у Дербенті (ас-Саалібі, Захір ад-Дін); ім'я «рос» згадується і в сирийській хроніці VI ст. Захарії Ритора; у VII ст. ворогами Дербента двічі названі руси (Баламі). І такі приклади можна продовжити. Природно, що в усіх випадках мова йде про людність, котра межувала з арабами, іншими підданими їм народами і через це контактувала з ними.

Отже, існує досить можливостей локалізувати «три Русі» на території сучасної України, а власне «острів русів» у Північному Причорномор'ї. Звичайно, велика спокуса вважати ним безпосередньо Тавриду – бо лише вона зусібіч оточена водою (Перекоп із своїми розмірами практично може не враховуватися). Вагомі аргументи існують також на користь гіпотези

М. Грушевського – вишукувати «острів» у плавнях Дніпра, найповніше цим вимогам відповідає Великий Луг, «що починався біля лівого берега Дніпра, навпроти острова Хортиці, тягнувся зі 100 верст і закінчувався на тому ж березі Дніпра, навпроти урочища Паліївщина, вище Микитиноного Рогу» [16, с.27]. На роль «острова» також може претендувати і своєрідний гідрографічний утвір у течії Середнього Дніпра – між ним та річками Рось і Тясмин: у минулі часі простір між останніми був перетятий болотами, що створювало своєрідний острівний феномен острівної території між ріками; цю гіпотезу ретельно обґрунтував В. Знойко. Нарешті, знаючи неповноту знань давніх арабів про географію України, «острів» може бути територією між Дніпром і Доном (схід і захід), а також Азовським морем – (південь), та ріками Орель, Самара і Сіверським Дінцем (північ). У будь-якому випадку «ар-Русійя» локалізувалася, найімовірніше, у Північному Причорномор'ї.

Ібн-Русте наводить чимало унікальних свідчень про політичний лад, економіку, світогляд, військове мистецтво, судочинство та інші риси слов'ян і русів.

Слов'яни – бджолярі; вирощують свиней та просо; просом присягаються Богом, з меду роблять хмільний напій. Рогатої худоби немає, а коні – лише у Свят-малика, тобто верховного царя. Взимку люди живуть у напівземлянках, де розпалюють вогонь і розжарюють каміння. Небіжчиків спалюють, попіл кладуть на домовину, вчиняють тризну; улюблена дружина також має право розділити долю чоловіка. Цар збирає з підданих данину, досить скромну, а злодіїв слов'яни люто карають. Озброєні вони дротиками, списами та щитами. Люблять веселість і грають на лютнях, гусях та дудках. Загалом, Ібн-Русте змалював досить знайомий образ слов'янського люду дохристиянської доби.

Водночас, руси – насамперед воїни. Очолює їх хакан, що свідчить про високий політичний статус самої Русі у тогочасному світі. Воюють на кораблях, озброєні постійно, причому «сулеймановими», тобто всевражаючими мечами; полонених везуть у Хозарію і Булгарію й продають; торгують вони також хутрами. При народженні дитину освячують мечем та й суперечки вирішуються у герці також на мечач. У русів багато міст, одягаються вони чисто й ошатно, носять золоті браслети. Прикметна нижня частина одягу – «шаровари», на які йде десь сто ліктів матерії. Руси – люди стрункі та високі, всі підтримують кожного і навпаки; іноземців шанують, захищають їх від образ.

Арабські автори звернули увагу й на антропологічний вигляд слов'ян-русів, риси їх характеру, землеробські та військові звичаї. Географ і медик з Кордова ал-Бекрі (XI ст.) у своїй ґрунтовній «Книзі шляхів і країн», характеризуючи країну Сакаліб (слов'ян), пише, що людність її численна, хоча й розпорошена, що ці люди «запопадливі у землеробстві», охоче виро-

щують і споживають просо, а також м'ясо корів і гусей; «напої ж їхні та хмільні трунки готуються з меду». Самі ж слов'яни через природні особливості їхнього краю, за описами вже згаданого ал-Бекрі, ось які: «їхні тіла стали великими; їхні натури – сухими; їхні характери – жорстокими; їхні поняття – тупими; їхні слова – важкими; їхній колір – надзвичайно білий, так що перейшов від білизни до синяви; їхні шкіри – тонкими; їхнє м'ясо – товсте; їхні очі також стали синіми, через що не відрізняються від кольору обличчя; їхнє волосся – густим та рудим...» [17, с.71].

Особливе місце серед русів займають ворожбити; деякі з них, дивується Ібн Русте, вважають себе навіть вищими од царя. Жертвують богу і людей, і тварин. В останню дорогу знатного небіжчика проводять урочисто: його заносять у своєрідний склеп (курган), вкладають потрібні речі, замурують живу дружину і поминають.

Загалом, і стиль життя, і риси народу виявляють спорідненість з описами іншого слов'янського племені раннього середньовіччя, а саме – антів. Не випадково Б. Рибаків вважав, що т. зв. «третя» Русь, тобто Артанія, що у Нижньому Подонні, була державою саме антів. Понад те, руси в описі Ібн Русте надзвичайно нагадують своїх пізніших нащадків, а саме запорізьких козаків. Цілком імовірно, що історію цієї унікальної української спільноти (тобто, запорожців) необхідно доводити принаймні до VIII-IX ст.

І ще одне: свідчення Ібн Русте вказують, що у IX ст. Північне Причорномор'я, включно з Тавридою, було залюднене багатьма племенами, з яких панівними історик визначив слов'ян та русів, тобто праукраїнців.

Ал-Ідрісі – арабський географ XII ст., тривалий час працював при дворі сицилійського короля Роджера II. У середині XII ст. створив трактат «Розваги змореного в мандрах краями» – своєрідний географічний атлас відомих на той час країв з докладними коментарями до карт [18, с.215-216].

Ал-Ідрісі відобразив рівень знань арабської науки про Східну Європу середини XII ст., хоча використав і набуток своїх попередників, зокрема ал-Хаукаля. У його праці знаходимо згадку про тодішні етнополітичні утвори цього регіону. Так, вчений пише про Куманію – половецьку землю на північ од Чорного моря – і відрізняє її від країни кипчаків, що в Азії, звідки і прийшли половці в Україну. На Чорноморському узбережжі локалізовано також невідому країну, котру іменує як Хазарію – і це щось інше, на відміну від уже знаної прикаспійської країни хазар – ал-Хазар.

Понад те, ал-Ідрісі пише про вплив на Хозарію не лише русів з країни, столицею якої є Київ (Куйаба або Кукіана), а й країни русів, сусідньої з уграми та Чорним морем; цю країну вчений називає Дж-с-улія, що фахівці (А. Поляк та ін.) прочитують як Галичина, тобто тодішнє Галицьке князівство. А. Поляк навіть звертає увагу на ще ближчу подібність наведеного арабського терміну до слова «Гуцулія» – назви однієї з українських

земель. З Галичини купці та мандрівники могли добиратися в Хазарію та Куманію, спускаючись човнами по Дністру та Пруту в Чорне море, а далі через Азовське море й Дон, волоком до Волги, і цією рікою в гліб прикаспійських земель. Ал-Ідрісі пише про три групи (чи центри) русів: перша зі столицею в Куйабі (Кукіані), друга – в Славі і третя – в Арті; при цьому останні дві розміщуються у фортецях на зміцнених горах. Прикметно, що людність першої країни поіменовано «рус»; щодо населення двох інших зрозуміло, що вони також належать до русів, хоча конкретний етнонім не вжито.

Особливий інтерес мають топографічні орієнтири щодо столиць країн русів; від Києва до Арти чотири дні дороги, і від Арти до Слави також чотири; при цьому купці з Києва везуть до Хазарії і свій товар, і товар з Артанії, оскільки людність останньої не допускає у свої землі іноземців. Останнє означає, що Арта (і Артанія) була десь на однаковій відстані і від Київської Русі, і від Хазарії.

Отже, Арта – міцна фортеця, знаходиться на горі, на однаковій відстані від Слави і, можливо, волзької Хазарії. На теренах України є край, який може відповідати згаданим критеріям, – обшир Донецького кряжу. Ця височина простягнута в коліні Дінця і Дону, тягнеться навскоси з північного заходу на південний схід на 370 км, завширшки 170 км; найбільша висота цієї гірської складчастої області – 369 м; Святі ж гори над Дінцем мають прямовисні скелі, заввишки понад 70 м, що цілком достатньо і для облаштування фортець, і для побудови цілих міст. До речі, археологи (Я. Пастернак, М. Міллер та ін.) саме в цім регіоні низку прадавніх поселень пов'язують з культурою Артанії.

Таким чином, третя Русь за ал-Ідрісі – Артанія – найімовірніше, локалізована у Північному Приазов'ї. А де ж тоді друга Русь, Славія, до якої від Арти також чотири дні дороги?

Зазвичай під Славією арабські географи розуміють Новгородську землю. Проте, згідно ал-Ідрісі, логічно Славію шукати ближче до Києва – на Волині чи, скоріше, в Галичині. Можливо, арабське «Слава», Славія є трансформованим українським «воля», «Волинь». Якщо це так, то і друга Русь також містилася на теренах сучасної України. Природно, крім Арти та Славії, на теренах нинішньої України містилася і перша Русь – Куйабія зі столицею у Києві. Таким чином, всі три Русі дохристиянських часів – праукраїнські землі.

Наприкінці VIII ст. придніпровські племена консолідуються у нове політико-державне об'єднання з центром у Києві. В середині IX ст., зокрема за часів правління Аскольда та Діра, Русь набуває виразних рис монархічної держави (каганату). Однак процеси східнослов'янського (русько-українського) державотворення важко осягнути, якщо не врахувати, що на них

істотно наклалися моделі економічного, комунікативного, станового та іншого устрою, індуковані військово-торговими імперіями (за О. Прицаком) варягів-вікінгів. На «поверхні» історії ця проблема звично постає як норманський вплив на Русь: прихід сюди дружини варягів під проводом Олега та Ігоря, переймання ними влади в Києві насильницьким шляхом і започаткування однієї з наймогутніших європейських держав Середньовіччя.

Можна з певністю стверджувати, що саме від цього часу генеза українців стрімко векторизується і набуває сучасного національного змісту: за мовою, цінностями культури, релігією, устроєм суспільства тощо. Це не означає, що попередні віки можна відкинути чи вилучити з української історії, вони – її питома частина. Однак зрозуміло, чим ближче до нинішніх часів, тим більшу кількість ознак та рис саме українського народу, саме України, ми знаходимо в нашій минувшині. Це нагадує велику ріку, скажімо Дніпро, яка, вливаючись в море одним гирлом, започатковується десь у верхів'ях тисячами, ба – мільйонами струмків та джерел; зрештою, зіллявшись, вони і витворюють ту неповторну субстанцію біосфери, котра іменується Дніпром-Славутичем.

На зламі тисячоліть на теренах України сталася подія непересічного значення: витворилася видатна політична організація – держава Київська Русь, котра об'єднала у межах однієї країни чимало слов'янських (і не тільки) племен і народів; кардинальні зрушення сталися у сакрально-духовній сфері – традиційні вірування змінюються (вже на державному рівні) монотеїстичним християнством; зрештою, започатковується надійна власна писемна та художня культура, котра уможливила зафіксувати і осмислити реалії українського життя. Київська Русь стає реальністю зі своїми питомими географічними, політичними, культурними, духовними, релігійними та геополітичними вимірами. І, принаймні від цього часу, з великою певністю можна говорити про Україну як етнічну реальність, основні риси якої простежуються аж до сьогодні. Все це ставить проблему осягнення кола цих сутностей; у їхньому заглибленні у минуле, з одного боку, і спрямованістю у майбутнє – з другого.

Йдеться, отже, про те, щоб виокремити коло питомих українських ознак та цінностей, з'ясувати глибинність і композитність архетипів мислення й поведінки, витоки натхнення та незнищенності українського духу. Інакше кажучи, йдеться про те, щоб осягнути в родовому – людстві – етнічно-особливе та унікальне, що вирізняє саме український народ з множини всепланетної спільноти, залишаючи його водночас органічним складником людства; лише осягнувши сутність самого себе, можна говорити про взаємини з іншими етносами, самоповагу і самосвідомість, з одного боку, толерантність та пошанування – з другого. В такому контексті проблема «Україна і світ» чи «світ і Україна» набуває не лише політико-правового

усталення (що має місце переважно при державотворенні і увіходженні країни до кола з'єднаних націй, тобто міжнародного політичного співтовариства), а й актуалізації українства як невід'ємної і осібної частини вселюдського буття. Відкрити Україну як соціоприродну цінність для світу, з одного боку, і упевнитись, як світ, здобутки цивілізації в цілому «перетікають» у властиво українське життя, стають його набутком, формовтілюються тут – з другого, – ось визначальні цілі знайомства з історичними матеріалами.

Класична доктрина геополітичного бачення України княжої доби викладена, як відомо, у «Літописі Руському» (XII ст.) та деяких інших, типологічно споріднених з твором Нестора-літописця пам'ятках. Уже перші слова цього літописця засвідчують саме мету окреслити становище нашої предківщини у світі та обґрунтувати її генезу як складову частину всесвітньо-історичного процесу: «Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала» [12, с.7] ось, на думку автора літопису, найголовніші проблеми його твору.

Нестор цілком усвідомлює насамперед історичну спадкоємність «руського племені» з попередниками, з одного боку, та причетність його до найстаріших народів цивілізованого світу – з іншого. Справді, Нестор, утверджуючи право Русі на всесвітню спадщину й на органічність побутування тут християнства, виводить руські племена від коліна Яфетового, куди належать і «варяги, свеї, нормани, готи, англї, римляни, німці, фряги» та інші європейські народи. Щодо власне людності давньої України, то Нестор пише, що слов'ян здавна «було множество», бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Отже, слов'яни-руси, за Нестором, мають дві, на перший погляд, взаємозаперечні іпостасі: з одного боку, це нащадки Яфета, тобто одвічна іудео-християнська спільнота, а з другого – «скіфи», тобто варварипогани. Однак ніякої суперечності тут немає, а лише бажання зафіксувати непорушність прав держави на власний одвічний геополітичний обшир і водночас заявити про себе як про органічну частину цивілізованого світу. Тому – і «скіфи», і «християни».

Історіософську доктрину Нестора-літописця як виразника давньоруської ідеології сприйняв і підтримав тогочасний цивілізаційний світ, очевидно, не в останню чергу через могутність та міжнародний вплив княжої України-Руси. Наприклад, із праць візантійців ми також дізнаємось про автохтонні народи Північного Причорномор'я, передовсім склавинів, антів, русів та інших; їхні стосунки з сусідами, в тому числі під час «великого переселення народів», а простіше кажучи – навали на старожитню Україну аварів (обрів), гуннів, булгар, печенігів та половців. Докладно

візантійські історики описують прикметні риси склавів-антів-русів, зокрема самого князя Святослава, в образі якого ми пізнаємо чимало архетипових рис наших предків взагалі. Візантійський історик Леонтій Діакон пише:

«Ось якою була його зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмір довгим волоссям над верхньою губою. Голова у нього була геть голомоза, але з одного боку її звисав пук волосся – ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла цілком співрозмірні, але виглядав він понурим і диким. В одне вухо у нього була вправлена золота серга, і вона була прикрашена карбункулом, коштовно обрамленим двома перлинами. Шати його були білими і відрізнялись від одягу його наближених лише чистотою» [19, с.188].

Отже, постать князя Святослава змальована настільки яскраво, що без особливих зусиль ми впізнаємо в ній класичні українські риси. Але, нагадаємо, саме таким бачив нашого предка василевс Йоанн Цимісхій у далекому 970 р. У пам'яті візантійців ще досить живі спогади і про минулі контакти Скіфії-Руси (вони використовують ці терміни як тотожні) з еллінським світом. У описі, наприклад, Ахілла як уродженця скіфської землі ми без особливих зусиль розпізнаємо антропологічний тип слов'янина, але аж ніяк не греко-середземноморця.

Таким чином, існують переконливі факти щодо антропологічного, етнічного, культурного та суспільного розвитку на теренах України протягом декількох останніх тисячоліть. особливо переконливими доказами є писемні історичні джерела, котрі окреслюють праукраїнський характер давніх роксолан, склавів, антів, русів та низки інших етносів. Прикметними є описи способу життя, традицій особливостей поведінки та діяльності, суспільної організації, демократичних рис давнього соціуму. Тому звернення до витоків українського етносу уможливило повніше зрозуміти подальші особливості його розвитку, включно з новітнім періодом, де однаково потужно поступають як намагання зберегти власну ідентичність, так і органічний потяг до засвоєння європейських цивілізаційних цінностей.

Література:

1. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). – М.: Наука, 1969; Алексеева Т.А. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., МГУ, 1973.
2. Клавдій Юліан Флавій. Проти християн // Людина і довкілля. – К.: Заповіт, 1995. – Ч. I. – С. 129.

3. Див.: Влес книга // Дніпро. – 1990. – № 4. – С. 48-62.
4. Йордан. Про походження готів // Истор. архив. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 1. – С. 151.
5. Менандр Візантієць (Протиктор). Продовження історії Агатієвої // Истор. архив. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 1. – С. 159-161.
6. Жебелев С.А. Маврикий (Стратег). Известия о славянах VI-VII вв. // Истор. архив. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 2. – С. 33-37.
7. Кесарийский Прокопий. Готская война // Сб. документов по социально-экономической истории Византии. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 76.
8. Кесарийский Прокопий. Тайная история // Сб. документов по социально-экономической истории Византии. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 79.
9. Вестберг Фр. Записка Готского Топарха // Визант. временник. – Т. 15. – Вып. 2-3. – С. 284.
10. Феофилает Симокатта. История. – М.: Изд. АН СССР, 1957. – 224 с.
11. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – С. 283-284.
12. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.
13. Див.: Новосельцев А.П. Восточные истоники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 355-419.
14. Гардизи. Краса оповідей // Історія Криму в джерелах і документах. – Чернівці: 1998. – Ч. 1.: Античність Криму в джерелах і документах; Ч. І. Античність і Середньовіччя. – С. 213-214.
15. Ібн Русте (Ібн-Даст). Коштовні цінності // Історія Криму в джерелах і документах. – Чернівці: 1998. – Ч. 1.: Античність Криму в джерелах і документах; Ч. І. Античність і Середньовіччя. – С. 205-208.
16. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – С. 27.
17. Гаркави А.Я. Дополнения к сочинению «Сказания мусульманских писателей о славянах и русах». – СПб.: Тип. А.О. Цедербаума, 1871. – С. 71.
18. Ал-Ідрісі. Розваги змареного в мандрах краями // Історія Криму. – Ч. І. – С. 215-216.
19. Леонтій Діакон. Історія // Людина і довкілля. – К.: Заповіт, 1995. – Ч. 1. – С. 188.

Крысаченко В.С. Исторические истоки украинского этноса.

Рассматривается украинский этнический мир и его факторы: этнос, духовно-идеальная реальность и материальная культура. Приводятся факты антропологического, этнического, культурного и общественного развития на территории Украины в течение последних нескольких тысячелетий.

Ключевые слова: этнос, мир идей, мир вещей, язык, мировоззрение, философия, мифология, историософия, религия, психология, искусство, культура, эндогенные и экзогенные факторы.

Krysachenko V.S. The historical origins of the Ukrainian ethnos.

Ukrainian ethnic world and its factors are analyzed: ethnicity, spiritual and ideal reality and material culture. The facts of anthropology, ethnic, cultural and social development in Ukraine over the past several millennia are analyzed.

Keywords: ethnicity, the world of ideas, the world of things, language, ideology, philosophy, mythology, historical philosophy, religion, psychology, art, culture, endogenous and exogenous factors.

УДК: 323.22

ОСНОВНІ СУБ'ЄКТИ РЕГУЛЮВАННЯ І УПРАВЛІННЯ ЕТНІЧНИМ КОНФЛІКТОМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Кіссе А. І.[©]

Доктор політичних наук, доцент кафедри теорії і історії держави і права Одеського національного морського університету

Аналізуються основні підходи до визначення поняття «конфлікт» в загалі, етнічний зокрема, його види та складові, які є найбільш поширеними у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.

Ключові слова: конфлікт, управління, попередження, ескалація, мирне врегулювання, переговори, консенсус.

Для управлінської практики точне розуміння конфлікту є умовою конкретизації кордонів, в межах яких організується діяльність органів влади по запобіганню конфліктів, а у випадку їх виникнення – по врегулюванню. Повнота визначень дає також можливість врахувати всі можливі канали впливу на конфлікт, які іноді у поєднанні можуть мати набагато більш негативні наслідки, ніж сам конфлікт.

Загалом, конфлікт – це результат порушеного консенсусу, а консенсус – результат залагодженого конфлікту. Аналогічно суперництво й співробітництво є інтегральними частинами більшості конфліктів за участю двох або більше осіб. Таким чином, конфлікт і консенсус – дві сторони однієї й тієї ж монети, а будь-який конфлікт не може мати однозначно позитивного або негативного трактування. Спроби ж остаточного запобігання або усунення конфлікту, чи то у міжособистісних чи між групових відносинах є утопічними.

Звідси випливає, що головна установка – це управління існуючим конфліктом, що передбачає врегулювання, розв'язання або навіть придушення останнього в інтересах суспільства в цілому або його окремих суб'єктах.

Ряд дослідників висловлює сумнів у можливості управління етноконфліктами. Так, М. Маршал не упевнений у тому, чи «закінчуються етнічні конфлікти коли-небудь взагалі» [1, р.89]. Відповідно ставиться під знак питання сама можливість управління процесом конфлікту. Проте конфлікт – явище, характерне для соціальної системи загалом, і тому більшість дослідників говорять про розв'язання етнічного конфлікту як про знаходження компромісного рішення ненасильницьким шляхом і мінімізацію людських і матеріальних втрат у випадку найгіршого розвитку подій, із врахуванням того, що етнічну ідентичність не можливо ліквідувати,

але можна зменшити її конфліктогенний потенціал. Можна погодитися із думкою О. Маруховської, що хоча етнічних конфліктів не можливо уникнути, але «їх можна і слід прогнозувати, завчасно виявляти і «приручати», тобто «керувати» ними і врегульовувати [2, с.18].

Ще одна трудність в управлінні конфліктом полягає в тому, що багато практиків вважають це радше мистецтвом, ніж наукою. Найбільш оптимальним шляхом є розробка максимально чіткої типологізації етнічних конфліктів, в якій встановлюються загальні і специфічні риси конфлікту.

Управління етнічним конфліктом не є управлінням у загальноживаному значенні цього терміну. Оскільки урегулювання конфлікту передбачає взаємодію і взаємні поступки конфліктуючих сторін, а також в багатьох випадках і залучення «третьої сторони», яка виступає в якості посередника, то в цьому процесі практично не можливо виділити «суб'єкта» і «об'єкта» управління. Як правило, цей «об'єкт» (комплекс взаємних претензій один до одного) формується і коректується в ході комунікації між сторонами етнічного конфлікту. Тому, власне, «управлінням» виділена система дій і не являється. Це по-перше.

По-друге. Враховуючи унікальність кожного конфлікту, не можливо виробити якусь одну універсальну теоретичну модель управління конфліктом. Проте існують певні теоретичні напрацювання, які описують можливі варіанти розв'язання окремих типів конфліктів (етнополітичного, етнокультурного і т. д.).

У західній літературі прийнято вживати терміни «управління» і «регулювання» конфлікту. Причому, «управління» трактується виключно у прикладному значенні, в той час як ширшим поняттям вважається «регулювання» конфлікту. Як правило, «регулювання конфлікту» (conflict resolution) передбачає діяльність на макрополітичному рівні, яка означає організацію в рамках політичної системи певних інститутів, здійснення процедур і практик регуляції конфліктів, що повторюються, а тому цей термін можна застосовувати до різних конфліктів одного типу. Крім управління окремими конфліктами, регулювання включає і діяльність по запобіганню чи попередженню деструктивних, тобто насильницьких, форм вияву конфлікту, яку також називають превентивною діяльністю (conflict prevention).

В свою чергу «управління конфліктом» (conflict management) являє собою форму цілеспрямованого впливу на різні компоненти суперечки чи боротьби сторін, яке передбачає підвищення відповідності їх стану свідомим намірам того чи іншого суб'єкту. Широко розповсюджене визначення Й. Гальтунга, який розуміє управління конфліктом як вміння підтримувати відносини нижче рівня, на якому можлива загроза для системи в цілому.

При розгляді питань управління конфліктом в центрі уваги західних конфліктологів знаходяться переважно процеси прийняття рішень в даній

конфліктній ситуації і розробка принципів поведінки, спрямованих на мирне закінчення конфлікту, перш за все – раціональних форм вирішення конфлікту. На відміну від регулювання, управління конфліктом передбачає діяльність на мезорівні, яка пов'язана із конкретним конфліктом.

На ширшому значенні понятті «регулювання» наполягає і У. Шнекенер, який уточнює, що регулювання конфлікту менше зосереджується на процесах, таких як переговори чи посередницькі зусилля, які спрямовані на завершення конфлікту, а більше на структурах, тобто на створенні політичної, правової і соціально-економічної систем і різноманітних стратегіях, з ними пов'язаними [3, р.18].

В свою чергу С. Вольфф пропонує розрізняти «управління» (conflict management) і «розв'язання» (conflict settlement) етноконфлікту [4, р.12]. Якщо перше визначається як спроба стримати, обмежити чи переспрямувати вплив конфлікту в суспільстві, в якому він ведеться, то друге – розв'язання конфлікту – спрямоване на створення інституційних рамок, в яких конфліктуючі інтереси різних етнічних груп можуть бути узгоджені до такої міри, що ініціативи до співробітництва і несилової реалізації конфлікту інтересів через компроміс переважає будь-які вигоди, які може принести силове протистояння. Отже, управління конфліктом – це стратегія, яку вибирають в одній з двох ситуацій: коли розв'язання конфлікту є неможливе чи небажане для однієї з сторін. Більше того, управління конфліктом не завжди є великодушною спробою стримати етнічний конфлікт і обмежити його негативні наслідки. Воно може використовуватися в якості стратегії маніпуляції, що прагне продовження конфлікту з причин, які лежать за межами конфлікту як такого (наприклад, збереження влади і / або економічні прибутки). Як поняття, «управління конфліктом» описує широкий спектр стратегій, які застосовують сторони в конфлікті замість переговорів, в той час як розв'язання конфлікту передбачає переговори, прийняття і запровадження інституціональних структур.

Американський конфліктолог Дж. Бертон розробляв концепцію «контрольованої комунікації», яка створювалася як один з варіантів «аналітичного методу вирішення проблем». В рамках даної концепції він вперше вводить відмінності між процесами врегулювання суперечок і розв'язання конфліктів. На його думку, врегулювання суперечок є результатом організованого успішного спонукання (чи примусу) одного з учасників конфлікту до того чи іншого типу дій, вигідних другій стороні чи посереднику. Досягнутий таким чином «компроміс» може виявитися недовговічним, оскільки вихідна причина суперництва не усунута. Справжнім завершенням конфлікту, з його точки зору, може бути лише його принципове розв'язання, яке досягається конфліктуючими сторонами в процесі взаємного аналізу як джерел, так і змісту суперечки. Стіяка рівновага сторін

виникає як результат фактичного подолання тих обставин, які спровокували конфлікт, що дозволяє встановити нові відносини рівноваги, яке задовольняє обидві сторони.

Російський дослідник А. Аклаєв теж дотримується західного підходу. На його думку, регулювання етнічного конфлікту являє собою діяльність по встановленню нормативних основ і наступної інституціоналізації процедур і практик регуляції повторюваних політичних конфліктів між етнічними групами і державою в рамках поліетнічної політичної системи. Термін «регулювання» досить широкий і охоплює як управління конфліктом, так і попередження його деструктивних (насильницьких) наслідків [5, р.322].

З управлінням конфліктом також пов'язуються і ряд наступних термінів. «Пом'якшення» конфлікту (conflict mitigation) – широке поняття, яке включає всі різновидності діяльності по контролю, управлінню, розв'язанню, посередництву, полегшенню і регулюванню конфлікту, крім запобігання чи попередження конфлікту.

«Контроль над конфліктом» (conflict control), як правило, передбачає орієнтацію на обмеження можливостей виникнення чи ескалації конфлікту чи на прискорення завершення конфлікту.

«Мирне врегулювання» (conflict settlement) розуміється як діяльність, спрямована на повне чи часткове зняття гостроти протиборства сторін, а також на те, щоб уникнути його найбільш негативних наслідків для соціальної системи загалом. В широкому сенсі під зазначеним терміном розуміють будь-які дії, спрямовані на запобігання чи припинення збройної боротьби і вирішення протиріч мирним шляхом. В більш вузькому сенсі термін «мирне врегулювання» вживається для позначення діяльності по виходу із насильницького конфлікту, пошуку мирних рішень шляхом пов'язування інтересів і цілей сторін і досягненню мирної угоди в результаті переговорів.

«Розв'язання конфлікту» (conflict resolution) – діяльність по ненасильницькій трансформації залучених до конфлікту спільнот, кінцевою метою якої є ліквідація корінних причин конфлікту. Співвідношення між розв'язанням конфлікту і закінченням насильницького конфлікту не обов'язково пряме. Метою розв'язання конфлікту є не знищення конфлікту (що неможливо само по собі, оскільки конфлікт властивий будь-якому змінному людській спільноті), а трансформувати насильницький конфлікт в мирний (ненасильницький) процес соціальних і політичних змін. Завдання розв'язання конфлікту регулярно постають знову і знову по мірі виникнення нових форм і джерел конфлікту. В цьому сенсі розв'язання конфлікту розуміють як процес припинення ворожого ставлення, яке породжує насилля і ненависть, і заміни його на нове ставлення, яке сприяє розвитку довіри і співробітництва.

В російськомовній літературі можна зустріти як досить загальне визначення управління конфліктом, так і такі, які зосереджуються на певних аспектах і методах його реалізації. Зокрема А. Анцупов визначає управління конфліктом як свідому діяльність по відношенню до нього, яка здійснюється на всіх етапах його виникнення, розвитку і завершення учасниками конфлікту чи третьою стороною [6, с.399]. Управління конфліктом включає: симптоматику, діагностику, прогнозування, профілактику, попередження, ослаблення, урегулювання, розв'язання, а до управлінських впливів належить запобігання, гасіння, подолання і усунення конфлікту.

Інші дослідники вважають, що управління конфліктом є прерогативою третьої сторони: «управління конфліктами виражається у здійсненні міжнародним співтовариством і його окремими членами комплексу як воєнних, так і політичних, економічних та інших прямих чи опосередкованих форм впливу на поведінку безпосередніх сторін конфлікту» [7, с.56].

Деякі вчені вважають, що суть управління полягає у наданні конфліктному процесу форм, здатних забезпечити мінімізацію неминучих соціальних, політичних, економічних, моральних втрат і, навпаки, максимізувати такого роду здобутки [8, с.52].

В свою чергу Є. Степанов вказує на тенденцію вживати термін «управління» по відношенню процедур юридичного характеру, а розв'язання (як і альтернативне розв'язання) у зв'язку з процедурами до- або неюридичного рішення проблеми, наприклад, шляхом прямих переговорів між конфліктуючими сторонами [9]. Тобто, розв'язання конфлікту і управління ним відрізняється за способом і процедурами впливу: неюридичні (переговори, примирення і посередництво) і юридичні (адміністрування, арбітраж і судовий розгляд).

Крім того, він пропонує відрізнити розв'язання конфлікту від його регулювання (урегулювання). Перше включає процедури завершення конфлікту у відповідності із стратегіями «виграш-програш» або «програш-програш», а розв'язання – «виграш-виграш».

В вітчизняній літературі можна зустріти таке загальне визначення управління конфліктом: це «мистецтво і процес цілеспрямованого, обумовленого об'єктивними закономірностями впливу на його динаміку» з метою вдосконалення і розвитку етнічних взаємовідносин в суспільстві та підриву і руйнування існуючих відносин [10].

Таке визначення дозволяє виділити два аспекти: 1) етнічні конфлікти мають конструктивні і деструктивні функції; 2) самі конфліктуючі сторони, так і суб'єкти політичного управління можуть цілеспрямовано впливати на розвиток конфлікту, ґрунтуючись на власних інтересах. А врегулювання конфлікту розуміється як третій етап управління конфліктом (після прогнозування і запобігання ескалації конфліктів), і процес, і вид управлінської

діяльності, підпорядкований утриманню його в цивілізованих рамках та спрямуванню його розвитку в напрямку ефективного і конструктивного розв'язання.

Виходячи з того, що в українській мові термін «регулювання» є характерною радше певного технологічного процесу, в той час як «управління» має значно ширший зміст і включає в себе підготовку, координацію та реалізацію певної політики, то з термінологічної точки зору регулювання слід розглядати як складову процесу управління, а не навпаки. Незважаючи на процеси глобалізації, які призводять до розмивання поняття суверенітет, автор статті вважає, що на сьогодні держава, навіть будучи учасником етноконфлікту чи підтримуючи одну із сторін, виступає основним суб'єктом управління етнічним конфліктом.

Загалом, під «управлінням етнічним конфліктом» слід розуміти свідому політику держави чи третьої сторони, спрямовану на попередження (моніторинг), перевід насильницького конфлікту у мирне русло (врегулювання) та зняття етнічного напруження (остаточне розв'язання конфлікту). Відповідно проблематику управління етнічного конфлікту можна розділити на три основних складових:

1) проблеми запобігання виникнення конфліктів (недопущення переростання протиріч, неминучих у будь-якому суспільстві, у гострі форми – конфлікт),

2) проблеми мирного врегулювання і трансформації насильницького конфлікту;

3) остаточне розв'язання конфлікту, що передбачає неможливість повторення конфлікту у майбутньому і перетворення його із деструктивного у конструктивний.

Таким чином, конфліктологічний аналіз з метою досягнення консенсусу між етносами не може задовольнятися простим обґрунтуванням значимості даного прогресивного по своїй спрямованості процесу для демократизації міжнаціональних відносин. Він припускає також осмислення технологічних і організаційних заходів для його забезпечення. «Стрижневою» проблемою у даному аспекті виступає створення спеціальної й розгалуженої етноконфліктологічної експертизи, основне завдання якої, як показує світовий досвід, повинна полягати в тому, щоб на базі серйозного діагностичного й прогностичного аналізу відслідковувати зародження й розгортання конфліктних процесів і залежно від їхнього характеру висувати обґрунтовані пропозиції по їх локалізації, раціоналізації й врегулюванню.

Література:

1. Marshall M. G. Systems at Risk: Violence, Diffusion, and Disintegration in the Middle East // Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict / Ed. by Carment D., James P. – Pittsburgh, PA, 1997. – P. 89.

2. Маруховська О. Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво? / О. Маруховська // Віче. – 1998. – № 1. – С. 18.
3. Schneckener U. Models of ethnic conflict regulation / U. Schneckener, S. Wolff (eds.) // Managing and settling ethnic conflicts. – Palgrave, 2004. – P. 18.
4. Wolff S. Managing and settling ethnic conflicts / U. Schneckener, S. Wolff (eds.) // Managing and settling ethnic conflicts. Palgrave, 2004. – P. 12.
5. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А.. – М.: Дело, 2005. – С. 322.
6. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М., 1999. – С. 399.
7. Харитин М. В. Конфликтные ситуации на постсоветском пространстве / М. В. Харитин. – Кишнев, 1999. – С. 56.
8. Чумиков А. Н. Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия / А. Н. Чумиков // Социс. – 1995. – № 3. – С. 52.
9. Степанов Е. И. Социальные и межнациональные конфликты: проблемы экспертного мониторинга / Е. И. Степанов // <http://www.assamblea.kg/em21eng.htm>
10. Картунов О. В., Маруховська О. О. І спокій тільки сниться! / О. В. Картунов, О. О. Маруховська // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1 // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=13&c=65>

Киссе А.И. Основные субъекты регулирования и управления этническим конфликтом: теоретико-методологические подходы.

Анализируются основные подходы к определению понятия «конфликт» в целом, «этнический конфликт» – в частности, его виды и составляющие, которые являются наиболее распространенными в отечественной и зарубежной научной литературе.

Ключевые слова: конфликт, управление, предупреждение, эскалация, мирное урегулирование, переговоры, консенсус.

Cisse A.I. Key actors of the regulation and management of ethnic conflict: theoretical and methodological approaches.

In the article the basic approaches of conception «conflicts» and «ethnic conflicts» are analyses, its varieties and constituents, which are most widespread in native and foreign professional literature.

Keywords: conflict, management, prevention, escalation, peace settlement, negotiations, consensus.

УДК 327:351.74

ВІД ЕВІАНУ ДО МЮНХЕНУ: ЄВРОПА ПОТРЕБУЄ НОВОЇ ФІЛОСОФІЇ БЕЗПЕКИ

Грубов В. М.[©]

Доктор політичних наук, професор кафедри філософії і соціальних наук Національного торгово-економічного університету

Обґрунтовується необхідність пошуку нової ідеї європейської безпеки та подолання на цій основі стану «холодного миру».

Ключові слова: ідея, європейська безпека, кооперативна безпека, колективна безпека, принципи безпеки.

«Холодний мир», що прийшов у Європу як логічне закінчення «холодної війни» приніс у безпекове середовище Європи не менш складні і суперечливі процеси ніж ті, які протікали раніше. Порушення принципів як поведінкових норм у політиці сьогодні проходить під гаслами всебічної модернізації і демократизації, через що міжнародна політика все більш стає заручницею інтересів бюрократії і впливових фінансово-економічних груп.

Відомо, що більшість важливих політичних рішень сьогодні приймається вузьким колом політичної бюрократії в певних центрах політичної влади – у Вашингтоні, Брюсселі, Токію, Римі, Лондоні, Парижі, Берліні. Побудова міжнародної політики за таким принципом підпорядкована закону взаємодії великих і малих політичних одиниць де малі завжди вимушені приєднуватися до великих і все частіше стають заручниками приймаємих ними рішень. Цей закон працював як за часів Черчилля і Массарика, так працює він і сьогодні. Головну аксіому такої великої політики у своїй відомій праці «Мир і війна між націями» ґрунтовно доводить Р.Арон. Сучасний світ лише зайвий раз це засвідчує.

З іншого боку сучасна фінансово-економічна криза спонукає нас до більш загальних і більш глибоких спостережень і висновків. Крах державинації про що так тривало казали щирі прихильники ліберальної ідеї виявився блефом. Ліберальні політики виявилися першими, хто кинувся спасати демократичну спільноту за рахунок держави від самих же лібералів. Адже відомий американській банк «Golden sacs» виглядав не краще ніж московська піраміда Мавроді, а інтереси «Дженерал моторс» водночас були трансформовані у національні інтереси США. Це нагадало всім часи неоліберального курсу Д.Рузвельта далеких 30-х: спасати капіталізм від капіталізму за рахунок ресурсів держави і державного втручання в еко-

номічні процеси. Отже якщо ми бачимо, що коло причин для інтервенцій США і країни Альянсу (у відповідності до ст. 5 нової редакції Стратегії НАТО на XXI століття (1999) збільшилося, то у політиці цьому завжди знайдеться логічне пояснення. Вчора це могла бути відсіч світовому комунізму, а сьогодні – це боротьба з світовою кризою, захист прав людини і протистояння міжнародному тероризму.

Старе японське прислів'я каже: сенс картини не у фігурах, які зображені на полотні, а в фоні, на якому вони зображені. Отже якщо виходити з цього твердження, то сучасна картина філософії політики європейської безпеки потребує зміни фону. У практиці європейської політики безпекотворення це означає, що потрібні нові погляди і нові принципи, а не спекуляції навколо законності гуманітарних інтервенцій та кризи політики мультикультуралізму.

Перенесення акцентів безпеки з військової у гуманітарну сферу, що сталося у 90-х роках минулого століття для європейського безпекотворення є знаковим моментом у декількох аспектах.

У політико-ідеологічному – доктрина комунізму практично залишила Європейський політичний простір і на зміну їй прийшла епоха цінностей ліберальної демократії.

У політичному – демократія як принцип побудови нових держав на посткомуністичному просторі стала домінуючим інструментом детоталітаризації колишніх комуністичних країн.

В економічному – «право власності» як вищий принцип матеріалізації прав і свобод вільної людини стало фундаментальною основою для побудови нової соціально-економічної і політичної моделі розвитку.

У воєнному – з розпадом Варшавського договору і ослабленням Росії воєнна конфронтація перестала визначати клімат у Європі

В інформаційному – трансформація національного інформаційного середовища під тиском нових політичних ідей і суб'єктів інформаційного поля призвела до появи феномену єдиного інформаційного простору.

У стратегічному – відмова Росії від глобальних амбіцій стало свідченням, що Москва перестала бути світовою потугою і залишила за собою лише регіональний рівень політичного впливу.

Однак нові політичні реалії водночас не усунули старих проблем. Печери минулого нагадали про себе у розбіжностях щодо поглядів Росії і НАТО у тлумаченні головного терміну європейської політики як «колективна безпека». Захід постійно дає зрозуміти Москві, що поняття «колективна безпека» є винаходом «холодної війни» і як і за часів СРСР розглядає його через призму політики реалізму часів ідеологічного протистояння. У тонкощах дипломатичних висловів це означає, що воєнну безпеку країни-учасниці такої системи гарантувати не спроможні. Варіативними формами

співпраці в межах такої системи безпеки може бути співпраця на інституціональному і функціональному рівнях. У російській репрезентації термін «колективна безпека» корелюється з терміном «взаємна безпека» («взаємна небезпека»). Російська політика колективної безпеки вимагає визнання її усунення небезпек і загроз як всередині системи «колективної безпеки», так і ззовні. У середині системи стан безпеки між її учасниками підтримують всі учасники на основі визнання принципів ОБСЄ, норм міжнародного права та єдиної платформи «з прав і свобод людини», ззовні – кооперативними зусиллями країн-членів, які переслідують загальну ціль.

Існує ще одна не менш значуща проблема, яка з'явилася у кінці 90-х років ХХ століття – це критичне ставлення Росії до ролі НАТО як глобального і регіонального миротворця. У Стратегії національної безпеки РФ йдеться про недовіру існуючої глобальної і регіональної архітектури безпеки, яка орієнтована тільки на НАТО, а також про недосконалість правових інструментів і механізмів, які все більші створюють загрозу забезпечення міжнародної безпеки [1].

Постановка проблеми

Звісно у сучасній Європі співіснують і залишки «холодної війни» і демократичні цінності. Такий стан означає що протистояння в душі політики реалізму Г.Моргентау співіснує з ідеєю нової Європи і що парадигма ліберальної демократії знаходиться під тиском самих ж її провідників. Отже, філософське питання – потрібна ідея, яка б дозволила продуктивно діяти і жити, хоча і найдена – це «демократія як вище благо для всіх», але вона не спрацьовує. У даному випадку це означає і інше – ця ідея повинна співвідноситися і з будь-якими ідеями особливо з тими, які максимально пронизують всю сферу буття людини. Для Європи ними є свобода, справедливість і безпека. Однак і за цими поняттями стоять ідеї більш прагматичного характеру як комфортні умови життя, достаток, свобода пересування тощо.

Звісно оперуючи цими поняттями на буденному рівні ми можемо створити ідеальну картину буття пересічного європейця як носія демократичних цінностей. Однак з філософського погляду де центром всього буття виступає людина, соціальні групи, країни та їх інтереси ми знайдемо надто багато підводних течій, які впливатимуть на цілісність такої ідилії.

У політиці як сфери боротьби можливого і неможливого ідеального стану речей досягти неможливо. Особливо коли матеріалізація цих ідей стосується, висловлюючись ліберальною термінологією «всіх і кожного» де «всі» – це «не кожен». Якщо ж мати на увазі, що у сфері міжнародної політики ми маємо справу з країнами різного рівня соціально-політичного і економічного розвитку, то гострота проблематики значно збільшується. Особливо контрастно це постає в умовах сучасної фінансово-економічної

кризи, коли банки спочатку рятували інші банки, потім держави почали рятувати свої національні банки і в кінцевому рахунку спільнота держав вже рятує держави-банкроти. Контрастно таку картину ми спостерігаємо у США та в Європі на протязі останніх двох років.

Висловлюючись словами К.Маркса, що буттю людини притаманна «вещественная предметность» продовжимо це твердження дещо в іншій площині. «Вещественная предметность» пересічного староевропейця показала всім політикам Європи, що заради особистого блага як основи поняття «м'яка безпека», що так модерно звучить з вуст європейських політиків, вони – громадяни ЄС здатні суттєво змінити домінуючі політико-ідеологічні орієнтири. У європейському сьогодні це означає більш «полівіти» у своєму виборі і відсунути від влади людей з мислення епохи «холодної війни». Таку тенденцію ми вже спостерігаємо у Греції, Іспанії, Німеччині, Франції та інших країнах ЄС.

Зрозуміло це непокоїть консервативні сили у найвпливовіших європейських столицях. Не покоїть це і США. За аналізом розвідувального відомства США затяжна фінансово-економічна криза може спричинити відхід Європи від політики США у Європі та прискорити її зближення з Росією. В першу чергу це може відбутися на підгрупі спільних з Росією газових проєктів, які з погляду США надто небезпечні у двох аспектах. Аспект перший – Європа все більш стає залежною від Росії. Аспект другий – Європа може поступово відійти від європейської політики Білого дому.

Це свідчить, що підтиском падіння рівня життя політичні пріоритети європейців поступово опановують лівий фланг. На місце боротьби політичних ідей – ліберальний/неліберальний, демократичний/недемократичний як похідної певних політичних ідеологій, європейці ставлять економіку і високий рівень життя. Зрозуміло, що без ресурсів Росії ці питання Європа ніколи не вирішить.

Іншим не менш ваговим фактором сучасних європейських реалій є те, що динаміка перетворень у більшості країн пострадянському просторі позбавлена певного диктату Заходу. Країнознавчі реакції на ліберальні та демократичні цінності і особливості національного розвитку суттєво різняться від еталонів стратегії демократизації, яку по відношенню до пострадянського простору запровадив Захід. Особливо це стосується Росії, Білорусі, Казахстану, України та інших країн пострадянського простору. Як зазначає І.Зевельова, професор Європейського центру вивчення безпеки імені Дж. Маршала у відношеннях між США і Європою (у тому числі це стосується і Росії) на перше місце виходять питання світогляду і цінностей. Адже уявлення про себе і світ обумовлюють ту роль, до якої прагнутиме кожна з великих держав, а також те як вони визначають власні

інтереси та «облаштовують власне оточення» у новому столітті [2, с.10]. У даному випадку мається спілкування не тільки двох світів – Захід/Схід, але й постійну «примірку» під себе певного світогляду і, відповідно, певних ліній поведінки на міжнародній арені.

Третім і не менш вагомим фактором є новий розклад сил, який стався після звісних подій 28 серпня 2008 року на Північному Кавказі. Європа «зразка 2008» року виявилася не такою, якою вона була у 1999 році під час Югославської кризи. Новий геополітичний розклад визначила Росія. Москва продемонструвала воєнну силу, політичну згуртованість суспільства та бажання у зовнішньополітичних акціях мати свою власну думку особливо що до питань, які стосуються її кордонів. Всі погрози Заходу щодо «непропорційного застосування сили» проти Грузії та припинення відносин з Росією виявилися марними і непродуктивними. Припинення в односторонньому порядку з боку НАТО відносин з Росією у форматі «Росія-НАТО» (вересень 2008 р.) та пропозиція Альянсу на саміті голів МЗС країн-членів поновити їх знову (березень 2009 р.) стало свідченням того, що США, ЄС і Росії як ключовим гравцям європейської політичної сцени потрібно домовлятися.

І четверте – зі всією ясністю став очевидним факт, що в умовах сучасної фінансово-економічної кризи ідея ліберального глобалізму переживає гостру кризу. Ця парадигма розвитку, як ідея практично втратила свою привабливість і перестала бути мобілізуючим гаслом для переважної кількості країн. Звідси цілком логічним кроком є те, що вже давно настав час відкинути політико-ідеологічні спекуляції навколо так званих найпереможніших постулатів ліберальної демократії і зосередитися на більш актуальних проблемних сферах як економіка, екологія, гуманітарна сфера, інформаційна, культурна тощо. Саме таку тенденцію ми спостерігаємо сьогодні у відносинах Москви з Берліном, Парижем і Римом.

Все це стало визнанням того, що Європа потребує нової філософії безпеки, яка б, по-перше, відобразила рівність політичних позицій всіх учасників європейського мирного процесу, і по-друге, – готовність всіх зацікавлених сторін до демонтажу залишків «холодної війни» та її інструментів (НАТО), які в умах багатьох європейських і американських політиків асоціюються з експортом та підтримкою свободи і демократії західного зразка.

Отже Європі потрібна нова об'єднавча ідея – ідея «блага для всіх» і кожного, яка відома Європі ще з давніх греків.

Чого потребує Європа, чого прагнуть європейці?

Сучасна проблематика європейської політики безпеки охоплює чотири найважливіші питання: 1) додання спільними зусиллями фінансово економічної кризи, 2) підвищення рівня співпраці між РФ та євроатлантич-

ними структурами безпеки і розширення НАТО на Схід; 3) невиконання країнами-членами Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС) досягнутих домовленостей; 4) доля американського проекту ПРО в Європі. Декілька римарок дозволить зрозуміти, що ці питання обопільно гострі як для Москви, так і для Вашингтона і Брюсселя.

Щодо Росії, то з прийняттям у 2009 році нової редакції Стратегії національної безпеки її курс у європейських справах зазнав кардинальних змін. Лейтмотивом стратегії стала відбудова відносин з головними гравцями європейської політики Францією, Німеччиною, Італією на економічних засадах. Як йдеться у Посланні Президента Росії Д. Медведєва «наші відносини з іншими країнами повинні бути націлені на вирішення завдань модернізації Росії. Ми зацікавлені в знаходженні у країну капіталів, нових технологій і передових ідей. Знаємо, що і наші партнери розраховують на зближення з Росією для реалізації своїх власних завдань [3]. Зусилля російського керівництва направлено на енергетику і проривні технологічні проекти у сфері інформаційних систем і систем зв'язку, ядерної енергетики, медицини тощо[3].

Починаючи із 70-х років минулого століття Європа стала головним споживачем радянського газу. Відомий проект «ГАЗ – ТРУБИ» за часів політики Л.Брежнєва – В.Брандта заклав основи сучасної енергетичної стратегії Росії в Європі. Враховано, що щорічно Європа збільшує обсяг споживання російського газу на 2%. До 2025 року потреба ЄС в російському газі може скласти 730 млрд. куб. м. Тобто зросте з 40% до 70%. Оцінюючи такі перспективи та останні події навколо «газової війни» між Москвою і Києвом, починаючи з 2008 року, Росія почала активно реалізовувати два газових проекти – це Nord Stream і South Stream.

Проект Nord Stream – це спільний проект Росії та Німеччини, до якого підключилися Данія, Голландія, Британія, Франція та інші країни. Від Німеччини цей проект патрує экс-канцлер Німеччини Шрöder. Незважаючи на певний супротив щодо цього проекту Польщі і трьох країн Балтії за допомогою Німеччини, Фінляндії і Швеції Росія успішно його реалізує. На сьогодні по дну Балтійського моря прокладено першу нитку і 5 серпня в трубу почали закачувати технічний газ. Планується обсяг прокачки газу складає 32 млрд. куб. м. Остаточна дата введення газопроводу у дію 2012 рік.

Проект South Stream – це спільний проект Росії та Італії, до якого підключилися Болгарія Угорщина, Греція, Сербія, Хорватія та інші країни Південної Європи. У 2008 – 2011 рр. – Росія остаточно узгодила всі питання щодо маршруту газопроводу і під час X Сочинського міжнародного інвестиційного форуму (15-18.09.2011) між Росією, Францією, Італією і Німеччиною була укладена угода щодо початку цього будівництва. Планується побуду-

вати дві гілки: Болгарія – Італія та Болгарія – Німеччина. Обсяг прокачки газу складає 63 млрд. куб. м. Дата введення у дію 2015 рік.

Проект «Набукко», який підготували США, ЄС та Азербайджан незважаючи на його підтримку з боку комісара ЄС по енергетиці європейці практично провалили. Вважається, що в цьому велику роль відіграли Росія, Франція, Італія і Німеччина.

Щодо проекту газопроводу «Білий потік», який Європі презентувала Україна на міжнародному форумі «Чорноморсько-Каспійський регіон та європейська енергетична безпека», що відбувся у Києві у листопаді 2008 р. то з зрозумілих причин європейські політики залишили його поза увагою.

Отже незважаючи на протидію США Росія успішно реалізує свою газову стратегію і завдяки новим газовим проектам з провідними європейськими економіками суттєво підвищує свої шанси щодо впливу на стан європейських справ. В тому числі і в сфері безпеки.

Таке обопільне тяжіння між головними гравцями європейської політики свідчить на користь економічної складової колективної безпеки і розуміння того що спільні економічні проекти краще за все створюють підґрунтя для взаємного розуміння і довіри.

Після серпневих 2008 року подій на Північному Кавказі поступово сходить «льодовиковий період» і у діалозі між Москвою і Брюсселем та Вашингтоном. Те що політика може стати взаємовигідною навіть у військово-технічній сфері між сучасними потенційними противниками може слугувати один показовий факт. У 2010 році Франція стала першою країною НАТО, яка уклала з Москвою міжурядову угоду про купівлю вертольотоносця типу «Містраль» і передачу на нього пакету технічної документації. Угодою також дозволено Москві побудувати ще один вертольотоносець такого класу на власних виробництвах. З точки зору військово-технічної співпраці з країною, яка є опонентом НАТО така угода виглядає надто ризиковим проектом, адже всім зрозуміло, що ця система озброєння буде розташована у чорноморсько – середземноморській та балтійській морських зонах, що є районами інтересів США і НАТО. Однак тут слід вбачати два моменти. Це історію відносин Москви і Парижу, які не знали великих політичних коливань і завжди відрізнялися прогнозованістю і толерантністю. І по-друге – це зацікавленістю Н.Саркозі в умовах економічної кризи підтримати французькій військово-промисловий комплекс. І перше і друге на думку команди Н.Саркозі повинно посилити його позиції у майбутніх президентських перегонах.

Повернення у другій половині 2009 року у штаб-квартиру НАТО російського постійного представника теж засвідчило, що НАТО потребує російської підтримки особливо у питаннях встановлення миру на Близькому Сході і в вирішенні Афганської проблеми.

Але це не означає, що дві найвпливовіші сторони європейської політики сповідують відкритість один до одного і сумісність цілей. Каменем зіткнення сьогодні є питання щодо виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі та розміщення американської системи ПРО у Європі.

Москва продовжує наполягати, що зобов'язання, які пов'язані з ДЗЗСЄ і його супутніми документами, НАТО не виконує взагалі. Росія заявляє, що нинішній стан, який визначають ці документи, загрожує її безпеці, і поперше, вимагає від країн НАТО ратифікувати Угоду про адаптацію Договору (1999) і по-друге, домагається переукладення частини тих положень документу, які вона вважає для себе не вигідними. Ігнорування країнами НАТО Договору про ЗЗСЄ призвело до того, що 14 липня 2007 року президент Росії В. Путін підписав Указ «Про призупинення Російською Федерацією чинності Договору про звичайні збройні сили в Європі і пов'язаних із ним міжнародних договорів». Залишається такою позиція Москви і сьогодні.

На жаль у стінах штаб-квартири НАТО позиція Росії з цього питання поки не почута. Договір «провис» і схоже надовго. Про невтішну динаміку цього процесу свідчать розмови на таких авторитетних міжнародних площадках, як щорічні конференції по безпеці у Мюнхені і Берліні (ФРН), Евіані (Франція) тощо.

Наприклад у Мюнхені (2009 р.) було підкреслено, що Договір про звичайні збройні сили в Європі – «серцевина контролю за озброєнням» у галузі звичайної зброї і що необхідно знайти вихід з теперішньої патової ситуації та врятувати режим звичайних збройних сил в Європі.

Однак слід розуміти і більш глибокі проблеми цього документу. Політика розширення НАТО призвела до збільшення кількісної складової озброєнь на користь НАТО, а країни, які починаючи з 1999 року увійшли у НАТО або не є країнами – учасниками чинного Договору, або це колишні країни соцтабору, які на той час визначали зовсім інші політичні реалії. Це створює ситуацію парадоксу коли «зростаюча» військова загроза з боку однієї з сторін договору не корелюється з «затвердженим» допустимим порогом балансу озброєнь. Тобто йдеться про Протокол до Договору. Розуміюче це, фундатор конференції по безпеці у Мюнхені Штайнмайер запропонував європейським політикам цілком слушну думку. «Я, зазначив він, настійно раджу створити «group of eminent persons», яка без шор і поза щоденними обов'язками, але з реалістичним часовим розрахунком накреслить перспективи НАТО на найближче десятиліття» [4].

Щодо американської ПРО, то судячи за все на європейській воєнно-політичній авансені ПРО– п'єса починає тільки розгортатися. З підписанням між урядами США і Туреччиною на початку вересня 2011 року договору про розміщенні на півдні країни бази ПРО (радара і антиракет-перехо-

плювачів) та США і Румунією про будівництво радара, пропозиції Москви щодо створення європейської ПРО схоже відкинуті остаточно. Москва розцінила ці кроки Білого Дому як загрозу національній безпеці і наголосила про свої наміри розгорнути у Калінінградській області комплекси оперативно-тактичної дії «Скандер» та наростити морську складову стратегічної компоненти. Йдеться про стратегічну систему «Булава», яка здатна долати американську ПРО.

Така динаміка «партнерського діалогу» між Росією і США, по найважливішим питанням європейської політики безпеки цілком корелюється з новою редакцією Стратегії національної безпеки США (2002) та її основними принципіальними положеннями: 1) США не допустять досягнення будь-якою країною військового паритету; 2) США мають намір застосовувати військову силу першими, щоб попередити ворожі дії по відношенню до Америки (у документ введено спеціальний термін «preemption»); 3) США мають намір залишитися єдиною в світі державою, яка має право на застосування військової сили проти загроз раніш ніж вони виникнуть [5].

Отже у Європі склалася ситуація, яку аналітична спільнота визначила як «дилему безпеки», тобто коли односторонні заходи щодо зміцнення безпеки однієї сторони розцінюються іншою, як загроза її власній безпеці.

Ідея «спільної європейської безпеки»

Вперше про нові підходи щодо формування європейської безпеки заявив президент Російської Федерації Дм. Медведєв на саміті Росія – ЄС у липні 2008 року у Ханті-Мансійську. На зміну збанкрутілій ОБСЄ Росія запропонувала нову форму безпеки, а саме «всеобщую європейскую безопасность» (рос. мовою). Цю ідею президент Росії розвинув на Євіанській конференції з питань світової політики, яку проводив Французький інститут міжнародних відносин (06-08.10.2008) та підчас візиту до Іспанії у березні 2009 року.

Ключовими положеннями ідеї президента Російської Федерації Дм. Медведєва є необхідність створення нової системи європейської безпеки, актуальність якої посилилась у контексті подій на Кавказі та нездатності НАТО забезпечити безпеку та стабільність на Європейському континенті в цілому. На думку Дм. Медведєва, ця система повинна бути рівною для всіх держав. А саме – без ізоляції будь-кого та без зон з різним рівнем безпеки. Вона покликана об'єднати всю Євро-Атлантику на основі єдиних «правил гри» та на довгий час у юридично закріпленій формі забезпечити спільні гарантії безпеки. Тобто йдеться, що у Європі потрібно заключити мирний договір між всіма країнами-учасниками європейського процесу включаючи США і Канаду.

У розвиток ідеї «всеобщей европейской безопасности» Дм. Медведєвим було озвучено п'ять принципів нового договору про європейську безпеку.

Вони наступні: 1) необхідно чітко підтвердити базові принципи безпеки та міждержавних відносин у євроатлантичному просторі (добросовісне виконання міжнародних зобов'язань, повага до суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності держав і всіх інших принципів, закріплених у Статуті ООН); 2) потрібно підтвердити принцип недопущення використання сили та загрози її використання у міжнародних відносинах (Договір має надати гарантії єдиного трактування цього принципу та його дотримання); 3) необхідно закріпити гарантії рівної безпеки – зокрема співіснувати за принципом трьох «ні»: а) не забезпечувати власну безпеку за рахунок безпеки інших; б) не допускати в межах будь-яких інших воєнних союзів або коаліцій дій, які спрямовані на послаблення спільного простору безпеки; в) не дозволяти, щоб розвиток воєнних союзів здійснювався за рахунок безпеки інших учасників договору; 4) важливо підтвердити, що жодна держава, жодна міжнародна організація не можуть мати ексклюзивних прав на забезпечення миру та стабільності в Європі; 5) доцільно встановити базові параметри контролю над озброєннями та масштабами воєнного будівництва, а також закріпити нові напрями взаємодії у сфері боротьби з тероризмом, наркотрафіком, поширенням зброї масового ураження.

Що дають пропозиції Д.Медведєва Європі?

По-перше, визначити спільні для РФ і країн НАТО глобальні загрози та об'єднати сили і ресурси, для боротьби з світовим злом. Особливу загрозу серед них уявляє тероризм. Слід зазначити, що в країнах Заходу по цій проблематиці діють подвійні стандарти. Так в Британії у перелік терористичних організацій не включені організації, які підтримують тероризм на території інших країн (у тому числі і в Росії). Практичну таку ж політику проводять і США, які щорічно оновлюють і друкують списки терористичних організацій. Зрозуміло що позиція двох англословних країн не є випадковою. Вона скоординована на рівні зовнішньополітичних цілей і має за мету ослаблення Росії як важливого геополітичного фактора. Разом з тим тема тероризму висунула Росію з «факультативного партнера Заходу» у ключового союзника про свідчать офіційні документи цих країн.

По-друге, переоцінити існуючі структури європейської безпеки з точки зору ефективності їхньої діяльності і однакової користі для всіх країн європейського регіону. Насамперед йдеться про таку організацію як ОБСЕ, яка починаючи з 90-х років минулого століття перетворилася у форпост західної дипломатії. Певною мірою стосується це і НАТО, яка виявилася нездатною дотримуватися принципів Заключного Акту Гельсінкі (1975).

По-третє, застаріла проблема Афганістану, бурхливі події в країнах Магрибу, питання збереження миру на Близькому Сході переконливо

довели, що оминати Росію у вирішенні багатьох проблем сучасної політики Захід не в змозі.

Отже Європа потребує нових механізмів виконання міжнародно-правових принципів, а вони можливі лише на новій «ефективній площадці безпеки». НАТО для цієї ролі не підходить [3].

Зміст позиції Росії слід розцінювати як пропозицію Москви до Вашингтона та інших столиць Європи, якщо не до «революційного» демонтажу існуючого дуалізму форм (кооперативна безпека/колективна безпека) і моделей (НАТО/ОДКБ) безпеки, що ми спостерігаємо у європейському просторі сьогодні, то хоча б до початку зрушень у світоглядних підходах до пошуку нової парадигми безпеки. А її судячи з російських офіційних джерел на площадці НАТО не побудуєш.

Щодо європейської перспективи ідеї Москви, то слід сказати, що її підтримує лише Франція. Як свідчать саміти НАТО у 2009-2011 роках і підсумки різноманітних міжнародних площадок проект Москви розцінюється як пропагандистський хід і скоріш за все він буде «забалаканим» у стилі старої дипломатичної традиції.

Позиція Сполучених Штатів і євроспільноти до проекту Росії була висловлена під час Мюнхенської конференції по безпеці, яка проходила у лютому 2010 року [6]. Практично ні Джо Байден віцепрезидент США, ні європейські політики в цілому не змогли піднятися над історичним минулим доби політико-ідеологічного протистояння і будь яких конкретних пропозицій у російський документ, який презентував С.Лавров не внесли. У виступах щодо російського проекту спостерігався лише обережний оптимізм. Х.Солана висловив думку, що у кращому випадку може йти мова про Гельсінкі плюс, канцлер Німеччини А.Меркель висловилася про формування «сетеві безпеки» на зразок НАТО, а прем'єр-міністр Польщі Д.Туск взагалі відкинув російський проект.

В позиції Франції теж простежується певна насторога. По-перше, на думку президента Н.Саркозі Європа не може вирішувати це питання поза європейськими інтересами США, а по-друге, його заява про повернення Франції у воєнну складову НАТО (від 12.03.2009 р.) дещо послаблює позицію Москви у реалізації цього проекту.

Таким чином для реалізації російської пропозиції у відносинах Захід – Росія слід подолати не тільки завали «холодної війни», які ще присутні у свідомості багатьох європейських і американських політиків, але й вирішити чи не найголовнішу проблему фундаментального характеру – в умовах «холодного миру» сформувати такі принципи політики європейської безпеки, які б стали об'єднавчими елементами всіх її складових.

Література:

1. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. 12 мая 2009 г. //http://kremlin.ru/events/ 234.html.
2. Україна і світ на початку XXI століття. – Чернівці: Золоті литаври. 2008.- 56 с.
3. Послание Президента Федеральному Собранию. 12 ноября 2009.// mlparade.udm.ru/27/110.htm.
4. 2009: переломний рік у політиці безпеки і роззброєння //http://www.eunnet.net/.
5. Новая «Стратегия национальной безопасности США» и Россия //http://www.eunnet.net/.
6. Мюнхенская конференция: бенефис внешней политики США и евробезопасность //http://2010.ru/ main.aspx? uid

Грубов В.М. От Эвиана до Мюнхена: Европа нуждается в новой философии безопасности.

Доводится необходимость поиска новой идеи европейской безопасности и преодоления на этой основе состояния «холодного мира».

Ключевые слова: идея, европейская безопасность, кооперативная безопасность, коллективная безопасность, принципы безопасности.

Grubov V.M. From Evian to Munich: Europe requires new philosophy of security.

In this article is proved the necessity of new idea of Europe safety search and, on this basis, overcoming of «cold – peace» state.

Keywords: an idea, european security, cooperative security, collective security principles of security.

УДК 327.83

МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВНИХ ТА НЕДЕРЖАВНИХ АКТОРІВ В УМОВАХ ПОСТКРИЗОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Клименко О. А. ©

Кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Розглянуті можливості та перспективи взаємовідносин державних та недержавних акторів в процесах глобалізації. Автор статті показує поширення економічного та політичного впливу недержавних акторів.

Ключові слова: держави, недержавні актори, глобалізація, «фабрики думок», мережева структура, економічний та політичний вплив.

Глобалізація, ускладнюючи процеси взаємозв'язків між акторами світу, постійно породжує явища, які потребують адекватного аналізу з метою передбачення їх можливих наслідків.

Світова економічна криза 2007 – 2009 років, символізуючи своєю появою новий етап в розвитку глобалізованого світу, призвела до появи складних, багатопланових відносин державних та недержавних акторів. По-перше, ускладнення форм і механізмів співіснування акторів сучасного світу сприяло посиленню як позитивних, так і негативних тенденцій посткризової глобалізації. По-друге, існуючий стан глобального світу вивів на порядок денний питання щодо подальшого розвитку взаємовідносин держав та недержавних акторів на більш гнучких, толерантних засадах.

Відтак актуальність визначення можливостей взаємодії держав та недержавних акторів зростає за умов оформлення нового етапу глобалізаційних процесів. Даними положеннями керувались ми досліджуючи різновекторні аспекти діяльності держав, бізнесових структур та недержавних організацій різного типу.

Те, що відрізняє нову світову ситуацію від попереднього етапу глобалізації – це зменшення кількості злиття компаній за короткий часовий проміжок, зменшення швидкості виробничих процесів, що, у свою чергу, призводить до призупинення циклів проектування, ринкових циклів та циклів ціноутворення. В світі позначаються тенденції процесів регіоналізації. Зміни у виробничих, ринкових відносинах призводять до появи нових форм союзів. Останні сім років стали свідченням того, як великі фармацевтичні компанії об'єднуються з невеликими біотехнічними фірмами,

авіакомпанії створюють союзи з компаніями, які мають право для формування пілг для пасажирів, що користуються послугами авіакомпаній. Безліч прикладів є свідченням того, що країни і континенти з посиленням глобалізації втрачали свою відокремленість – держави як суверенітети, континенти як територіально та часово самостійні одиниці. Відомі приклади, коли сингапурський виробник, виробляючи телефони у Китаї для ринків у США на тайваньський капітал по ізраїльській технологічній ліцензії або виробники одяжі у Гонконзі, постачаючи товар американським фірмам («DKNY») з фабрик в Лесото, отримували прибутки [1]. Подібні процеси в економічній сфері знайшли відображення в діяльності неурядових організацій, посиливши їх мобільність, а також діяльність як мережевих структур. Неприбутковий характер неурядових організацій залишає за ними право громадянського форуму. В умовах посткризової глобалізації численні корпорації та різні фірми вивчають регіональні ринки і орієнтуються на поглиблення співпраці як з урядами, неурядовими організаціями, а також з іншими ТНК. В останні декілька років НУО гнучко орієнтуються на запити державних інститутів, пов'язані з аналітикою поточних тенденцій глобалізації та можливих ризиків взаємодії з ТНК.

Послуги, яким раніше не надавалося значення, сьогодні продаються й купуються на великих відстанях. Приміром, фірма «Bangalore» в Індії експортує послуги програмного забезпечення на 7–8 млрд. долл. на рік. Ринок послуг досить гнучкий і потребує співпраці з численними партнерами. Зростає кількість компаній, які співробітничать з іншими недержавними акторами та приватними особами для отримання прибутку. Поширеною стала форма співпраці з університетами, які залучаються для виконання спільних програм. Університети пропонують новітні методики, програми, курси викладання, а також професійних викладачів, а багатонаціональні компанії надають кошти для обладнання, технологічного забезпечення, натомість потребуючи фахових робітників для власних підприємств. Приміром, у Мексиці Монтеррейський технологічний університет за декілька років став одним з провідних у світі центрів надання дистанційного навчання. З університетом постійно співпрацюють близько тридцяти університетів по всій Латинській Америці. До цієї співпраці долучені також неурядові організації, які працюють у країнах регіону. Найбільш успішними серед них є ті, що досягли певної результативності створивши мережеві структури співробітництва з іншими неурядовими організаціями. НУО мають певні переваги перед іншими недержавними акторами артикулюючи важливі проблеми глобального порядку, а також пропонуючи нестандартні засоби для їх розв'язання.

Успіх НУО сприяє тому, що численні компанії долучають своїх клієнтів, поставників, так само як і представників місцевих громад, організацій

по інтересам до управління власними справами. Соціально відповідальний бізнес знаходить поширення завдяки очевидним вигодам для самих компаній. Великі корпорації намагаються працювати у соціальній сфері без втручання держави, використовуючи мережеві структури для ведення «соціальної політики». В різних країнах Європи питання соціально відповідального бізнесу вирішується по-різному. В Європейському Союзі під егідою Європейської Комісії працює багатосторонній форум з питань корпоративного соціально відповідального бізнесу. Серед учасників форуму розповсюджується інформація про успішні практики соціально орієнтованого бізнесу, підтримується взаємодія між зацікавленими групами, надається консультативно-посередницька підтримка загальноєвропейського рівня. Головне на чому наголошує Європейський Союз, підтримуючи соціально відповідальний бізнес, – прозорість звітності. Європейці зацікавлені, щоб співпраця багатонаціональних корпорацій та інших недержавних акторів (органів місцевого врядування, неурядових організацій тощо) була дієвою і не призводила на загальноєвропейському рівні до бюрократизації. Новий варіант реалізації соціально відповідального бізнесу застосовують у Великій Британії. Англійці намагаються гнучко поєднати існування ринкової системи з соціально відповідальною поведінкою держави, бізнесу та інших недержавних акторів. У державі робляться спроби реалізувати модель «включеного суспільства», задіяти механізми участі груп інтересів, неурядових організацій, виробничих колективів і інтегрувати їх в систему правничих, економічних та соціальних інститутів. Проблеми, які виникли в економічній сфері багатьох держав після світової економічної кризи сформуливали європейську політику щодо соціально відповідального бізнесу як системну із баченням проблеми взаємодії великого бізнесу, держави та суспільства.

Своєрідним є досвід співробітництва компаній і недержавних організацій як представників інтересів суспільства у процесі реалізації принципів соціально відповідального бізнесу у різних країнах. Процеси світової економіки висвітили національні, традиційні моделі реалізації соціальної політики великого бізнесу. Характерним прикладом в даному сенсі є Японія. На відміну від європейців японці орієнтуються на так званий «дух співробітництва», готовність працювати заради спільної мети, сумлінність, доброзичливість японців (риса сформовані в японському менталітеті з часів післявоєнного економічного підйому країни).

Водочас економічно-фінансова криза останніх років, всупереч посиленню механізмів протекціонізму призвели до зменшення ваги традиційного японського чинника (особливостей менталітету та традиційної культури) у відновленні економіки країни. Компанія «Кенон», яка раніше розробила модель «кіюсей» (*kyosei*) (дух співробітництва), яка передбачає

поглиблене просування компаніями програм соціально відповідального бізнесу з метою переростання їх у більш масштабні програми корпоративного громадянства, продовжує втілювати їх у життя. В основі моделі «кіосей» – корпорація як співтовариство відповідальних особистостей і носіїв морально вмотивованого вибору. Засновники «кіосей», розуміючи вплив негативних тенденцій глобалізації, а саме, проблеми нерівності та нерівномірності розвитку, вичерпання природних ресурсів і насування екологічної катастрофи, розробили п'ятиступеневу модель реалізації соціально відповідального бізнесу. На першому рівні компанія має досягти міцних економічних позицій як в економіці країни, так і в межах світової економічної системи. Це одразу дозволить розвивати співпрацю між роботодавцями та робітниками. Відповідна взаємодія має призвести до випрацювання індивідуального кодексу поведінки кожного члену колективу. Ця робота знаменує собою другий рівень реалізації моделі. На третьому рівні – до співпраці щодо розв'язання соціальних, трудових проблем колективу, проблем екологічної безпеки виробництва долучаються за бажанням органи місцевого врядування, неурядові організації, приватні особи (утримувачі акцій підприємств), крім того активно співпрацюють з корпораціями у цій сфері міжнародні неурядові організації та інші «зовнішні» представники традиційної моделі «корпорації учасників». Вихід на глобальні ринки характеризує четвертий рівень моделі «кіосей» і передбачає створення глобальної мережі економічних і соціальних партнерів. На п'ятому рівні, існування якого вважається бажаним, але фактично не завжди досяжним компанія в мережевому режимі співпрацює із стратегічними партнерами задля досягнення перспективних цілей щодо тиску або рівноцінного співробітництва з урядом для подолання негативних тенденцій глобалізації.

Компанія «Кенон» намагається реалізувати модель «кіосей». За останні 10 років має істотний досвід щодо запровадження інноваційних технологій, реалізації принципів екологічно безпечного виробництва, взаємодії з місцевими спільнотами, неурядовими організаціями та власне робітниками підприємств. Компанії вдається уникати небезпечних моментів, які природно виникають з принципів реалізації запропонованої моделі, а саме, зрощування влади та бізнесу. Як відомо, відповідні відносини породжують бюрократизм та елементи залежності, які в подальшому можуть призвести до штучності соціально відповідального бізнесу. На сьогодні компанія намагається співпрацювати з державою з метою зміни системи оподаткування, яка стимулювала б споживання. Водночас великі компанії уникають посилення взаємовідносин з державою, щоб не впадати у невигідну залежність від державних інститутів влади.

Уразливість системи соціально відповідального бізнесу в умовах глобалізації очевидна. Водночас корпорації, залишаючись провідними акторами у світовій економіці, несуть найбільшу відповідальність за реалізацію принципів корпоративного управління.

Важливий напрямок у діяльності корпорацій (який сприяє підвищенню їхньої конкурентоспроможності) – реформування системи освіти з метою підвищення кваліфікації робітників і посилення етичної мотивації їх діяльності. Компанії постійно орієнтуються на виробництво тих товарів та послуг, які стимулюють їх попит.

Стрімкі зміни відбуваються у банківській системі. Аналітики вважають, що до 2020 року банківська сфера розпадеться на три: створення фінансового продукту (збільшення інвестиційної банківської діяльності), посилення взаємозв'язків з клієнтурою (збільшення традиційної комерційної банківської діяльності), створення допоміжних структур (документаційне оформлення угод). Крім того, як припускають аналітики, будуть створюватися допоміжні структури регіонального рівня покликані координувати валютно-фінансові наддержавні структури.

Нещодавня економічна криза несе із собою радикально нові способи ведення справ, багато з яких не мають відношення до Інтернету. Вона більше подібна до нових розумових відносин, які принесені революціями у сфері економіки і техніки і більш тісному співробітництву держав та недержавних акторів. Великій кількості недержавних акторів міжнародного та локального рівня надається поле для діяльності. Неурядові організації, громадські рухи, групи за інтересами, місцеві спільноти отримують можливості реалізації власних інтересів за умов, якщо останні перетинаються не тільки з інтересами провідних акторів глобалізованого світу – багатонаціональними корпораціями, міжнародними міжурядовими організаціями, міжнародними неурядовими організаціями, а також – державами.

У складному, взаємозалежному й інформаційно насиченому світі керівництво корпорацій, банківських установ, уряди, окремі політики стикаються з проблемою отримання кваліфікованої інформації, експертних знань щодо випрацювання відповідних рішень. В умовах після кризової світової економіки як країнам, так і окремим галузям економіки, компаніям, організаціям і окремим особам треба «рахуватися з новими правилами гри», які в кінцевому рахунку будуть впливати на кінцевий результат – успіх або поразку. Різниця між бідними й багатими країнами тепер доповнюється ще й різницею між швидкими та повільними, справними щодо підключення мереж і тих, хто не змогли до них приєднатися. Відтак економістам потрібна кваліфікована інформація про фінансово-економічну ситуацію у світовій економічній системі, про ринки, про можливості попиту і пропозиції тощо. Політикам необхідна інформація про сучасний світ і суспільство, про мож-

ливості реалізації альтернативної зовнішньої політики, про витрати на наслідки прийняття тих чи інших політичних рішень.

У сучасному глобалізованому світі існує безліч джерел, переважно недержавного походження, які можуть надати відповідну кваліфіковану інформацію. Крім урядових установ, це науково-дослідницькі центри, міжнародні агентства, міжнародні неурядові організації, комерційні консультативні компанії тощо.

Окреме місце серед них займають спеціалізовані інститути, які отримали назву «мозкових центрів» або «фабрик думок» (think tanks), які на сьогодні широко використовують можливості мереж для ведення своїх справ. «Мозкові центри» є громадськими або приватними некомерційними закладами, які займаються питаннями політики або проблемами суміжними з політикою, важливим для прийняття рішень державного характеру. Усталені характеристики і досвід діяльності «мозкових центрів» закріпили за ними репутацію недержавних установ високого рівня.

Протягом двадцятого століття незалежні консультативні центри функціонували переважно у Сполучених Штатах, меншою мірою – у Європі, а також у Японії. Широке розповсюдження «мозкових центрів» по світу розпочалося наприкінці 1980-х років внаслідок поширення впливу недержавних акторів, яке, у свою чергу, стало об'єктивним відображенням розвитку процесів глобалізації [5, с.261].

В останні роки на незалежні політологічні центри звернули увагу у зв'язку з тим, що у них побачили джерело альтернативної інформації з проблем міжнародної політики та політики національного порядку, крім того «мозкові центри» почали використовувати як джерела суттєвої критики не тільки політики урядів а й ТНК. Поширення консультативних політологічних центрів призвело до того, що на сьогодні фактично у кожній країні світу існують неурядові установи – «мозкові центри». Вони діють у різних політичних системах, виконують різні завдання (участь у заходах, надання термінових довідок, проведення наукових досліджень, консультації політиків, економістів тощо). Треба відзначити, що створені за останні десять – п'ятнадцять років «мозкові центри» (Фабрики думок) в різних країнах світу відрізняються від тих, що функціонують у США. Перш за все це стосується тематики досліджень та консультацій. У США найбільші можливості долучати до аналізу проблем політичного та економічного характеру високого рівня фахівців. Крім того у цій країні, як відомо, найбільш сприятлива база для фінансування відповідних експертних досліджень.

Найпоширенішими завданнями, якими займаються незалежні політологічні центри є консультації з актуальних питань зовнішньої та внутрішньої політики, експертна оцінка урядових програм, проведення досліджень та

аналізу політичних проблем, виховання кадрів для посад в урядові структури влади.

Американський дослідник Джеймс Г. Макганн вважає, що у світі сьогодні понад чотири тисячі п'ятсот подібних центрів. Вони спеціалізуються на міжнародних відносинах, дослідженнях в галузі безпеки та зовнішньої політики [5, с.134].

У США для них, на відміну, від коледжів та університетів, не потрібно формальної процедури акредитації, тому й не існує їх офіційного переліку. Крім того подібні установи, вважаючи себе некомерційними закладами, для можливого зменшення сплати податків або уникнення небажаної зацікавленості ЗМІ не розповсюджують інформацію про свою діяльність.

Науково-дослідницькі центри, такі як Корпорація РЕНД у США або Німецький інститут заокеанських досліджень (DUI) фінансуються переважно державними структурами, галузі досліджень визначаються установами-замовниками, а результати досліджень друкуються у вигляді наукових монографій і звітів. «Мозкові центри», які займаються пропагандистською, консультативною діяльністю є досить новим різновидом незалежних політологічних центрів. Такі організації мають ідеологічне спрямування діяльності. Приміром, Рокфордський інститут у США займає консервативну позицію щодо соціальної політики у країні, також Інститут економічної політики підтримує ідеї профспілок у США. Фінансування пропагандистських центрів пов'язано переважно з приватними особами та корпораціями [6].

«Мозкові центри» вузькоспеціалізованої орієнтації пов'язані у своїй діяльності з політичними партіями. Задекларована незалежність від політичних партій, не позбавляє їх від тісної співпраці з останніми. Фундації Конрада Аденауера, Фрідріха Еберта, Гайнріха Бьоля у Німеччині працюють як «мозкові центри» подібного різновиду.

Таким чином, погоджуючись з дослідниками, відзначимо, що у світі існує переважно три категорії недержавних установ, які отримали назву «мозкові центри», це – університетські, державні та партійні. Усі вони прагнуть незалежності у своїй діяльності від фінансових та політичних структур. Натомість багатьом з них, особливо тим, що створені нещодавно на терені нових держав, це не завжди вдається.

Державні співробітники та представники бюрократії більш уразливі до сприйняття нових ідей та проектів політичного, економічного або соціального характеру. Дослідники відзначають, що у «мозкових центрах» співробітники краще сприяють співробітництву між різними групами дослідників заради спільної мети, оскільки не мають постійної зацікавленості у одній сфері [5, с.72]. Результати діяльності незалежних політологічних центрів по всьому світі свідчать про те, що в них працю-

ники більше здібні до аналізу і прогнозуванню комплексних глобальних політичних і економічних проблем. Співробітники «мозкових центрів» відомі тим, що спроможні залучати осіб, зацікавлених у політичному процесі, вони мають чітке уявлення щодо засобів реалізації поставленої мети на відміну від представників державної бюрократії (які є більш спеціалізованими у своїй роботі).

В умовах післякризової світової економіки, з призупиненням процесів глобалізації затребування послуг недержавних установ типу «мозкових центрів» зростає.

Швидкість змін у світі різко контрастує з повільною еволюцією інституційних установ. Національні держави, урядові відомства, міжнародні організації або будь-які великі установи різного типу – всі вони змінюються повільно лінійним способом. Керувати багатонаціональними компаніями, урядовими відомствами, організаціями громадянського суспільства – будь-якою великою ієрархією стає дедалі складніше [7, с. 49].

Більшість аналітиків єдині в розумінні того, що на сьогодні громадянські організації, церкви, профспілки, університети потребують змін у системі керування. У Сполучених Штатах навіть передбачалось розширити по горизонталі структуру військового командування, надаючи більшої відповідальності середньому командному складу і нечисленним мобільним військовим формуванням, – зібравши їх у мережі за допомогою інформаційних технологій [3].

Вчені-біхевіористи, які вивчають поведінку людей у новому середовищі горизонтально розгалужених організацій, відзначають, відзначають, що люди ведуть в них подібно до людей мисливців, які жили 20 тис. років назад. Вони створюють тимчасові загони, залишаються рухливими, віддаються справі не рахуючись із часом, вони приймають лише те керівництво, яке довело свою спроможність вирішувати нагальні завдання [8, с. 98].

Очевидно, що усі структури організацій, установ як державних так і недержавних акторів глобалізованого світу переживають періоди змін або стагнації у своїй діяльності. Пов'язані ці зміни із переминами у системі функціонування глобалізованого світу, запущеними механізмами посткризового стану світової економіки. Відтак зростання потреби у інформації від структур, які працюють у «ритмі» нового часу є об'єктивно обумовленим. Результати діяльності недержавних структур та організацій, перевірені своєю доцільністю постійно мають попит.

Збільшується кількість акторів глобалізованого світу зацікавлених в отриманні кваліфікованої інформації. Замовниками послуг відомих «мозкових центрів» стають міжнародні організації, приватні фонди та окремі особи. Дослідження Інституту Брукінгса, Міжнародного дослідницького центру Вудро Вільсона, Фонду міжнародного миру Карнегі, Корпорації

РЕНД співробітничать з численними «мозковими центрами» в країнах Центрально-Східної Європи та країнах пострадянського простору. Відомі незалежні політологічні центри у США, Японії, країнах Європи пропонують свої дослідження, методи політичного аналізу та інші результати своєї діяльності для зацікавлених організацій та осіб в інших країнах.

Глобальні форуми, конференції регулярно проводять у Інтернеті відомі «мозкові центри». Спільні наукові проекти за участю дослідників більш ніж з двадцяти країн стають реальністю для подібних установ. На сьогодні відомі такі проекти як «Глобальна політика» під егідою Фонду міжнародного миру Карнегі, «Мережа глобального розвитку» Всесвітнього банку, «Глобальна мережа державної політики» ООН. Міжнародні організації співпрацюють з «мозковими центрами» з метою створення мережевих структур для аналізу глобальних проблем. Крім глобального партнерства створюються регіональні мережі в Європі, Азії, Африці та Латинській Америці.

Таким чином, численні проблеми пов'язані з посткризовим станом світової економіки переводять акторів глобалізованого світу у нову реальність. Для вирішення багатьох завдань необхідне партнерство державної влади, великого бізнесу і громадянського суспільства. Співробітництво між ними повинно розвиватися на глобальному, регіональному і локальному рівні. Позитивний досвід взаємовідносин існує у формі корпоративного соціально відповідального бізнесу, партнерських відносин освітніх установ, бізнесу і держави, використання елементів мережевих систем у діяльності «мозкових центрів» та інших неурядових організацій. Кожна форма взаємодії неурядових установ і організацій є оригінальною і не подібною до інших. Глобалізований світ надає можливості реалізації потенціалу недержавних акторів за умов адекватного бачення процесів, що відбуваються.

Література:

1. Chan K. Sewing Africa into Loop // International Herald Tribune. – 2001. – 18 July.
2. Davis S., Meyer Ch. Blur. – N.Y.: Warner Books, 1999.
3. Rischard J.F. High Noon. – N.Y.: Basic Books, 2002.
4. Frank R.H., Cook Ph. J. The Winner-Take-All-Society: Why the Few at the Top Get So Much More than the Rest of Us. – N.Y.: Martin Kessler Books: Free Press, 1995.
5. McGann J.G., Kent R.W., eds., Think Tanks and Civil Societies: catalysts for Ideas and Action. – Transaction Publications, 2000. – 453 p.
6. Клименко О.А. «Фабрики думок»: вплив неурядових організацій на політику демократичних держав / Клименко О.А. // Політичний

менеджмент. Політологія. Соціологія. Конфліктологія. – К., 2007. – №2 (23). – С.90 – 99.

7. Garten J.E. The Mind of the CEO. – N.Y.: Basic Books, 2009.

8. Berreby D. The Hunter-Gatherers of the Knowledge Economy // Strategy and Business. – Booz Allen, Hamilton, 1999.

9. Текущий мировой кризис 2007 – 2009 и далекий 1971 год (новейшая глобальная история в формате direct – часть 8. (<http://www.polit.nnov.ru/2009/03/15/gistnew/1971/>))

Клименко Е.А. Возможности и перспективы государства и негосударственных акторов в посткризисной глобализации.

Рассматриваются возможности и перспективы взаимоотношений между государствами и негосударственными акторами в процессах глобализации. Автор статьи показывает распространение экономического и политического влияния негосударственных акторов.

Ключевые слова: государства, негосударственные акторы, глобализация, «фабрики мысли», сетевая структура, экономическое и политическое влияние.

Klymenko O.A. Resources and prospects states and non-states actors in the post-crisis globalization.

Studies main challenges of relationship between states and non-states actors in the post-crisis globalization. The author of article show us the extension of economic and political influence non-states actors.

Keywords: states, non-states actors, globalization, «think tanks», network structures, economic and political influence.

УДК 327.5

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Ткаченко І. В.[©]

*Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту європейських досліджень НАН України*

Досліджено основні проблеми, що постали перед українською державою на шляху досягнення стратегічної мети – входження до складу ЄС, висвітлено основні моменти, які впливають на її реалізацію.

Ключові слова: Європейська інтеграція України, вступ до ЄС, проблеми внутрішнього розвитку, протистояння «Схід-Захід» у суспільній свідомості, взаємини України з ЄС та Російською Федерацією.

Питання євроінтеграції стоїть на порядку денному в Україні відтоді, як у 1991 році на політичній карті світу з'явилася незалежна українська держава. Проблема пошуку свого місця в світі й до сьогодні найважливіше питання у міжнародній політиці України, яке за час самостійного існування так і не набуло реальних обрисів. Як і у випадку з перманентними реформами, які мали б докорінно змінити українське посткомуністичне суспільство, майже 20 років незалежного існування минули марно – в Україні і реформи, і власне євроінтеграція були і залишаються деклараціями, а вступ до європейської сім'ї народів, як показує досвід, – горизонтом, який віддаляється по мірі наближення до нього.

Саме прагнення вступу до Європейського Союзу в Україні не викликає заперечень, адже вступ до ЄС не стільки політичне переконання, скільки усвідомлене прагнення кожного громадянина, незалежно від його політичних симпатій і переконань, до кращого життя, не стільки мета політичних еліт чи окремих громадян, скільки напівсвідомий потяг українського суспільства зберегти власну національну ідентичність в умовах викликів ХХІ століття. Стратегічний курс України на входження у європейський простір визначений історією українського народу як європейського у своїй суті і сформований та закріплений на законодавчому рівні ще на початку незалежності України.

В глобалізованому світі ХХІ століття інтеграція України до європейського цивілізаційного простору, поєднана з одночасним розвитком динамічних взаємин з Росією, Японією, Китаєм, Індією, Бразилією сприятиме адаптації нашої країни до змін, що відбуваються, та досягати високих соціальних стандартів життя [16].

Для реалізації цієї мети необхідні, перш за все, консолідовані зусилля політичних еліт України та всього українського суспільства. Це стосується, насамперед, вміння захищати державні інтереси саме України, а не її сусідів, що має забезпечити Україні достойну роль у міжнародному поділі праці. Необхідно повсякденно покращувати імідж України в світі, здійснюючи реформи, а не лише говорячи про них, курс на вдосконалення законодавства та демократизацію українського суспільства [3, с.55]. Слід чітко уявляти, що в українській державі слід провести надзвичайно складну роботу, яка сприятиме ефективному розвитку економіки, правової сфери, зовнішньої та внутрішньої політики і, насамперед, саме українське суспільство, для того, щоб членство України в ЄС вийшло за рамки протоколів про наміри і набуло реальних рис.

Очевидно, що для реалізації поставленого завдання (якщо воно актуальне на сьогодні для влади та політичних еліт країни) Україні необхідно усунути ряд перешкод. В першу чергу це стосується уміння відстоювати національні інтереси – економічні, культурні, мовні, релігійно-церковні тощо, ефективної участі у міжнародному поділі праці. Реалізація цих завдань на практиці для України може означати не лише реальну перспективу входження до ЄС, але й виконання поставленої Президентом України мети – входження держави до 2020 року у число країн з високим індексом розвитку.

Розвиток української держави, її реформування і наближення до критеріїв, які дали б підставу претендувати на входження у перспективі до Європейського Союзу, є тривалим і багато в чому болісним процесом. Але при цьому для України він, як свідчить досвід наших західних сусідів у регіоні Центрально-Східної Європи, аж занадто затягнувся. Причина – неефективні «реформи» в Україні, а також власна позиція Європейського Союзу щодо можливого вступу України.

Хоча, як видається на перший погляд, в українському суспільстві і владних структурах посилюється усвідомлення того факту, що європейська інтеграція у першу чергу внутрішня політика держави, європейський вибір все ж недостатньо закріплений у проявах їх діяльності. «Реформи», які мали б бути свідченням європоцентричних прагнень України, викликають лише подив і розчарування. Про це свідчить, принаймні, численні публікації у вітчизняних ЗМІ під кричущими заголовками на кшталт «Євросоюз розчарувався в Україні» або «Кредит довіри до України в Європі вичерпаний».

Здається, така ситуація, коли отриманий внаслідок «реформ» результат надзвичайно далекий від декларованих намірів, нікого не дивує ні в Україні, ні в ЄС, ні будь-де: коли реалізація реформ зводиться лише до розробки законопроектів без належної уваги до їх якості та своєчасного ухвалення, не кажучи вже про ретельну імплементацію, «слід запитати,

на якому етапі між політичною декларацією та конкретною дією пробуксовує державний механізм? Відповідь очевидна: на етапі бюрократичного апарату» [6]. Неefективний бюрократичний апарат, надзвичайно роздутий, громіздкий і наскрізь корумпований штат державних чиновників, який перейняв усі найгірші риси радянської бюрократичної системи, крайне негативно впливає на і без цього низький рейтинг привабливості України.

На цьому тлі надзвичайно «привабливими» виглядають обіцянки прем'єр-міністра України, що через 10 років Україна буде членом Євросоюзу. Свого часу Хрущов також обіцяв комунізм «нинішньому поколінню радянських людей» – паралелі і ймовірний результат очевидні.

Попри в цілому несприятливі обставини, характерні для посткомуністичного українського суспільства, подібні проблеми характерні для всіх країн колишніх СРСР і Варшавського договору. Сьогодні потрібно формулювати й популяризувати в суспільстві позитивний досвід проведення внутрішніх реформ. Прийнятним з погляду отриманого результату є чеський досвід – так, Перше, з чого почав свій президентський термін Вацлав Гавел у 1989 р., – практично заново сформував правоохоронну систему: за кілька місяців змінилося 90 відсотків працівників суду, прокуратури та органів внутрішніх справ. Колишнім власникам повернули землю та нерухомість, підприємства, побудовані після 1948 року, було приватизовано за сертифікатами, які, на відміну від українських, приносили реальні дивіденди [12]. В українських умовах, на жаль, таких змін не відбулося. Лише в 2005 р. на фоні «помаранчевої» ейфорії велися розмови про люстрації. Але, як і завжди, так розмовами і обмежилися. Суворі українська дійсність вимагає корінних змін – лише адекватні законодавчі рішення і ефективна їх реалізація, помножені на волю громадянського суспільства, створять передумови для існування такої системи відносин, при яких членство України в ЄС перейде зі словесної фази в дієву. Питання лише в тому, чи має українське суспільство прагнення до реформування самого себе не на словах, а на ділі. Як свідчить практика наших сусідів, у цьому немає нічого неможливого.

Слід активно використовувати позитивний досвід, накопичений ними упродовж останніх 20 років, зусилля, успішний прояв яких – входження у європейську сім'ю народів. «Ми виходимо з того, що європейська інтеграція – це не просто якась висока мета, а щоденний процес тісного співробітництва з Європейським Союзом, його окремими країнами-членами з практичних питань, які хвилюють простих українців у їх повсякденному житті» [4] – з цієї думкою К. Грищенка навряд чи можна не погодитися.

З огляду розширення Європейського Союзу на Схід і приєднання до нього чотирьох країн Центральної Європи – «сусідів першого і другого порядку України» – Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії, вивчення їх

унікального досвіду набуває сьогодні особливої ваги для України [8, 7]. Цьому сприяє ряд моментів – етнічна близькість, тривала історія спільного перебування у складі Австро-Угорської та Російської імперій, широкі економічні та політичні контакти, а також, врешті-решт, фактор географічного сусідства. Україна є і буде важливим стратегічним партнером Центральної Європи, а відтак і усього Європейського Союзу. Ці країни, у першу чергу Чехія та Польща, можуть стати адвокатами України в ЄС.

Те, що Україна потребує зовнішньої підтримки в реалізації євро прагнень – незаперечний факт. Українська держава не має достатніх ресурсів, щоб переконати Європейський Союз у позитивних наслідках від свого приєднання до нього. Важливо не лише поступово формувати позитивний імідж України та демонструвати відданість ідеалам європейської демократії. Перевіряючи Україну на відповідність чітко визначеним критеріям розвитку суспільства, ЄС відчуває вмотивовані сумніви з приводу України як невід'ємної частини європейського світу. Хай би скільки не доводили, що Україна – держава, яка розташована в самому центрі Європи, це далеко не факт у геополітичному сенсі. Європа ще не визначила остаточно свого ставлення до України та її перспектив, так само як і Україна стоїть на роздоріжжі – з однієї сторони ЄС і високі стандарти добробуту, з іншого – Росія з ідеєю «русского мира» та спільного «братського» минулого. Саме ЄС і Російській Федерації належить вирішальна роль у тому, якій бути майбутній Україні. Третью, і вирішальною, зацікавленою стороною є сама Україна і подолання нею ряду протиріч і недоліків внутрішнього розвитку.

Щодо позиції ЄС слід зауважити, що ще у 2002 році Б. Тарасюк говорив про те, що Євросоюз так і не розвинув узгодженої політики щодо України. Зовсім не дивно, враховуючи перебіг української історії на початку ХХІ століття, що ситуація на сьогодні не змінилася. У цьому є частка провини ЄС, однак значно більша відповідальність лежить на самій Україні, яка повинна не лише декларувати, але і здійснювати конкретні кроки з приєднання до Європейського Союзу [15, с.12].

В цілому політику ЄС щодо України можна визначити як таку, що не має чіткої концепції і містить елементи подвійності, двозначності і навіть суперечливості, беручи до уваги особливості розширення ЄС на Схід [5, с.27] – 1993 року в Маастріхті було прийнято принципове рішення про доцільність розширення ЄС, і були визначені можливі нові кордони. Йшлося про «відновлення Європи» у межах перед Другою світовою війною. Саме на основі цього принципового рішення керівників Євросоюзу надалі будувалася політика розширення [13]. Оскільки України як такої до Другої світової війни не існувало, цілком очевидно, що молода українська постко-

муніципальна держава не входила на той час у сферу потенційних кандидатів на членство в Євросоюзі.

Таким чином, Європейський Союз ще з початку 90-х рр. XX ст. провадив щодо Києва пасивну політику, зациклившись на «першій хвилі» розширення (Польща, Угорщина, Словенія, Чехія, Естонія), а потім на балканській кризі. Європа, намагаючись показати свій інтерес до України, насправді тримала її на відстані, уникаючи подальшого зближення [5, с.27]. Сам підхід ЄС до України полягав у фактичній відмові останній не лише на повноправне, а навіть і на асоційоване членство в Євросоюзі. Україна фактично підштовхувалася до подальшого її втягування в зону впливів Москви. Аргументи щодо того, що у такий спосіб відроджується євразійська політична могутність, на європейських чиновників враження не справляли [9, с.58]. Ще більше ця тенденція посилилася після розширення ЄС у 2004 р., після чого зміни в Центральній Європі почали розглядатися як остаточні.

Сьогодні, як зазначив экс-президент Чехії Вацлав Гавел, Європейський Союз так само як і Україна шукає відповідь на питання, де закінчується Європа» [1]. Складається враження, що уявна межа Європи для європейців – східний кордон Польщі. А Україна, в свою чергу – сусід, а не можливий учасник об'єднання. Це сприйняття останнім часом посилюється як внаслідок реального розчарування європейців українською перманентною політичною кризою, так і внаслідок негативних популістських емоцій на фоні фінансової кризи з приводу мігрантів, які підірвуть економічний добробут і зруйнують системи соціального захисту [7]. Україна з 46 млн. населення у нинішньому її стані є сумнівним придбанням з непередбачуваними наслідками. Відтак ЄС не робить практично жодних реальних кроків до зближення – непотрібна конкуренція в окремих галузях економіки, острах перед дешевою, але енергійнішою і менш вибагливою робочою силою, вузькі національні інтереси – все це негативно позначається на ставленні держав старої Європи до України.

Крім того, ставлення до України визначається тим, що до сих пір неможливо схилити український уряд до впровадження глибоких системних змін. Як наслідок Європейська комісія змушена визнати, що «Україні й досі необхідно продовжувати реформи енергетичного сектору, приватизації та вдосконалювати податкову систему. Також необхідно рухатись вперед в питаннях реформи судової системи та фінансових інституцій з метою покращення бізнес-клімату та залучення іноземних інвестицій, надзвичайно необхідних для модернізації застарілих технологічних стандартів та інфраструктури української економіки» [18, с.9]. Таким чином, ЄС має надзвичайно дієвий аргумент у стримуванні євроінтеграційних прагнень України, адже логічно, що країна з низьким рівнем економічного і соці-

ального розвитку, корумпованим і неефективним апаратом державного управління апоріє не відповідає критеріям претендента на вступ до ЄС.

Взаємини з Російською Федерацією також значною мірою визначають майбутні геополітичні перспективи України. Ностальгія за імперським минулим в Росії проявляється у постійному намаганні втягнути Україну до сфери своїх геостратегічних інтересів. Спільне минуле є достатньою причиною для багатьох російських можновладців, експертів і політологів нав'язувати Україні відверто проросійську орієнтацію, що проявляється, наприклад, у способах вирішення мовного питання, експансії Російської православної церкви в Україні, концепції «русского міра», газових, митних, прикордонних суперечностях тощо.

У контексті російського геостратегічного бачення Україна мала увійти в інтеграційні формування на пострадянському просторі під домінуванням Російської Федерації [9, с.51]. А прагнення української влади до створення зони вільної торгівлі з ЄС викликає хвилю обурення як в РФ, так і серед проросійськи налаштованих політиків і простих громадян України, що ностальгують за спільним минулим в СРСР.

Аналіз тенденцій розвитку українсько-російських відносин в останні роки доводить, що небажання Росії бачити Україну в колі європейських держав набуло рис цілеспрямованої політики з метою включення її в більш жорстку систему залежностей від Москви – аналогічно до «білоруського варіанта». У випадку посилення залежності України від Кремля про членство України в ЄС можна практично забути, адже Російська Федерація майже в ультимативній формі ставить Україну перед проблемою вибору – або зона вільної торгівлі з ЄС і надія на майбутнє членство в союзі, або єдиний економічний простір або митний союз з РФ, Казахстаном, Білоруссю, «русский мір», дешевий газ і т.д. другий сценарій стає ще більш вірогідним у тому випадку, якщо ЄС реально відмовиться від будь-якої інституційної взаємодії з Україною, остаточно відвівши їй роль «буфера» між східними кордонами союзу та Російською Федерацією.

В питанні вибору між двома світоглядами, європейським та євразійським, необхідно, перш за все, зважати, що Україна не частина втраченої Росією «ісконно русской території», а самодостатня держава, що географічно, культурно та історично належить Європі. І ця ідентичність постійно доповнюється усе новими та політичними та економічними складовими [9, с.50]. Про європейський вектор у зовнішній політиці свідчать і дії Президента та Уряду України, направлені на лібералізацію візового режиму з ЄС, проведення переговорів щодо асоціації, зони вільної торгівлі тощо.

Однак активному впровадженню і закріпленню у суспільних свідомості європейського вибору України заважає ряд внутрішніх протиріч, насамперед, що стосується виразного внутрішнього поділу українського

суспільства на Захід-Схід, який має також чітку географічну орієнтацію «ЄС – Росія» відповідно.

На сьогодні українська влада не здатна подолати розкол в українському суспільстві і забезпечити належним чином висвітлення переваг членства України в ЄС та НАТО, що особливо помітно на сході та на півдні нашої держави. Жити як в Європі мріють і на Заході, і на Сході України, однак розуміння того, у який спосіб можна досягти такого рівня суспільного розвитку, кардинально відрізняються.

Одними з ключових проблем, розв'язання яких сприятиме консолідації українського суспільства навколо європейської парадигми розвитку, є питання національної історії, мовної практики та релігійно-церковної сфери.

Як відомо, Україна отримала незалежність після століть перебування у складі Російської імперії та її наступника – СРСР. Політика асиміляції і приведення населення імперії до єдиного стандарту призвела до появи в Україні подвійної, а то й потрійної, українсько-російської чи то «руської» ідентичності, що не могло не позначитися на сприйнятті національної історії українським суспільством. У той час, коли всі провідні європейські держави давно здійснили масштабну роботу з формування такого образу національної історії, який забезпечував би колективну лояльність громадян цим державам (державницький патріотизм) та створював би передумови для ідеологічної і політичної мобілізації громадянства у випадку зовнішніх загроз і конфліктів, «хворе на історію» [14, 462-463] українське суспільство за 20 років незалежності не спромоглося визначитися із власним ставленням до історичних подій власного минулого. Яскравим прикладом непродуманого, недбалого ставлення до почуттів українського суспільства став экс-президент України В.А. Ющенко, який безапеляційно пропагував героїв, абсолютно неприйнятних для більшої частини населення України, яке виросло за часів СРСР і звикло до партійних кліше з приводу «бандерівців і посібників фашистських окупантів», що ще більше посилюючи назрілий після подій 2004 р. суспільний розкол.

Протириччя між «проросійським» Сходом і «європейським» Заходом України ще більше посилюється, якщо згадати про мовну проблему. У російськоімперській та радянській часи під впливом ідеологічних та силових офіційних чинників у суспільній свідомості істотно послабилися ціннісні сутності як національної культури, та і мови, внаслідок чого українська мова до сьогодні перебуває у стані безперервного скорочення сфер її функціонування та стійкого відтворення [14, с.479]. І це позначається як на внутрішньому житті України, так і на її зовнішній політиці – окремі можновладці демонструють відверту зверхність і небажання використовувати українську мову навіть у своїй публічній діяльності (наприклад, губерна-

тор Донецької області Анатолій Близнюк), звичайні працівники органів внутрішніх справ мають схильність вживати по відношенню до української мови епітет «теляча», Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України розробляє Концепцію мовної освіти в Україні з невідповідними перевагами для російської мови і сфери її вжитку, а запропонований Верховною Радою України проект Закону України «Про мови в Україні» викликає обурення Венеціанської комісії, яка звертає увагу на неприпустимість зрівняння у правах російської та української мов – все це органічно вписується в схему змагання між «новою» національною мовою, українською, і колишньою «імперською», російською [21, с.1].

Враховуючи наведене, з огляду на продовження намагань вскочити на підніжку європейського експресу українською владою стратегічним пріоритетом державної мовної політики має стати створення належних умов для володіння українськими громадянами державною мовою, а також мовами міжнародного спілкування [11, с.59]. Українські громадяни можуть використовувати як українську, так і російську мови – це жодним чином не збіднює, а навпаки збільшує можливості їх комунікативної практики. Орієнтуючись же виключно на розширення сфери використання російської мови і витіснення нею української, політикам необхідно пам'ятати, що мовна політика ЄС, до якого вони так гаряче прагнуть на словах, підтримує багатомовність та можливості для ситуації, при якій кожен громадянин ЄС може розмовляти принаймні двома іноземними мовами на додачу до своєї рідної, а кожна дитина в ЄС повинна вивчати мінімум дві іноземні мови з самого раннього віку [17]. Таким чином, логічно буде зробити висновок – якщо російськомовний громадянин України демонструє неспроможність вивчити хоча б державну мову, про який вступ до ЄС у майбутньому може йти мова??? Хотілося б, щоб ці слова були почуті.

Підсумовуючи запитаємо – чи означає усе сказане, що Україна абсолютно не має шансів на входження до складу Європейського Союзу? – Звичайно, що це не так! Українцям слід пам'ятати, що у світі і надалі пануватиме правило: міждержавні відносини не будуються на альтруїзмі, а визначаються інтересами. Україна тоді буде членом ЄС, коли той буде в цьому зацікавлений [2]. Варто усвідомлювати, що Україні потрібно докласти ще багато зусиль для набуття необхідних Європі чеснот – адже без внутрішніх позитивних змін, динамічного суспільного розвитку досягти членства в ЄС неможливо.

Ключовим моментом, який українська сторона повинна донести до своїх європейських колег, це розуміння незавершеності об'єднання Європи – до тих пір, поки будь-яка країна (у тому числі й Україна) не входить до складу Європейського Союзу, об'єднання не можна вважати завершеним, а розширення успішним [6]. Ми просто зобов'язані спрямувати канал полі-

тичної думки ЄС щодо України в руслі неминучості членства України в його складі. Це буде, звичайно, складно, адже для дуже багатьох європейців Україна вже остаточно опинилася за межами Європи. Але разом з тим успішні дії наших слов'янських сусідів по регіону Центрально-Східної Європи показують, що в цьому немає нічого неможливого.

Часто можна почути фразу, що «ми Європі не потрібні». Навіть якщо це так, що тоді заважає українцям працювати над тим, щоб добитися взаємності з Європою? Україні потрібно зрозуміти, що ключі від членства в Європейському Союзі – в руках самої України, і саме їй слід замислитися над тим, як цими ключами скористатися [16]. Водночас навряд чи варто намагатися випередити події і марно витратити час на дискусії щодо часових рамок вступу України до ЄС – потрібні не розмови, але дії. Час розмов залишився у минулому, а перед Україною постають нові завдання на шляху до реалізації омріяної мети.

Для успішного здійснення своїх прагнень Україна може скористатися перевагами, наприклад, Східного партнерства, а це – нові посилені угоди між ЄС та країною-партнером, створення поглиблених зон вільної торгівлі, лібералізація візового режиму з можливістю започаткування візового діалогу, створення спеціальної програми допомоги для зміцнення адміністративної спроможності країн-партнерів [10].

Сьогодні слід поставити завдання якісного наповнення вже визначеного курсу конкретним змістом, визначити пріоритети та надати їм відповідне інституційне забезпечення. А, отже, лише досягнення стандартів держави, яка гідна бути членом ЄС, надасть Україні реалістичну можливість якщо не безумовного членства в об'єднанні, то принаймні дозволить досягти задекларованого Президентом України входження до числа країн з високим індексом розвитку.

Література:

1. Вацлав Гавел: «Я готовий завжди підтримати Україну» // <http://www.dt.ua/3000/3760/54886> № 41 (620) 28 жовтня – 3 листопада 2006.
2. Веселовський А. Європейська інтеграція обирає гідних // <http://www.dt.ua/1000/1550/64718> № 43 (722) 15 – 21 листопада 2008.
3. Віднянський С., Мартинов Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 41-57.
4. Грищенко назвал главные приоритеты в европейской политике Украины // <http://www.news.bigmir.net/print/ukraine/276304>.
5. Денисюк В. Далекий обрій європейський // Політика і час. – 2001. – № 9. – С. 19-29.

6. Єлісєєв К. Україна і ЄС: партнерство – асоціація – членство // <http://www.dt.ua/1000/1600/66101> № 16 (744) 30 квітня – 15 травня 2009.
7. Загоруйко Ю. Свіжа кров для старої Європи // <http://www.dt.ua/2000/2250/46599> № 21 (496) 29 травня – 4 червня 2004.
8. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
9. Крапівін О. Євроатлантична інтеграція України: Навчальний посібник / Олександр Крапівін, Ігор Тодоров; Донецький нац. ун-т. – Донецьк: «Вебер» (Донецька філія), 2008. – 328 с.
10. Моцик О. Східне партнерство – додатковий шанс на зближення з ЄС // www.dt.ua/1000/1550/66037 № 15 (743) 25 – 29 квітня 2009.
11. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
12. Підлущкий О. Вацлав Гавел: інтелектуал, який здолав Абсурдистан. – www.dt.ua/3000/3760/68919 № 12 (792) 27 березня – 2 квітня 2010.
13. Підлущкий О. Роман Шпек: Будівлю членства України в Євросоюзі зведено відсотків на 20-25 // www.dt.ua/1000/1600/62212 № 8 (687) 1 – 7 березня 2008.
14. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 682 с.
15. Тарасюк Б. Зовнішня політика незалежної України: підсумки та перспективи. – Л., 2006. – 28 с.
16. Україна – ЄС – НАТО: міфи та реальність // www.dt.ua/1000/1550/67491 № 40 (768) 17 – 23 жовтня 2009.
17. EU Language Policy // ec.europa.eu/education/languages/eu-language-policy/index_en.htm.
18. Andrei Zagorski. EU Policies Towards Russia, Ukraine, Moldova and Belarus // GCSP Occasional Papers. – No. 35. – P. 3-14.
19. Volodymyr Kulyk Language in times of transition: an introduction. – International Journal of the Sociology of Language. – 2010. – V. 201. – P. 1-4.

Ткаченко И.В. Проблемные вопросы европейской интеграции Украины.

Исследованы основные проблемы, которые возникли перед украинским государством на пути достижения стратегической цели – вхождения в состав ЕС, освещены основные моменты, которые влияют на ее реализацию.

Ключевые слова: Европейская интеграция Украины, вступление в ЕС, проблемы внутреннего развития, противостояние «Восток-Запад» в общественном сознании, отношения Украины с ЕС и Российской Федерацией.

Tkachenko I.V. Problem questions of European integration of Ukraine.

The main problems, which appeared before Ukrainian state on the way of reaching it's strategic aim – entering to European Union were investigated and main points, which have an influence on it's realization were lighted up.

Keywords: European integration of Ukraine, entering to EU, the problems of internal development, confrontation «East-West» in public opinion, relations of Ukraine with EU and Russian Federation.

УДК 327.35:551.9

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ УГОД У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ СФЕРИ ТУРИЗМУ

Гарбар Г. А. ©

Доцент (м. Миколаїв)

Організаційні засади професійної підготовки персоналу для туристичної діяльності розглядаються з огляду на наявні в туристичному співтоваристві угоди.

Ключові слова: туризм, співробітництво, туристські організації.

Крім нормативно-методичної бази (представленої галузевими стандартами й навчальними планами) та теоретичної (втіленої в посібниках і підручниках), в організації професійної підготовки персоналу для туристичної діяльності особливе значення має набуття ними практичних навичок ще до виходу на конкретне робоче місце, тобто під час освіти. Метою навчальної і виробничої практики є оволодіння методами і формами організації праці і виробництва, формування у студентів, на базі отриманих в процесі навчання знань, професійних умінь і навичок ухвалення рішень під час конкретної роботи в реальних ринкових і виробничих умовах, виховання потреби систематично оновлювати свої знання і творчо використовувати їх у практичній діяльності. Реалізація принципу тісного взаємозв'язку теорії і практики, безумовно, сприяє покращенню якості підготовки фахівців. Тому доцільним є аналіз баз туристичної навчальної практики для фахівців досліджуваного профілю.

Типовими базами практик для студентів туристських спеціальностей є готелі, ресторани, бари, рекламно-видавничі групи тощо. Зокрема, в Ужгородському національному університеті студенти-туризмознавці беруть постійну участь в моніторингу туристично-рекреаційної галузі Закарпаття. Базами навчальних практик студентів слугують кращі готельно-ресторанні та туристично-рекреаційні комплекси, провідні туроператори та турагенції Закарпаття, а також підписано договори з туристичними організаціями Європи, Азії, Америки. В якості навчальної практики студенти за п'ять років відвідали Туреччину, США, Індію, Німеччину, Швейцарію, Словаччину, Індонезію, Угорщину, Польщу [2].

У державному галузевому стандарті підготовки бакалаврів туризму визначено, що для забезпечення якості підготовки фахівців вищий навчальний заклад повинен використовувати у навчальному процесі:

- навчальну лабораторію «Туристська фірма»;
- мультимедійну лінгафонну лабораторію;
- навчальну лабораторію «Готель»;
- методичний кабінет екскурсійної та музейної справи;
- навчальну лабораторію туристських інформаційних технологій;
- навчальну лабораторію з спортивного туризму [6].

Специфічним випадком організації практики студентів є навчальні фірми, в яких успішно вирішується одне з головних завдань туристської освіти – можливість закріплення на практиці отриманих професійних знань, формування умінь і професійних навичок. Про вдалий приклад використання потенціалу такої фірми розповідає Л.Поважна [7]. У структурі навчальної фірми існують ті ж підрозділи, які характерні для фірм – тур операторів, що дає можливість практичної підготовки студентів на всі курсах:

- на першому курсі в процесі вивчення предмету «Введення в туризм» студенти проходять практику в якості турагентів, складають різноманітні програми обслуговування; в рамках вивчення спецкурсу «Екскурсознавство» за замовленням фірми під керівництвом викладача студенти беруть участь в розробці туристсько-екскурсійних маршрутів по Україні, складають конспекти лекційних занять з тематики екскурсій;

- на другому курсі студентам довіряють виконувати функції менеджерів методичних секцій – вони виконують роботу кураторів студентів першого курсу; в рамках вивчення «Реклами в туризмі» студенти беруть участь у проведенні виставок і конференцій, займаються організацією рекламної компанії з просування туристсько-екскурсійного продукту на туристському ринку України;

- студенти третього курсу займаються вирішенням організаційно-методичних питань з конкретних видів діяльності: до їхніх функцій належить планування роботи підрозділів фірми, обговорення і вирішення поточних питань, здійснення контролю за виконанням роботи підлеглими;

- на студентів старших курсів покладається здійснення функцій управління: спільно з викладачами вони проводять засідання методичних секцій, консультацій для студентів молодших курсів, контролюють роботу всіх підрозділів навчальної фірми; розробляють різноманітні документи, згідно яких здійснюється робота навчальної фірми: «Положення про роботу навчальної фірми», посадові інструкції, програму роботи фірми.

Загалом, розвиток сучасної сфери туризму та туристської освіти відповідно до вимог гіперінформаційного глобалізованого середовища можливий тільки на основі реалізації ідей про те, що якість і ефективність туристської освіти гарантує якість і ефективність галузі туризму. Це поло-

ження повинно бути реалізовано і в змісті навчальних планів, і в тексті навчальної літератури, і в міжнародних угодах.

У більш прикладному плані, в процесі подальшого становлення національної системи підготовки кадрів сфери туризму необхідно враховувати не лише локальні особливості, пов'язані з культурними, соціальними, політичними й економічними ситуаціями в Україні, а й такі загальні вимоги:

- неперервність туристської освіти;
- відповідність навчальних планів міжнародним стандартам у поєднанні з їх гнучкістю;
- мобільність викладачів і студентів;
- активне поєднання навчання з науковим підґрунтям;
- полідисциплінарність навчальних планів і програм навчальних дисциплін.

Подивимось, як впливають на ефективність професійної підготовки кадрів сфери туризму відповідні міжнародні угоди.

Сьогодні понад 250 міжнародних організацій займаються розвитком туризму і підготовки фахівців. У рамках їх діяльності сформульовано вимоги до сфери туризму й туристичної освіти і визначено наступні конкретні завдання у сфері професійної туристичної освіти:

- 1) створення сприятливих можливостей для розвитку і удосконалення процесу освіти і підготовки фахівців у сфері туризму (в країнах – членів ЮНВТО – Об'єднання націй Всесвітньої туристської організації);
- 2) забезпечення лідерства й ініціативи в питаннях освіти туризму;
- 3) розвиток необхідних стратегій в освітніх установах туристичного профілю з метою досягнення якості й ефективності освіти;
- 4) створення туристичного продукту високої якості із сучасними властивостями за допомогою конкурентноспроможних високорозвинених стратегій;
- 5) розробка стратегічних орієнтирів модернізації вищої освіти для піднесення професійної освіти у сфері туризму на рівень вищих досягнень світової науки, техніки та передового досвіду;
- 6) розробка освітніх і навчальних програм відповідно до потреб ринку праці, заснування програм із викладанням поширеними мовами світу;
- 7) удосконалення структури ступеневої системи професійної освіти в туризмі; створення міжнародних стандартів туристичної освіти, номенклатури нових професій, програм нового покоління підручників і навчальних посібників;
- 8) розробка нормативно-правової бази для нових типів установ професійної туристської освіти [5].

Співробітництво України із Всесвітньою туристською організацією здійснюється в рамках діяльності у складі її керівних органів, у тому числі Генеральної асамблеї, Виконавчої ради (в якості спостерігача) та Регіональної комісії для Європи, а також її програмних органах, зокрема Робочої групи з розробки юридичного інструмента полегшення туристичних поїздок.

Членство України у Всесвітній туристській організації значно підвищило імідж і авторитет нашої держави у туристичному співтоваристві, створило передумови подальшого розвитку національного туризму відповідно до тенденцій світового туристичного ринку із залученням до інформаційної мережі, прогресивних технологій, інвестиційних пропозицій, системи професійної підготовки, наукових досліджень, передових надбань найбільш розвинутих туристичних держав світу, відкрило нові можливості налагодження взаємовигідної співпраці з країнами-членами на всіх рівнях – двосторонньому, багатосторонньому, регіональному.

Варто підкреслити, що здійснення спільних проектів із залученням технічної і фінансової допомоги ПРООН, ТАСІС, інших фондів організації та інвесторів на програми розвитку туризму в Україні, зокрема, з питань оптимізації туристичної політики, стратегії та планування туристичного розвитку, підготовки та підвищення кваліфікації туристичних кадрів, розповсюдження стандартів якості туристичного обслуговування, ведення туристичної статистики, покращення туристичного іміджу України визначено серед першочергових пріоритетів співробітництва України з ЮНВТО [8].

Загалом, міждержавні і міжвідомчі угоди про співробітництво в галузі туризму, починаючи з 1993 року, підписані між Україною і: Португальською Республікою, Чеською республікою, Республікою Білорусь, Йорданським Хашимітським королівством, Республікою Молдова, Республікою Польща, Монголією, Австрією, Литовською Республікою, Соціалістичною Народною Лівійською Джамагірією, Сербією і Чорногорією, Республікою Індія, Ліванською Республікою, Сирійською Арабською Республікою, Республіками Казахстан, Албанія, Іран, Корея, Македонія, Угорською і Словацькою Республіками, Китайською Народною Республікою, Фінляндією, Соціалістичною Республікою В'єтнам, Латвійською Республікою, Республікою Вірменія, Російською Федерацією, Федеративною Республікою Бразилія, Азербайджанською Республікою, Туркменістаном, Грузією, Республікою Куба, Грецькою Республікою, Республіками Хорватія, Болгарія, Арабською Республікою Єгипет, Ізраїлем, Республікою Узбекистан, Туніською Республікою, Естонією, Турецькою Республікою, Республікою Киргизстан.

Особливе значення для розвитку професійної системи підготовки туристичних кадрів в Україні має міжнародне співробітництво з Євросоюзом. Зокрема, значну увагу такому міжнародному співробітництву приділяє Державна служба туризму і курортів. Розвиток співпраці з ЄС відбувається згідно таких офіційних документів: програми імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, Указу Президента України від 11.06.1999 р. № 615/98 «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» та від 14.09.2000 р. № 1072/2000 «Про Програму інтеграції України до Європейського союзу», рішень Саммітів Україна-ЄС, Державної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004 – 2007 роки та Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004 – 2007 роки, розпоряджень Кабінету Міністрів України від 28.06.2003 р. № 382-р «Про першочергові заходи з виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) і удосконалення інституційного забезпечення діяльності органів виконавчої влади у сфері європейської інтеграції» та від 4.03.2004 р. № 111-р «Про заходи щодо реалізації пріоритетних положень Програми інтеграції України до Європейського Союзу в 2004 році», рекомендацій Міністерства закордонних справ України, актів міжнародного права [3].

Зокрема, в контексті підвищення ефективності професійної підготовки фахівців сфери туризму в Україні мають значення такі результати угод з Євросоюзом:

- туристичні послуги, що надаються в Україні, визначені Державним класифікатором продукції та послуг ДК-16, розробленим у відповідності до класифікації, діючої в Європейському Союзі;

- затверджено нові національні стандарти ДСТУ 4527:2006 «Послуги туристичні. Засоби розміщення. Терміни та визначення», ДСТУ 4268: 2003 «Послуги туристичні. Засоби розміщення. Загальні вимоги», ДСТУ 4269: 2003 «Послуги туристичні. Класифікація готелів» – максимально погоджені з Європейським стандартом EN №18513:2003 «Готелі й інші типи розміщення туристів. Термінологія». Встановлена стандартами термінологія обов'язкова для використання у всіх ділових, нормативних документах, науковій, довідковій і учбово-методичній літературі;

- у рамках розвитку українсько-німецьких зв'язків у сфері підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів туристичного профілю Інститут туризму Федерації профспілок України рекомендовано для встановлення безпосередніх зв'язків і розробки спільних програм в сфері туристичного та готельного бізнесу, конкретних проектів з теоретичної та

практичної підготовки кадрів готельного господарства у відповідності до міжнародних стандартів, у тому числі шляхом створення спільного підприємства;

– на базі Навчально-науково-виробничого комплексу «Туризм, готельне господарство, економіка і право» реалізовано спільний українсько-німецький проект «Модернізація професій готельної та ресторанної справи», в рамках якого, зокрема, створено модульний центр і учбовий готель. Німецькою Стороною запропоновано керівництву зазначеного навчального закладу здійснення ще одного спільного проекту «Сприяння підприємствам малого і середнього бізнесу в секторі туризму, гастрономії та готелів»;

– між колишньою Державною туристичною адміністрацією України та Державним туристичним навчальним комплексом м. Кремс (Австрія), підписаного 21 січня 2003 р., здійснюється взаємний обмін студентами та фахівцями туристичної галузі, у тому числі з Інститутом економіки та права «Крок», Київським університетом туризму, економіки і права, Інститутом туризму Федерації профспілок України;

– у м. Одеса реалізовано спільний проект, орієнтований на трансфер ноу-хау в сфері підготовки туристичних фахівців, запропонований Федеральним міністерством освіти, науки та культури Австрії, організацією «KulturKontakt» і туристичною школою м. Бад-Леонфельд;

– з метою ознайомлення з прогресивним досвідом і новітніми технологіями у сфері туризму та готельного господарства, долучення до міжнародних стандартів якості туристичного обслуговування, що існують у світовому, в тому числі європейському, туристичному бізнесі, у м. Києві щороку проводиться ряд міжнародних виставкових і науково-практичних заходів, таких як Міжнародний турсалон «Україна», що проходить під егідою Держтуризмукурортів та за підтримки Всесвітньої туристської організації, Міжнародна конференція готельєрів і рестораторів «Індустрія гостинності» тощо [1].

На довершення варто зазначити, що професійна підготовка фахівців із туризму не повинна обмежуватись формуванням системи теоретичних знань і практичних навичок – її кінцевим орієнтиром і об'єктивним принципом підвищення ефективності туристської діяльності має бути вимога щодо формування професійної культури фахівців туризму й учасників громадських туристських союзів і об'єднань. Адже зростання масовості та доступності національних контактів і обмінів, розширення сфери офіційних і неформальних форм туристського спілкування об'єктивно викликають потребу в розвитку такої культури. Вона не лише є засобом ефективного управління туристичною діяльністю, але й гарантом мирного співіснування різних націй на землі: «підготовка спеціалістів у галузі туристської

індустрії має стати частиною навчання молоді, а введення туризму до програм навчання молоді є важливим елементом освіти та виховання, який сприяє постійному зміцненню миру» [4].

Література:

1. Державна служба туризму і курортів України: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua>.
2. Закарпатському туризму – 90 років, а кафедрі туризму УжНУ – 5 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism.uz.ua/st19.html>.
3. Інформація щодо співробітництва України з Європейським Союзом в галузі туризму <http://www.tourism.gov.ua/publ.aspx?id=448>.
4. Манільська Декларація зі світового туризму. – WTO: Madrid. – 1980.
5. Машика Н.В. Теоретичні і практичні аспекти професійної підготовки кадрів в галузі туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism.uz.ua/st15.html>.
6. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра за напрямом 0504 «Туризм», фахове спрямування 6.050400 «Туризм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/metod_tourism/GS.htm.
7. Педагогіка туризму: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Федорченка В.К., Фоменко Н.А., Скрипник М.І., Цехмістрової Г.С. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. – 296 с.
8. Співробітництво України в системі Всесвітньої туристської організації // Офіційний веб-сайт Міністерства культури і туризму України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/135576>.

Гарбар Г.А. Роль международных соглашений в повышении эффективности подготовки кадров для сферы туризма.

Организационные основы профессиональной подготовки персонала для туристической деятельности рассматриваются, учитывая имеющиеся в туристическом сообществе соглашения.

Ключевые слова: туризм, сотрудничество, туристские организации.

Garbar G.A. Role of international agreements in growth of effectiveness of training of personnel for the sphere of tourism.

Organizational fundamentals of professional training of personnel for tourist activity are considered given the agreements available in tourist community.

Keywords: tourism, cooperation, tourist organizations.

УДК 658: 339.9.012.23

АНАЛІЗ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ТОРГІВЛІ

Барановська В. М.[©]

Доктор філософії в галузі економіки

Досліджено і проаналізовано тенденції розвитку світової торгівлі та її сучасний стан. Визначено проблеми розвитку міжнародної торгівлі до та під час світової фінансово-економічної кризи та розкрито їх після кризову динаміку.

Ключові слова: *світова торгівля, торговий баланс, експорт, імпорт, сальдо зовнішньої торгівлі.*

Протягом багатьох десятиріч міжнародна торгівля залишається основою і однією з найбільш динамічних форм міжнародних економічних відносин. За період 1991–2008 рр. обсяги світового експорту збільшилися більш ніж в 5,5 разів і досягли рівня 19,5 трлн. дол. Незважаючи на кризу та значне скорочення обсягів світової торгівлі у 2009 році (-9,4%), прогнозують її зростання на 2012 рік міжнародні експерти аналітичного центру журналу «The Economist» на рівні 3,7-5,2%. Структурно світовий ринок товарів і послуг на 80% складається з торгівлі товарами та на 20% – послугами.

Досліджуючи обрану тему, автор спиралася на наукові розробки у сфері міжнародної економіки та світової торгівлі Є.Ф. Авдокушина[1], В.В. Козик [3], А.П.Румянцев [4]; у сфері дослідження дипломатичного механізму було використано наукові роботи О.І. Дікарева[2].

На сучасному світовому товарному ринку чітко виділяються два типи регіонів: з часткою у міжнародній торгівлі, що зростає, та з такою, що зменшується. До першої групи належать: Європа – регіон-лідер у світовій торгівлі (42,2%); Близький Схід – збільшення частки на світовому ринку з 2 до майже 6%; Азія – подвоєння частки світового ринку за 60 років з 14 до 28% (майже третини пропозиції). Позитивною динамікою характеризується також експорт з країн СНД: за період з 1993-2007 рр. частка світового товарного ринку цих країн збільшилась з 1,5 до 3,7%. Північна, Південна та Центральна Америка, а також країни Африки характеризуються зниженням питомої ваги регіонального експорту у загальносвітовому (лише 17-18%). Суттєвій активізації міжнародної торгівлі сприяло становлення та розвиток глобальної торгової системи, при цьому питома вага країн-членів ГАТТ/СОТ в світовому експорті збільшилась з 62,8 до 94,1%. За

світовими рейтингами, протягом останнього десятиріччя лідерами світової торгівлі товарами є ЄС, Сполучені Штати Америки, Німеччина, Японія, Франція та Великобританія (згідно з даними таблиці 1). Обсяги їх торгівлі яких визначаються трільйонами доларів.

Таблиця 1.

Країни з найбільшими обсягами міжнародної торгівлі

	Країна	Експорт + Імпорт, млрд.дол.
1.	Європейський Союз (Екстра-ЄС27)	3,197,0
2.	Гонконг	672,6
3.	США	2,439,7
4.	КНР	2,208,0
5.	Німеччина	2,052,0
6.	Японія	1,006,9
7.	Франція	989,0
8.	Велика Британія	824,9
9.	Нідерланди	756,5
10.	Італія	727,7
11.	Південна Корея	668,5
12.	Бельгія	611,1
13.	Канада	603,7
14.	Іспанія	508,9
15.	Росія	492,4
16.	Мексика	458,2
17.	Сингапур	454,8
18.	Індія	387,3
19.	Республіка Китай	371,4
20.	Швейцарія	367,3
21.	Австралія	322,4
22.	ОАЕ	315,0

Структура регіональних ринків товарів за критерієм географічного походження імпорту є досить неоднорідною (рис.1), однак має декілька спільних рис та особливостей:

– значні обсяги внутрішньо-регіональної торгівлі: в Європі – 71,2 %; в Азії – 57,4 %; в Північній Америці – 37,8 %; в інших регіонах – від 10 до 27 %;

– широкомаштабна присутність європейських та азійських експортерів товарів на всіх регіональних ринках, причому з часткою товарного ринку від 18% до 48%. Щодо європейських товарів, то вони становлять майже половину імпорту в країнах СНД та Африки;

– майже рівномірна присутність країн Азії (в основному Китаю, Японії та Південної Кореї) на всіх регіональних ринках: Північна Америка – 30,1% ринку; Близький Схід – 31,2%, Африка – 25,7%, Південна Америка та країни СНД – по 20%.

Нині їх частка у світовому експорті становить 36%, а в імпорті – 32,4%. Серед країн, що розвиваються, основними експортерами є Китай (3,8%), Корея (1,7%), Сінгапур (2,6%), Мексика (1,8%). Лідерами експорту серед країн Східної та Центральної Європи є: Росія 1,2% (в 2008 році увійшла в десятку найбільших країн-експортерів товарів), Чехія – 0,6%, які входять також до складу 30 найбільших експортерів світу (табл.3.2) за даними Світової організації торгівлі.

Таблиця 2.

Обсяги експорту – імпорту за країнами світу

	Експортери	Обсяги (млрд.\$)	%	Імпортери	Обсяги (млрд.\$)	%
1	США	474	14,1	США	331	10,5
2	Велико- британія	233	7,0	Німеччина	253	8,1
3	Німеччина	227	6,8	Велико- британія	161	5,1
4	Франція	143	4,3	Китай	158	5,0
5	Китай	129	3,8	Японія	147	4,7
6	Японія	126	3,8	Франція	126	4,0
7	Іспанія	122	3,6	Італія	115	3,6
8	Італія	101	3,0	Ірландія	103	3,3
9	Ірландія	97	2,9	Іспанія	87	2,8
10	Нідерланди	91	2,7	Нідерланди	85	2,7
11	Сінгапур	88	2,6	Сінгапур	81	2,6
12	Індія	87	2,6	Індія	80	2,5
13	Гонконг	86	2,6	Канада	78	2,5
14	Бельгія	79	2,4	Корея	75	2,4

15	Швейцарія	69	2,1	Бельгія	74	2,4
16	Швеція	61	1,8	Росія	59	1,9
17	Люксембург	61	1,8	Данія	51	1,6
18	Канада	58	1,7	Швеція	46	1,5
19	Південна Корея	57	1,7	Саудівська Аравія	46	1,4
20	Данія	55	1,6	Гонконг	44	1,4
21	Австрія	53	1,6	Бразилія	44	1,4
22	Австралія	41	1,2	Австралія	41	1,3
23	Росія	41	1,2	Таїланд	38	1,2
24	Норвегія	38	1,1	Норвегія	38	1,2
25	Греція	38	1,1	Австрія	37	1,2
26	Туреччина	33	1,0	ОАЕ	37	1,2
27	Таїланд	30	0,9	Швейцарія	36	1,1
28	Малайзія	28	0,8	Індонезія	28	0,9
29	Бразилія	26	0,8	Малайзія	27	0,9
30	Фінляндія	25	0,7	Польща	24	0,8
31	Португалія	23	0,7	Фінляндія	23	0,7
32	Ізраїль	22	0,6	Мексика	21	0,7
33	Єгипет	21	0,6	Греція	20	0,6
34	Чехія	20	0,6	Чехія	19	0,6
35	Мексика	15	0,5	Туреччина	16	0,5
	Всього	2896	86,3	Всього	2646	84,3

В товарній структурі світового експорту чітко виділяються три основні групи товарів:

- 1) сільськогосподарська продукція і сировина;
- 2) паливо та продукція видобувної промисловості;
- 3) промислові товари.

За даними Світової організації торгівлі (табл.3) питома вага першої та третьої груп має виражену тенденцію до зменшення.

Таблиця 3.

Дані про відсоткове зростання основних груп товарів світового експорту

	2007	2008	2009
Сільськогосподарська продукція і сировина;	5,5	2,0	-3,0
Паливо та продукція видобувної промисловості;	3,5	0,5	-4,5
Промислові товари.	8,0	2,5	-15,5
Світовий ВВП	3,5	1,5	-2,5

Частка другої групи суттєво зростає – з 13,3% у 2005 р. до 19,5% у 2010 році.

Під впливом процесів глобалізації у сучасному світовому господарстві відбувається активний розвиток сфери послуг у більшості країн світу. Так, у розвинених країнах світу частка сфери послуг в структурі ВВП перевищує 70%, в ній зайнято приблизно 65% працездатного населення планети (у США – до 75%).

За оцінками міжнародних експертів, міжнародна торгівля послугами подвоюється кожні 7-8 років, порівняно з 15 роками, необхідними для аналогічного збільшення обсягу експорту товарів. У 2009 р. експорт послуг досяг позначки у 3,7 трлн. дол.. На десятку країн світу припадає 52,2% обсягів світового експорту та 50,1% імпорту комерційних послуг. Основні позиції в рейтингу посідають високо розвинуті країни світу (насамперед, США, Велика Британія, Німеччина, Японія, Франція), але в десятці представлено і країни, що швидко розвиваються, – Китай та Індію. Так, за даними СОТ при середньосвітових темпах щорічного зростання експорту комерційних послуг у 12,5%, Китай та Індія продемонстрували зростання у 28% та 23% відповідно.

У 2009 році світова структура експорту комерційних послуг була наступною: частка транспортних і туристичних послуг відповідно складала 23,5 і 25,3%, інші комерційні послуги становили 51,2%. За останні два десятиріччя чітко відстежується тенденція до зростання в загальній структурі частки інших комерційних послуг – з 37,5% у 1990 році до 51,2% – у 2009 році: це відбулось за рахунок збільшення частки торгівлі діловими послугами. Інша тенденція свідчить про поступове зниження ваги туристич-

тичних послуг: якщо в 1990 році на них припадала третина всієї торгівлі послугами, то в 2000 р. – 32%, а в 2009 р. – 25,3%. Транспортні послуги займають найменшу частку.

Загалом світова торгівля на сучасному етапі є надзвичайно динамічною, що зумовлено розвитком спеціалізації та кооперування виробництва в міжнародному масштабі, скасуванням багатьох обмежень в міжнародній торгівлі, високими темпами розвитку «нових індустріальних країн».

Основні тенденції розвитку світової торгівлі:

– панівні позиції займають розвинуті країни, на частку яких припадає 2/3 обсягу експорту та імпорту, найбільшими з яких є Німеччина, США, Японія, Франція, Великобританія, Італія, Канада та Нідерланди;

– скорочуються питома вага сировини і підвищується частка готових виробів, головним чином торгівля машинами, обладнанням, продукцією, електротехнічної промисловості;

– все більшого значення набуває наукомістка продукція, що спричинило розширенню торгівлі послугами;

– збільшується частка торгівлі індустріальних країн між собою.

За даними СОТ після суттєвого скорочення в 2009 році, світова торгівля в 2010 році демонструвала постійне зростання (рис.2). Так, за підсумками перших трьох кварталів 2010 року було зафіксовано зростання вартісних обсягів світової торгівлі товарами приблизно на 24% порівняно з аналогічним періодом 2009 року. Світовий експорт товарів збільшився приблизно на 3% у третьому кварталі 2010 року порівняно з другим кварталом. Незважаючи на цю позитивну тенденцію, вартісний обсяг світової торгівлі залишається нижчим його пікового рівня, зафіксованого до початку фінансової кризи.

Розвиток міжнародної торгівлі до та під час кризи продемонстрував низку актуальних для визначення післякризової динаміки тенденцій:

1. Зафіксоване в 2009 році скорочення вартісних обсягів торгівлі в порівнянні з 2008 роком (12,2%) значно перевищило найбільший показник скорочення у порівнянні до попереднього року за останні півстоліття (-7,3% в 1975 році) до такого скорочення призвело:

– різке зменшення глобального попиту, зокрема падіння попиту на товари тривалого використання і капітальні товари, які складають відносно невелику частину світового ВВП, але відносно велику частину світової торгівлі. За оцінками Economist Intelligence Unit, падіння попиту на таку продукцію більшою мірою вплинуло на світову торгівлю, ніж на світовий ВВП;

– вагомий внесок у показник падіння торгівлі зробив подвійний підрахунок торговельної статистики, що був відображенням значного поширення міждержавної кооперації та глобальних ланцюгів постачань

(коли товари перетинають кордони країн декілька разів протягом виробничого процесу до прибуття в кінцевий пункт призначення, статистика торгівлі товарами фіксує результати численних перетинів кордону одним і тим самим товаром);

– віртуалізація торговельних відносин значно посилила спад обсягів реальної торгівлі у фізичному вимірі, оскільки використання інформаційних технологій та використання глобальних мереж дозволило виробникам в будь-якому регіоні майже миттєво реагувати на зміни в ринкових умовах в інших частинах світу. Як правило, цей чинник робить свій внесок у глобальний та національний добробут шляхом заохочення до найбільш ефективного використання обмежених ресурсів, проте в разі колапсу торгівлі може виступати в якості механізму миттєвої передачі кризових шоків.

2. Наявність великого потенціалу щодо зростання обсягів торгівлі послугами, чому сприятимуть розвиток і впровадження нових технологій та поширення сучасних телекомунікаційних розробок. З цією тенденцією тісно пов'язана ще одна закономірність глобальної торговельної співпраці – технологізація експортної пропозиції та поступове зменшення у світовому випуску вартісної частки сировинної складової. Ця закономірність ще більше поглибить залежність країн, що розвиваються, від індустріальних країн, оскільки їхня зовнішня торгівля базується на сировині або на продуктах з низьким рівнем доданої вартості.

3. Скорочення торгівлі внаслідок світової фінансово-економічної кризи з наступною активізацією протекціоністських заходів у зовнішньоекономічній політиці країн світу актуалізувало тенденції зовнішньоторговельної регіоналізації. По суті, регіоналізація торгівлі та преференційні угоди, які вона передбачає, стали відповіддю на суперечності багатосторонніх торгових переговорів щодо лібералізації глобальної торгівлі. Криза поляризувала торговельні зв'язки таким чином, що визначальними на середньострокову перспективу стали такі фактори, як географічне розташування країни, спеціальні торговельні відносини з її сусідами, обумовлені культурною, історичною й політичною подібністю на кшталт (ВЕЗ, СЕЗ).

4. Рівні спаду та наступного відновлення міжнародної торгівлі в регіональному розрізі. Найбільші показники зростання торгівлі товарами за підсумками трьох кварталів 2010 року відносно відповідного періоду 2009 року були зафіксовані в країнах, що меншою мірою постраждали від світової кризи, належать до групи країн з низьким та середнім рівнем доходу й мають відносно вищу залежність від зовнішньої торгівлі: Африка і Близький Схід (зростання на 37%), країни СНД (зростання на 36%), країни Азії (зростання на 33%). Трохи повільніше відбувалося зростання обсягів торгівлі в країнах Північної та Південної Америки (зростання країн обох

континентів на 24%) та країнах Європи (зростання на 13%). Особливістю розвитку торгівлі в ЄС було те, що торгівля ЄС з іншими країнами розвивалася значно динамічніше ніж торгівля між членами ЄС. Протягом вказаного періоду торгівля між країнами ЄС зросла на 10 % а ЄС з іншими країнами – на 17%. Значною мірою збільшення об'ємів світової торгівлі було досягнуто за рахунок зростання попиту на найбільших ринках Азії, Бразилії та США.

Узагальнений сценарій розгортання зовнішньоекономічної динаміки на період після кризового відновлення світової економіки враховує, з одного боку, чинники, що забезпечують міжнародну конкурентоспроможність країн, з іншого – розвиток глобального економічного середовища. У середньостроковому періоді актуальними тенденціями видаються наступні:

1. Розвиток світових ринків товарів і послуг значною мірою залежатиме від того, як розвиватимуться події:

– у світовій економіці з огляду на невизначеність темпів та інструментарію подолання наслідків кризи в індустріальних країнах;

– у світовій фінансовій системі залежно від динаміки ринків фінансових інструментів та ефективності контролю над ними, реформ фінансових інституцій та їхньої спроможності попереджати глобальні кризи тощо;

– у сфері технологій та інновацій щодо їхнього впливу на прискорення суспільного розвитку та вирішення глобальних проблем вичерпності ресурсів;

– у світовій екологічній системі щодо спроможності міжнародної спільноти взяти під контроль глобальні процеси у навколишньому середовищі.

2. На глобальні зовнішньоекономічні процеси матиме значний вплив спроможність провідних країн світу, зокрема країн-членів «Великої двадцятки», погодити конфлікти економічних інтересів, що виникли до та поглибилися під час кризи. Наразі основні конфлікти інтересів глобальних гравців та зовнішньоекономічні дисбаланси полягають у наступному:

– способи боротьби з депресією шляхом бюджетних обмежень чи фінансової експансії. Залишається відкритим питання щодо стратегії, якої слід дотримуватися для відновлення економічного зростання: суворої економії та скорочення дефіцитів бюджетів (ЄС) чи збільшення монетарного стимулювання економіки (США). Серед розвинених країн економію підтримує ЄС; США і Японія готові розширити фінансування витрат. Дії США щодо стимулювання економіки вже викликають стурбованість країн, що розвиваються, через загрозу посилення світової інфляції;

– валютна політика, «валютні війни». Промислово розвинені країни шукають можливості стимулювати зростання (у тому числі за рахунок послаблення власних валют, що одночасно виконують функцію світових резервних валют) при пригніченому внутрішньому попиті, у той самий час

і країни, що розвиваються, прагнуть зберегти свої переваги в торгівлі (у тому числі за рахунок слабкої національної валюти, захищеної адміністративним курсоутворенням).

3. На поточну конкурентоспроможність країн вирішальний вплив матиме рівень розвитку інновацій. Технічний прогрес, що набирає обертів від початку 90-их, поглибив міжнародний і технологічний поділ праці, висунувши на перший план галузеву й товарну спеціалізацію країн. Міжнародна спеціалізація на основі інноваційних технологій у перспективі інтенсивніше диференціюватиме країни за рівнем економічного розвитку.

4. Інтенсифікація міжнародних економічних зв'язків посилила уразливість країн до зовнішніх шоків та актуалізувала ризики стрімкого втягнення країн у кризові процеси. Наразі перед країнами світу постало завдання вироблення системи моніторингу, швидкого «оповіщення» та реагування на глобальні загрози (аналогічне завдання стоїть перед міжнародними організаціями та спільнотами). Очевидно, нині не існує єдиного алгоритму дій щодо мінімізації збитків та максимізації вигод широкої інтеграції країн у міжнародну економіку. Переслідуючи таку мету, слід враховувати цілий спектр обставин, що сприяють посиленню національних економік у глобалізованому середовищі:

– по-перше, у контексті формування національної зовнішньоекономічної політики необхідно зважати на правила, норми й рекомендації міжнародних організацій. Більшість активних учасників світової торгівлі формують власну торговельну політику саме в рамках чинної системи міжнародного обміну, моніторинг якої постійно проводять міжнародні організації;

– по-друге, велике значення має якість управління національними економіками: управління стимулами та обмежувачами торгівлі, регулювання економічної активності усередині держав, модернізація міжнародних торговельних відносин, інтеграційна активність і оптимальне визначення національних пріоритетів і стратегічних торговельних партнерів. Досягнення найкращого результату, таким чином, залежатиме від того, якою мірою країні вдасться «вписатися» у загальносвітові тенденції економічного розвитку, будучи включеною у конкретні міжнародні торговельні відносини – регіональних і багатосторонніх торговельних співтовариств.

5. Екологічна проблематика на міждержавному рівні набула нового звучання з огляду на обмеженість природних ресурсів, що у перспективі змушуватиме світових гравців збільшувати видатки на екологічну складову національного виробництва.

6. Як період кризи, так і період післякризового відновлення продемонстрували застосування країнами протекціоністських заходів, які певною мірою були обмежені зобов'язаннями за Угодами в рамках СОТ. Водночас

потреба в захисті власних інтересів та жорсткі рамки щодо застосування захисних заходів відповідно до міжнародних угод і надалі мотивуватиме країни до пошуку та застосування нових, раніше не існуючих видів протекціонізму.

Конкурентні виклики, які формуються для міжнародних та великих національних компаній в умовах повільного після кризового відновлення, спонукають до посилення прагматизму та «агресивності» корпоративних стратегій. Зокрема, на такі стратегії впливатимуть наступні чинники:

– щодо характеристик та динаміки бізнес-середовища у середньостроковій перспективі глобальний бізнес перебуватиме під впливом наступних найважливіших трендів: ключове значення інновацій; зростання ролі державного регулювання; нижчі темпи зростання економіки; послаблення темпів глобалізації; наростання скептицизму щодо ефективності вільного ринку;

– швидке зростання ринків, що розвиваються, особливо Китаю й Індії. Світові лідери будуть змушені перебудовувати корпоративні плани. Нові можливості економічного зростання будуть пов'язані в основному не із країнами ОЕСР, хоча розвинені ринки й збережуть своє значення;

– ціновий тиск і конкуренція з боку ринків з низькими витратами розглядаються компаніями розвинених країн у якості головних загроз;

– подальшу спеціалізацію бізнесу стимулюватимуть посилення конкуренції, удосконалення мережевих технологій і глобальний аутсорсинг. На цьому тлі зростатиме вертикальне та горизонтальне співробітництво компаній. У деяких галузях, як очікують представники бізнесу, відбудеться поляризація між елітним і масовим ринками, зі скороченням простору для середнього сегмента.

Отже, світова торгівля товарами та послугами на початку XXI століття має достатньо чітко сформовану регіональну та товарну структуру. Криза останніх років може дещо змінити позиції окремих країн, проте загальні тенденції збережуться.

Література:

1. Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения: Учеб. пособие. – М.: ИВЦ «Маркетинг», 1999.
2. Дікарев О.І., Барановська В.М. Дипломатичний інструментарій в міжнародному маркетинговому середовищі ринку паливно-енергетичних ресурсів. Монографія. – К.: Освіта України, 2011. – 491 с.
3. Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини. – К.: Знання-Прес, 2002.
4. Румянцев А. П. Міжнародна економіка: Підручник. – Київ: Знання, 2003.

5. www.cia.gov
6. www.wto.org
7. web.worldbank.org
8. www.imf.org

Барановская В.Н Анализ тенденций развития мировой торговли.

Исследованы и проанализированы тенденции развития мировой торговли и ее современное состояние. Определены проблемы развития международной торговли до и во время мирового финансово-экономического кризиса и раскрыто их после кризисную динамику.

Ключевые слова: мировая торговля, торговый баланс, экспорт, импорт, сальдо внешней торговли

Baranovska V. Analysis of the global trends of foreign trade.

This article explores and analyzes trends in world trade and its current state. Identified problems of international trade to and during the world financial crisis and their disclosed after the crisis dynamics.

Keywords: world trade, trade balance, exports, imports, balance of foreign trade.

УДК 339.92:332.1

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ДЕФІНІЦІЇ, СУТНІСТЬ ТА ФОРМИ

Баглікова М. С. ©

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
Донецького національного університету*

Досліджуються теоретичні засади транскордонного співробітництва. Вкладено категоріальний апарат та розкрито сутність і особливості транскордонного співробітництва, його рівні та форми.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, прикордонна територія, транскордонний регіон, євро регіон.

Інтеграційні процеси в Європі актуалізували тенденції «м'якого» узгодження інтересів центру й регіонів у контексті сучасного прагнення до переорієнтації ЄС від ідеї «Європи – вітчизни» на ідею «Європи регіонів». Через конкретні ініціативи європейські регіони демонструють як вони можуть співпрацювати, вирішувати спільні питання чи проблеми, і разом приймати рішення, вигідні усім. Більше того, Європа, не обмежується власними кордонами, її цікавлять нагальні спільні проблеми, дилеми та виклики на регіональному рівні, на території всього європейського континенту. Транскордонне співробітництво в Європі стало повсякденним явищем. Більш того його визнано пріоритетним напрямком розвитку регіональної політики ЄС до 2013 р. Зараз в Європі функціонують понад 120 транскордонних регіонів [1], які стали ефективним інструментом зовнішньої політики 32 країн у розв'язанні різних питань.

Існуючий в Європі багаторічний досвід транскордонного співробітництва є хорошим матеріалом для адаптування його на українському ґрунті. Тим паче, що транскордонне співробітництво за участю України як на її західному, так і східному кордоні є дещо формальним та занадто декларативним. З'ясування теоретичних засад транскордонного співробітництва, його принципів та основних правових і організаційних форм їх реалізації допоможе Україні усвідомити його сутність та швидше створити систему стійких зв'язків із регіонами Євросоюзу, що в свою чергу розширить можливості її включення до загальноєвропейських інтеграційних процесів.

Проблеми транскордонного співробітництва аналізуються в наукових працях А.Баляна, П.Беленького, С.Гакмана, В.Дербака, І.Ілько, М.Долішнього, Є.Кіш, П.Луцишина, Н.Мікули, С.Мітряєвої, І.Студеннікова, І.Нагорної та ряду інших. Однак, проблематика більшості з них стосується

конкретних прикордонних територій та практичної діяльності євро регіонів. Внаслідок цього, виникає потреба у вивченні теоретичних засад такого складного феномену політики – правової дійсності як транскордонне співробітництво.

Наразі в Європі існують три види міжнародного співробітництва регіонів: міжтериторіальне, міжрегіональне та транскордонне. Якщо прослідкувати історію появи понятійного апарату співробітництва, то першим з них був введений термін «транскордонне співробітництво» у 1980 р. в «Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями». Згідно Конвенції транскордонне співробітництво визначається, як «...будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, що знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін, а також укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей» [2, с.2]. Міжрегіональне співробітництво, згідно Статуту Асамблеї європейських регіонів (1985 р.) означає будь-які зв'язки, встановлені між регіонами, що належать до різних держав. З метою вдосконалення категоріального апарату, Додатковим Протоколом до конвенції (1998 р.) було введено поняття міжтериторіального співробітництва, яке передбачало взаємоузгоджену діяльність, спрямовану на започаткування відносин між територіальними общинами та властями двох або більше договірних сторін, включаючи укладання відповідних угод, крім відносин транскордонного співробітництва між сусідніми органами влади. Це пов'язано з тим, що у міжнародні відносини можуть вступати, в залежності від національного законодавства, не лише регіони, які знаходяться безпосередньо після центрального уряду, а й інші територіальні утворення нижчих рівнів і не обов'язково сусідні території [3, с.12].

Отже, на відміну від інших видів міжнародної співпраці регіонів, транскордонне співробітництво чітко означає співпрацю суміжних територій сусідніх держав, тобто визначальним є наявність кордону між співпрацюючими територіями. При цьому Рада Європи, наголошує, що транскордонне співробітництво не є:

- зовнішньою політикою даної держави, а стосується зв'язків між органами влади на локальному та регіональному рівнях;
- засобом за допомогою якого територіальні самоврядування здобули б компетенції, яких не можуть мати згідно їх внутрішнього законодавства;
- засобом для створення нової форми локальних чи регіональних органів влади [4, с.25].

Асоціація європейських прикордонних регіонів (1971 р.) наголошує, що транскордонне співробітництво привносить в розвиток громад і регіонів

так звану «додану вартість». Європейська додана вартість – це засноване на попередньому досвіді населення, яке проживає у сусідніх прикордонних територіях, прагнення співпрацювати та сприяти просуванню таких цінностей, як мир, свобода, безпека та дотримання прав людини [1].

Політична додана вартість включає: розвиток Європи та процесів європейської інтеграції; спільне співжиття народів, їх взаємопорозуміння та довіру; реалізацію принципів субсидіарності та партнерства; економічне та соціальне згуртування та співробітництво; використання фондів ЄС для транскордонного співробітництва через багаторічні програми та забезпечення тривалого співфінансування співпраці на національному та регіональному рівнях.

Інституційна додана вартість передбачає: активне залучення громадян, влади, політичних та соціальних груп по обидві сторони кордону; точні знання про сусіда (його регіональні органи влади, соціальних партнерів, тощо); довгострокове транскордонне співробітництво інституцій, які є спроможними: функціонувати у партнерстві, яке діє по вертикалі та горизонталі, незважаючи на різний об'єм відповідальності та відмінність у організаційних принципах побудови; або діяти, як бенефіціар цільової допомоги та робочий партнер здатний отримувати та керувати фондами; спільне створення, реалізація та фінансування транскордонних програм та проєктів.

Соціально-економічна додана вартість проявляється у відповідних регіонах через: мобілізацію внутрішнього потенціалу, зокрема через інтенсифікацію діяльності регіональних та місцевих інституцій як партнерів так і ініціаторів транскордонного співробітництва; залучення представників соціального та економічного секторів (торгових палат, асоціацій, підприємств, торгових та соціальних закладів, організацій з охорони навколишнього середовища та туристичних агенцій); відкриття ринку праці та гармонізацію кваліфікації працівників; додатковий розвиток території, зокрема в сфері інфраструктури, транспорту, туризму, охорони навколишнього середовища, освіти, досліджень та співробітництва між малими та середніми підприємствами, а також через створення додаткових робочих місць; вдосконалення планування просторового розвитку та регіональної політики, включно охорони навколишнього середовища; покращення транскордонної транспортної інфраструктури;

Соціокультурна додана вартість відображається через: тривале, повторюване розповсюдження інформації та знань про географію, структуру, економіку, соціально-культурну сферу та історію транскордонного регіону, зокрема і засобом використання ЗМІ; загальні відомості про транскордонний регіон, представлені в публікаціях, навчальних посібниках; розвиток кола спеціалізованих закладів, які є носіями інформації, зокрема церковних

громад, шкіл, освітніх закладів для молоді та дорослих, культурних асоціацій, бібліотек; рівні можливості та всесторонні знання про мову сусідньої країни чи про її діалекти, що є складовою транскордонного регіонального розвитку та передумовою для комунікації [1].

Отже, транскордонне співробітництво спрямоване на подолання негативних аспектів існування кордонів та наслідків, а саме на: подолання наявних стереотипів та упереджень по обидві сторони кордону; усунення політичних та адміністративних бар'єрів між сусідніми народами; створення господарської, соціальної та культурної інфраструктури, за умови формування спільних органів, господарюючих суб'єктів, осередків.

Основними завданнями транскордонного співробітництва, згідно Конвенції визначені: забезпечення участі територіальних общин або властей Європи у вирішенні спільних проблем в сферах регіонального, міського та сільського розвитку, охорони довкілля, взаємній допомозі у надзвичайних ситуаціях, благоустрої та розвитку прикордонних регіонів, що в сукупності сприятиме економічному та соціальному прогресу прикордонних регіонів і зміцненню солідарності [2, с.3]. В основу співробітництва закладені ряд принципів. Це, зокрема, принцип партнерства сторін, що передбачає партнерство по вертикалі (відповідна участь міжнародного, центрального, регіонального рівнів з кожної сторони кордону доповнюючи існуючі структури), і партнерство по горизонталі (між самими регіонами); принцип субсидіарності, як допомога міжнародних, державних та регіональних інституцій у досягненні цілей співпраці, а також зміцнення регіонального та місцевого рівнів через делегування повноважень на найнижчий рівень адміністрування; принцип солідарності; принцип незалежності у прийнятті рішень; принцип системності та комплексності, що дає можливість для розвитку різних рівнів співпраці прикордонних регіонів [5].

Транскордонна співпраця відбувається в межах державних структур і прикордонних територій, які співпрацюючи формують, так званий транскордонний регіон. Вперше, до наукового обігу це поняття ввів наприкінці 70 – х років ХХ ст. швейцарський філософ Дені де Ружмон, засновник концепції «Європи регіонів». За Ружмоном, транскордонний регіон – це «потенційний регіон», єдиний с точки зору географії, історії, екології, етнічних груп, економічних можливостей тощо, однак розділений на частини суверенітетом урядів, що керують ним з обох боків кордону [6, с.11] Наразі, транскордонний регіон – це частина прикордонного простору, що являє собою контактну зону взаємодії територіально-господарських та інших структур двох або більше держав, і де ця взаємодія здійснюється в різних формах і сферах діяльності, маючи свою направленість, впорядкованість та інтенсивність, що відмінні в різних точках території [7].

Суб'єктами співпраці є територіальні общини і влади сусідніх держав, під якими Конвенція розуміє «общини, влади або органи, що здійснюють управлінські функції і визнаються як такі, внутрішнім законодавством кожної країни» [2, с.2].

Транскордонна співпраця реалізується на урядово-регіональному та регіонально-локальному рівнях і може здійснюватись різними засобами та мати різноманітні форми. Співпраці властиві чотири етапи розвитку: вивчення існуючих зв'язків між партнерами; вивчення стратегії розвитку; розробка і забезпечення програм розвитку; моніторинг і оцінка» [1]. На першому етапі партнери досліджують прикордонні регіони, зближуються з інституційними структурами в межах обох країн, визначають переваги і напрямки співпраці. На другому етапі визначають сильні і слабкі сторони в можливостях транскордонного співробітництва і окреслюють території для діяльності. Даний етап вимагає створення більш розвинених інституційних структур, зокрема це діяльність робочих груп створених на спільній основі. Фінансування здійснюється паралельно чи спільно. Наступний етап вимагає наявності формальних інституційних структур які охоплюватимуть співробітництво на локальному і регіональному рівнях своїх країн. Тут існує широка мережа вибору. Вона може включати адміністративні структури з об'єднаними проектами і законно встановлені транскордонні інститути з певною фінансовою технічною функціями [4, с.25].

Найпростішою формою співпраці є прямі контакти між територіальними громадами, містами, селищами які, зазвичай, мають неформальний характер та спрямовані на спільні дії у випадку виникнення надзвичайних ситуацій або стихійного лиха. Можливість же будувати співпрацю на неформальній основі зумовлюється відсутністю в цих випадках взаємних фінансових зобов'язань.

На договірній основі формується співпраця, якщо з'являються довгострокові відносини та у випадку виникнення взаємних зобов'язань в наданні послуг, продукції, інформації тощо. В цьому випадку можна виділити дві форми: за укладеними угодами та шляхом формування органу співробітництва (наприклад, єврорегіону, єврегію структурного підрозділу органів влади тощо тощо).

Співпраця за угодами передбачає періодичні зустрічі сторін, формування спільних комітетів та робочих груп з метою координації та об'єднання зусиль для вирішення спільних проблем, поточну діяльність по різних напрямках в рамках сумісних проектів. Фінансування діяльності учасників може здійснюватися чи окремо кожною стороною чи шляхом об'єднання коштів на спільному рахунку [3, с.89].

Інший спосіб – це створення органу транскордонного співробітництва (зокрема: стійких мережевих утворень у вигляді асоціацій, форумів,

єврорегіонів тощо). Створений орган має виконувати завдання, покладені на нього територіальними громадами або органами влади, у відповідності до цілей його діяльності та у спосіб, передбачений національним законодавством. Зокрема, зазначалось, що: а) орган транскордонного співробітництва: не має права вживати заходи, які можуть зашкодити правам і свободам окремих осіб; б) фінансується з місцевих та регіональних бюджетів і не має права встановлювати збори фіскального характеру; однак може отримувати прибуток від послуг, наданих ним територіальним громадам або властям, користувачам або третім сторонам; в) повинен враховувати у своїй діяльності інтереси держав, регіони яких беруть участь у транскордонному співробітництві [7].

Однією з форм є створення міжрегіональних асоціацій (зокрема, Асоціація європейських прикордонних територій) які формуються між регіональними одиницями з кінцевою метою: діяти як група впливу в європейських інституціях, а також сприяти транскордонному співробітництву, що ґрунтується на спільних інтересах, потребах і сподіваннях [8, с.58].

Вищою інституційованою і найбільш ефективною формою транскордонної співпраці, як засвідчує європейський досвід, є єврорегіон. Метою його створення є передусім налагодження діяльності, яка б допомагала зближенню локальних спільнот і органів влади регіонів, економічної співпраці, розвитку комунікацій, захисту довкілля, культурно-освітній діяльності тощо.

Серед головних рис, що характеризують єврорегіон можна зазначити такі:

- географічна – єврорегіон є територією, яка має конкретне географічне положення;
- політична – частини цієї території знаходяться під юрисдикцією суверенних держав, які мають спільний кордон;
- адміністративна – єврорегіон утворюють прикордонні регіони держав, що мають спільний кордон;
- функціональна – єврорегіон є формою транскордонного співробітництва [1].

Слід також виділити перелік особливостей, характерний для функціонування єврорегіонів як форми транскордонного співробітництва. До першої групи особливостей відносяться правові аспекти, які зазначають, що створення єврорегіону не призводить до виникнення нового адміністративно-територіального утворення зі статусом юридичної особи. Правове регулювання на території кожного з членів єврорегіону здійснюється відповідно до чинного законодавства держави, у склад якої він входить. Керівні органи єврорегіону виконують координаційні функції і не мають

владних повноважень, а також не можуть підмінювати органи влади, що діють на території кожного з його членів.

Другу групу особливостей можна охарактеризувати як політичну. В цьому сенсі регіони: не діють проти національних інтересів держави; вони не є наднаціональними утвореннями; в своїй діяльності єврорегіони не підмінюють зовнішньополітичні функції держав, прикордонні території яких є членами єврорегіонів.

До третьої групи особливостей належать історичні чинники, бо в переважній більшості випадків єврорегіони охоплюють території, що мають спільне історичне минуле і навіть колись входили до складу однієї держави. Подеколи до складу єврорегіонів входять території, які у досить недалекому минулому мали так званий «спірний статус», тобто право володіння такою територією, що належала одній державі, оспорувалося сусідньою, яка мала з нею спільний кордон.

Особливості, що належать до четвертої групи, пов'язані із національним складом прикордонних територій. Як правило, це багатонаціональні території або регіони, де мешкають представники декількох етнічних груп. У багатьох випадках на територіях суміжних прикордонних регіонів мешкають представники досить чисельної національної меншини, яка репрезентує національну більшість країни, розташованої по інший бік кордону.

П'ятою групою особливостей є те, що території або регіони, які входять до складу єврорегіонів, є периферійними по відношенню до адміністративних центрів своїх країн.

Шоста група визначає особливості, притаманні всім територіям, учасницям єврорегіону, а саме наявність спільних проблем транскордонного характеру. Для їх розв'язання необхідне об'єднання зусиль територіальних громад або органів влади по обидві боки кордону. Як правило, до таких проблем відносяться екологічні та природоохоронні, розвиток прикордонної інфраструктури, транспорту та комунікацій, раціональне використання трудових ресурсів, забезпечення умов для розвитку етнічних меншин.

Сьома група – це наявність спільних інтересів партнерів в різних сферах життєдіяльності єврорегіону. Універсальною сферою спільних інтересів для членів будь-якого єврорегіону є визначення спільної стратегії просторового розвитку [8, с. 60-61].

Асоціація європейських прикордонних регіонів в «Практичному керівництві щодо транскордонного співробітництва» визначає єврорегіон, як організацію: 1) об'єднання регіональних та локальних громад з обох сторін кордону між державами, іноді з парламентською асамблеєю; 2) транскордонна організація з постійним секретаріатом, спеціалістами (фахівцями),

управлінським персоналом (адміністрацією) та власними фінансовими коштами [3, с.91]. Основними принципами їх формування є:

– добровільність участі, що забезпечується можливістю виходу із структури;

– рівні права партнерів, консенсус у прийнятті остаточних рішень;

– паритетне представництво та участь у фінансуванні [9, с.446].

Єврорегіони функціонують згідно власних статутів, які не можуть суперечити законодавству країн, на території яких вони розташовані. Статут повинен містити предмет та цілі діяльності; склад учасників, назву єврорегіону, функції і місцезнаходження представництв, порядок призначення органів управління, зобов'язання учасників та їх внесок у спільний капітал; джерела фінансування діяльності; склад і порядок роботи робочих органів; правила щодо регулювання фондів та рахунків, порядок фінансування реалізації спільних проектів; порядок виходу та виключення зі складу учасників, умови ліквідації.

Єврорегіони мають типові організаційні схеми з кількома комісіями: найвищий виборний орган – Рада, виконавчий комітет до складу якого входять всі представники, адміністрації, робочі групи, до роботи в яких залучені представники всіх напрямків та територіальних рівнів [3, с.93].

Особливостями діяльності єврорегіонів зазначені: розвиток та стратегічно-орієнтоване співробітництво на довготривалий період, а не на одиничні заходи; це завжди транскордонний, а не національний прикордонний регіон; є «центром обертання» всіх транскордонних відносин: громадян, політиків, інституцій, економіки, соціальних партнерів, носіїв культури; узгоджувальний орган як між різноманітними структурами та компетенціями обох сторін кордону, так і в психологічних відносинах; партнерська співпраця як вертикальна (європейський, державний, регіональний, локальний) з обох сторін кордону, так і горизонтальна вздовж кордону; застосування транскордонних рішень національними структурами по обидві сторони кордону та відповідно діючих в них систем управління (уникнення конфліктів різних структур та їх компетенцій); транскордонна участь політиків та громадян, інституцій та соціальних партнерів в програмах, проектах та процесах прийняття рішень; власна ініціатива та використання власних засобів як передумови для допомоги та підтримки третіх сторін [7].

Отже, єврорегіон – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію їх спільних зусиль і здійснення узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересе-

сах людей, що населяють його територію по обидві сторони державного кордону [8, с.59].

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що Європа вже давно усвідомила важливість транскордонного співробітництва та його вклад в зміцнення демократичної та політичної стабільності у державах-членах ЄС, у їх економічний, екологічний, культурний та соціальний розвиток. Досвід функціонування транскордонного співробітництва доводить його ефективність у налагодженні взаємних контактів між державними регіональними органами влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, суб'єктами господарювання суміжних держав у вирішенні спільних проблем та реалізації спільної стратегії просторового розвитку, сприяючи тим європейській інтеграції та об'єднанню людей. При цьому, як ми бачимо, зберігається специфіка, самобутність та індивідуальність кожної з сторін учасниць транскордонної співпраці. Розуміючи унікальність кожної з держав в політичному, правовому, соціальному – економічному та інших площинах, Європа пропонує різноманітні форми та інструменти співпраці, які самі обирають його учасники, що дозволяє успішно вирішувати локальні проблеми, максимально використовуючи національний потенціал і поступово згладжувати рецидиви периферійності у соціально-економічному розвитку окремих територіально-адміністративних одиниць на благо їх населення та держав у цілому.

Аналіз теоретичних засад транскордонного співробітництва в Європі дозволив виділити декілька аспектів, на які слід звернути увагу в Україні. По-перше, нашій державі потрібно усвідомити потенціал та перспективи транскордонної співпраці, яка в найпростіших формах відбувається постійно, і відповідно, змінити ставлення до неї. По – друге, не декларувати європейські принципи транскордонного співробітництва, а намагатись дійсно будувати на них співпрацю. Їх застосування неминуче призведе до децентралізації, яка у практичному вимірі надасть реальні повноваження територіальним громадам та органам влади на регіональному та місцевому рівнях, створить умови для залучення до діалогу в усіх сферах життя всі соціальні групи населення. Центральні органи влади повинні усвідомити і те, що укладаючи угоди про транскордонне співробітництво, підписуючи декларації та приєднуючись до конвенцій забезпечують нормативно-правове середовище для його здійснення та підтримки, а його безпосередніми творцями є територіальні громади або органи влади, бізнес-еліта, громадські організації, підприємницькі структури та населення загалом. По-третє, проаналізувавши різноманіття форм та методів транскордонного співробітництва, представлених в Європі обрати, ті які за українських реалій будуть дієвими та життєздатними, а не паперовими інституціями. Все це дозволить створити систему стійких зв'язків

із регіонами Євросоюзу, розширить можливості її включення до загальноєвропейських інтеграційних процесів та прискорить процес її входження до ЄС.

Література:

1. Посібник з транскордонного співробітництва. Проект Тасіс «Карпати 2004 – 2011. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/453.html> – Назва з титул. Екрану.
2. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. – Рада Європи. – 35 с.
3. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
4. Козюпа О. Теоретичні основи дослідження аспектів транскордонної співпраці як елементу європейської інтеграції // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2010. – №3. – С. 24-27.
5. Практическое руководство по приграничному сотрудничеству, подготовленное для Совета Европы Межминистерской миссией по приграничному сотрудничеству. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.-> Название с титул. экрана.
6. Гаврилко Г.Н. Европейское транграничное сотрудничество. – Минск: БГУ, 2010. – 95 с.
7. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами та органами влади від 9.11.1995 р. – Режим доступу: <http://coe.kiev.ua/doks/est159htm> – Назва з титул. екрану.
8. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку // Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України/ За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – 72 с.
9. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с.

Багликова М.С. Трансграничное сотрудничество: дефиниции, суть и формы.

Исследуются теоретические основания трансграничного сотрудничества. Рассмотрен категориальный аппарат, раскрыта суть и особенности трансграничного сотрудничества, его уровни и формы.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, приграничная территория, трансграничный регион, еврорегион,

Baglikova M.S. Transboundary cooperation: definitions, sense and forms.

The paper is devoted to the study of theoretical principles of the transboundary cooperation. In the paper we considered categorical instruments, exposed sense and features of the transboundary cooperation, its levels and forms.

Keywords: transboundary cooperation, frontier territory, transboundary region, euro region.

УДК327(5-13)

ОСОБЛИВЕ ПАРТНЕРСТВО ПАКИСТАНУ І САУДІВСЬКОЇ АРАВІЇ

Ігнат'єв П. М.©

*Доктор політичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Досліджено особливості партнерства Пакистану і Саудівської Аравії у період із початку 1960-х років і по теперішній час. Проаналізовано сфери співпраці сторін у контексті міжнародних відносин у регіонах Перської затоки та Південної Азії.

Ключові слова: іслам, енергетична політика, трудові ресурси, економічна допомога.

У західних і вітчизняних наукових працях належним чином висвітлено питання міждержавних зв'язків Пакистану зі США і КНР, однак переважно не розкритими залишаються особливості відносин офіційного Ісламабаду із Саудівською Аравією. Вона є незаперечним лідером серед монархій Перської затоки, але протягом другої половини ХХ століття була змушена шукати союзників за межами регіону для стримування амбіцій мілітаризованих Ірану та Іраку. У цьому контексті саудівське королівство звернуло увагу на Пакистан, як на другу найбільшу за чисельністю населення мусульманську країну після Індонезії, що мала давні військові традиції, «ісламську» ядерну бомбу і дешеву робочу силу. Виходячи з вищезазначеного, у статті ставиться завдання з'ясувати передумови саудівсько-пакистанського зближення і дослідити особливості двосторонньої співпраці сторін.

Кожен новий пакистанський лідер у першу чергу відвідує з офіційним візитом Саудівську Аравію та КНР. Пакистан – країна для чистих вірою, створена для мусульман із столицею у Ісламабаді (місті ісламу) та Саудівська Аравія, як охоронень Мекки та Медіни, виглядають природними союзниками на ідеологічному рівні. З 2011 р. частка пакистанських паломників, що приїждять на хадж до королівства, складає 179 тис. чоловік – один із найвищих показників у світі ісламу [1]. Офіційний Ряд зацікавлений у поширенні свого релігійного впливу на перенаселений Пакистан, а через нього і на Афганістан, що перебуває у стані повоєнної відбудови. Географічна близькість королівства до пакистанських кордонів визначає інтерес його політичної еліти до військовослужбовців та синіх комірців, що мешкають у цій країні та можуть сприяти здійсненню саудівських без-

пекових і економічних починань. На сході Пакистану навколо річки Інд та її приток знаходиться найбільша у світі зона іригації, у використанні якої зацікавлена пустельна монархія, що не має постійних річок і вважається провідним світовим імпортером продовольства.

Початок плідній співпраці обох країн заклав король Фейсал, у роки правління якого (1964-1975 рр.) Саудівська Аравія перетворилася на важливого донора Пакистану. За допомогою 120-млн. пожертви з бюджету королівства у Ісламабаді було збудовано найбільшу у Південній Азії мармурову мечеть імені короля Фейсала. Ідея спонсорювання будівництва такого великого релігійного закладу спала на думку монарху під час візиту до Пакистану в 1966 р. Вважається, що він хотів зробити приемне президенту Мухаммеду Аюб Хану, як «батьку» нової столиці країни. Серед 17 проектів у 1969 р. було обрано задумку архітектора із Туреччини Ведата Далокая і протягом 1976-1986 рр. мечеть збудували [2]. Після першого нафтового шоку 1973 р. Фейсал також прийняв рішення допустити до Саудівської Аравії пакистанську робочу силу для роботи у будівельній галузі. Офіційний Рїад засудив Індію за війну 1971 р. і дипломатично визнав створену на місці Східного Пакистану Бангладеш лише після того, як це зробив Пакистан у 1974 р. Деякі дослідники вважають, що заява прем'єр-міністра Зульфікара Алі Бхутто про намір країни створити «ісламську» ядерну бомбу була розрахована на те, щоб викликати інтерес саудівської сторони. Поява цього виду зброї масового знищення у пакистанському арсеналі видавалася неможливою без передачі ноу-хау з КНР і таємного саудівського фінансування. У 70-х роках також суттєво зросла кількість саудівців, які здобули військову освіту у пакистанських академіях, відкритих у добу британського колоніалізму [3].

Відносини обох країн стали ще більш дружніми, коли до влади у Пакистані прийшов генерал Зія уль-Хак (1977-1988 рр.), який мав прізвисько «Муллі в уніформі» за свою набожність. Він почав проводити політику ісламізації та взяв участь у «джихаді» моджахедів проти радянських військ у Афганістані протягом 1979-1989 рр. Щоб улестити саудівську політичну еліту, президент розпорядився 1 вересня 1977 р. переіменувати місто Ліяліпур на честь друга пакистанського народу Фейсала Фейсалабадом, а житловому кварталу цього мегаполіса біля міжнародного аеропорту імені Мухаммеда Джінні також присвоїли ім'я колишнього короля. Це була сенсаційна міжнародна новина, адже Фейсалабад – третє найбільше місто Пакистану після Карачі та Лахору, де тоді мешкало біля 2,5 млн. чоловік [4].

У 80-х роках Саудівська Аравія перетворилася на другого найбільшого донора військового режиму та інвестувала кошти у розбудову мережі медресе, в яких бідні пакистанці та афганці могли вивчати Коран і араб-

ську мову. Зія уль-Хак розпорядився відкрити багато подібних закладів на території Північно-Західної прикордонної провінції для того, щоб знайти тимчасове заняття для 3,5 млн. афганських біженців і загітувати частину з них стати моджахедами. Вважається, що протягом 1980-1990 рр. Саудівська Аравія надала Пакистану лише через офіційні канали 4 млрд. доларів, однак доволі значні незадокументовані кошти також надійшли до нього завдяки ісламським благодійним фундаціям, роботою яких керували саудівські принци [5]. У свою чергу, офіційний Ісламабад був зацікавлений використовувати вплив королівства у міжнародних організаціях у питанні Кашміру та отримувати від Ряду фінансову допомогу після близькосхідного нафтового шоку 1979 р. Відносини сторін доволі динамічно розвивалися і в економічній сфері. У цей період у Пакистані з'явилися десятки великих спільних підприємств із саудівським капіталом, які займалися виготовленням добрив і пластмас, нафтопереробкою, виробництвом цементу, банківськими послугами. Це свідчило про тісний союз обох держав, адже у Саудівській Аравії основні фінансові ресурси знаходяться у розпорядженні 20 тис. принців, що належать до королівської родини.

Зі свого боку, король Халід (1975 – 1982 рр.) мав намір якісно підвищити рівень підготовки збройних сил завдяки пакистанським інструкторам, а також посилити регіональні позиції королівства у протистоянні з двома близькосхідними центрами сили – Іраном і Іраком за рахунок розвитку військово-технічної співпраці з Пакистаном. У свою чергу, інші емірати Перської Затоки охоче запрошували на роботу пакистанських військових, оскільки після здобуття незалежності від Великобританії вони не мали досвідчених збройних сил, але придбали за нафтодолари великі партії американських і британських озброєнь, використовувати які були не взмозі. Вибір у їх політичних еліт був обмежений – альтернативною Пакистану країною, що могла постачати військовослужбовців-контрактників, була Туреччина, але монархи відчували до неї недовіру ще з доби існування Османської імперії, під владою якої тривалий час знаходився близькосхідний регіон. Як наслідок, у 1980-х роках 40 тис. пакистанських солдатів проходили службу за контрактом у монархіях Перської затоки, з них більшість перебувала на землі Саудівської Аравії. Особливо це стосувалося пілотів винищувачів і транспортних літаків, які десятиліттями працювали у королівстві. Така традиція була започаткована ще королем Фейсалом, що не довіряв саудівським пілотам під час протистояння з Єгиптом у Ємені, а також побоювався сили та досвіду ізраїльських ВПС після програної арабами Шестиденної війни 1967 р. [6].

Намір Пакистану усунути від влади прорадянський уряд у Кабулі, що міг згодом стати союзником Індії, був із розумінням сприйнятим офіцій-

ним Рядом, який вирішив здобути статус лідера мусульманського світу за рахунок протистояння з СРСР в Афганістані. Однак співпраця з саудівцями мала і зворотний бік. Зокрема, в 80-х роках у Пакистані з'явилося декілька сотень екстремістських релігійних організацій, а великий відсоток тих випускників медресе (особливо пуштунів), які в 80-х роках погоджувалися взяти участь у «священній» війні проти 40-вої армії СРСР, після 1989 р. поповнили лави протестних антиурядових рухів. У таких містах, як Карачі та Гайдарабад, також почастішали прояви сектарного насилля між сунітами і шіїтами, спричинені саудівською фінансовою допомогою радикальним сунітським організаціям, що виступали проти шіїтських угруповань, яким надавав підтримку Іран. Складалося враження, що під впливом Саудівської Аравії Пакистан відмовився від своєї традиційної релігійно-культурної спадщини, сформованої завдяки суфізму і британському колоніальному домінуванню, на користь саудівської ісламізації за ваххабітським зразком [7].

В 1990-х роках у країні двічі змінилися біля владного керма прем'єр-міністри Беназір Бхутто і Наваз Шаріф, що представляли такі політичні сили, як Партія пакистанського народу та Мусульманська Ліга (Наваза). Якщо офіційний Ряд і демонстрував стримане ставлення до першої в історії очільниці кабінету міністрів у мусульманській країні під час її перебування при владі в 1988 – 1990 рр., то все змінилося в 1993-1996 рр., коли вона вдруге зайняла цю посаду. Справа у тому, що Беназір Бхутто за підтримки США вирішила зробити ставку на рух «Талібан» в Афганістані, оскільки попередній пакистанський і саудівський фаворит пуштунський польовий командир Гульбеддін Хекматіяр дискредитував себе під час громадянської війни обстрілами мирних кварталів Кабулу і протистоянням із іншими ватажками моджахедів. Таліби цілком влаштовували офіційний Ряд, адже вони сповідували близькі ваххабітському королівству релігійні цінності і могли виступити добре навченою військовою силою для стримування шіїтського Ірану. Жорстокий репресивний режим «Талібану» налаштував проти себе світову спільноту, внаслідок чого Пакистан і Саудівська Аравія стали посередниками у його контактах із зовнішнім світом [8].

Королівство вважало особливим другом саудівського народу прем'єр-міністра і вихідця з Пенджабу Наваза Шаріфа, оскільки в 80-х роках його родина мала тісні зв'язки з генералом Зія уль-Хаком, який був союзником офіційного Ряду. У 1990 р. Пакистан надіслав 11 тис. військовослужбовців до Саудівської Аравії для того, щоб захистити від можливого наступу з боку Іраку священні для мусульман міста Мекку і Медіну. Звичайні саудівці з радістю сприйняли цю звістку, тоді як перебування американських військ на землі двох святинь ісламу стало доволі непопулярним через релігійні відмінності та наявність у контингенті США жінок. Хоча рішення спряму-

вати військові з'єднання було прийняте тимчасовим урядом Пакистану на чолі з Гуламом Мустафою Джатоєм, Наваз Шаріф, що став новим прем'єр-міністром після перехідного виборчого періоду (1990-1993 рр.), повністю його підтримав, незважаючи на внутрішню опозицію серед радикальних ісламістських партій і частини генералів, які виступили на боці Саддама Хусейна. Фундаменталісти були переконані, що поразка Іраку призведе до перетворення шіїтського Ірану на регіонального гегемона, чого не можна було у жодному разі допустити. Саудівський політичний істеблїшмент взяв до уваги позицію уряду Наваза Шаріфа, тому після подій 1990 р., коли сині комірці з Єгипту, Ємену та Палестини схвально відреагували на анексію військами Саддама Хусейна Кувейта, їх було депортовано за межі королівства і замінено більш лояльними пакистанцями та індійськими мусульманами [9]. Офіційний Рїяд також позитивно оцінив прийняття у травні 1991 р. федеральним парламентом закону, згідно з положеннями якого, шарїат оголошувався підґрунтям правової системи Пакистану. В 1997 р. Пакистан дипломатично визнав рух «Талїбан» разом із ОАЕ та Саудівською Аравією, що підтримувала талїбів аж до того часу, поки вони надали притулок Усамі бен Ладену.

Багато дослідників переконано, що саме Саудівська Аравія підштовхнула Наваза Шаріфа до здійснення серії з 6 ядерних випробувань у травні 1998 р. Після набуття Пакистаном нового статусу офіційний Рїяд пообіцяв безкоштовно постачати йому 50 тис. барелів нафти на день, щоб допомогти без втрат подолати енергетичну кризу, спровоковану санкціями світової спільноти. Мотиви незрозумілих, на перший погляд, економічних поступок королівства, які обійшлися йому протягом 3,5 років (1998-2001) у 3,2 млрд. доларів, стають очевидними при ознайомленні з військово-технічним потенціалом Пакистану. По-перше, використовуючи його, Саудівська Аравія може отримати доступ до технологій створення ядерної зброї, а можливо і до самих бомб. По-друге, її цікавлять засоби доставки, зокрема, можливість придбання ракет різного радіусу дії на противагу Ірану, який вже має розвинену ракетно-балістичну програму. Нарешті, пакистанські пілоти десятиліттями проходять службу у саудівських ВПС і можуть виконувати на винишувачах Ф-16 бойові місії, що передбачають застосування ядерної зброї. Свідченням зацікавленості королівства до співпраці у військово-технічній галузі є той факт, що саудівський міністр оборони принц Султан відвідав Пакистан відразу після проведення випробувань, де і побував на низці військових об'єктів країни. Якщо Саудівська Аравія оголосить себе ядерною державою, світова спільнота ніяк не зможе зашкодити цьому, враховуючи значення нафтового сектору королівства, що забезпечує третину видобування «чорного золота» у всьому ОПЕК [10].

Особливі зв'язки з Навазом Шаріфом змусили офіційний Ріяд зацікавитися внутрішньополітичною ситуацією у Пакистані в жовтні 1999 р., коли до влади у країні внаслідок безкровного перевороту прийшов очільник генштабу генерал Первез Мушарраф. Колишньому прем'єр-міністру загрожував значний термін ув'язнення за «тероризм», адже він віддав наказ не допустити приземлення в аеропорті Карачі аеробусу з П.Мушаррафом на борту, намагаючись переспрямувати його на інший аеродром, де генерала можна було непомітно заарештувати. Одночасно Первез Мушарраф мав побоювання, що введення у дію обвинувачувального вироку викличе ізоляцію його режиму у світі. У цю ситуацію вирішила втрутитися Саудівська Аравія, яка в 2000 р. прийняла Наваза Шаріфа, як гостя королівської родини, і надала йому у користування помістя у місті Джідді на узбережжі Червоного моря. Він отримав право жити на саудівській землі за умови не повертатися до Пакистану протягом 10 років і 21 рік не вести політичну діяльність. Пересічні пакистанці були шоковані таким рішенням про амністію, адже доволі багато помічників Шаріфа опинилося за ґратами, а сам він безперешкодно виїхав із усім своїм майном до Саудівської Аравії на тлі великої кількості звинувачень у тероризмі та корупції на його адресу з боку військової влади. Насправді, за кулісами королівство заявило про намір припинити постачати Пакистану безкоштовну нафту, якщо Наваз Шаріф понесе покарання [11].

Оскільки тісні зв'язки з пакистанськими військовими колами були налагоджені у королівства ще в 80-х роках під час правління Зія уль-Хака, офіційний Ріяд загалом стримано поставився до військового перевороту 1999 р. і налагодив партнерські відносини з Первезом Мушаррафом. В 2000-х роках Саудівська Аравія продовжувала забезпечувати енергетичну стабільність цієї країни, безперебійно постачаючи понад половину її щоденних потреб у «чорному золоті» (110 тис. барелів із 202), добрива, цемент і алюміній. Наприкінці 2009 р. королівство запропонувало офіційному Ісламабаду не виплачувати борги за нафтовий імпорт, що становили 6 млрд. доларів, а зробити це у будь-який зручний час у майбутньому. Такий захід задумувався для забезпечення внутрішньої стабільності режиму, яка була необхідною на тлі зміни влади. До речі, багато західних джерел вказують на те, що у Пакистані сформувалося впливове лобі, яке виступає проти використання колосальних покладів кам'яного вугілля у провінції Сінд для здійснення електрифікації країни і орієнтується на дешеву саудівську нафту, бо отримує від її перепродажу частину своїх прибутків [12].

Саудівська Аравія також стала головним роботодавцем для пакистанців, що намагалися працевлаштуватися за кордоном. Нині у нових промислових містах сходу працює 1,5 млн. чоловік на будівельних майданчиках і в сфері обслуговування. Саме ця країна посідає перше місце серед

відправників грошових переказів до Пакистану (в 2011 р. біля 2 млрд. доларів надійшло лише через офіційні канали, однак значно більші незадекларовані кошти робітники передають за допомогою своїх знайомих), випередивши ОАЕ та США. Так ситуація склалася тому, що американські та британські пакистанці, що виїхали до цих країн під час холодної війни, втратили тісні зв'язки з Пакистаном, а одинокі чоловіки, які працюють у монархіях Перської затоки, пересилають практично усі свої кошти членам родин на батьківщині. Зростанню сум переказів також сприяє географічна наближеність Пакистану до Західної Азії, куди пересічний пакистанець може долетіти за дві години на літаку, а також значна потреба королівства у дешевій робочій силі [13]. Зайнятість у Саудівській Аравії великої кількості своїх громадян створює не лише прямі (у вигляді грошових переказів), але й опосередковані вигоди для економіки Пакистану, адже представники південноазійської діаспори у королівстві закуповують на саудівських ринках товари, які їм добре знайомі. Внаслідок цього пакистанські підприємства завозять до королівства великі партії одягу, рушників, килимів, рису, риби, овочів і фруктів.

Після землетрусу у пакистанській частині Кашміру (Азад Кашмір) у жовтні 2005 р. королівство виділило Пакистану 600 млн. доларів для ліквідації наслідків природного катаклізму, який забрав життя 80 тис. чоловік і завдав шкоди на 5 млрд. доларів. Саудівська Аравія надавала допомогу не лише грошима, але й фініками і великою кількістю м'яса із туш тварин, забитих віруючими під час урочистостей ісламського місяця Рамадан. Вперше за два десятиліття король Саудівської Аравії (на той час Абдулла) приїхав до Ісламабаду в 2006 р., де його було представлено до найвищої державної нагороди країни – Нішан-е-Пакістан за надзвичайну допомогу у відновленні районів, що постраждали від природної стихії [14].

Коли у середині 2007 р. режим Первеза Мушаррафа почав хитатися, офіційний Ріяд домогся від генерала-президента таємного дозволу на повернення до країни Наваза Шаріфа, який мав виступити на противагу Беназір Бхутто і США. Намір офіційного Вашингтону створити у Пакистані «тандемократію», де Бхутто відводилася роль ліберального прем'єр-міністра, а Мушаррафу – впливового у збройних силах президента, готового продовжувати війну з тероризмом у пуштунських районах, не влаштував короля Абдуллу, переконаного, що найпопулярнішим політиком у країні залишається Наваз Шаріф. Вже у жовтні 2007 р. Верховний Суд Пакистану скасував вирок колишньому прем'єр-міністру і дозволив йому повернутися на батьківщину. Ймовірно, королівство пообіцяло Первезу Мушаррафу сприяння у питанні забезпечення його особистої недоторканості після втрати президентської посади, якщо він не чинитиме перешкод політичній діяльності Наваза Шаріфа у Пакистані [15]. Однак раптове вбивство

Беназір Бхутто в Равалпінді у грудні 2007 р. викликала хвилю симпатії до її родини у всіх провінціях країни і Партія пакистанського народу несподівано стала лідером виборчих перегонів. Прихід до влади шійта Алі Зардарі у вересні 2008 р. застав офіційний Ріяд зненацька і у політичних відносинах країн наступила вичікувальна пауза, хоча їх економічні зв'язки залишалися доволі динамічними.

Коли у 2010 р. у світовій пресі з'явилися передруківки матеріалів «Вікілікс», здавалося, що між Саудівською Аравією та Пакистаном може вибухнути гострий дипломатичний скандал. Справа у тому, що у бесідах із американським послом король Абдулла вкрай негативно охарактеризував Алі Зардарі, а коли інформація про це стала доступною громадськості, ніяк її не прокоментував. Більше того, дипломатичні депеші засвідчили, що офіційний Ріяд був зацікавлений у збереженні військового правління у Пакистані. Монарх також вважав, що пакистанська влада за жодних обставин не повинна видавати своїх громадян, що стали талібами, до рук американського правосуддя. Пояснення подібних нетерпимих поглядів полягає у тому, що Саудівська Аравія завжди з великою підозрою ставилася до Партії пакистанського народу, оскільки її засновник Зульфікар Бхутто намагався розбудувати у Пакистані «ісламський соціалізм», а його дружина Нусрат взагалі народилася в Ірані. Крім того, Алі Зардарі є шійтом і розвиває відносини з Іраном у газовій галузі, виразом яких є прокладання газопроводу від поля Південний Парс до великих пакистанських міст, що не може не викликати негативну реакцію у саудівської сторони [16].

Скандалу між союзниками удалося уникнути лише тоді, коли на Бахрейн у 2010 р. відбулася спроба народної революції. Ця найбільш острівна країна Перської затоки відзначалася тим, що нафта у ній практично закінчилася, а шійтська більшість населення (біля 70 відсотків) жила під владою сунітської меншини на чолі з кланом Аль Халіфа. За таких умов уряд Бахрейну не довіряв власним громадянам і запрошував до збройних сил та поліції пакистанців, йорданців і оманців, які за віддану службу могли розраховувати на високу зарплату і навіть на отримання громадянства. Зокрема, біля 50 тис. іноземців зуміли у такий спосіб стати бахрейнцями за останні два десятиліття. 10 тис. пакистанських поліцейських брали активну участь у розгоні опозиційних демонстрацій під час двох місяців протистояння між владою і протестувальниками у 2010 р., виступаючи по суті головними захисниками правлячої родини від розлюченого шійтського населення [16].

Пакистан також став однією з перших країн, що підтримала рішення Саудівської Аравії та ОАЕ про введення у березні 2011 р. на територію бунтівного шійтського Бахрейну «миротворців» (1000 саудівських солдатів і 500 поліцейських з ОАЕ) із Ради співробітництва країн Перської затоки

для забезпечення там порядку. Це допомогло поліпшити відносини офіційного Ісламабаду із Саудівською Аравією, у східній частині якої мешкало 2 млн. шиїтів. Після подій на Бахреїні Алі Зардарі заявив, що його країна тримає напоготові дві дивізії, які можуть бути використані для відправки до Саудівської Аравії на випадок «внутрішніх заворушень» у королівстві або зовнішньої загрози для нього. Король Абдулла був задоволений, адже він не знав, як можуть відреагувати саудівські правоохоронні органи на масові демонстрації громадян країни. Подібні політичні кроки пакистанського президента викликали обурення Ірану (яке, щоправда, не переросло у дипломатичні демарші, оскільки ізольований міжнародними санкціями офіційний Тегеран життєво зацікавлений у експорті природного газу на велетенський пакистанський ринок) і налаштували проти нього пересічних жителів Бахреїну. Але Алі Зардарі, який намагається одночасно розбудовувати тісні зв'язки з Саудівською Аравією та Іраном, все-таки не помилився, зробивши ставку під час «Арабської весни» на консервативний Ріяд [17].

Більше того, за вказівкою президента тогочасний міністр закордонних справ Макдум Курайші в 2011 р. запропонував монархіям Перської затоки укласти договір про колективну безпеку з Пакистаном, який враховуватиме як міжнародні, так і внутрішні загрози. Чинником також було висунуто ідею обміну продовольства на енергоносії та інвестування нафтодоларів із еміратів у земельний фонд Пакистану. Нині Саудівська Аравія є найбільшим імпортером їжі у регіоні Перської затоки, незважаючи на багаторічні спроби провести на своїй території Зелену революцію і збільшити обсяги виробництва пшениці, молока та м'яса. Інвестиційні проекти саудівців на сході Пакистану також можуть зупинити Індію від такого кроку, як одностороннє відведення води з річки Інд та її західних приток, оскільки це означатиме загострення відносин Делі та Ріяду [18]. Отже, на нинішньому етапі революційних перетворень у арабському світі Пакистан отримує нішу третьої впливової сили у близькосхідному регіоні після Саудівської Аравії та Ірану, а офіційний Ріяд вже обіцяє йому сприяння у підписанні угоди про створення зони вільної торгівлі з монархіями Перської затоки, оскільки потрапляє у певну залежність від Ісламабаду у безпекових питаннях.

Вперше політична еліта монархій Перської затоки замислилась про вкладання коштів у агробізнес за кордоном ще в 1973 р., коли США погрозували запровадити продовольче ембарго у відповідь на їх нафтову блокаду після війни на Йом Кіпур. Стрибок цін на рис у 2007 р. буквально залишив держави Аравійського півострова на голодному пайку, бо великі експортери цього продукту Індія і Китай обмежили його вивезення на зовнішні ринки, щоб не спровокувати продовольчі бунти серед власного населення.

Пакистан і аравійські монархії планували ще в 2007 р. укласти договір про вільну торгівлю, адже щорічний імпорт продовольства до країн регіону становить 200 млрд. доларів, а 5-відсотковий митний бар'єр для торговельних партнерів, що не є членами Ради співробітництва держав Перської затоки, заважав пакистанським експортерам, але зміна влади у Пакистані не дала можливості завершити цей процес у визначених сторонами часових межах [19]. Нині Алі Зардарі вважає, що його країна може бути «продовольчою корзиною» для усього близькосхідного регіону, продаючи туди надлишкову пшеницю, рис та фрукти, і одночасно забезпечуючи землю для вирощування продовольства зацікавлених бізнесменів. Оскільки польові роботи залежать від використання пального, саудівські інвестори готові постачати його до своїх агропідприємств за кордоном за заниженою ціною, щоб натомість отримувати дешеві продукти.

Висновок. З моменту проголошення незалежності Пакистан отримав від саудівської сторони більше економічної допомоги, ніж будь-який інший державний актор. Причина цього явища полягала у ідеологічних, демографічних і військових ресурсах географічно вигідно розташованої країни чистих вірою, які стали у пригоді офіційному Ряду у таких питаннях, як модернізація економіки, стримування Ірану та Іраку, поширення впливу на Афганістан. «Арабська весна» посилила позиції Пакистану у регіоні Перської затоки, оскільки у монархічних родин немає повної довіри до власних правоохоронних органів і збройних сил. Рисова і пшенична кризи вперше змусили аравійські монархії серйозно замислитись про оренду великих наділів землі за кордоном, щоб не залежати від ненадійних постачальників. У цьому контексті саудівські нафтодолари можуть бути вкладені у агробізнес на сході Пакистану не тільки для забезпечення продовольчої безпеки королівства, але й для того, щоб продавати продукцію, вироблену на спільних підприємствах, у третіх регіонах – на заході КНР і у пострадянських країнах Центральної Азії.

Література:

1. Haj policy to be presented before cabinet soon //The Nation. – 2011. – April 5.
2. Shah Faisal Mosque: A lasting legacy//The Saudi Gazette. – 2011. – March 8.
3. Saudi Arabia and Pakistan's 'Islamic Bomb'//Rediff news. – 2010. – March 3.
4. Faisalabad (Formally Lyallpur City)//Pakvisit. – Режим доступу до сайту: <http://www.pakvisit.com/pakistan/faisalabad.html>.

5. Saudi Arabia and the Future of Afghanistan//Council on foreign relations. – 2008. – December 11. – Режим доступу до сайту: <http://www.cfr.org/afghanistan/saudi-arabia-future-afghanistan/p17964>.
6. The PAF and the Royal Saudi Air Force//PakDef. – Режим доступу до сайту: http://www.pakdef.info/pakmilitary/airforce/training/paf_and_rsaf.html.
7. Bidanda Chengappa. Pakistan: Insight into islamization/Chengappa Bidanda//Strategic analysis. 1998. – Volume 22. – Issue 11. – P.1695-1712.
8. Saudi Arabia and the Future of Afghanistan//Council on foreign relations. – 2008. – December 11. – Режим доступу до сайту: <http://www.cfr.org/afghanistan/saudi-arabia-future-afghanistan/p17964>
9. Talbot Ian. Pakistan: a modern history. – London: Palgrave, 2009. – P. 316-317.
10. Ludwig De Braeckeeler. Oil for nukes. Have Pakistan and Saudi Arabia concluded a secret agreement on nuclear cooperation?//Canada free press. – Режим доступу до сайту: <http://www.canadafreepress.com/2006/ludwig042706.htm>.
11. Pakistani fury as army lets Sharif fly into exile//The Telegraph. – 2001. – December 11.
12. Saudis Defer \$6B In Pakistani Oil Payments//CBS news. – Режим доступу до сайту: <http://www.cbsnews.com/stories/2008/07/12/world/main4255784.shtml>.
13. Pakistan manpower export to Saudi Arabia inviting huge remittances//TheNewstribе. – 2011. – May 23.
14. Saudi king holds Pakistan talks//BBC news. – 2006. – February 2. – Режим доступу до сайту: http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/4669904.stm.
15. Nawaz Sharif returns to Pakistan//The Telegraph. – 2007. – November 26.
16. Pakistan-Saudi Relations Appear Strained in Leaked Cables//CBS news. – 2010. – November 29. – Режим доступу до сайту: <http://tribune.com.pk/story/87373/external-actors-saudi-arabias-covert-role-in-pakistan/>.
17. Pakistan extends influence in Gulf States//Upi news. – 2011. – August 22.
18. Pakistan's Persian Gulf balancing act//The Afhпak channel. – 2011. – April 28. – Режим доступу до сайту: http://afhпak.foreignpolicy.com/posts/2011/04/28/pakistans_persian_gulf_balancing_act.
19. Zardari visits Kingdom for assistance in midst of Pakistan crisis//The Saudi Gazette. – 2011. – September 6.
20. Gulf Cooperation Council (GCC) Pakistan Free Trade Agreement (FTA)//Pakistan Patriot. – 2010. – April 10.

Игнатъев П.Н. Особенное партнерство Пакистана и Саудовской Аравии.

Исследовано особенности партнерства Пакистана и Саудовской Аравии начиная с 1960-х годов и заканчивая последним временем. Проанализированы сферы сотрудничества сторон в контексте международных отношений в регионах Персидского залива и Южной Азии.

Ключевые слова: ислам, энергетическая политика, трудовые ресурсы, экономическая помощь.

Ignatiev P.N. The special partnership between Pakistan and Saudi Arabia.

The peculiarities of partnership between Pakistan and Saudi Arabia from 1960-es till present time are examined. Main spheres of bilateral cooperation within international relations in Persian Gulf and South Asia regions are analyzed.

Keywords: Islam, energy policy, labour resources, economic assistance.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. – № 1 – 01/10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- назва статті;
- під назвою через 1, 5 інтервала прізвище та ініціали автора;
- через 1,5 інтервала вказати вчений ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи;
- анотація до статті українською,;
- перелік ключових слів;
- в кінці, після літератури – анотації та ключові слова російською і англійською мовами.
- Формат сторінки – А4.
- Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні

елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного форматі.

4. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 56

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.
Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 11. 11. 2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 30.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.
Відруковано в друкарні фірми «Інтас»

04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05